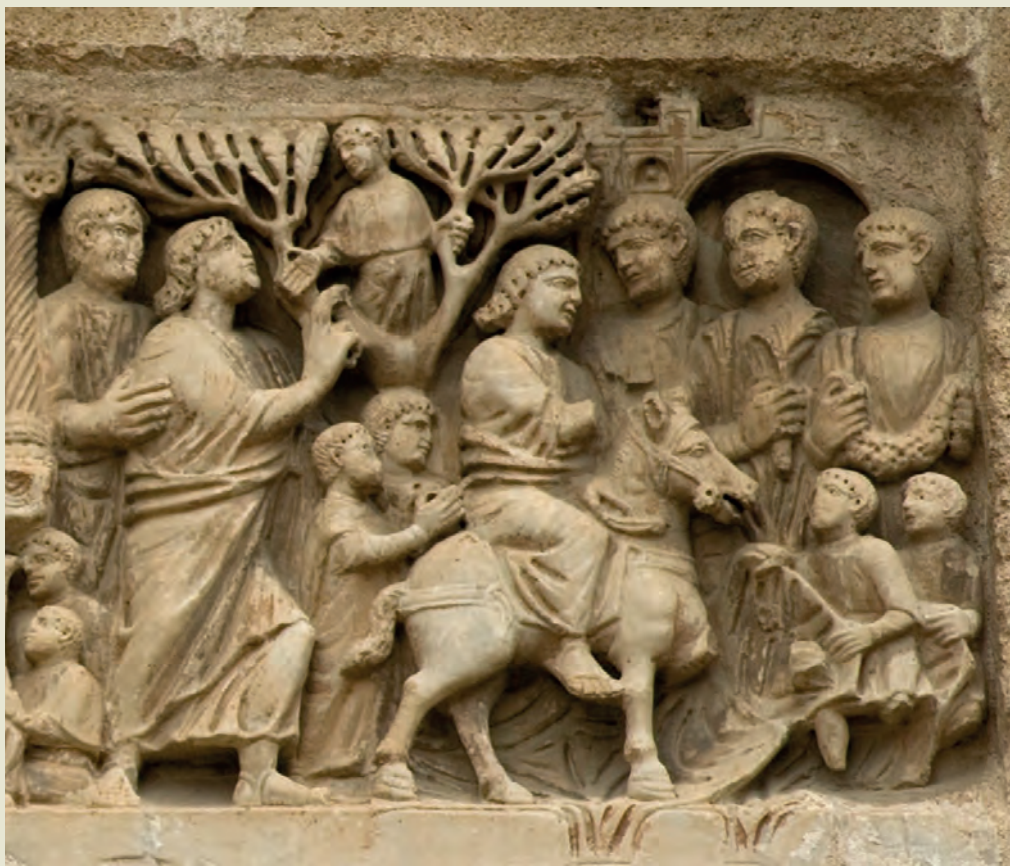

Catalan Historical Review

Number 16 / 2023

Institut
d'Estudis
Catalans • Barcelona • Catalonia

Free online access via
<http://revistes.iec.cat/index.php/CHR>

Aims and scope

THE CATALAN HISTORICAL REVIEW, the international journal of the History and Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans (IEC), aims to enable the current state of knowledge about the history of the Catalan-speaking lands – Catalonia, the Valencian Land, the Balearic Islands, and other lands related to them – to be known throughout the world. It will achieve this by publishing articles of synthesis dealing with ongoing research into major topics of political, social, economic, legal, literary and artistic history of all periods, from the most ancient to the most recent, on the basis of the literature published in recent years.

Copyright

Submission of a manuscript to the CATALAN HISTORICAL REVIEW implies: that the work described has not been published before, including publication on the World Wide Web (except in the form of an abstract or as part of a published lecture, review, or thesis); that it is not under consideration for publication elsewhere; that all co-authors have agreed to its publication. The corresponding author signs for and accepts responsibility for releasing this material and will act on behalf of any and all co-authors regarding the editorial review and publication processes.

If an article is accepted for publication in the CATALAN HISTORICAL REVIEW, the authors (or other copyright holder) must transfer to the journal the copyright, which covers the non-exclusive right to reproduce and distribute the article, including reprints, translations, photographic reproductions, microform, electronic form (offline, online) or any other reproductions of a similar nature. Nevertheless, all articles in the CATALAN HISTORICAL REVIEW will be available on the internet to any reader at no cost. The journal allows users to freely download, copy, print, distribute, search, and link to the full text of any article, provided the authorship and source of the published article is cited. The copyright owner's consent does not include copying for new works or resale. In such cases, the specific written permission of the CATALAN HISTORICAL REVIEW must first be obtained.

This work is subject, unless the contrary is indicated in the text, the photographs or in other illustrations, to an Attribution – Non Commercial –

Non-Derivative Works 3.0 Creative Commons License, the full text of which can be consulted at <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>. You are free to share, copy, distribute and transmit the work provided that the author is credited and re-use of the material is restricted to non-commercial purposes only and that no derivative works are created from the original material.

Disclaimer

While the contents of this journal are believed to be true and accurate at the date of its publication, neither the authors and the editors nor the publisher can accept any legal responsibility for any errors or omissions that may be made. The publisher makes no guarantee, expressed or implied, with respect to material contained herein.

Subscription information

ISSN print edition: 2013-407X
ISSN electronic edition: 2013-4088
Legal Deposit: B-14914-2009

1 issue will appear in 2023.

The annual subscription fee (including handling charges) is 40.00 € (VAT not included).

Subscription orders should be sent to:

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 636
Fax: +34 932 701 180
E-mail: publicacions@iec.cat

Cancellations must be received by 30 September to take effect at the end of the same year. Change of address: allow six weeks for all changes to become effective. All communications should include both old and new addresses (with postal codes) and should be accompanied by a mailing label from a recent issue.

Electronic edition

An electronic edition of this journal is available at <<http://revistes.iec.cat/index.php/CHR>>

E-prints of the articles may be published before distribution of the printed journal. Authors must be aware that, after electronic publication, they cannot withdraw an article or change its content. Any corrections have to be made in an Erratum, which will be hyperlinked to the article.

Editorial Office

Alfons Tiñena, Journal Manager
Josep M. Palau, Assistant

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 629
Fax: +34 932 701 180
E-mail: cathistorical@iec.cat

Editorial support

Mary Black, Catalan-English translation.

Cover illustration

Fragment of the Bethesda sarcophagus (cathedral of Tarragona, late fourth century AD). Made of white marble in the era of emperor Theodosius, it is an example of palaeo-Christian art that depicts Jesus' triumphal entrance into Jerusalem five days before he died on the cross.

Catalan **Historical** Review

Number 16 / 2023

Institut
d'Estudis
Catalans   Barcelona · Catalonia

Free online access via
<http://revistes.iec.cat/index.php/CHR>

Aims and scope

THE CATALAN HISTORICAL REVIEW, the international journal of the History and Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans (IEC), aims to enable the current state of knowledge about the history of the Catalan-speaking lands – Catalonia, the Valencian Land, the Balearic Islands, and other lands related to them – to be known throughout the world. It will achieve this by publishing articles of synthesis dealing with ongoing research into major topics of political, social, economic, legal, literary and artistic history of all periods, from the most ancient to the most recent, on the basis of the literature published in recent years.

Copyright

Submission of a manuscript to the CATALAN HISTORICAL REVIEW implies: that the work described has not been published before, including publication on the World Wide Web (except in the form of an abstract or as part of a published lecture, review, or thesis); that it is not under consideration for publication elsewhere; that all co-authors have agreed to its publication. The corresponding author signs for and accepts responsibility for releasing this material and will act on behalf of any and all co-authors regarding the editorial review and publication processes.

If an article is accepted for publication in the CATALAN HISTORICAL REVIEW, the authors (or other copyright holder) must transfer to the journal the copyright, which covers the non-exclusive right to reproduce and distribute the article, including reprints, translations, photographic reproductions, microform, electronic form (offline, online) or any other reproductions of a similar nature. Nevertheless, all articles in the CATALAN HISTORICAL REVIEW will be available on the internet to any reader at no cost. The journal allows users to freely download, copy, print, distribute, search, and link to the full text of any article, provided the authorship and source of the published article is cited. The copyright owner's consent does not include copying for new works or resale. In such cases, the specific written permission of the CATALAN HISTORICAL REVIEW must first be obtained.

This work is subject, unless the contrary is indicated in the text, the photographs or in other illustrations, to an Attribution – Non Commercial – Non-Derivative Works 3.0 Creative Commons License, the full text of which can be consulted at <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>.

You are free to share, copy, distribute and transmit the work provided that the author is credited and re-use of the material is restricted to non-commercial purposes only and that no derivative works are created from the original material.

Disclaimer

While the contents of this journal are believed to be true and accurate at the date of its publication, neither the authors and the editors nor the publisher can accept any legal responsibility for any errors or omissions that may be made. The publisher makes no guarantee, expressed or implied, with respect to material contained herein.

Subscription information

ISSN print edition: 2013-407X
ISSN electronic edition: 2013-4088
Legal Deposit: B-14914-2009

1 issue will appear in 2023.

The annual subscription fee (including handling charges) is 40.00 € (VAT not included).

Subscription orders should be sent to:

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 636
Fax: +34 932 701 180
E-mail: publicacions@iec.cat

Cancellations must be received by 30 September to take effect at the end of the same year.

Change of address: allow six weeks for all changes to become effective. All communications should include both old and new addresses (with postal codes) and should be accompanied by a mailing label from a recent issue.

Electronic edition

An electronic edition of this journal is available at <http://revistes.iec.cat/index.php/CHR>

E-prints of the articles may be published before distribution of the printed journal. Authors must be aware that, after electronic publication, they cannot withdraw an article or change its content. Any corrections have to be made in an Erratum, which will be hyperlinked to the article.

Editorial Office

Alfons Tiñena, Journal Manager
Josep M. Palau, Assistant

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 629
Fax: +34 932 701 180
E-mail: cathistorical@iec.cat

Editorial support

Mary Black, Catalan-English translation.

Cover illustration

Fragment of the Bethesda sarcophagus (cathedral of Tarragona, late fourth century AD). Made of white marble in the era of emperor Theodosius, it is an example of palaeo-Christian art that depicts Jesus' triumphal entrance into Jerusalem five days before he died on the cross.

With the support of:

EDITOR-IN-CHIEF*

Albert Balcells, Institut d'Estudis Catalans

ASSOCIATE EDITORS*

Francesc Fontbona, Institut d'Estudis Catalans

Josep Guitart, Universitat Autònoma de Barcelona

Tomàs de Montagut, Universitat Pompeu Fabra

Ramon Pinyol, Universitat de Vic

Antoni Simon, Universitat Autònoma de Barcelona

ADVISORY BOARD*

Teresa Abelló, Universitat de Barcelona

Josep Amengual, Universidad de Deusto

Ferran Arasa, Universitat de València

Montserrat Bacardí, Universitat Autònoma de Barcelona

Ignasi J. Baiges, Universitat de Barcelona

Jordi Ballester, Societat Catalana de Musicologia

Xavier Barral, Institut d'Estudis Catalans

Bonaventura Bassegoda, Universitat Autònoma de Barcelona

Ernest Belenguier, Universitat de Barcelona

Vicenç Beltran, Institut d'Estudis Catalans

Thomas N. Bisson, Harvard University

Dolors Bramon, Institut d'Estudis Catalans

Marià Carbonell, Universitat Autònoma de Barcelona

Daniel Casals, Societat Catalana de Llengua i Literatura

Rosend Casanova, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics

Jordi Casassas, Universitat de Barcelona

Rafael Cornudella, Universitat Autònoma de Barcelona

Dominique de Courcelles, Centre National de la Recherche Scientifique

Eulàlia Duran, Institut d'Estudis Catalans

Romà Escalas, Institut d'Estudis Catalans

Georges Fabre, Université de Pau

Gaspar Feliu, Universitat de Barcelona

Paul Freedman, Yale University

Roger Friedlein, Ruhr-Universität Bochum

Antoni Furió, Universitat de València

Francisco M. Gimeno, Universitat de València

Carme Gràcia, Universitat de València

Josep Maria Gregori, Universitat Autònoma de Barcelona

Miquel Gros, Societat Catalana d'Estudis Líturgics

Christian Guilleré, Université de Savoie

Enric Guinot, Universitat de València

Albert G. Hauf, Institut d'Estudis Catalans

Nikolas Jaspert, Ruhr-Universität Bochum

Manuel Jorba, Universitat Autònoma de Barcelona

Miljenko Jurković, Sveučilište u Zagrebu

Immaculada Lorés, Universitat de Lleida

Vicenza Lucherini, Università di Napoli

Henry de Lumley, Musée National d'Histoire Naturelle de Paris

Tomàs Martínez, Universitat Jaume I

Joan Mas, Universitat de les Illes Balears

Marc Mayer, Universitat de Barcelona

Concepció Mir, Universitat de Lleida

Miquel Molist, Universitat Autònoma de Barcelona

Josep Maria Nolla, Universitat de Girona

Veronica Orazi, Università di Torino

Antoni Pladevall, Institut d'Estudis Catalans

Olivier Poisson, Université de Paris

Patrici Pojada, Universitat de Perpinyà

Damià Pons, Universitat de les Illes Balears

Paul Preston, London School of Economics and Political Science

Marta Prevosti, Universitat de Barcelona

Enric Pujol, Universitat Autònoma de Barcelona

Joan Ramon, Universitat d'Alacant

Antoni Riera, Universitat de Barcelona

Patrizio Rigobon, Università Ca' Foscari Venècia

Rafael Roca, Universitat de València

Albert Rossich, Universitat de Girona

Flocel Sabaté, Universitat de Lleida

Roser Salicrú, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona

Josep Maria Salrach, Institut d'Estudis Catalans

Anna Sawicka, Uniwersytet Jagiellonski, Kraków

Meritxell Simó, Universitat de Barcelona

Jaume Sobrequés, Societat Catalana d'Estudis Històrics

Narcís Soler, Universitat de Girona

Paolo Sommella, Università «La Sapienza» di Roma

Eliseu Trenc, Université de Reims

Joan Valero, Amics de l'Art Romànic

Eduard Vallès, Museu Nacional d'Art de Catalunya

Jill R. Webster, University of Toronto

Michel Zimmermann, Université de Versailles-Saint-Quentin-en-Yvelines

* Members of the History and Archeology Section and Presidents of its the Institut d'Estudis Catalan's Affiliated Societies

Catalan Historical Review

Institut d'Estudis Catalans, Barcelona

Contents

Number 16

2023

Albert Balcells	7	Foreword
Albert Viciano i Vives	9	The Christianisation of the Mediterranean Tarraconense during the Roman period (from the first century AD to 409)
Immaculada Lorés Otzet	35	Sculpture in Catalonia during the Romanesque period
Rafael Narbona Vizcaíno	51	The Compromise of Casp. Violence and parliamentarism
Albert Estrada-Rius	69	Catalan currency as an opportunity and symbol of self-governance: From the War of the Reapers to the Civil War
Antoni Furió	79	My profession, however, is being Joan Fuster
Albert Balcells	87	Socialists and communists and the Catalan national question: From 1888 until recent times
	99	In Memoriam
	103	Biographical sketches of the new members of the History-Archaeology Section
	107	Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2022
	113	Catalan Version

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Foreword

The first article in this issue examines the spread of Christianity in the northeast Tarraconense province in the Roman Empire. The earliest written record of this process discusses the trial and martyrdom of bishop Fructuosus of Tarragona and the deacons Augurius and Eulogius in AD 259. Once the periodic persecutions of Christians came to an end in AD 313, the archaeological remains of their religion began to leave remains. The cover illustration of this issue of the *Catalan Historical Review* is one of the scenes depicted on the fourth-century Bethesda sarcophagus, which is embedded on the façade of the cathedral of Tarragona, a temple which began to be built in the mid-seventh century. The relief depicts Jesus' triumphal entrance into Jerusalem as he is hailed with palm fronds just five days before his crucifixion. The other high-relief scenes on this sarcophagus depict different times when Jesus miraculously healed the ill according to the Gospel stories. The image of Christ is still beardless, as was common in the early centuries of Christianity.

In the city in late antiquity, the bishop came to replace the former curia. This was fostered as the most powerful families joined the Christian hierarchy. The palaeo-Christian basilica, the episcopal palace and the adjacent reception hall occupied a prominent place in the urban space. Christianity, which had previously been considered a subversive religion, or at least one that was at odds with the Roman Empire, became the power that maintained order at times of enormous instability and insecurity on the frontiers. It did not become the official religion until emperor Theodosius in AD 380, although neither pagans nor Arians were persecuted. The problem of Christians' divisions regarding the divinity of Jesus and the Trinity persisted, and councils of bishops were needed to define the Church's dogmatic orthodoxy.

Romanesque sculpture is yet another topic addressed in this issue. It appears in the pediments of the entrances to churches, on the capitals in cloisters and on the frontals of altars, as well as in freestanding figures like the one depicting Mary and her son Jesus seated on the royal throne, along with the first scenes of the Passion with Christ crucified. The sculptors are anonymous, although one exception is in the cloister of Sant Cugat del Vallès, where Arnau Cadell has been identified and represented on one capital as the author of the entire set. This article debates whether, except for the plant motifs, the scenes on the capitals in the cloister of this monastery are telling a story, given that just like painting, sculpture was also didactic and doctrinal. Professor Josep Maria Jaumà has published his interpretation, which seems to dem-

onstrate that they reflect a thematic programme inspired by biblical scenes and the everyday lives of the monks.

Another topic examined in this issue is the solution to the struggle over the throne in the early fifteenth century upon the end of the dynasty that had governed the Crown of Aragon since its inception. This ushered in a profound political crisis, where violence mixed with parliamentary negotiations among representatives of the kingdoms of Aragon and Valencia, along with those from the Principality of Catalonia, leading to the instatement of the Castilian Trastámara dynasty in the Crown of Aragon. The factors in this shift, its nature and its consequences have been the subject of longstanding debate between historians and political essayists. This debate is clarified in the article on this topic in this issue of the *Catalan Historical Review* which uses the traditional name of the Compromise of Casp, based on the town in Aragon where the delegates from the Corts of all three kingdoms in the Crown gathered to resolve the issue of succession to the throne.

More than just an instrument of commercial exchange and taxation, currency is always a sign of collective identity and the sovereignty of a country's political power. This issue analyses the evolution of Catalonia's issuing its own currency between two major political and social crises: the War of the Reapers in 1640 and the Civil War from 1936-1939. The abolition of Catalonia's own political institutions in 1714 with the instatement of the Bourbon dynasty put an end to its right to issue its own currency, which the Generalitat de Catalunya had held until it was terminated. However, more than 100 years later, during the First Carlist War, it once again had to issue small coins to finance the war effort, and Barcelona's mint came to operate at full capacity. Overcoming inflation required an extraordinary effort under the vigilance of the Spanish central power, which frowned on what seemed like an act of regional sovereignty. Yet additionally, due to the increase in trade debt, the Bank of Barcelona was established and after 1845 earned the privilege to issue bank notes, which at the time could be converted into gold or silver coin. This privilege ended in 1874 when the Bank of Spain gained the monopoly on issuing paper currency throughout the entire kingdom. With the 1936 Civil War, the disappearance of metal coin led different town halls in Catalonia to issue small paper bills, an illustration of the atomisation of power at a time of revolutionary crisis and the disappearance of most metal coins from everyday retail purchases.

In 2022, the celebration of the centennial of Joan Fuster i Ortells' birth was an occasion to reflect on his activity and commitment to the identity of the Region of Valencia

within the Catalan-Speaking Lands. He made a decisive contribution to this concept by justifying and defining the Catalan lands via their linguistic unity, from Roussillon north of the political frontier with France to the Balearic Islands, the Region of Valencia and the Principality of Catalonia. A poet, essayist, critic, historian of literature, author of journals, writer of opinion articles for the press and cultural promoter, the Valencian Joan Fuster is a figure with multiple dimensions who resists simple classification and deserves the same anti-dogmatism that he maintained through his entire life to be applied to his own theses.

The Institut d'Estudis Catalans, which chose Joan Fuster as a member of its History-Archaeology Section in 1978, devoted a scholarly conference on 28 September 2022 to the writer in conjunction with the Institució de les Lletres Catalanes. After Joan Fuster's death 20 years ago, his personality and oeuvre went through a period of scant public attention until 2015, when Valencian law lost its regional power. In recent years, his thinking and work has been revived, and Fuster Year in 2022 is proof of this. Antoni Furió, a professor at the Universitat de València and the editor of Fuster's complete works and correspondence, read the keynote speech at the conference on the continued relevance of Joan Fuster, using one of his quips as the title: 'My profession, however, is being Joan Fuster'. Almost 20 experts examined multiple aspects of the diverse facets of Joan Fuster's public persona at that conference and would concur on his continued relevance today.

The last article in this issue examines the evolution in socialists' position towards the Catalan national question. The socialists have had to define their stance regarding the Catalan national movement for more than a century.

Until the 1930s, inhibition of this issue predominated within the UGT and PSOE, which never stopped being minorities within an industrial and urban Catalonia, even though they should have been powerful as both a union and a political party. With the 1936 Civil War, the socialists and communists in Catalonia unified, and the new party earned recognition from the Communist International while becoming an important part of the new correlation of forces until the republican defeat in 1939. As the Franco dictatorship waned, the Catalan communists' and socialists' commitment to Catalonia's claims for self-governance kept workers who had immigrated to Catalonia from the rest of Spain from taking a hostile stance towards Catalanism. Between the democratisation process that started in 1977 and 2003, Catalan socialists experienced a contrast between their success in general and local elections and their failure in Parliament of Catalonia elections. They finally governed the Generalitat de Catalunya between 2003 and 2010, and the years since then are more current events than history.

This issue closes with the customary list of historical publications by the different sections and societies affiliated with the Institut d'Estudis Catalans, while we also remember our colleagues who have left us forever: Joan Sanmartí, Núria de Dalmasas, Olimpio Musso and Efreim Compte. We on the extensive editorial board of the *Catalan Historical Review* also welcome Francisco M. Gimeno and Rafael Roca, new members of the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans.

ALBERT BALCELLS
Editor

The Christianisation of the Mediterranean Tarraconense during the Roman period (from the first century AD to 409)

Albert Viciano i Vives*

Antoni Gaudí Faculty of History, Archaeology and Christian Arts (AUSP)

Received 10 February 2022 · Accepted 15 July 2022

ABSTRACT

By the second half of the third century, Christianity had taken root in the coastal cities of the eastern Tarraconense, especially among common folk, as shown by the *Passio Fructuosi* and the archaeological finds in *Tarraco*, *Barcino* and *Gerunda*. By the fourth century, Christianity had also reached the *potentiores*, and bishops like Himerius of Tarragona and Pacianus of Barcelona, who had strong culture and theological education, managed to christianise the social customs and transform the topography of cities. The Church's actions sought to restore order in the wake of the theological dissensions (Arianism and Priscillianism). Monasticism had reached Hispania by the second half of the fourth century.

KEYWORDS: Tarraconense, Christian archaeology, martyrdom, bishops, monasticism

INTRODUCTION

During the Roman Empire, the territory now known as Catalonia corresponded to the eastern part of the *Hispania Citerior* or *Tarraconensis* province. In fact, it was only one of the seven *conventus iuridici* into which the Tarraconense province was divided, whose capital was the city of *Tarraco* (Tarragona). In this article, we shall study the Christian communities' evangelisation of this territory in the first four centuries of our era. We have set 409 as the end date because that is the year the Germanic peoples reached the Iberian Peninsula, prompting an extremely deep-seated political and social change in Hispanic Roman society in late antiquity, which thereafter was forced to coexist with the new inhabitants who had arrived from Central Europe.¹

The Church expanded in the early centuries AD via missionaries who sought converts from Greco-Roman paganism to the new faith in Jesus Christ, while also institutionalising the internal organisation of those early Christian communities, which included formulating a dogmatic orthodoxy, establishing a canon of holy books (the Bible or Word of God), instating practical rules on Christian life and developing a liturgical practice (baptism, eucharist) and institutional organisation, at the head of which was the bishop, assisted by priests and deacons.

Starting in the late second century, the bishops began to meet in synods or regional councils to take governing decisions within a context of ecclesial communion.

Two facts were extremely important in Church life during the first four centuries AD. The *first fact* is that Christian monotheism was difficult to make compatible with the traditional experience of the official religion of the Roman Empire, and therefore the Christian communities were regarded by the civil authorities as belonging to an *illicit religion*. This legal insecurity resulted in the persecutions that the Christians suffered from until 313, when emperor Constantine issued the Edict of Milan, giving the Church full religious freedom. The persecutions of Christian communities had two consequences: first, the martyrs were Christians who remained coherent with their faith, but secondly there were many *lapsi* or *traditores* who committed apostasy, driven by political repression. The *second fact* that is relevant is the birth of monasticism in the deserts of Egypt and Syria in the late third century. Monasticism spread throughout the entire Empire and filled Church life with a spirituality which sought to live in fulfilment of the demands of the Gospel. When the persecutions ended in the fourth century and there were no more martyrs, the martyrial spirituality of the first three centuries was carried on through monastic spirituality.

The documentary and archaeological sources from the first to fourth centuries primarily refer to wealthy Christians (the bishops came from the social elites), so little information on the common folk has survived. The social

* **Contact address:** Albert Viciano i Vives. Antoni Gaudí Faculty of History, Archaeology and Christian Arts. Ateneu Universitari Sant Pacià. C/ Diputació, 231, 08007 Barcelona.
E-mail: aviciano.antonigaudi@edusantpacia.cat

changes that occurred in the transition from classical antiquity to late antiquity—which began with emperor Diocletian (284-305)—caused late ancient society to be divided into two socioeconomic echelons: the *potentiores* or wealthy people, and the *humiliores* or people who served the more powerful ones. Most of the literary documentation and archaeological remains available to us come from the *potentiores*.

FROM THE FIRST CENTURY TO 313

Arrival of Christianity in Hispania: The first evangelists and the earliest Christian communities from the first and second centuries

Christianity must have reached the Iberian Peninsula in the first century, even though there is no archaeological evidence to prove this. The first mention of Hispania in the New Testament is found in the apostle Paul's *Epistle to the Romans*, written in Corinth during the winter of 57-58. When Paul wrote the letter, he was about to leave to take the fruit of the harvest organised by the Christian communities in Macedonia and Achaëa to Jerusalem to help the poor in the Jerusalemite community (Romans 15:25-26). Furthermore, Paul states that when he returned from Jerusalem, he intended to go through Rome on his way to Hispania (Romans 15:23-28), on the far western end of the known world at the time, where he wanted to spread the Gospel. There is disagreement as to whether or not Paul ultimately reached Hispania, because when the New Testament book *Acts of the Apostles* talks about Paul's evangelising, it says nothing about the last years of his life, which he spent in Rome, or about his death. In that city, he was tried after being accused by his adversaries of *crimen maiestatis*, a crime specified in the *lex Iulia de maiestate* enacted by Augustus in 27² which defined *maiestas* as promoting subversive activities that incite sedition. In reality, Paul's trial had begun in Jerusalem, where he was imprisoned (Acts 21:27-26:32), and he travelled to Rome as a man accused of a crime (Acts 27:1-28:31). There is also a clear allusion to this trial by the author of the *Second Letter of Timothy* (2 Timothy 4:16-18).

Since the study by Johannes Justus Speier (1742),³ historiographic research in recent centuries has primarily upheld the thesis that it was impossible for Paul to have left Rome heading to Hispania because of the complications stemming from his trial. However, at two conferences held in the city of Tarragona in 2008 and 2013—organised by the Facultat de Teologia de Catalunya, which has been part of the Ateneu Universitari Sant Pacià since 2014—this thesis was revisited and new avenues of study on the last years of Paul's life opened up. Therefore, now it can be asserted with scholarly credibility that he would in fact have been able to take this journey from Rome to Hispania (that is not to say that he did, but that he could have).⁴ We do not know what the ruling in the trial was. If he was given absolution, he clearly could have travelled to

Hispania without any problems, but he was most likely found guilty. However, even if Paul was sentenced, criminal law stipulated punishments that, with the exception of capital punishment (*poena mortis*), enabled the guilty party some degree of mobility around the Empire's territories: *deportatio* or *interdictio* (confinement on an island or remote place for life with the simultaneous loss of citizenship and properties) and *relegatio* (the obligation to live on an island or distant place without the loss of civil rights). There was also a milder form of *relegatio* which called for temporary or permanent expulsion from Rome and Italy, without the loss of either citizenship or properties. If Paul was sentenced for *crimen maiestatis*, he may have been given one of these punishments, which would have allowed him to go into exile outside Italy, that is, in Hispania, as he wished to.⁵

In fact, some literary documents from the first and second centuries mention that Paul did go to Hispania. In the late first century, Clement, the bishop of Rome, wrote a letter to the Christians in Corinth in which he described Paul as 'condemned to exile' but also stated that he reached the far western end of the Empire.⁶ Another Roman document, the Muratorian Canon from around 200, explicitly mentions Paul's journey from Rome to Hispania,⁷ and the apocryphal *Acts of Peter* from the late second century also mentions it.⁸ Some deny the reliability of these testimonies because they seem to be grounded solely on Paul's intention expressed in his *Letter to the Romans*; however, others do not deny their veracity because the testimonies may have come from Roman sources with firsthand information. If Paul ultimately did go to Hispania, there are good arguments in favour of the fact that the place where he worked as a missionary was *Tarraco* (Tarragona), the capital of the Tarraconense province, which had kept up close collaboration with the city of Rome during the reign of Augustus.⁹

Some scholars have submitted the fact that Paul's hypothetical evangelising did not carry on in Hispanic churches as proof that Paul did not come to Hispania; however, this argument is weak because in Church history, missionary initiatives have often failed. In any case, this information gap explains why the three literary sources mentioned above are from outside the Iberian Peninsula and why no Hispanic church from late antiquity has ever claimed to originate from Paul. The conclusion is that if Paul did go to Hispania, the journey is very difficult to historically verify due to the utter lack of archaeological remains and because the interpretation of all three literary sources from the first and second centuries is questionable. But all these doubts do not nullify the conclusions of the conferences held in Tarragona in 2008 and 2013: it is impossible to fully disprove Paul's missionary journey from Rome to Hispania, because he could have taken it.

Having reached this point, it is important to note that even if Paul did travel to Hispania, he was not the only one to bring Christianity to these lands. In the first and

second centuries, other anonymous Christians from the East, Italy or Africa must unquestionably have contributed to the evangelisation of Hispania and other Western territories, motivated to forge ties with the West for commercial and professional reasons. The literary testimonies surviving from early Christianity reveal the extraordinary fluidity of relations and the existence of a considerable exchange of ideas, which the Christian communities in the West attained in different ways. Christianity's first steps in Hispania took place in an urban environment rich in cultural and spiritual influences which certain individuals furthered. This is why, as Manuel Sotomayor accurately writes,¹⁰ Christianity was not necessarily preached on the Iberian Peninsula by one of the apostles (James, Paul) or by certain more or less celebrated missionaries. Indeed, this propagation system is the least frequent in the Church's known history. Among the many military officers, merchants, colonists, slaves and others who arrived in or went back to the Peninsula, some were unquestionably Christians, and as such they were a source of irradiation in the towns where they went. What was born and blossomed on the Peninsula, just as in other provinces in the Empire, was not a fully constituted, formed and centralised Church but local communities that all participated in the same faith but that sometimes lived somewhat cut off from each other, and that were self-sufficient and only gradually coalesced. On the other hand, the contacts and gradual interdependence among churches on the Iberian Peninsula in the early centuries AD was never centred around a single main hub for all the provinces, unlike other provinces in the Empire, which did have a centre: Lyon in Gaul, Carthage in North Africa, Rome in Italy, Alexandria in Egypt, Ephesus in Asia Minor, Antioch in Syria, Edessa in Mesopotamia, etc.

Experts have extensively debated the possible North-African origins of Hispanic Christianity, because some historians in the 1960s, 1970s and 1980s asserted that Christianity had penetrated the Peninsula from North Africa.¹¹ But by now this thesis has been significantly tempered, and the trend is to claim a variety of provenances, both Italian and North African, and even Eastern.¹² On the other hand, Pere de Palol believes that the Pyrenees became a veritable barrier or frontier blocking the arrival of Christianity to the Peninsula in the first to fourth centuries.¹³ According to the historical logic of the cities located on *mare nostrum*, we can assume that the penetration of the Christian faith in Hispania, which had gotten underway in the first century, must have intensified in the central years of the second century. This is when the impact of other religions from the East have been documented all over the Empire, like the mysterious cults, which coexisted with Christianity in the spiritual universe of that era. And it goes without saying that port cities must have been the first to witness the arrival of Christianity.

The earliest literary texts which mention the presence of Christian communities on the Iberian Peninsula are

found in the works of Bishop Irenaeus of Lyon¹⁴ and the theologian Tertullian of Carthage,¹⁵ but they are limited to very generically stating that there were Christians in Hispania in the late second century, without specifying the names of cities or the number of people.

The earliest literary texts from the third century on Christianity in Hispania

Historians today have reached the conclusion that the decisive impetus in disseminating Christianity in the Western Roman Empire came in the second half of the third century.¹⁶ In this period, the churches in the West were not yet organised into a dense, homogeneous, extensive group. Many Christians were only Christian in name, and the persecutions led their numbers to dwindle even further through the apostasy of some Christian *lapsi* or *traditores*. However, the general impression confirms that at that time the Church was an institution that was fully aware of its capacity to create evangelising changes in the social reality around it, and the texts attest to peaceful coexistence and the desire to adapt in a religious environment in which paganism was the majority, predominant religion.

Indeed, the first literary mention of the presence of Christianity in Hispania, a rather detailed one, comes from the third century; letter 67 from Bishop Cyprian of Carthage, dated from 254 or 255.¹⁷ It is the response by Cyprian and other North-African bishops to a letter, lost today, from the communities of León-Astorga and Mérida. Thanks to this letter from Cyprian, we are able to determine several features of Hispanic Christianity, at least in the first half of the third century. The development and organisation of these communities show a great deal of vitality, along with a high level of institutional maturity focused around the figure of the bishop. This letter outlines the criteria to be used in the choice of bishops, with direct participation by the people in order to guarantee the dignity of the future bishop. It stresses that in Church ordination rites, the hands must be laid on the person being ordained, a gesture that is rooted in biblical tradition.¹⁸

Another literary document that also talks about Hispanic Christianity in the third century is from the eastern Tarraconense, that is, the current territory of Catalonia; it is the *Passio Sanctorum Martyrum Fructuosi episcopi, Auguri et Eulogii diaconorum* or 'Acts of the Holy Martyrs Bishop Fructuosus and the Deacons Augurius and Eulogius' of *Tarraco* (Tarragona),¹⁹ who died in 259. Even though this martyrial and hagiographic story was written in the second half of the fourth century,²⁰ the first part of the *Passio* transcribes—with minor changes—the notes of the proconsul, a legal document that contains the judgement of the tribunal of 259, in which Fructuosus was tried between 16 and 20 January and ultimately condemned to death on 21 January along with the deacons Augurius and Eulogius, during the era of the emperors Valerian and Gallienus and the consuls Emilianus

and Basus. In 257, emperor Valerian issued an initial persecutory edict, and in 258 he issued a second one against the Christian communities, especially against all clergymen (bishops, priests and deacons) and secular senators, knights, imperial functionaries and Roman matrons. Martyrs died because of this religious policy, including Saint Cyprian of Carthage (258) and Saint Fructuosus of Tarragona (259). The execution of Fructuosus, Augurius and Eulogius took place in the amphitheatre of Tarragona, where they were burned alive on a pyre (*vivicomburium*). After the elimination of the Severus dynasty of emperors, the arrival of the military emperors to the imperial throne in the third century led to the instatement of a new aristocracy serving the empire, who lacked the tradition and the previous corporate sense of the Senate. This new aristocracy was more receptive to the religious policy of the successive emperors, as they were forced to constantly display their affiliation and loyalty in order to remain in power. The persecution measures against Christianity should be situated within this context, parallel to the increasing deification of the figure of the emperor during the reigns of Valerian and Gallienus. In the absence of documentation, we cannot be certain that the execution of the bishop of Tarraco and his two deacons in 259 solely reflected the *praeses* Emil-

ianus' drive to show his loyalty to the emperors Valerian and Gallienus, although it was certainly a propitious time to undertake this kind of action.²¹

Based on the information provided by the *Passio Fructuosi*, we can conclude that in January 259, the church in Tarraco was not a newly-founded community but that though small, it was fully established, had a clear hierarchy and was vital enough to have thoroughly penetrated all social spheres of the city. There were even Christian soldiers. Two brothers, Babylon and Migdonius, 'were at the service of the governor Emilianus and showed his daughter, his lady in this world, how Fructuosus and his deacons rose to heaven crowned while the stakes to which they had been tied were still standing'.²² There were Catholic brothers (*fratres*) mixed among the soldiers, including Felix. The beneficiaries who arrested Fructuosus used no violence. The community of faithful was able to sustain them in prison, and a catechumen, Rogatianus, was able to be baptised there. In the Christian community, the ministry of Lector is cited alongside the bishop and the deacons. It was a community established around the Holy Scriptures, which they knew in detail. They celebrated Sunday—known as the «day of the Lord»—and the eucharist. They participated in the requisite, familiar seasonal fasting (Wednesdays and Fridays) and had well-en-

FIGURE 1. Every two years the 'Associació Cultural Sant Fructuós' (Tarragona) holds a historical re-creation of the martyrdom of Saints Fructuosus, Augurius and Eulogius in the same amphitheatre where the *vivicomburium* took place on 21 February 259. Photograph by Carlos Uriarte.

trenched prayer customs, even with specific bodily gestures—kneeling with their arms crossed like an orans. The Catholic brothers (*fratres*) attended to the three prisoners as usual and even comforted them with the eucharist. The community (*fraternitas*) clearly distinguished the process of Christian initiation, with the aforementioned testimony of Rogatianus, who was baptised in prison due to his exceptional situation. They had clearly trinitarian formulas of faith that referred to that time in baptismal faith. The anonymous author of the *Passio* presented Fructuosus as a bishop who embodied the episcopal qualities formulated in the episcopal corpus by the apostle Paul, such that he had all the New Testament features of a good pastor.²³ Finally, the text makes it clear that the community enjoyed social prestige even among the pagans, which could only be true if it had engaged or was engaging in significant charity as a hallmark of Christian life. Therefore, it was an urban church, like all the Christian communities from the early centuries of the Empire.²⁴ From a sociological standpoint, the *Passio Fructuosi* describes a community in which the majority of its members belonged to the social class of the *humiliores*.

In contrast to the relatively plentiful information we have on church buildings from the fifth century, the preceding centuries are shrouded in utter darkness. The presence of an organised community in *Tarraco* in the mid-third century is reflected in the martyrial acts of Saint Fructuosus. We have no information on where the liturgy was celebrated, but based on our knowledge of other cities, it must have been private homes or other kinds of constructions adapted to these needs. They were *domus ecclesiae*, whose paradigmatic example was excavated in the distant enclave of Dura Europos, which dates from around 230.²⁵ Suitably reformed to house the new functions, they tended to have one gathering room for the religious services, rooms where catechumens were instructed, a baptistry, etc. Therefore, there was no specific, monumental architecture, and consequently identifying them is a virtually unsolvable problem.

The major development of Christian communities on the Iberian Peninsula in the third century led a synod or church council to be held, which opened on 15 May (*die iduum maiarum*) in a year between 300 and 303: the Council of *Iliberri* or Elvira, the current city of Granada.²⁶ The 81 council canons and the list of participants in this council, 19 bishops and 24 priests from 37 communities in Hispania (most of the participants were from the provinces of Baetic and Cartaginense), are still conserved.²⁷ We should note that no bishop from the eastern part of the Tarraconense, which falls within Catalonia today, participated (although bishop Valerius of Zaragoza did). However, the council's decisions, which had overall disciplinary and moral content, were binding for all the Christian communities in Hispania: organisation of the internal life of the churches (joining the community, baptism, penance, eucharist, places of worship, virginity and marriage, sexual abstinence of married cler-

gy), tolerant relations between Christians and pagans, the moral behaviour of Christians and the elimination of superstitions and idolatrous practices. Therefore, on the one hand the canons of Elvira demonstrated that Christianity had effectively begun to penetrate Hispanic-Roman society during the late third century, yet on the other, because of the scant surviving literary information on Church life in Hispania in the fourth century, we do not know for certain the scope of application of these canons' prescriptions in the specific life of the Church during that century.

The martyrs of the eastern Tarraconense during the persecution of the Christians promoted by emperor Diocletian in 303-305

After the end of the persecution by the emperors Valerian and Gallienus, the Church experienced a long period of calmness and institutional stability within the broader context of good relations with the pagans around them. Once the persecution was over, Gallienus himself (260-268) did not order legal recognition of the Christians, who were still part of a *religio illicita*, as they had been before, but he peacefully tolerated their existence and for the first time guaranteed them a degree of safety they had not enjoyed before. Christians on the Iberian Peninsula were able to benefit from this *indulgentia principis*, which ushered in a new era of peace lasting almost 40 years, within which the aforementioned Council of Elvira was held.

This overall peace did not change much when Diocletian rose to imperial power in 284. It is common knowledge that Diocletian undertook a profound reorganisation of the Empire through a political and administrative reform (implementation of the tetrarchy: two *caesares*, and two *augusti* at the helm of the Empire, each located in one of the four imperial residences: Nicomedia and Sirmium in the East, and Augusta Treverorum [Trier] and Mediolanum [Milan] in the West). He did this in a staunch bid to put an end to the great decline that had been underway throughout the third century for a variety of internal economic and sanitary reasons, as well as due to military rebellions and threats from the Germanic peoples, who were exerting increasing pressure on the frontiers. Diocletian also sought to revamp the official traditional Roman religion and in 297 issued an edict against the Manichaeans, who were considered a sect bringing in a new religion that ran counter to Rome's traditional religion.²⁸ This unquestionably served as a precedent for the persecution of the Christians. There were many Christians in the early fourth century, especially in the East; they were even a majority in Asia Minor, and some came to occupy prominent posts within the imperial administration. Diocletian ordered that everyone who did not worship the Roman gods be removed from the imperial palaces, but the situation became notably worse when, instigated by the *caesar* Galerius, three decrees against Christians were issued in 303 (burning churches and appropriating and burning the books; imprisoning the heads

of churches, that is, the clergy; and forcing Christians to worship the Roman gods and torturing those who refused). In 304, a cruel fourth decree led to further repression, unleashing the cruellest and most horrifying persecution suffered by the Christians in the Roman Empire.

In the current territory of Catalonia, we have irrefutable knowledge of two martyred victims of this persecution: Saint Felix in Girona and Saint Cucuphas in Barcelona. Both are mentioned briefly in hymn IV of Prudentius' poem *Peristephanon* ('Crowns [of Martyrdom]'), written between 400 and 405.²⁹

The Hispanic poet Prudentius mentions the martyr Felix in the hymn *Peristephanon* IV 29-30: '*Parva Felicis decus exhibebit artubus sanctis locuples Gerunda*' [Little Girona, rich in saints' bodies, displayed the venerable remains of Felix].³⁰ This is the oldest mention of the martyr from Girona that still survives. The archaeological remains of the cult of Saint Felix in Girona are ancient, dating from the fourth century.³¹ A second liturgical testimony of his cult which still survives today comes from a basilica devoted to his memory in Narbonne from the time of bishop Rusticus in 455. We know nothing about this martyr beyond his existence and his act of martyrdom, just as nothing was known about him during the time of Prudentius or the time when the *Passio sancti Felicis* was written, most likely in the early seventh century, so its value is primarily legendary.³² Nor was anything known when the prayers in his honour, compiled in the *Oracional Visogòtic* of Tarragona from the late seventh century, were written.³³

Were it not for Prudentius, we would know nothing about the martyr Cucuphas until the seventh century. In hymn IV, 33-34 in *Peristephanon*, we read: '*Barcinon claro Cucufate freta surget*' [Barcelona will rise, trusting the illustrious Cucuphas].³⁴ All the other information on him is from the seventh-century *Passio sancti Cucufatis*,³⁵ which is thus later than the *Passio sancti Felicis*. This *Passio* presents two characters who are friends and classmates originally from the North African town of *Scilium*, and it recounts how when they reached the port of Barcelona by ship, Cucuphas remained in Barcelona while Felix continued on his travels to Girona. However, coming so late, these claims from the *Passio* have no historical value and cannot be held up as an argument in favour of the North African roots of Christianity in Hispania.

On the other hand, as Antoni Pladevall aptly states, the Catalan 'martyrology' mentions still other martyred saints like Eulalia, bishop Severus and the peasant Medir of Barcelona, saints Juliana and Semproniana, associated with the legends of Saint Cucuphas, and others that we shall not list here because they are based on later legends or versions of saints from elsewhere, such as Saint Eulalia of Barcelona and Saint Narcissus of Girona.³⁶

Therefore, the scant information from prior to the Edict of Milan (313) tells us that the Church was already present along the entire Catalan coastline, and we can assume that it had also begun to penetrate the inland re-

gions, which were not as Romanised. The Christian communities were urban. Just like in the rest of the imperial territory, the majority of converts to the Christian faith in third-century Hispania were middle- or lower-class people (*humiliores*), who were always more open to and interested in doctrinal innovations in the spiritual realm. Likewise, some patricians or individuals with high social standing also accepted the new faith, but in much lower numbers. Many of them were freedmen, educators or merchants, usually sea merchants (*transmarini negotiatores*). The persecution decrees issued by Valerian and Diocletian were directed against bishops and community leaders, as well as patricians and the upper class, which reveals that the Christian religion had made some inroads among them, driving the political authorities' desire to purge it.³⁷

FROM 313 TO 409

With the death of Diocletian in 305, the persecution of the Christian communities in the West halted, and the religious policy of his successors was more benevolent towards the Church. In 311, Galerius issued an edict of tolerance, and in 313 Constantine granted religious freedom to the Christians via the Edict of Milan, making the Church a *religio licita*. This helped Christianity spread widely thanks to many pagan conversions to the Good News of Christ, which enabled solid and geographically entrenched Church structures to be established, territorial 'dioceses' governed by a bishop, along with numerous assemblies of bishops, called 'synods' or 'councils', most of which were local or regional. However, the first two ecumenical councils in Church history were held in the fourth century: in 325 in Nicaea and in 381 in Constantinople, the new capital of the Empire since 330. The Christianisation of society was so profound that on 28 February 380, with the Edict of Thessalonica *Cunctos populos*, emperor Theodosius stated that the new official religion of the Empire was Christianity, specifically Orthodox Christianity, that is, the faith that had dogmatically been defined at the Council of Nicaea.³⁸

Doctrinal conflicts in Hispania in the first half of the fourth century: Donatism and Arianism

There were two major doctrinal conflicts in the fourth century, Donatism and Arianism, which shook up the inner life of the Church and created divisions in the episcopacy. A schism arose in North Africa in 311 which lasted until well into the fifth century: the division between Catholics and Donatists. Donatus, bishop of Carthage, organised a Church that considered itself pure and immaculate, yet it took a rigorist spiritual attitude of opposition to the Catholic Church, which was considered worldly and sinful by Donatus' followers because many Catholic bishops had become morally corrupt and had been *traditores* during the persecution of Diocletian. Therefore,

they considered all the sacraments celebrated by Catholic clergy null because, according to Donatus, there can be no sanctifying effects in celebrations in which the Holy Spirit is not present due to the unworthiness of the celebrating priest. Therefore, the Donatists demanded that if a Catholic wanted to join a Donatist community, he or she had to be rebaptised, while Catholic theology was opposed to any rebaptism of heretics or schismatics who were penitent and wanted to rejoin the Catholic Church.³⁹ Constantine was seriously concerned with this episcopal division and decided to call a council in the city of Arles, to which he invited the Western Christian bishops, in order to find a solution to the conflict. The Council of Arles was held in 314, and its participants included 11 clergy from Hispania, including two representatives of the bishop of Tarragona, the priest Probatius and the deacon Castorius (we know nothing else about these two figures).⁴⁰ Finally, based on the decisions of the Council of Arles, Constantine condemned the Donatist movement in 316.⁴¹

Based on the scant information that still survives, Donatism must have had little influence on the Hispanic Church. A letter from Augustine of Hippo reveals that the Donatists sent a bishop 'to Hispania, to the house of a woman',⁴² but we have absolutely no idea what this bishop did there. Some have identified the woman as someone named Lucila, but Sotomayor has demonstrated that Lucila was actually not Hispanic but North African.⁴³

Arianism originated in the East, precisely in the city of Alexandria. Despite the fact that the Council of Nicaea (325)—which was presided over by Hosius, bishop of Cordoba and friend of Constantine—condemned the Arian doctrine as heretical, it managed to gain traction just a few years after that council and spread widely around the entire East until reaching the West. The 'Arian crisis' created a profound division between Nicæan and Arian bishops until 381, when the Council of Constantinople permanently condemned Arianism. Arius was a priest in Alexandria who had begun to preach a theological doctrine in around 318 that soon unleashed a fierce controversy about the relationship between the Father and Son within the Trinity. According to Arius, only the Father was God, and the Son was the Father's first child; that is, Arius denied the divinity of the Son of God. The theological debates on the mystery of the Trinity occupied countless pages in the literature of fourth-century theologians and bishops and led to many regional councils, in addition to the two aforementioned ecumenical councils of Nicaea and Constantinople. Finally, in 381 the Council of Constantinople managed to put an end to the division that the Christian bishops had been facing for many decades of the fourth century.⁴⁴

One of the many councils held over the Arian crisis took place in the city of Serdika, currently Sofia (Bulgaria), in 343. At first both Eastern and Western bishops were summoned, but the debates became so violent that the Eastern bishops decided not to attend, so the Serdika

assembly was reduced to the participation of just Western bishops. The octogenarian Hosius of Cordoba was at the helm of around 90 participants, including five Hispanic bishops, one of them Praetextatus, bishop of Barcelona, about whom we have no further information.⁴⁵

Arianism must have had a much greater impact on the Christian communities of the Iberian Peninsula than Donatism, as the literature that survives from some bishops from the fourth century, namely Potamius of Lisbon and Gregory of Elvira (or Granada), are theological treatises and biblical commentaries that defend the faith of Nicaea, revealing that the bishops felt a pastoral urgency to clarify the content of the trinitarian dogma for believers within a context in which the Arians were sowing confusion. Gregory of Elvira, a staunch defender of the Nicæan orthodoxy, clashed with Hosius of Cordoba over the latter's surrender to a philo-Arian creed at the Council of Sirmium in 357.⁴⁶ Furthermore, we know that the bishop of Tarragona, Himerius, wrote a letter to Pope Damasus on behalf of all the Hispanic bishops; although that letter has been lost, we do have the response that Pope Siricius, Damasus' successor, addressed to Himerius and to all the Hispanic bishops in 385. Siricius wrote to Himerius: 'You say, at the beginning of your letter, that many of those baptised by the impious Arians are rushing to rejoin the Catholic faith'.⁴⁷ Because Arianism had been condemned at the Council of Constantinople in 381, it is understandable that many Arians wanted to rejoin the Catholic communities. Siricius orders that they not be rebaptised but instead that the Catholic bishop lay his hands on them while invoking the Holy Spirit. Some bishops wanted to rebaptise those who had been baptised in Arianism, but Pope Siricius prescribed a simple imposition of episcopal hands, because rebaptism was prohibited by the apostle Paul (Ephesians 4:5), by council canons (Nicaea [325] canon 8) and by decrees ('*generalia decreta*') by his predecessor Liberius, which are currently lost. Siricius exhorts that Hispanic discipline on welcoming former heretics into the Church be in accordance with the entire East and West and warns Himerius that if he does not obey, he may be removed from the episcopal college through a conciliar sentence.⁴⁸

Regarding the administration of baptism in the ancient Hispanic church, we should mention one specific ritual aspect. In the sixth century, when the Arian Visigothic and Hispano-Roman Catholics coexisted in the Visigothic kingdom before King Reccared converted to Catholicism at the third Council of Toledo (589), there was a great deal of diversity in the rituals: the Arians baptised their members with three immersions in the water of the baptism, while the Catholics only did so one time. So, what is the origin of the single immersion in the Hispanic Church? Until 2007, scholars of Hispanic liturgy believed that the reason for this practice was not ritualism but the theological affirmation of a truth of faith by means of an anti-Arian ritual sign: with the single immersion, the Catholic bishops wanted to signal their opposition to the

fides gothica unity of the divine essence, and by invoking the three names of the Trinity, they wanted to signal the distinction of the three persons within a single God. In this way, they sought to distance themselves from Arian doctrine and practice by asserting the *fides catholica* in the Holy Trinity with a sacramental gesture. But in 2007, Matthieu Smyth published an article in the journal *Miscel·lània Litúrgica Catalana* which claimed that the baptismal rite in Visigothic Spain, with just a single immersion, was not a liturgical innovation against Arianism, despite the apologetic reasons provided by the Hispanic theologians of the era. Instead, the internal and external evidence points to an ancient, marginal custom preserved on the Iberian Peninsula and in some Celtic churches. Thus, this rite must have survived unaltered from the first few centuries until the sixth century, despite the liturgical changes in this period, along with other well-known archaic liturgical elements. The single immersion was the testimony of the Church's ancient practice before the triple immersion became the norm in a very early period.⁴⁹

Tarraco in the times of bishop Himerius and bishop Hilarius in the second half of the fourth century
The episcopal division based on the conflict over Priscillianism

The ascetic movement driven by the layman Priscillian led to a profound division within the Hispanic episcopacy: some bishops backed him, others totally rejected him and there was no dearth of bishops who vacillated or were bewildered by this controversy. This division was the outcome of the antagonistic pretensions of both groups, the Priscillianists and the anti-Priscillianists, who sought to recreate the ideal of episcopal functions, each in its own way. The opponents of Priscillian were the supporters of a Church that was proud of its secular conquests achieved while evangelising after the Edict of Milan (313) and theologically grounded upon the ecclesiological approaches of the Council of Nicaea (325), while the Priscillianist movement called for a return to the simplicity of the Church's evangelical origins. Therefore, the roots of this conflict lay in the process of defining the organisational ranks of the Church and came into focus within the context of the conversion of the aristocrats and powerful social classes in the Theodosian period (Theodosius was emperor from 379 to 395). Priscillianism, which was founded in Lusitania—and not Galicia, as has been claimed for many years—in the 370s, was a spiritual movement that became deeply rooted in many of the Hispano-Roman provinces. As gleaned from Priscillian's own writings,⁵⁰ he advocated the orthodoxy of the apocryphal and canonical books, along with the prophetic charisma of men and women which enabled them to teach as doctors without having been ordained in the Church. The Priscillianist movement was characterised by a charismatic personal and social projection around the urban area and the occupation of the episcopal sees,

and by the convergence of Christian elements with those of classical culture joined together in a practice of severe asceticism. It also aimed for a complete ecclesiastic reform with the ideal that the episcopal sees should be occupied by fully devoted ascetics.

The Lusitanian bishops Hydatius of Mérida and Ithacius of Ossonoba were the first to accuse Priscillian and his followers of *sacrilegii nefas* in around 379, prompting the episcopal division when two Lusitanian bishops, Instantius and Salvanius, soon expressed their support of Priscillian. The conflict reached such an extreme that in 280 a council was called in *Caesaraugusta* (Zaragoza), with the participation of the bishops of Aquitaine, where Priscillianism had also arrived.⁵¹ The council condemned the errors of Priscillianism (Manichaeism and magical practices or *maleficium*), but the episcopal division continued until the time when Priscillian was ordained as bishop of Ávila by his friends, taking advantage of the vacant see in this community. Hydatius asked the imperial power to intervene, but the Church authorities continued to seek a solution by holding a council in Bordeaux (384).⁵² Finally, the civil authorities put an end to the problem: an imperial tribunal in Trier, the site of the *Praefectus Praetorio Galliarum* since 318, judged Priscillianism for *maleficium* and condemned Priscillian and four of his followers to death in 385, while Evodius was the prefect of Gaul.⁵³

The letter from Pope Siricius to Himerius of Tarragona
 That same year, 385, bishop Himerius of Tarragona received a letter from Rome from Pope Siricius (384-399). We do not know with certainty what years Himerius served as bishop, but it was approximately between 360 and 390. The letter from Siricius, which dates from 11 February 385, was the response to a letter that Himerius had sent in 384 to Pope Damasus (366-384), who had died in the interim. Himerius wrote to the bishop of Rome on behalf of the entire Hispanic episcopacy. We know the name of the priest from the Tarraconense, Bassianus, who carried the letter or *relatio* to Rome. Even though Himerius' letter has been lost, we can fairly accurately reconstruct its content based on Siricius' response, the first 'decretal letter' from a pope in the history of the Church.⁵⁴

The situation of the Hispanic Church at that time was extremely critical, and this explains the bishops' concern with fighting the weaknesses of sinful humanity, apostasy, corruption of the monks and the freedom of a clergy who invoked the patriarchal traditions of the Old Testament to reject the obligation of sexual continence. That is, complete disorder reigned in the discipline and liturgy of the Church, which suffered from the usual problems of a missionary phase. Obviously, Priscillian was not responsible for all this chaos; to the contrary, he wanted to reform the Church and restore the ascesis and discipline, but his rigidity heightened the confusion, leading the Church to a situation of unsustainable extremes. For this reason, Himerius, a moderate bishop, decided to turn to the pope's authority.⁵⁵

The different instructions that Siricius decreed for the Hispanic episcopacy can be classified into three groups: 1) prescriptions on the administration of the sacraments (days when baptism could be celebrated, the relationship between betrothal and marriage, penitential practices), which demonstrates that many pagans were converting to Christianity and that order in the liturgical practice was needed; 2) the celibacy of monks and the continence of the clergy; and 3) disciplinary rules on the life of the clergy. This decree required married clergy to practise sexual continence.⁵⁶

Siricius' letter to Himerius can be interpreted as the pope's peaceful mediation between the Church hierarchy and monasticism, which had sprung up in the deserts of Egypt and Syria in the late third century and developed in the West throughout the course of the fourth century.⁵⁷ Based on the Priscillianist controversy, many bishops were unhappy with the behaviour of the monks, whose practices were considered close to the Priscillianist movement by some members of the hierarchy; Priscillian's asceticism was extraordinarily demanding and could thus be comparable to monastic practices. When the bishops condemned all Priscillianist practices in the Council of Zaragoza in 380 instead of justifying their orthodox underpinnings, it is understandable that this negative attitude, which refused dialogue, extended to the monks' asceticism. The bishops who were against Priscillianism, some of whom—such as Hydatius of Mérida and Ithacius of Ossonoba—did not exactly live exemplary lives, accepted neither Priscillian's criticisms nor suggestions from the monks. Within this context, the bishop of Rome's intervention was timely. Siricius ordered that the sinful monks be punished,⁵⁸ but at the same time he wanted the good monks to be ordained as priests;⁵⁹ he thus distinguished between those who deserved punishment to serve as examples and those who lived wholesome lives and could help the others work towards perfection. The struggle against the Priscillianist heresy would not lead to the destruction of monasticism. On the other hand, the monks, convinced that distancing themselves from the world is more perfect than remaining in it, refused to be ordained as priests because they did not want to participate in worship with other Christians; if someone was ordained a priest or was one before becoming a monk, he only ministered within the monastic community. Pope Siricius, however, wanted the exemplary monks to exercise their priestly ministry publicly, regardless of the monks' own refusal and the low esteem some bishops felt towards them in the late fourth century.

The exchange of letters between Himerius and Siricius provides us with a kind of description of monastic life in Hispania in the fourth century. The Council of Zaragoza (380) spoke about monks for the first time;⁶⁰ Siricius now mentions nuns for the first time as well. The punishment that the pope imposed on sinful monks and nuns is exclusion from the monastic community and Church gatherings so they can do penance by living enclosed in their

cells for their entire lives.⁶¹ This prescription by Siricius is a new punishment which had never before been imposed on any group of people, and it can be explained by the fact that it was targeted at a communitarian organisation. It did not entail expelling them from the monastery but instead banning them from interacting with and engaging in communion with the others. The pope placed exclusion from the monastic community and separation from Church gatherings on par; this parallelism leads us to believe that the Hispanic monastic community was organised according to cenobitic life in the late fourth century. Clearly this monasticism had not yet reached perfection. The immoralities lead us to suspect that enclosure was not rigidly watched over, and that it was easy to enter and leave the monastery; this can explain the downfall of the monks and nuns through mutual visits. There may not have been a single building, as monasteries were later built; instead, they must have resembled the early arrangements of Saint Pachomius in Egypt, with monasteries that were not economically self-sufficient, so the monks had to leave to sell their products.

Regarding the issue of whether bishop Himerius of Tarragona was a metropolitan, it is worth noting that in the late fourth century there were not yet metropolitans *per se* in the territorial organisation of the Hispanic Church, even though Siricius speaks—quite generically—about metropolitan bishops.⁶² The fact that Himerius of Tarragona—and not someone else—wrote to the Holy See may be because he was the bishop with the most seniority in the priesthood among the bishops from the civil province of the Tarraconense; in fact, his seniority is lauded by Siricius: '*pro antiquitate sacerdotii tui*'.⁶³ That is, Siricius' allusion to metropolitan bishops in Hispania in the fourth century most likely refers not to a territorially established metropolitan organisation but to the most experienced, senior bishops. Yet at the same time, Siricius' assignment to Himerius to spread his decree to all the bishops of Hispania can be interpreted as a precedent of the primacy that the bishop of Tarragona would later exert over the other bishops in the Tarraconense province.⁶⁴ In fact, around just 30 years later, the bishop of Tarragona Titianus was mentioned as a 'metropolitan bishop',⁶⁵ such that he was the first known bishop in Hispania to be given this distinction. By the fifth century, there were clear signs of the Church's metropolitan organisation in Hispania: *Tarraco*, *Hispalis*, *Bracara*, *Emerita Augusta* and *Carthago Nova*, which were simultaneously the civil capitals of the provinces.⁶⁶

The first Council of Toledo and bishop Hilarius of Tarraco

After the death of Priscillian (385), his followers rebelled against Church authority and broke the ecclesial communion, given their leader's martyrdom. The bodies of Priscillianist 'martyrs' were transported to Hispania, and even though we do not know whether they were buried, we can somewhat reasonably assume that they must have

been buried and venerated in the region of Galicia, where Priscillianism lasted until the sixth century.

The bishops met again at the Council of Toledo in 400 to formally condemn Priscillianism and draw up professions of faith (*exemplaria professionum*) for those who abjured the Priscillianist errors.⁶⁷ The 19 bishops participating in the council included the bishop of Tarragona, Hilarius, and the bishop of Barcelona, Lampius. The disciplinary canons of this council stated that Siricius' decree to Himerius was taken into account by the conciliar priests. However, the application of the council's canons was disappointing: some Priscillianists reconciled with the Church, but others remained steadfast in their convictions, so the conflict was not resolved. What is more, the Hispanic episcopacy was divided into three tendencies: 1) those who remained Priscillianists; 2) those who had repented and wanted to continue exercising the episcopacy; and 3) the most intransigent ones, who in no way wanted these former repentant Priscillianists to continue exercising the episcopacy. For this reason, bishop Hilarius headed to Rome in 403, accompanied by his priest Elpidius, to inform Pope Innocent of the fraught situation of the Hispanic churches. Innocent intervened by sending a pontifical decretal letter (*Epistola III. De dissensione corruptaque disciplina Ecclesiarum Hispaniae*) in around 404 or 405, asking for full acceptance of the resolutions of the Council of Toledo, which meant that the former Priscillianist bishops could continue exercising the episcopacy.⁶⁸ But these instructions were unable to be properly carried out because of the political and social upheaval of the period: Constantine III's usurpation and the invasion of the Iberian Peninsula by the Germanic peoples. Priscillianism remained alive in Galicia in the fifth century and was also present in the Tarraconense, as proven by Letter 11* from Consentius to Saint Augustine, written in 420.⁶⁹

It is interesting to note that when solving the conflicts that were besieging the Church in Hispania in the second half of the fourth century, the bishops of *Tarraco*, Himerius and Hilarius, took a moderate attitude by promoting dialogue among the members of the episcopacy and sought backing from the bishops of Rome, who reinforced this moderate attitude when solving pastoral problems and seeking episcopal reconciliation.

The episcopal see (episcopium) of Tarraco

It is difficult to answer the question of where the *episcopium* was—that is, the *ecclesia* (or cathedral), the baptistry and the residence of the bishop of *Tarraco*—in the fourth century because archaeology has not yet been able to redress the lack of sufficient excavations. The location of an episcopal *ecclesia* in the third and fourth centuries did not always reflect fixed schemes. A bishop could build his first church wherever it was possible, wherever there was land available in the city (*intra muros*) at an affordable price given the community's wherewithal. For this reason, the majority of the first known episcopal churches were placed over preceding urban *domus*, private homes which

were used for Christians' prayer and liturgy (*domus ecclesiae*), and this explains their varied locations in different cities. Bishops' building activity also extended to the construction of other places of worship, for liturgical reasons, near the churches in cemeteries or churches devoted to martyrs that proliferated in the city's suburbs (*suburbia*).

The archaeologists Josep Maria Macias, Joan Josep Menchón and Andreu Muñoz have put forth the hypothesis that the first episcopal complex in *Tarraco* (basilica and baptistry) was located in the suburban cemetery or *extra muros*, where the martyrs Fructuosus, Augurius and Eulogius were buried (259), in the place currently known as the palaeo-Christian necropolis of Tarragona.⁷⁰ However, this hypothesis has been roundly refuted by Jordi López and Alexandra Chavarria, because the duality between the episcopal church located *intra muros* and the suburban funerary churches (in the *suburbia*) is a constant feature throughout the entire West and originated in the first phase of construction of a Christian topography in the fourth and fifth centuries.⁷¹ Therefore, the most plausible conclusion is that the first episcopal complex in *Tarraco* must have been located *intra muros* in an as-yet unknown location. The problem in the case of *Tarraco* lies in the complete impossibility that the first *episcopium* of Tarragona was located where the Romanesque-Gothic cathedral is today, because in the third and fourth centuries that part of the city corresponded to the buildings of the provincial *forum*, which were in use well into the fifth century.

The Christian community of *Barcino* in the fourth century

The archaeological remains of late-Roman Barcelona include five sarcophagi bearing Christian iconography which can be dated from around 320 and show the existence of a Christian community that was consolidated by the first quarter of the fourth century, 23 years before the first written evidence of the Barcelona bishops: the presence of bishop Praetextatus at the Council of Serdika in 343.⁷² Therefore, it was a community of faith with members from the local elites, families that could allow themselves the luxury of acquiring sarcophagi brought directly from the workshops of Rome bearing scenes from the Old Testament. With regard to the city's Christianisation, we should also bear one significant fact in mind: the systematic demolition of all the high-imperial funerary monuments to use the stones to build the new wall in the late third century. Without question, this act signalled the total loss of the memory of the ancestors of Barcelona's noble families, which shows that Christianity was able to transform the level of respect towards this pagan architecture while also revealing that the Christian faith had laid down considerable roots by the last quarter of the third century.⁷³

Bishop Pacianus of Barcino

Bishop Pacianus of *Barcino*, an illustrious man of his time who has long been venerated as a saint, was a contempo-

rary of Himerius and Pope Siricius. We know very little about his life (he was married and had one child, Dexter), nor can we precisely pinpoint the years in which he exercised his episcopal ministry in Barcelona. However, Lampius is documented as the bishop of Barcelona in 394, so Pacianus must have died before 394. Some of his works have been conserved, which reveal his fine rhetorical and cultural training and a sound grasp of theology. Based on his writings, we can glean that he had converted from paganism to Christianity. We can speculate further regarding his family line thanks to his son Dexter. Jerome devoted his book *De viris illustribus*⁷⁴ to Dexter. This and homonymy have led him to be equated with Nummius Aemilianus Dexter, a *vir clarissimus* and proconsul of Asia between 379 and 387, a *comes rei privatae* documented under Theodosius I in 387 and a *praefectus praetorio* in 395 under emperor Honorius. If this *cursus honorum* was entirely true for Dexter, it would be clear that Pacianus' family had belonged to one of the most notable Roman families at the time. Therefore, we can say that in the late fourth century, people from the highest social echelons were beginning to embrace clerical or even ascetic life, and thus the Church was beginning to make inroads in the aristocracy as they joined the community of faithful.⁷⁵

The study of the Pacianus' literary works reveals peculiarities of Church life at that time, as well as some of his acts as bishop. It is a pity that his book *Cervus* or *Cervulus* has been lost, which disputed the pagan custom of celebrating the first day of the year dressed as wild animals or deer and wreaking havoc of all sorts; if it had been conserved, it would be an outstanding document on the life and customs of Barcelona society in the late Roman period. The works that have survived are the *Tractatus de baptismo*, the *Sermo de paenitentibus* (or Exhortation to Penance) and three letters or *Epistulae* addressed to the Novatian Sympronianus.⁷⁶ In them, Pacianus reveals himself to be a zealous pastor of his flock, who remained faithful to the orthodoxy established by the Church since the Council of Nicaea: when he calls himself '*christiano mihi nomen est, catholico vero cognomen*',⁷⁷ he means that 'Catholicism' refers to this doctrinal and disciplinary orthodoxy that was universally experienced by the Church, counter to the heresies or schisms, such as the Novatianism professed by his interlocutor Sympronianus.⁷⁸ Latent beneath this phrase is the text of Theodosius I's Edict of Thessalonica (380), which decreed that the members of the Church 'embrace the name of Catholic Christians'.⁷⁹

Through Pacianus and other Hispanic bishops, we know first that the 'catechumenate' was already a fully established institution and secondly that the catechumens were divided into two degrees: the *auditores* or catechumens *per se* and the *competentes*, who were closer to receiving baptism. The *Tractatus de baptismo* is an interesting fourth-century example of the catechesis which the bishops used to prepare the *competentes*. In it, Pacianus sets out to explain the enormous happiness of being Christian. To do so, he explains that baptism is tanta-

mount to birth and innovation, through it one is born to eternal life and to reach eternal life, one mostly needs the faith that the Spirit of God gives in baptism. The image of the Christian that Pacianus sketches in his treatise fits perfectly within the overall religious scene of the period: the emphasis is on the idea of release from the forces of evil here on Earth, as well as eternal life, the supreme hope of Christian life. In the celebration of baptism, the bishop's act of laying his hands and saying prayers is needed so that the baptismal water and the post-baptismal anointment have a sanctifying effect. From the standpoint of dogmatic theology, it is interesting that Pacianus mentions the transmission of the 'sin of Adam to all his descendants, because he engendered all of them',⁸⁰ a sin which is forgiven in baptism. Even though Pacianus speaks about the transmission of Adam's sin through generation, he does not use the term 'original sin', which would be coined by Augustine years later.

At the beginning of the *Sermo de paenitentibus* (Exhortation to Penance), in addition to distinguishing the three degrees of Christians in the Barcelona community—the catechumens, the faithful and the penitents—Pacianus stresses that he views penance and the forgiveness of sins as the link between the Church's theology and practice.⁸¹ The history of theology has presented Pacianus as a clearly penitential author and the exponent of a period known as 'canonical penance', a practice which spanned from the start of the Church until the seventh century. Pacianus upheld it despite two threats: on one extreme, he defended it from attacks from the rigorism inherent to the Novatian heresy, while on the other, he defended it from the latent danger within his own community, where penance could lose value due to the sinners' embarrassment over a public act of penance. Canonical penance stressed such important things as non-reiterability; that is, it could be received just once after baptism. It also limited the number of serious or mortal sins to just three—idolatry, homicide and adultery—which were harshly punished by penitential practice, while the other, milder sins were forgiven through good deeds and the exercise of the virtues. The bishop was the person who ministered penance, and he also established an *ordo paenitentium*, a penitent order, as an institution or category of Christians within the community. The penitential process required to be reconciled with the Church essentially consisted in repentance, confession, the act of penance and reconciliation, without this preordaining the judgement of God.

The three letters (*Epistulae*) by Pacianus were addressed to a certain Sympronianus, who had previously written a letter—no longer surviving—to the bishop of Barcelona. However, we do not know who this man was. Based on the way Pacianus addresses him, we can deduce that he was a cultivated man, most likely from the nobility, who was familiar with the Scriptures; he may have lived near Barcelona instead of in the city itself. In his first letter, Pacianus does not clearly identify what sect Sympronianus belonged to, but in the second one he placed

him within the schismatic movement of Novatianism. Novatian had been a Roman priest in the third century who opposed the choice of Pope Callixtus (251) and became an anti-pope. He held a rigorist position and claimed that the Church could in no way grant forgiveness to the *lapsi*, that is, those who had fallen by denying their faith during the persecution of emperor Decius (250-251), such that they were left outside the ecclesial communion. According to Novatian, the Church did not have the authority to forgive serious sins—idolatry, homicide and adultery—committed after baptism; if the Church forgave them, it would destroy itself because it is by essence—and has the duty to live in coherence with—the people or the assembly of saints (*coetus sanctorum*), the pure ones, and sinners therefore had to be excluded from it. The Novatians founded a schismatic church which lasted in different places around the Empire until well into the fifth century.⁸² In Pacianus' response to Sympronianus, he presents the Church as a welcoming mother who forgives everything in baptism and can once again forgive mortal sins in a 'second baptism' called penance.⁸³

The presence of Paulinus of Nola in Barcino

Pacianus' successor in the episcopal see of *Barcino* was probably Lampius, who took part in the Council of Toledo (400).⁸⁴ During his tenure as bishop, Lampius, ceding to pressure from a group of friends, ordained Paulinus, the future bishop of Nola (Campania) as a priest at Christmas in 393 or 394.

Paulinus had been born in around 352 in *Burdigala* (Bordeaux), where he had been a disciple of the poet Ausonius and followed the *cursus honorum* until becoming consul. He was the governor of Campania in 381, and then returned to Bordeaux, where bishop Delphinus baptised him in around 389. From there he moved to Hispania, where he married Therasia. The couple lived on the Iberian Peninsula between 379 and 394 to administer Therasia's assets, and they had a son, Celsus, who died several days after he was born.⁸⁵ His parents buried him in the suburb of *Complutum* (Alcalá de Henares) near the tomb of the child martyrs Justus and Pastor, according to the custom of being buried *ad sanctos*. Having moved from *Complutum* to *Barcino*, in 393 Paulinus sold his assets so he and his wife could embark upon a path of retreat and asceticism. This moved many of Barcelona's residents, and his friends asked bishop Lampius to ordain him as a priest, which he did on Christmas day in 393 or 394. According to his own story, Paulinus was chosen by the priests against his will, because he wanted to go to Nola to live an ascetic life near the tomb of the martyr Felix, a third-century priest. However, he acceded to the wishes of the community of faith, although solely on the condition that he would not be bound to the Barcelona Church.⁸⁶ After Easter the following year, he left Barcelona and went to Nola, where later (409) he was chosen and ordained bishop.⁸⁷

Therefore, Paulinus' ordination as a priest was a consequence of popular pressure on bishop Lampius, and it resulted in the fact that Paulinus was not installed in the Barcelona diocese. It was thus an irregular case of presbyteral ordination. Indeed, this was not the first case in which the people were able to force the promotion of certain men to the episcopacy, even against their own will. Many of the chosen ones were aristocrats with a high purchasing power, and the electors thought that they would bring benefits. This happened with Paulinus in Barcelona in Hispania and with Dictinius in a diocese in Galicia. This popular violence, coupled with the bishops' interest in controlling the choices, meant that over time the people would have less say and the Church would have greater sway in the procedure of electing new bishops.⁸⁸

Because of his connections with Hispania and his many points in common with the Hispanic Prudentius (both writers were great poets), Paulinus attests to the spirituality of some of the landowners from Gaul and the Iberian Peninsula in the late fourth and early fifth centuries. The large landowners of that period included several prominent Christians, whose way of viewing Christianity was conditioned by their agricultural socioeconomic milieu and by the philosophical-poetic ideas of classical Latin culture, which was their culture. They were cultivated spirits, true poets (Ausonius, Saint Paulinus, Prudentius) who were attracted by a life of retreat on a *villa rustica* (or *rusticatio*) after having held public service posts. This type of life devoted to farming, hunting or fishing and quiet reading had been praised and idealised by classical Roman authors like Cicero, Virgil and Horace. This conception was still quite powerful in Ausonius, Saint Paulinus and Prudentius, even though it was gradually muted in them by a Christianity that they assimilated according to the categories of each of their spirits. Therefore, we find this case to be a good example of the acculturation of the Christian faith among the cultivated men at the waning of the Roman Empire.⁸⁹ However, as demonstrated by professor Raúl Villegas, this form of 'imperial-Catholic' acculturation, which was somewhat successful in the late fourth century, utterly failed in the course of the fifth century after the invasion of the Germanic peoples in the West (409), because the socioeconomic chaos stemming from their arrival made it clear that the distinction between 'Roman' and 'barbarian' was unfair and that through the invasion of the barbarians divine providence showed that the supremacism of Roman-ness had to be abandoned in order to live in a new universal model which unified all people, the model of monastic asceticism.⁹⁰

The episcopal see and other churches in Barcino

The episcopal see (*episcopium*) of the bishops of *Barcino* was in the same place where Barcelona's Gothic cathedral is currently located.⁹¹ Archaeology has unearthed a fourth-century baptistry (reformed in the fifth century) underneath the cathedral. The first episcopal basilica can

be pinpointed in the northern corner of the Roman city, under the current Gothic cathedral, although we currently have no archaeological information on it because no excavations have been conducted. The hypothesis on the length of the basilica was formulated bearing in mind the position of the *perystilum* of a *domus* with which the basilica coexisted, along with the proportions that tended to be used in this type of building. Therefore, we hypothesise that it was around 36 metres long, although there may have been spaces between the basilica and baptistry connecting them of which we are unaware.⁹² The episcopal complex of Barcelona must have been built at a time between the Constantinian and Theodosian periods, in around 344, when the city's first known bishop, Praetextatus, is documented.

Therefore, the *episcopium* must have originated in private domestic structures, known as the Saint Ivo *domus*, of which a large peristyle with ponds and a passageway around it still survives. The early Christianisation of the city would justify the location of the episcopal complex at one of the corners of the city, not in the centre, because in the fourth century much of the *forum* was still in use. The first Christian buildings in *Barcino*, the basilica and the baptistry, coexisted with the structures of the *domus*, and the homes over which the basilica was constructed must likely have been previously used for Christian worship (*domus ecclesiae*). Many of the early cathedrals from the fourth and fifth centuries were built on top of or next to a residence which belonged to a local elite family or a figure who served as a leader in the city government. Likewise, most of the bishops came from prominent families.⁹³

There were other churches in the city of *Barcino* in the fourth and fifth centuries in addition to the episcopal complex. Sant Miquel church was located inside the public bath building, precisely in the *frigidarium*, one of the more spacious covered rooms in that building. The second-century mosaic floor was still conserved in the religious building in the fifth century.⁹⁴ Another church was devoted to the Holy Martyrs Justus and Pastor. This dedication has been associated with Paulinus of Nola, who, as reported above, moved to Barcelona with his wife Therasia after they buried their son in the suburb of *Complutum* next to the relics of the martyrs Justus and Pastor.⁹⁵ Bearing in mind that Paulinus' *Carmen* 31 reports that after the death of his son, he constructed buildings next to a *martyrium* in *Complutum*,⁹⁶ and that he also exercised this patronage in Nola years later, it has always been assumed that Paulinus must have undertaken some euergetic initiative in Barcelona, such as promoting the worship of the martyrs of *Complutum*, Saints Justus and Pastor.⁹⁷ The excavations under the current Gothic church overseen by Julia Beltrán de Heredia between 2011 and 2014 have brought to light a Christian worship complex from the fourth century and a Roman temple from the first century,⁹⁸ which was most likely later Christianised; this may well be the origin of the fourth-century Christian basilica of Saints Justus and Pastor.⁹⁹

The suburbia of Barcino

The Barcelona suburb extended over an area of 120 hectares, twelve times larger than the area occupied by the Roman city, which measured only ten hectares. Just like in *Tarraco* and all the cities in the Empire, the Christian funerary world created a new landscape in the suburbs of *Barcino*. Even though we have no archaeological information on the suburban basilicas of the fourth and fifth centuries, we cannot doubt their existence. Indeed, there is a great deal of direct and indirect archaeological information, as well as document references, along with the continuity of some buildings of worship in the Middle Ages, which help us to imagine what the suburbs of *Barcino* may have looked like in late antiquity, as proposed by the archaeologist Julia Beltrán de Heredia.¹⁰⁰ Generally speaking, Christian burials seem to have been held in areas with no pagan burials; that is, there was no mingling between the two (perhaps the cemeteries were owned by the Church). Indeed, the bishops had imposed this since the third century because care of the deceased was extremely important due to Christian beliefs in eternal life and the resurrection of the flesh at the end of times.¹⁰¹ For this reason, major changes in the funeral rite were introduced to gradually Christianise it, even though there was also some ritual continuity from the pagan world, such as the custom of taking lamps and food to the deceased. The funerary epigraphy was also Christianised.¹⁰²

With regard to the organisation of the suburban funerary world of *Barcino*, remains of its existence can currently be found in the basilica of Santa Maria del Mar and its environs (Fossar de les Moreres, Carrer Argenteria, Passeig del Born, Carrer and Plaça Montcada), the basilica of Sant Cugat del Rec¹⁰³ and the basilica of Santa Maria del Pi, as well as the monasteries located in the suburbs, such as Sant Pau del Camp. The funerary zone under the current Santa Caterina market stands out for its unique features: two quite distinct sepulchral *areae* and the Plaça d'Antoni Maura zone, where a funerary building housed several significant tombs with a necropolis around them. These two zones were set aside as the funerary spaces of the urban elites.¹⁰⁴

Thus, in the late ancient world, the funerary basilicas, some of which contained the relics of saints (martyrial basilicas) and the monasteries located in the suburbs of the cities seemed to form a kind of 'spiritual defensive crown' around the city, as if they were a second wall.¹⁰⁵

Christianity in other cities of the eastern Tarraconense

After Tarragona and Barcelona, the other community that we sense was well organised by the late fourth century—and undoubtedly far earlier—is *Gerunda* (Girona).¹⁰⁶ There is currently ample evidence of the cult of the martyr Saint Felix in Girona in the fourth century through the magnificent sarcophagi from the cemetery area that have survived (more on them below).¹⁰⁷ The literature does not mention this community in the fourth century, but the decretal letter that Pope Innocent I addressed to the His-

panic bishops in around 404 or 405 criticises the decision that bishop Minicius had taken several years earlier to ordain a bishop of Girona, whose name is unknown, without bearing in mind the canons of the Council of Nicaea (325) on episcopal ordinations, which prioritised metropolitan bishops. Minicius may have ordained this bishop because of their shared desire not to forgive the former Priscillianist bishops.¹⁰⁸ In any case, it is well documented that there were disciplinary irregularities in the choice and ordination of bishops in Hispania (and priests, as in the case of Paulinus in Barcelona) during that period.¹⁰⁹

There has been a great deal of debate on the location of the early episcopal see in Girona: either under the current Santa Maria cathedral inside the city or Sant Feliu church located outside the walls. Given the lack of archaeological excavations, we can only uphold Chavarría's¹¹⁰ and Sales'¹¹¹ hypothesis that the episcopal see was located inside the city.

In late antiquity, specifically the fourth century, the city of Empúries (*Emporion*, *Emporiae*, which encompassed two population sectors founded by the Greeks: *Paleapolis* and *Neapolis*) underwent profound changes in its territory which substantially altered it from its previous situation. The space of the *civitas* was redefined, which entailed a significant retreat of the urban structures and space because the new centre, the *urbs*, was located in the former nucleus of Sant Martí d'Empúries. The perimeter of this small nucleus was fortified with a wall and contained an interior urban area with just a few streets on the lower part, which left space to locate Sant Martí church on the eastern side, thus perpetuating the location of the earlier sites of worship. Furthermore, a short-term episcopacy of *Emporion* emerged, probably from the late fourth to the early seventh centuries. The population was dispersed in several nuclei *extra muros*, where small churches or chapels were built with associated funerary spaces which must correspond to different communities. Of these small churches (Santa Reparada, Santa Margarida, Santa Magdalena and Sant Vicenç, also called 'de les Corts'), Santa Margarida is worth noting because the excavations performed between 2003 and 2005 confirm the existence of an important architectural complex almost two hectares in area which must have begun to emerge after the fourth century and quite probably arose near the buildings of the *episcopium* of Empúries, such as the baptistry, the church and the bishop's palace. The topographical boundedness of the nucleus of Sant Martí must have forced sites associated with the exercise of the bishopric to other nearby locations, like this one in Santa Margarida.¹¹² Finally, we should mention the cemetery from late antiquity formed inside the *Neapolis* of *Emporion*, in which the building for worship was constructed over a thermal complex.¹¹³

We have no literary references to the Christian community of *Ilerda* (Lleida) in the fourth century, either. However, Letter 11* from Consentius to Saint Augustine, dated from 420, mentions the name of Bishop Sagicius,

which leads us to assume that the Christian community had been established for some time. Consentius documents the existence of an *archivium ecclesiae*, where Sagicius stored suspicious codices from Priscillianism,¹¹⁴ and this archive must have been part of the episcopal complex of Lleida. Rodrigo Pita proposes two possible locations of the *episcopium* of Lleida: the current Sant Joan church or next to the Seu Vella (old cathedral) cloister, where Santa Maria la Vella church used to be located.¹¹⁵

With regard to *Dertosa* (Tortosa), remains from the Roman era and part of the line of Roman walls have been found underneath the land where Santa Maria cathedral currently stands. This may be another classical example of a cathedral from late antiquity located just inside the walls (the subsequent construction of the cathedral must have extended beyond the ancient defensive perimeter), because the *episcopia* created in the fourth century between the reigns of emperors Constantine and Theodosius tended to be located in this way, as we have seen in the case of *Barcino*.¹¹⁶ On the other hand, during the excavation of a necropolis from the fourth to fifth centuries conducted in Plaça Alfons XII in 1988, an architectural structure appeared which was interpreted as the foundation of an apse belonging to a funerary religious construction from the same period as the tombs: it was a Christian building *extra muros* associated with a cemetery.¹¹⁷

There is also no mention in the literature of the Christian community of *Egara* (Terrassa), but archaeological remains of the presence of Christianity in this town in the fourth century have been found. During the fifth century, Santa Maria church was built in *Egara*, which over time became the episcopal see or cathedral of the new diocese of *Egara*, created when it split from the diocese of Barcelona in 464 when Nundinarius was the bishop of Barcelona (the first bishop of *Egara* was Irenaeus). The archaeological excavations conducted there between 1995 and 2006 studied the development of the buildings of *Egara* from the fourth to ninth centuries (or the Carolingian period) and yielded extraordinarily important discoveries for Christian archaeology on the Iberian Peninsula. For example, in 1979 Manuel Sotomayor wrote that 'no archaeological remains of any baptistry are conserved' from fourth-century Hispania,¹¹⁸ but thanks to these excavations, two baptistries from the fourth century were indeed found, along with many tombs from the same century. After 464, this site became an episcopal see, so archaeologists consider everything that remains there from prior to 464 'pre-episcopal phases'; more precisely, they distinguish five 'pre-episcopal phases'. What interests us given the period we are examining here (second half of the fourth century) are the first three 'pre-episcopal phases'.¹¹⁹

The burials found there lead us to posit a cemetery area most likely related to the worship of some relic, around which there must have been burials *ad sanctos*. The excavators stated that the first site of worship did not exactly reflect the profile of a church and may have instead been a *domus ecclesiae* or a private house that the Christians

FIGURE 2. Baptismal piscina located inside Santa Maria church (*Egara*). Date: 380-420/30. Photograph: Museu de Terrassa / Teresa Llordés

used as an oratory or place of prayer. It is possible to hypothesise that the relic venerated there came from a journey that a Christian family from *Egara* made to the Holy Land in the mid-fourth century, because the custom of pilgrimages to the Holy Sites was quite frequent among the Christian elites from that period (recall the *Itinerarium* of Egeria, an aristocratic virgin from Galicia).¹²⁰ Professor Cristina Godoy wonders whether this early construction was a private oratory that served as a mausoleum, just like the one found in the first phase of the basilica of *Villa Fortunatus* in the town of Fraga,¹²¹ or whether it was a *domus ecclesiae* with liturgical spaces commonly found in buildings devoted to *cura animarum* and open to the public.¹²²

Other doubts posed by archaeologists revolve around how burials inside a population nucleus can be explained when Roman law had explicitly banned this since the Laws of the Twelve Tables. The answer is that *Egara* was not a *civitas* but instead a *civitas sine urbe*, so the legal ban on burials within a *civitas* was not applicable there. We find a major change in the building in ‘pre-episcopal phase III’ (from 380 to 420/430): the floor was paved with mosaic and the deceased could be buried there; thus, we can conclude that the building had been turned into a parish church which served the function of *cura animarum*.

Another question stems from the presence of two baptistries in a location that was not an episcopal see at the

time, and the answer can be found in canon 77 of the Council of Elvira (ca. 303), which stated that deacons were authorised to administer baptism on the condition that the bishop would lay his hands on the new Christian at some point after baptism.¹²³ It should be borne in mind that the practice of baptism was quite widespread in the ancient world. In the early days of evangelisation, the role of deacons was to celebrate the Liturgy of the Word without the eucharist, which—translated into archaeological language—means that in some early oratories we can find a baptistry before an altar.

The cult of martyrs in the eastern Tarraconense

One of the core elements of Christian worship is the eucharist. However, we only have minimal literary and archaeological information on eucharistic worship in Hispania in the fourth century. According to Saint Jerome,¹²⁴ the custom in Hispania was to receive eucharistic communion every day. Siricius’ letter to Himerius takes for granted that the priests celebrated the eucharist every day, and Siricius used this fact as the basis for asking the priests for total continence.¹²⁵ Canon 5 of the Council of Toledo (400) asks the clergy to assist in the ‘everyday sacrifice’,¹²⁶ and canon 13 encourages laypeople to take communion frequently.¹²⁷

We have much more information from both literature and archaeology on the worship of martyrs. Devotion to

martyrs had begun in second-century Christian communities, but in the fourth century, as social life was undergoing the process of the Christianisation, it reached a peak in order to make the martyrs the patron saints of the *civitas christiana*. Thanks to the triumphal testimony of a martyred bishop, the city which had enjoyed his ministry was destined to enjoy the benefits of a civic *patrocinium* of the saints. On the other hand, the spaces set aside for the deceased were primarily located in the *suburbia*, which became very important in the lives of cities because they were the location of the tombs and the cult of martyrs. In fact, the cult of martyrs led to very important religious centres in these peripheral spaces, where funerary churches that housed tombs both inside and outside were built.¹²⁸

Cult of the holy martyrs Fructuosus, Augurius and Eulogius in Tarraco

Not only has the fourth-century *Passio Fructuosi* on the martyrs of Tarragona executed on 21 January 259 been conserved,¹²⁹ but so have two martyrial writings based on it: hymn VI of the *Peristephanon* by the poet Prudentius¹³⁰ and sermon 273 of Augustine, preached in Hippo on the martyrs' *dies natalis*, 21 January, probably in 396.¹³¹ They demonstrate that the devotion to and cult of these martyrs had spread around different places in the Roman Empire.¹³² The liturgical texts, such as the *Oraçional Visigòtic* from Tarragona,¹³³ reveal popular devotion to the martyrs. The *Passio Fructuosi* served as the point of departure and source of inspiration for the subsequent development of Saint Fructuosus' patronage of the *civitas christiana* in the late Roman and Visigothic period; the consolidation of this patronage was simultaneous with the process of institutional entrenchment of the episcopacy of the Tarraconense. Indeed, as Andreu Muñoz Melgar has studied extensively, Himerius' tenure as bishop particularly heightened the worship of Saint Fructuosus for this reason.¹³⁴

After the death of the three martyrs (259), their remains must have been buried (*depositio*) in a funerary area in the southwestern *suburbium* of *Tarraco*, where different suburban *domus* coexisted with a zone that had been turned into a necropolis precisely so the faithful could be buried next to the saints (*tumulatio ad sanctos* or *ad martyres*) and believers could visit the site of worship, as the poet Prudentius did, where he was able to admire the 'marble tomb' ('*cavo marmore*').¹³⁵ This is the sole explanation that can make the funerary and cultural dynamic of this space since the last third of the fourth century intelligible. The palaeo-Christian necropolis on the Francolí River was excavated by Joan Serra Vilaró between 1926 and 1933 and later critically studied by María Dolores del Amo.¹³⁶ This funerary complex is one of the largest in the Roman West, with a wide variety of tomb types. We have no archaeological information that enables us to identify the tombs of the Christian community from the third century. The activity detected in this cemetery only became astonishing after the last third of the

FIGURE 3. Tomb of the martyrs Fructuosus, Augurius and Eulogius (re)excavated in 2014 in the necropolis on the Francolí River. Photograph by Josep Maria Macias.

fourth century, when it began to be enhanced with a wide array of Christian symbols and epigraphy and artistic expressions bearing clear biblical iconography, even though pagans continued to be buried there as well.¹³⁷ The city's upper classes had no qualms about being buried in luxurious tombs imported from Rome, as demonstrated by different tombs dating from that period, including the Bethesda sarcophagi from the late Theodosian era, currently embedded on the façade of the cathedral of Tarragona. In the late fourth century, there was also a local tomb workshop in *Tarraco*. Latin names predominate on the tombs, even though there are also several in Greek. At the same time, the funerary area was growing with an extraordinarily rich array of burial types. Thus, depending on their social status, the deceased used different types of tombs: from amphora-like containers to spectacular mausoleums like the lobular-shaped one or the *Cripta dels Arcs*, not to mention brick or stone sarcophagi.

The veneration of the martyr Fructuosus is epigraphically verified through the studies by Géza Alföldy¹³⁸ and Diana Gorostidi¹³⁹ on Roman epigraphy in *Tarraco*. The inscriptions in the palaeo-Christian necropolis make it clear that there was a major sociological change in the

makeup of the city's Christian community from the mid-third to the late fourth centuries: a Church primarily built by *humiliores* gave way to a Church which included both *humiliores* and *potentiores*. Alföldy studied the epitaph of *Nepotianus*, which he dates from between the second half of the fourth century and the early fifth century and considers to be one of the latest, if not the latest, documents of paganism in *Tarraco*.¹⁴⁰ In his opinion, the enormous value of this simple epitaph consists in the fact that it assumes the presence and coexistence of pagans and Christians as late as the end of the fourth century. But given the scant, primitive nature of the inscription, Alföldy also states that these pagans must have been from the more marginal strata of society, because the upper classes, who left much better sarcophagi and tombstones from this same period, deliberately underscored their Christian faith.¹⁴¹

What is more, a basilica with eucharistic worship was built over the tomb of the martyrs as a site of commemoration, with a baptistry at its base. It has been given an initial date spanning the fourth to fifth centuries, and it may have lasted until well into the Visigothic period, in the late sixth or early seventh centuries. María Dolores del Amo situates the first phase of construction in the mid-fifth century,¹⁴² but Meritxell Pérez believes that construction on this martyrial *memoria* began in the late fourth century, in the Theodosian period when Himerius was bishop.¹⁴³ Andreu Muñoz situates it between the late fourth and early fifth centuries.¹⁴⁴

Another basilica located very close to the aforementioned complex dates from the early fifth century; it was exhumed in 1994, and no testimonies of it are conserved until then. The remains appeared in the plot of land where the current Parc Central is located, a plot measuring approximately four hectares in area that was excavated between 1994 and 1997 by the Archaeology Service of the Universitat Rovira i Virgili under the oversight of Jordi López. The basilica and other adjacent areas were found next to a Roman road four metres wide, which Serra Vilaró had previously documented in the neighbouring necropolis area and which linked the two basilicas along an axis that connected the city and the port along *Via Augusta* through a Roman bridge built over the *Francolí* River. The interpretation of the remains led Jordi López to posit two hypotheses. The first is that the basilica may have been built thanks to the donation of a *dominus*, which also gave it a *fundus* to maintain the ecclesial com-

munity. The second interpretation identifies the remains of the entire complex as a monastery. In reality, both hypotheses are totally compatible. Interpreting this complex as a monastery is plausible because, as explained above,¹⁴⁵ monasticism was already entrenched in Hispania by the late fourth century.¹⁴⁶ In any case, the conclusion is clear: in the late fourth century the area around the *Francolí* River became a prime hub attracting the Christian community of *Tarraco*, although, as noted above,¹⁴⁷ the *episcopium* was not located there.

A third basilica related to the cult of the martyrdom of Saint Fructuosus was built inside the same amphitheatre where the martyrs of *Tarragona* were executed. It is reasonable to believe that the site where these saints suffered their martyrdom became sacralised in order to attest to the ultimate triumph of Christianity over paganism in the *civitas christiana*. The basilica was constructed during the Visigothic period, in the late sixth or early seventh centuries, and it was amortised by the construction of a new temple in the twelfth century, but we also know that by the first half of the fifth century the pits of the amphitheatre had been filled with dirt and its roof system had disappeared. This arena for public spectacles had gradually been abandoned because of the ban on gladiator games, which must have made it easier for the Church to turn the amphitheatre into a site of martyrial *memoria*; this would also explain why the building was not plundered. All of this leads to the conclusion that the Christian community, which had kept the precise site of the martyrdom alive in its memory through oral tradition, must have built a martyrial trophy in the amphitheatre arena in the fourth century.¹⁴⁸

Cult of the martyr Saint Felix (Feliu) in Gerunda

On the site where the mortal remains of the martyr were deposited—north of the city, outside its walls, next to the gate of the *decumanus*—a funerary basilica was created where the elites of *Girona* must have been buried, including bishops, as shown by a series of luxurious sarcophagi which are currently embedded in the walls of the presbytery of *Sant Feliu* church.¹⁴⁹ They are eight sarcophagi from Rome, six of them Christian from the early fourth century bearing biblical scenes. One of the sarcophagi has a somewhat uncommon scene in early Christian iconography: the judgement in which Daniel saves the chaste *Susanna* from death.¹⁵⁰ At a later date, another cemetery was

FIGURE 4. Sarcophagus of the chaste *Susanna* located in *Sant Feliu* basilica in *Girona*. Date: ca. 310. Photograph by Julio Román.

located south of the city in the place called Mercadal near Via Augusta; this one is related to the sacralisation of the site of Felix's martyrdom. This was the location of around 30 tombs, some with large monolithic stone sarcophagi, which leads us to believe that they were located within an enclosed site or a building.¹⁵¹ Therefore, the city must have had two burial sites associated with the martyr's memory: one in the area of the current Sant Feliu church, where the relics must have been deposited, and the other in Mercadal, at the site where he was executed.

Cult of the martyr Saint Cucuphas: In Castrum Octavianum or in Barcino?

The seventh-century *Passio sancti Cucufatis* says that once the death sentence had been announced, Cucuphas was moved to the city (*Barcino*) 'ad locum hunc *Obtiano*',¹⁵² located in the eight milestone of Barcelona. Indeed, the ancient *castrum Octavianum* was situated 20 kilometres from Barcelona in the site where the medieval monastery of Sant Cugat del Vallès is located today. Archaeological excavations were conducted in this monastery between 1931 and 1936, which found a rectangular room with an apse that some have dated from the late Roman period because it has been associated with information from the *Passio*.¹⁵³ However, according to Cristina Godoy, no objective archaeological criterion has been established for the dating of this room, and identifying this monument as a *memoria* or *martyrium* where the relics of the martyr Cucuphas were deposited 'remains a romantic interpretation due to the lack of archaeological proof. What is urgently needed is a re-excavation and the development of a new planimetry, a conclusion with which the majority of researchers agree'.¹⁵⁴

In turn, Jordina Sales believes that based on the Prudentius verse '*Barcino claro Cucufate freta surget [Barcelona will rise, trusting the illustrious Cucuphas]*',¹⁵⁵ we can conclude that it is quite likely that the martyr Cucuphas 'had a basilica under his sponsorship in *Barcino* prior to the year 400... The analysis of Prudentius' verses has enabled us to conclude that all the cities that the Hispanic poet mentions in his *Peristephanon*, always related to the martyrs to whom he devoted the hymns, were sites of devotion and pilgrimage... Therefore, given the information currently available, it is more logical to think about the location Cucuphas' basilica in Barcelona in the immediate outskirts of the ancient city, and more specifically in the site where later the high mediaeval church of Sant Cugat del Camí (or Sant Cugat del Rec) would be located'.¹⁵⁶

Conservation of martyrs' relics and devotion to contact relics

The *Passio Sancti Fructuosi* recounts the lovely legend which says that before moving the corpse of bishop Fructuosus to bury it, 'when night fell [the Christians] ran towards the amphitheatre bearing wine to put out the half-burnt bodies. Having done this, they gathered the ashes and all took as many as they could. But... the martyr Fruc-

tuosus... after the martyrdom, appeared to the brethren and exhorted them to immediately put back the ashes which they had harboured, driven by love'.¹⁵⁷ Indeed, during that period the custom of collecting small relics for personal devotion was quite common among believers. Some twentieth-century historians reached the conclusion that the corpses of martyrs were broken up in the fourth century so their fragments could be distributed among the faithful. However, Arnold Angenendt asserts the opposite thesis based on a reading of the literary sources—like the *Passio sancti Fructuosi*—which vehemently stress that the body of a martyr should never be dismembered. People did not begin to dismember the bodies of martyrs to distribute them as relics until the Middle Ages.¹⁵⁸

In late antiquity, therefore, the small relics that were collected by Christians may have been either particles of the body that came loose in the tombs due to natural causes (teeth, fingernails or toenails, hair) or 'contact relics'. The belief that the objects that a martyr used in their everyday life, like their clothing, or the objects that came into direct contact with their mortal remains or their tomb gained a sanctifying power spread widely. To justify this biblically, they cited the Gospel pericope of the healing of the woman suffering from haemorrhages, because when this woman touched the edge of Jesus' tunic, he says: 'Someone touched me; for I noticed that power had gone out from me' (Luke 8:46). We cannot precisely pinpoint when contact relics began to be used in Christian piety, but they were already quite widespread by the mid-fourth century. We should not forget that the main relic in Christianity, the Holy Cross, is precisely a contact relic.

Christianisation of the rural world

In addition to the Christianisation of the *civitas* and its *suburbia* in the course of the fourth century, there was a simultaneous expansion of Christianity in the *ager* or *territorium* or rural areas, where there were many *villae*, that is, villas administered by wealthy landowners whose agricultural yields fed city-dwellers.¹⁵⁹ The rural world and the countryside (*rusticatio*) still kept the pagan cults alive and resisted Christianisation.¹⁶⁰ In fact, the aristocracy and wealthy landowners of the *villae* were major holdouts in defending the old religion, yet some of this aristocracy also fostered the Christianisation of rural environments.¹⁶¹

The first literary reference to the presence of Christianity in rural areas is canon 21 of the Council of Elvira (ca. 303),¹⁶² and the second one is canon 2 of the Council of Zaragoza (380). Specifically, canon 2 condemned the act of concealing oneself '*in latibula montium*' or gathering '*ad alienas villas*'.¹⁶³ Canon 4 encouraged the faithful to attend the liturgical celebration on the feast day of the Epiphany instead of retreating to the mountains or villas, which were presented as sites beyond the control of the Church authorities, and this is why the bishops asked their flocks to travel to the city to attend the eucharistic celebration.¹⁶⁴ Alexandra Chavarría sees this as anti-Pris-

cillianist connotations by the council fathers, because the gatherings of this movement took place in the domestic spaces of aristocrats like the *villae*.¹⁶⁵ In turn, Manuel Sotomayor states that canon 21 of the Council of Elvira (ca. 303), and canon 5 of the Council of Toledo (400)¹⁶⁶ reveal a change in the status of rural churches between the start and end of the fourth century. At the beginning of the century, Elvira pointed to the presence of Christians in the rural world but not of sites of worship, while at the end of the century rural churches did exist in some zones.¹⁶⁷

One of these churches is the site called El Bovalar, which is near Serós (Segrià) on the left bank of the Segre River around five kilometres north of its confluence with the Ebro River. It is a large church surrounded by a small peasant settlement which was built in the course of the fifth century and abandoned in the eighth. The complex has a baptistry and was particularly used as a cemetery, so the deceased members of the community could be buried inside this temple.¹⁶⁸ Worth noting is its proximity to the *Villa Fortunatus* site in Fraga, located just 12 kilometres west of El Bovalar in the Cinca River valley, evidence of the Christianisation of the landowning nobility in the fourth century. A mosaic with a Christogram survives from the villa, which bears the name *Fortunatus*, the owner or *dominus*, but what draws our attention is that there were mosaics with pagan figurations like Love and Psyche in other rooms in the home, which proves the continuation of classical culture in the lives of the aristocrats who had converted to Christianity. This building was transformed by its owner into a *martyrium* or a building for the worship of martyrs, with the presence of two sarcophagi which were *tumulaciones ad martyres*.¹⁶⁹ Based on a mosaic, we also know the name of the owner (*Vitalis*) of Els Ametllers Roman villa in *Turissa*, currently Tossa de Mar, another Christian aristocrat from that period.¹⁷⁰ If we ask what these *domini* named *Fortunatus* and *Vitalis* were like and how the denizens of those luxurious mansions lived, we cannot answer due to a complete lack of information on their lives. However, we are familiar with the biographies of other landowners from the fourth and fifth centuries, such as the poets Ausonius and Paulinus of Nola, mentioned above,¹⁷¹ which can provide some insight.

As Alexandra Chavarría and other experts note, the transformation of these villas into oratories and the consequent consecration of those oratories by Church authorities turned them into churches suitable for public pastoral care. This indicates synergy or positive collaboration between the aristocrats and bishops, as opposed to competition or rivalry, as occasionally claimed.¹⁷²

One very particular case is the late Roman rural monument in Centcelles, located in the town of Constantí around five kilometres northeast of Tarragona. It is the only Christian monument conserved in its entirety still standing on the Iberian Peninsula from prior to the seventh century, and it also conserves the oldest Christian dome mosaic in the world. The building was constructed almost in the centre of the residential part of a village and

includes three large rooms, the central one rectangular in shape, finished by an apse 17 metres long and covered by a large dome decorated with mosaics. Extraordinarily high quality tesserae were used to make the mosaics, which has led some historians to think that they were crafted by artists from a Palatine workshop, although other historians believe that the mosaics must have been made by a local workshop. The mosaic has four zones running from bottom to top called A, B, C and D. In zone A, or the lowest one, which is obviously the longest one, there is a large hunting scene in which the main character in the monument is participating. Zone B is occupied by biblical scenes, like Jonas, Daniel among the lions, the three Jews in the blazing furnace of Babylonia, the resurrection of Lazarus, the good shepherd, etc. Zone C is divided in a somewhat balanced fashion around a cross with trapezoidal arms within which the four seasons are depicted, while the arms of the cross separate four spaces with enthroned figures surrounded by groups of people in a seemingly solemn mood. Zone D or the central medallion of the dome is not as well conserved. It is a pity that zone C is damaged because the experts concur that

FIGURE 5. Interior view of the late Roman monument of Centcelles (Tarragona): Dome room decorated with mosaic. Photograph by Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT).

were it well conserved, it would provide the key to understanding what this monument was.

Thus far, four interpretations of Centcelles have been put forth: the first three date it from the fourth century, while the fourth dates it from the early fifth century. *First interpretation*: according to the German archaeologists who excavated the site in the 1960s, Centcelles must have been an imperial mausoleum where Constans was to be buried; Constans was the son of the emperor Constantine who was murdered in 337 in *Castrum Helenae*, currently Elne.¹⁷³ The imperial room would have been dedicated to the current emperor at the time, Maxentius, and each of the four scenes in zone C would include the portrait of four emperors (Maxentius, Constans II, Vetricianus and Decentius), such that the work as a whole would represent a *concordia imperatorum* from around 350.¹⁷⁴ The *second interpretation* denies any prominent role by the emperors or its funerary purpose: the mosaic on the dome may have expressed the prestige and self-affirmation of an aristocratic family from *Tarraco*, and this is why the *dominus* and the *domina* of the villa, seated in chairs, preside over ceremonies in zone C, in which offerings and presents are being given.¹⁷⁵ The *third interpretation* moves the date of the building up to the late fourth century and also denies its funerary purpose: it must have been the villa of a bishop from *Tarraco* with an official representation room, and zone C must show ecclesiasts in liturgical acts.¹⁷⁶ The *fourth interpretation*, which dates the building even later, to the early fifth century, seeks to identify Centcelles as the central area in a military encampment (or *praetorium*) of the *comes Hispaniarum* Asterius in *Tarraco*, a city that was the Roman army's base of operations throughout the fifth century, when after the arrival of the Germanic peoples the goal was to bring all of Hispania back under the legitimate power of the Western Roman Empire. The room with the dome must have been the Christianised *sacellum* of the encampment, and the main figure in the mosaic would have been Asterius.¹⁷⁷

As Manuel Sotomayor accurately states, Centcelles is an 'unresolved enigma'.¹⁷⁸ Nor was this enigma solved at the last conference specialising in Centcelles held in Tarragona (28-30 June 2022), organised by the Ateneu Universitari Sant Pacià (Barcelona) and the Museu Arqueològic Nacional de Tarragona. The conference proceedings will be published in the upcoming months.

NOTES AND REFERENCES

- [1] J. ARCE, *El último siglo de la España romana: 284-409*, Madrid 1982.
- [2] Digest. 48.4.1.1: 'Maiestatis autem crimen illud est, quod adversus populum Romanum vel adversus securitatem eius committitur'.
- [3] J. J. SPEIER, *Historia Critica de Hispanico Pauli Apostoli Itinere ad Rom XV, 24-28*, Wittenberg 1742.
- [4] J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR, A. PUIG I TÀRRECH (eds.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*. *Actes del congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Tarragona 2010; A. PUIG I TÀRRECH, J. M. G. BARCLAY, J. FREY (eds.), *The Last Years of Paul. Essays from the Tarragona Conference, June 2013*, Tübingen 2015.
- [5] B. SANTALUCIA, 'Paul's Roman Trial. Legal Procedures regarding Roman Citizens Convicted of Serious Charges in the First Century'. In: A. PUIG I TÀRRECH, J. M. G. BARCLAY, J. FREY (eds.), *The Last Years of Paul. Essays from the Tarragona Conference, June 2013*, Tübingen 2015, pp. 213-230.
- [6] Clement of Rome, *1 Clement* 5,5-7 (SUC 1.30,32). The Catalan translation of this *First Epistle of Clement to the Corinthians* can be found in volume 81 of the 'Clàssics del Cristianisme' collection (Barcelona 2000), pp. 39-84.
- [7] The Latin text and Catalan translation of the Muratorian Canon can be found in A. PUIG I TÀRRECH (ed.), *Apòcrifs cristians. Vol I: Evangelis apòcrifs*, Barcelona 2021, pp. 42-47.
- [8] *Actus Vercellenses* 1-3. Cf. R. RIESNER, 'Paul's Trial and End according to Second Timothy, 1 Clement, the Canon Muratori, and the Apocryphal Acts'. In: A. PUIG I TÀRRECH, J. M. G. BARCLAY, J. FREY (eds.), *The Last Years of Paul. Essays from the Tarragona Conference, June 2013*, Tübingen 2015, pp. 391-409.
- [9] A. PUIG I TÀRRECH, 'Paul's Missionary Activity during His Roman Trial: The Case of Paul's Journey to Hispania'. In: A. PUIG I TÀRRECH, J. M. G. BARCLAY, J. FREY (eds.), *The Last Years of Paul. Essays from the Tarragona Conference, June 2013*, Tübingen 2015, pp. 469-506.
- [10] M. SOTOMAYOR, 'La Iglesia en la España romana'. In: R. GARCÍA VILLOSLADA (dir.), *Historia de la Iglesia en España. Vol I: La Iglesia en la España romana y visigoda (siglos I-VIII)*, Madrid 1979, pp. 11-15.
- [11] M. C. DÍAZ Y DÍAZ, 'En torno a los orígenes del cristianismo hispánico'. In: *Las raíces de España*, Madrid 1967, pp. 423-443; J. M. BLÁZQUEZ, 'Posible origen africano del cristianismo español'. *Archivo Español de Arqueología* no. 40 (1967), pp. 30-50.
- [12] M. SOTOMAYOR, 'La Iglesia en la España romana'. In: R. GARCÍA VILLOSLADA (dir.), *Historia de la Iglesia en España. Vol I: La Iglesia en la España romana y visigoda (siglos I-VIII)*, Madrid 1979, pp. 120-149.
- [13] P. DE PALOL SALELLAS, 'Algunos aspectos históricos y arqueológicos del cristianismo en la Tarraconense y en las Galias'. *Caesaraugusta* no. 6 (1955) pp. 141-167.
- [14] Irenaeus, *Adv. Haer.* 1,10,2 (SC 264, 158).
- [15] Tertullian, *Adv. Iud.* 7,4-5 (CCL 2, 1354-1355).
- [16] R. TEJA, 'El cristianismo y el Imperio romano'. In: M. SOTOMAYOR, J. FERNÁNDEZ UBIÑA (coord.), *Historia del cristianismo. I: el mundo antiguo*, Madrid-Granada 2003, pp. 293-327 (here, p. 301).
- [17] Cyprian, *Ep.* 67 (CCL 3C, 446-462). Cf. J. FERNÁNDEZ UBIÑA, 'Los orígenes del cristianismo hispano. Algunas claves sociológicas'. *Hispania Sacra* no. 59 (2007), pp. 427-458.

- [18] J. AMENGUAL I BATLE, 'L'església paleocristiana de Tarraco'. In: J. M. MACIAS SOLÉ, A. MUÑOZ MELGAR (eds.), *Tarraco christiana civitas*, Tarragona 2013, pp. 69-81 (here pp. 70-73).
- [19] A. FÁBREGA GRAU (ed.), *Pasionario hispánico. Vol. II*, Madrid-Barcelona 1955, pp. 183-186; P. BATLLE HUGUET, *Santos Fructuoso, obispo de Tarragona, y Augurio y Eulogio, diáconos. Las actas de su martirio*, Tarragona 1959. The Catalan translation of the *Passio* can be found in volume 25 of 'Clàssics del Cristianisme' (Barcelona, 1991), pp. 121-124.
- [20] P. FRANCHI DE' CAVALIERI, 'Gli Atti di S. Fruttuoso di Tarragona'. In: *Note Agiografiche*, no. 8 (1935) pp. 129-199; G. LUONGO, 'La *Passio Fructuosi*. Un approccio storico-letterario'. In: J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR, A. PUIG I TÀRRECH (eds.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Tarragona 2010, pp. 255-280.
- [21] M. PÉREZ MARTÍNEZ, 'Tarraco a l'època tardoromana. Història política i eclesiàstica'. In: J. M. MACIAS SOLÉ, A. MUÑOZ MELGAR (eds.), *Tarraco christiana civitas*, Tarragona 2013, pp. 83-96 (here, p. 87); J. ARCE, *El último siglo de la España romana: 284-409*, Madrid 1982, p. 55.
- [22] *Passio Fruct.* 6 (*Pasionario hispánico*, vol. 2, p. 185).
- [23] J. M. GAVALDÀ, 'La Carta de Pau als Filipencs i el relat de la *Passio Fructuosi*'. In: J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR, A. PUIG I TÀRRECH (eds.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Tarragona 2010, pp. 577-598.
- [24] J. MARTÍ I AIXALÀ, *L'Església de Tarragona al segle tercer a través de la Passio de sant Fructuós*, Tarragona 2007; J. TORRA I BITLLOCH, 'Passió dels sants màrtirs Fructuós, bisbe, Auguri i Eulogi, diaques. Aproximació teològica'. In: J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR, A. PUIG I TÀRRECH (eds.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Tarragona 2010, pp. 281-292.
- [25] C. H. KRAELING, *The Excavations of Dura Europos. The Christian Building*, New York 1967.
- [26] M. SOTOMAYOR MURO, J. FERNÁNDEZ UBIÑA (eds.), *El concilio de Elvira y su tiempo*, Granada 2005. Josep Vilella and Pere Enric Barreda claim that the collection of 82 canons is actually a compilation from different fourth-century council gatherings which can be dated from the later period: J. VILELLA, P.-E. BARREDA, '¿Cánones del concilio de Elvira o cánones pseudoiliberitanos?'. *Augustinianum* no. 46 (2006), pp. 285-373. Manuel Sotomayor has rebutted these arguments: M. SOTOMAYOR, 'Los cánones 1 y 59 del Concilio de Elvira. A propósito de un artículo de J. Vilella Masana'. *Polis* no. 19 (2007), pp. 135-161. Professor Vilella nonetheless stands by his thesis: J. VILELLA, 'The Pseudo-Illyberitan Canon Text'. *Zeitschrift für Antikes Christentum* 18 (2014), pp. 210-259.
- [27] The Latin edition and Spanish translation can be found in J. VIVES (ed.), *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona-Madrid 1963, pp. 1-15. Another critical edition can be found in G. MARTÍNEZ DÍEZ, F. RODRÍGUEZ, *La colección canónica hispana. Vol. IV: Concilios galos. Concilios hispanos*, Madrid 1984, pp. 233-267.
- [28] Born in the Persian empire in 216, Mani belonged to a Judeo-Christian sect, the Elcesaites, but after conversion he founded a new religion called 'Manichaeism', which is very similar to gnosis but is not a Christian heresy. Mani felt called to complete the divine revelation which had been communicated with humans by Zoroaster, Buddha and Jesus Christ before him, and this is why Manichaeans spread around the great empires of the ancient and mediaeval world, including Persia, Rome, China and Mongolia. Manichaeism is characterised by a radical dualism: the material cosmos and human beings spring from the struggle of the two original opposing spiritual principles: good (or light) and evil (or darkness). Cf. F. BERMEJO RUBIO, *El maniqueísmo. Estudio introductorio*, Madrid 2008; F. BERMEJO RUBIO, J. MONTSERRAT TORRENTS, *El maniqueísmo. Textos y fuentes*, Madrid 2008.
- [29] A. ORTEGA, I. RODRÍGUEZ, *Aurelio Prudencio. Obras completas*, Madrid 1981, pp. 28*-31*. The Latin text of Prudentius' poems are found in CCL 126 and the Catalan translation of the *Peristephanon* in volumes 229 and 230 of the 'Bernat Metge' collection (Barcelona, 1984).
- [30] Prudentius, *Peris*. IV, 29-30 (CCL 126, 287).
- [31] Vid. *infra* notes 149-151.
- [32] A. FÁBREGA GRAU (ed.), *Pasionario hispánico. Vol. II*, Madrid-Barcelona 1955, pp. 320-186.
- [33] J. VIVES (ed.), *Oracional Visigótico*, Barcelona 1946, pp. 148-157. This orational is commonly known as the 'Verona Orational' because a manuscript from the early eighth century is conserved in the Chapterhouse Library of the Cathedral of Verona, even though it was actually made in the Cathedral of Tarragona in the last years of the Visigothic reign.
- [34] Prudentius, *Peris*. IV, 33-34 (CCL 126, 287).
- [35] A. FÁBREGA GRAU (ed.), *Pasionario hispánico. Vol. II*, Madrid-Barcelona 1955, pp. 309-314.
- [36] A. PLADEVALL I FONT, *La introducció i la difusió del cristianisme a Catalunya a l'època romana. Discurs llegit el dia 5 de maig de 1994 en l'acte de recepció pública a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, Barcelona 1994, pp. 28-30.
- [37] *Ibid.*, p. 41.
- [38] *Codex Theodosianus* 16,1,2. The Latin text was edited by T. Mommsen, P. Krüger and P. Meyer in 1904/1905. The English translation was published by C. Pharr in 1969, and the Spanish translation by M. V. Escribano can be found in M. SOTOMAYOR, J. FERNÁNDEZ UBIÑA (coord.), *Historia del cristianismo. I: el mundo antiguo*, Madrid-Granada 2003, pp. 472-473.
- [39] Vid. *infra* note 48.
- [40] MARTÍNEZ DÍEZ, RODRÍGUEZ (1984), vol. IV, pp. 15-23; SCh 241, pp. 35-67.
- [41] There is extensive literature on Donatism: R. A. MARKUS, 'Donato, donatismo'. In: D. FITZGERALD (dir.), *Diccion-*

- ario de San Agustín, Burgos 2001, pp. 440-445; M. V. ESCRIBANO PAÑO, 'El donatismo'. In: M. SOTOMAYOR, J. FERNÁNDEZ UBIÑA (COORD.), *Historia del cristianismo. I: el mundo antiguo*, Madrid-Granada 2003, pp. 400-417.
- [42] Augustine, *Ep.* 43,9,6 (CSEL 34/2, 108).
- [43] M. SOTOMAYOR, 'La Iglesia en la España romana'. In: R. GARCÍA VILLOSLADA (dir.), *Historia de la Iglesia en España. Vol I: La Iglesia en la España romana y visigoda (siglos I-VIII)*, Madrid 1979, pp. 191-192.
- [44] There is extensive literature on Arianism: H. DROBNER, *Manual de Patrología*, Barcelona 2001, pp. 223-346; J. DE C. LAPLANA, *L'Església dels primers segles*, Barcelona 2006, pp. 449-535.
- [45] J. J. AYÁN, M. CRESPO, J. POLO, P. GONZÁLEZ, *Osio de Córdoba. Un siglo de la historia del cristianismo*, Madrid 2013, pp. 167-351; P. DE NAVASCUÉS, 'Osio en Sárdica (343): método, doctrina y gobierno'. In: A. J. REYES GUERRERO (ed.), *El siglo de Osio de Córdoba*, Madrid 2015, pp. 381-407; J. VILELLA MASANA, 'La impronta de Osio de Córdoba en los Cánones sardicenses'. *Anu.Filol. Antiq.Medieevalia* no. 8 (2018), pp. 922-926.
- [46] M. SOTOMAYOR, 'La Iglesia en la España romana'. In: R. GARCÍA VILLOSLADA (dir.), *Historia de la Iglesia en España. Vol I: La Iglesia en la España romana y visigoda (siglos I-VIII)*, Madrid 1979, pp. 212-232; J. VILELLA MASANA, *Biografía de Osio de Córdoba*, Barcelona 2020.
- [47] Siricius, *Ep.* 1,2 (PL 13, 1133A-1134A). We will discuss this letter below: vid. *infra* notes 54-64.
- [48] A. VICIANO VIVES, 'Teología baptismal en les controvèrsies amb el donatisme i l'arrianisme'. In: J. BELTRÁN DE HEREDIA, C. GODOY FERNÁNDEZ (eds.), *La dualitat de baptisteris en les ciutats episcopals del cristianisme tardoantic (Actes del I Simposi d'Arqueologia Cristiana, Barcelona, 26-27 de maig de 2016)*, Barcelona 2017, pp. 199-211.
- [49] M. SMYTH, 'Note sur le baptême par immersion unique en Hispanie'. *MLCat* no. 15 (2007), pp. 37-46.
- [50] The Latin edition of Priscillian's treatises can be found in CSEL 18, pp. 3-106 and the Spanish translation in M. J. CRESPO, *Prisciliano de Ávila. Tratados*, Madrid 2017.
- [51] VIVES (1963), pp. 16-18; MARTÍNEZ, RODRÍGUEZ (1984) vol. IV, pp. 291-296. The Catalan translation of the canons from this council can be found in volume 50b of the 'Clàssics del Cristianisme' collection (Barcelona 1994), pp. 53-55.
- [52] SCh 241, pp. 113-116.
- [53] There is extensive literature on Priscillianism. Cf. M. V. ESCRIBANO, *Iglesia y Estado en el certamen priscilianista. Causa ecclesiae y iudicium publicum*, Zaragoza 1988; D. PIAY AUGUSTO, *Prisciliano. Vida y muerte de un disidente en el amanecer del Imperio cristiano*, Gijón 2019.
- [54] Siricius, *Epistula I* (PL 13, 1131-1147). The Catalan translation of the letter can be found in volume 27 of the 'Clàssics del Cristianisme' collection (Barcelona 1992), pp. 49-60. Cf. A. VICIANO I VIVES, 'La Decretal del Papa Sirici a Himeri de Tarragona'. In: J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR, A. PUIG I TÀRRECH (eds.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*. *Actes del congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Tarragona 2010, pp. 659-674; C. HORNING, *Directa ad decessorem: Ein kirchenhistorisch-philologischer Kommentar zur ersten Dekretale des Siricius von Rom*, Münster 2011; K. ZECHIEL-ECKES, *Die erste Dekretale. Der Brief Papst Siricius' an Bischof Himerius von Tarragona von Jahr 385*, Hannover 2013; A. FERREIRO, 'Pope Siricius and Himerius of Tarragona (385): Provincial Papal Intervention in the Fourth Century'. In: G. D. DUNN (ed.), *The Bishop of Rome in Late Antiquity*, London - New York 2016, pp. 73-87; A. FERREIRO, *Epistolae plenae. The Correspondence of the Bishops of Hispania with the Bishops of Rome (Third through Seventh Centuries)*, Boston - Leiden 2020.
- [55] 'Himerius' consultation of Rome takes place before Priscillian's imminent conviction—and that of his other peers—or shortly thereafter. The climate of confrontation and the lack of unity in Hispanic churches at the time largely explain the Tarraconense's solution: Himerius—who had not participated in the Council of Zaragoza—belonged to the sector that was against both excessively permissive attitudes and overly rigorist positions—the latter essentially held by the Luciferians, Novatians and Priscillianists.' J. VILELLA, 'La epístola 1 de Siricio: estudio prosopográfico de Himerio de Tarragona'. *Augustinianum* no. 44 (2004), pp. 337-369 (here, p. 367). See, too, J. VILELLA, 'Las iglesias y las cristiandades hispanas: panorama prosopográfico'. In: R. TEJA (ed.), *La Hispania del siglo IV. Administración, economía, sociedad, cristianización*, Bari 2002, pp. 117-159 (here, p. 146).
- [56] 'Dieses berühmte Dekretale, nach seinem ersten Wort *Directa* bennant, ist ein Milenstein in der Zölibatsgeschichte'. S. HEID, *Zölibat in der frühen Kirche*, Paderborn 1997, pp. 196-204 (here, p. 198).
- [57] T. GONZÁLEZ GARCÍA, 'La carta del papa Siricio a Himerio de Tarragona'. In: R. GARCÍA VILLOSLADA (dir.), *Historia de la Iglesia en España. I: La Iglesia en la España romana y visigoda (siglos I-VIII)*, Madrid 1979, pp. 625-627.
- [58] Siricius, *Ep.* 17, (PL 13, 1137B-C).
- [59] Siricius, *Ep.* 1,17 (PL 13, 1144A - 1145A).
- [60] VIVES (1963), p. 18; MARTÍNEZ, RODRÍGUEZ (1984) vol. IV, p. 295.
- [61] Siricius, *Ep.* 1,7 (PL 13, 1137B-C).
- [62] Siricius, *Ep.* 1,12 (PL 13, 1141A).
- [63] Siricius, *Ep.* 1,20 (PL 13, 1146B).
- [64] Siricius, *Ep.* 1,20 (PL 13, 1146A).
- [65] Consentius, *Ep.* 11*,2,7. The Latin edition of letter 11 is found in CSEL 88, pp. 51-70 and the Catalan translation is in volume 244 of the 'Bernat Metge' collection (Barcelona 1987), pp. 96-118.
- [66] O. MANSILLA REOYO, 'Orígenes de la organización metropolitana en la Iglesia española'. *Hispania Sacra* no. 12 (1959), pp. 255-290; J. VILELLA MASANA, 'Las primacías eclesíásticas en Hispania durante el siglo IV'. *Polis* no. 10 (1998), pp. 269-285; P. UBRIC RABANEDA, *La Iglesia en la Hispania del siglo V*, Granada 2004, pp. 111-132; J. AMENGUAL I BATLE, 'L'església paleocristiana de Tàrra-

- co'. In: J. M. MACIAS SOLÉ, A. MUÑOZ MELGAR (eds.), *Tarraco christiana civitas*, Tarragona 2013, pp. 69-81.
- [67] VIVES (1963), pp. 19-33; MARTÍNEZ, RODRÍGUEZ (1984) vol. IV, pp. 323-344.
- [68] Innocent I, *Epistula III* (PL 20, 485-494). The Spanish translation is found in J. TEJADA Y RAMIRO, *Colección de cánones de la Iglesia española*, Madrid 1850, pp. 784-791. Cf. G. D. DUNN, 'Innocent I and the First Synod of Toledo'. In: G. D. DUNN (ed.), *The Bishop of Rome in Late Antiquity*, London – New York 2016, pp. 89-108.
- [69] Vid. *supra* note 65. Cf. J. AMENGUAL, 'Informacions sobre el priscillianisme a la Tarraconense segons l'epístola 11 de Consenci'. *Pyrenae* no. 15-16 (1979-1980), pp. 319-338.
- [70] J. M. MACIAS, J. J. MENCHÓN, A. MUÑOZ, 'Ciutat de Tarraco'. In: P. DE PALOL, A. PLADEVALL (eds.), *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona 1999, pp. 77-79; A. MUÑOZ, *El cristianisme a l'antiga Tarragona. Dels orígens a la incursió islàmica*, Tarragona 2011, pp. 50 and 57.
- [71] J. LÓPEZ VILAR, *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. Vol. 1*, Tarragona 2006, pp. 256-259; A. CHAVARRÍA, 'Suburbio, iglesias y obispos. Sobre la errònea ubicación de algunos complejos episcopales en la Hispania tardoantigua'. In: D. VAQUERIZO, *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función*, Córdoba 2010, pp. 435-454.
- [72] Vid. *supra* note 45.
- [73] J. BELTRÁN DE HEREDIA, 'Barcelona de colònia romana a seu règim visigoda, medina islàmica i ciutat comtal: una urbs en transformació'. *Quaris* no. 9 (2013), pp. 16-118; J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, *La Barcelona visigòtica: un puente entre dos mundos. La basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor: de la ciudad romana a la ciudad altomedieval*, Barcelona 2019, p. 33.
- [74] Jerome, *De viris illustribus, Praefatio* (B.A.C. 624, 644).
- [75] D. BERTRAND, J. BUSQUETS, M. MAYER (dirs.), *Pacien de Barcelone et l'Hispanie au IVE siècle (Actes des Colloques de Barcelone et Lyon, mars et octobre 1996)*, Paris 2004; G. ESTRADA SAN JUAN, 'Origen y condición senatorial de Paciano, obispo de Barcelona'. *Studia Philologica Valentina* no. 20 (2018), pp. 73-88; J. TORRA, 'Barcino i la figura del bisbe Pacià'. In: J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO (ed.), *Bisbes, màrtirs, menestrals i comerciants a la basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor. V Jornades de les basíliques històriques de Barcelona (7 i 8 de novembre de 2019)*, Barcelona 2021, pp. 37-52.
- [76] The edition of the Latin text is found in SChr. 410 and in CCL 69B, and the Catalan translation is in volume 27 of the 'Clàssics del Cristianisme' collection Barcelona 1992), pp. 62-132. In 1958, Lisardo Rubio made a Spanish translation of it that has recently been reissued in a bilingual text (Latin – Spanish) in volume 260 of the 'Cuadernos Phase' collection: Paciano, *Obras*, Barcelona 2021. Cf. A. ANGLADA ANFRUNS, *In Paciani episcopi Barcinonensis opera silva studiorum*, Tournhout 2012.
- [77] Pacianus, *Ep.* 1,4,1 (SChr. 410, 174).
- [78] Below we shall discuss Novatianism, a rigorist movement founded in Rome shortly after the persecution of Decius in 250-251: vid. *infra* note 82. The ecclesiology of the Novatians is very similar to that of the Donatists: vid. *supra* notes 39-41.
- [79] Vid. *supra* note 38.
- [80] Pacianus, *Bapt.* 6,1 (SChr. 410, 156).
- [81] Pacianus, *Paen.* 2, 2 (SChr. 410, 120). Cf. D. BOROBIO, *La penitencia en la Iglesia hispánica del siglo IV al VII*, Bilbao 1978.
- [82] There is extensive literature on Novatianism: J. DE C. LAPLANA, *L'Església dels primers segles*, Barcelona 2006, pp. 369-374.
- [83] C. GRANADO, 'Ecclesia Mater'. In: D. BERTRAND, J. BUSQUETS, M. MAYER (dirs.), *Pacien de Barcelone et l'Hispanie au IVE siècle (Actes des Colloques de Barcelone et Lyon, mars et octobre 1996)*, Paris 2004, pp. 221-232.
- [84] VIVES (1963), p. 25; MARTÍNEZ, RODRÍGUEZ (1984) vol. IV, p. 326.
- [85] Some claim that Paulinus was in *Complutum* between 389 and 394. Cf. S. RASCÓN MARQUÉS, A. L. SÁNCHEZ MONTES, 'Realidades cambiantes: *Complutum* tardoantiguo'. In: *Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispània: cristianització i topografia (València 2003)*, Barcelona 2005, pp. 499-517.
- [86] Paulinus of Nola, *Ep.* 1,10 (CSEL 29, 8-9); *Ep.* 3,4 (CSEL 29, 17). The Catalan translation of these texts can be found in C. M. PIFARRÉ I CLAPÉS, *Literatura cristiana antiga*, Montserrat 2009, p. 544.
- [87] G. SANTANIELLO, *Vita di Paulino da Bordeaux vescovo di Nola*, Naples 2015; J. TORRA, 'Sant Just i Pastor i la figura de Paulí de Nola'. In: J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO (ed.), *Patrimoni, arqueologia i art a la Basílica dels Sants Just i Pastor. II Jornades de les basíliques històriques de Barcelona (15 i 16 de març de 2018)*, Barcelona 2019, pp. 61-75.
- [88] P. UBRIC RABANEDA, *La Iglesia en la Hispania del siglo V*, Granada 2004, p. 99.
- [89] M. SOTOMAYOR, 'La Iglesia en la España romana'. In: R. GARCÍA VILLOSLADA (dir.), *Historia de la Iglesia en España. Vol I: La Iglesia en la España romana y visigoda (siglos I-VIII)*, Madrid 1979, pp. 287-290.
- [90] R. VILLEGAS MARÍN, *Pseudo-Próspero de Aquitania. Sobre la providencia de Dios*, Barcelona 2010.
- [91] C. BONNET, J. BELTRÁN, 'Conjunt episcopal de Barcelona'. In: P. DE PALOL, A. PLADEVALL (eds.), *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona 1999, pp. 179-183; J. M. GURT, C. GODOY, 'Barcino, de sede imperial a urbs regia en época visigòtica'. In: G. RIPOLL, J. M. GURT (eds.), *Sedes regiae (ann. 400-800)*, Barcelona 2000, pp. 425-466.
- [92] J. M. GURT, J. BUXEDA, 'Metrologia, composició modular i proporcions de les basíliques cristianes del llevant peninsular i de les Balears'. In: *Spania. Estudis d'Antiguitat tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*, Barcelona 1996, pp. 137-156.

- [93] J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO (ed.), *La Basílica de la Santa Creu i Santa Eulàlia: la Catedral abans de la Catedral. IV Jornades de les basíliques històriques de Barcelona (2 i 3 de maig de 2019)*, Barcelona 2020, pp. 11-71.
- [94] J. BELTRÁN DE HEREDIA, *L'església desapareguda de Sant Miquel de Barcelona: un patrimoni itinerant. VII Jornades de les basíliques històriques de Barcelona (12 i 13 de maig de 2022)*, Barcelona 2023, pp. 13-37
- [95] Vid. *supra* note 86.
- [96] Paulinus of Nola, *Carmen* 31,606-610 (CSEL 30, 328-329).
- [97] S. RASCÓN MARQUÉS, A. L. SÁNCHEZ MONTES, 'Justo, Pastor, Paulino y Asturio. La construcción del culto en Complutum, ¿y en Barcino?'. In: A. J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO (ed.), *Bisbes, màrtirs, menestrals i comerciants a la basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor. V Jornades de les basíliques històriques de Barcelona (7 i 8 de novembre de 2019)*, Barcelona 2021, pp. 17-35.
- [98] J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, *La Barcelona visigòtica: un puente entre dos mundos. La basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor: de la ciudad romana a la ciudad altomedieval*, Barcelona 2019.
- [99] J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, 'Origen y antigüedad de la Basílica de Sants Just i Pastor de Barcelona: el complejo cristiano del siglo VI y su precedente pagano'. In: J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO (ed.), *Patrimoni, arqueologia i art a la Basílica dels Sants Just i Pastor. II Jornades de les basíliques històriques de Barcelona (15 i 16 de març de 2018)*, Barcelona 2019, pp. 15-28.
- [100] J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, *La Barcelona visigòtica: un puente entre dos mundos. La basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor: de la ciudad romana a la ciudad altomedieval*, Barcelona 2019, pp. 68-90.
- [101] A. CHAVARRÍA, 'Tumbas e iglesias en la Hispania Tardoantigua'. *Arqueología Medieval* no. 7 (Lleida 2015), pp. 13-45.
- [102] M. SOTOMAYOR, *Sarcófagos romano-cristianos de España. Estudio iconográfico*, Granada 1975.
- [103] Vid. *infra* note 156.
- [104] J. SALES CARBONELL, *Arqueología de los seus episcopals tardoantigues al territori català*, Barcelona 2011, pp. 34-43; J. BELTRÁN DE HEREDIA, 'Santa María del Mar: un enclave cultural de la antigüedad tardía en el suburbium de Barcino'. *Quaris* no. 5 (2011), pp. 102-143.
- [105] J. BIARNE, 'L'influence des monastères sur le paysage urbain en Occident (IVe-VIIe siècles)'. In: B. BAUJARD, *La naissance de la ville chrétienne*, Tours 2002, pp. 123-134.
- [106] J. M. NOLLA ET AL., *Baix Imperi i Antiguitat Tardana al sector nord-oriental de la província Tarraconensis. De l'adveniment de Diocleciana a la mort de Carlemany (284-814)*, Girona 2016.
- [107] Vid. *infra* notes 149-151.
- [108] Vid. *supra* note 68.
- [109] P. UBRIC RABANEDA, *La Iglesia en la Hispania del siglo V*, Granada 2004, pp. 93-110.
- [110] Vid. *supra* note 71.
- [111] J. SALES CARBONELL, *Arqueología de los seus episcopals tardoantigues al territori català*, Barcelona 2011, pp. 74-75.
- [112] J. M. NOLLA, J. TREMOLEDA (coords.), *Empúries a l'Antiguitat Tardana. 2 vols.*, Barcelona 2015; P. CASTANYER I D'ALTRES, 'El nucli de poblament tardoantico de Santa Margarida en el context del primer cristianisme emporità'. In: J. LÓPEZ VILAR (ed.), *4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Tarragona, 21-24 de novembre de 2018)*, Tarragona 2019, pp. 147-154.
- [113] J. TREMOLEDA, P. CASTANYER, M. SANTOS, J. M. NOLLA, 'Un nou pol de centralitat en el cementiri tardoantico de la Neàpolis emporitana'. In: J. LÓPEZ VILAR (ed.), *4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Tarragona, 21-24 de novembre de 2018)*, Tarragona 2019, pp. 155-163.
- [114] Consentius, *Ep.* 11*,2,8. Vid. *supra* note 65.
- [115] R. PITA, *Lérida paleocristiana*, Lleida 1973.
- [116] V. ALMUNI, 'Santa Maria de Tortosa'. In: *Catalunya romana. Vol XXVI: Tortosa i les terres de l'Ebre*, Barcelona 1997, pp. 117-120.
- [117] J. V. M. ARBELOA, 'Ciutat de Dertosa'. In: P. DE PALOL, A. PLADEVALL (eds.), *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona 1999, pp. 83-84; J. V. M. ARBELOA, 'Basílica de Tortosa', *Ibid.*, p. 179.
- [118] M. SOTOMAYOR, 'La Iglesia en la España romana'. In: R. GARCÍA VILLOSLADA (dir.), *Historia de la Iglesia en España. Vol I: La Iglesia en la España romana y visigoda (siglos I-VIII)*, Madrid 1979, p. 278.
- [119] M. G. GARCIA I LLINARES, A. MORO GARCÍA, F. Tuset BERTRAN, *La seu episcopal d'Ègara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*, Tarragona 2009, pp. 45-92.
- [120] S. JANERAS, *Egèria. Pelegrinatge a Terra Santa*, (Clàssics del Cristianisme 35), Barcelona 1993.
- [121] Vid. *infra* note 169.
- [122] C. GODOY, 'La sede de Egara en el contexto de la arquitectura cristiana hispànica durante la antigüedad tardía'. In: J. BELTRÁN DE HEREDIA, M. G. GARCIA LLINARES (eds.), *Les basíliques de la seu episcopal d'Ègara: centre i periferia. VI Jornades de les basíliques històriques de Barcelona (Barcelona 13-14 de maig de 2021)*, Barcelona 2022, pp. 171-197.
- [123] VIVES (1963), p. 15; MARTÍNEZ, RODRÍGUEZ (1984) vol. IV, p. 265.
- [124] Jerome, *Ep.* 71,6 (B.A.C. 710, 792).
- [125] Siricius, *Ep.* 1,8-11 (PL 13, 1139A-1140D).
- [126] VIVES (1963), p. 21; MARTÍNEZ, RODRÍGUEZ (1984) vol. IV, p. 330.
- [127] VIVES (1963), p. 23; MARTÍNEZ, RODRÍGUEZ (1984) vol. IV, p. 334.
- [128] P. BROWN, *El culto a los santos*, Salamanca 2018 (original: *The Cult of the Saints*, Chicago 1981). P. CASTILLO, *Los mártires hispanorromanos y su culto en la Hispania de la Antigüedad Tardía*, Granada 1999. A. NARRO, *El culto a las santas y los santos en la antigüedad tardía y la época bizantina*, Madrid 2019.
- [129] Vid. *supra* note 19.

- [130] The Latin text is found in CCL 126, 314-320 and the Catalan translation in volume 229 of the 'Bernat Metge' collection (Barcelona, 1984), pp. 104-110.
- [131] Augustine, *Sermon 273* (PL 38, 1247-1252).
- [132] G. CARUSO, 'Il martirio di Fruttuoso in Agostino e Prudenziò'. In: J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR, A. PUIG I TÀRRECH (eds.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Tarragona 2010, pp. 293-308.
- [133] M. S. GROS I PUJOL, 'San Fructuós en l'Oracional festiu hispànic de Verona'. In: J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR, A. PUIG I TÀRRECH (eds.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Tarragona 2010, pp. 519-527.
- [134] A. MUÑOZ MELGAR, *Sant Fructuós de Tarragona. Aspectes històrics i arqueològics del seu culte, des de l'Antiguitat fins a l'actualitat*, Barcelona 2022.
- [135] Prudentius, *Peri.* VI, 140-141 (CCL 126, 319).
- [136] J. SERRA VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 93 (1927), 104 (1929) and 111 (19030); M. D. DEL AMO, *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*, Tarragona 1979, 1981 and 1989.
- [137] J. CURANA PRAST, 'Confessions religioses i rituals funeraris a la Tarraco tardoromana'. In: J. M. MACIAS SOLÉ, A. MUÑOZ MELGAR (eds.), *Tarraco christiana civitas*, Tarragona 2013, pp. 181-189.
- [138] G. ALFÖLDY, *Dir römischen Inschriften von Tarraco*, Berlin 1975, no. 942.
- [139] D. GOROSTIDI PI, 'L'epigrafia paleocristiana de Tarraco. Característiques generals i estat de la qüestió'. In: J. M. MACIAS SOLÉ, A. MUÑOZ MELGAR (eds.), *Tarraco christiana civitas*, Tarragona 2013, pp. 43-67.
- [140] G. ALFÖLDY, 'Una inscripció funeraria del Bajo Imperio'. In: X. DUPRÉ (coord.), *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona 1992, pp. 13-17.
- [141] J. MARTÍ I AIXALÀ, 'Tarragona i el pas cap a una ciutat cristiana: fonts artístiques i epigràfiques'. In: J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR, A. PUIG I TÀRRECH (eds.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Tarragona 2010, pp. 397-405.
- [142] M. D. DEL AMO, 'Basílica de la Necrópoli del riu Francolí'. In: P. DE PALOL, A. PLADEVALL (eds.), *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona 1999, pp. 173-175. Cf. C. GODOY, *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona 1995, pp. 187-191.
- [143] M. PÉREZ MARTÍNEZ, 'Loca Sanctorum Tarraconis. Els escenaris del culte als sants en la Tarraco de l'Antiguitat Tardana (ss. IV al VII)'. In: J. LÓPEZ VILAR (ed.), *4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Tarragona, 21-24 de novembre de 2018)*, Tarragona 2019, pp. 49-56.
- [144] A. MUÑOZ MELGAR, *Sant Fructuós de Tarragona. Aspectes històrics i arqueològics del seu culte, des de l'Antiguitat fins a l'actualitat*, Barcelona 2022, pp. 142-150.
- [145] Vid. *supra* notes 57-59.
- [146] J. LÓPEZ VILAR, *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco*, 2 vols., Tarragona 2006.
- [147] Vid. *supra* notes 70-71.
- [148] A. MUÑOZ, 'La basílica visigòtica del anfiteatro de Tarragona: definició, tècniques constructives i simbologia de un temple martirial'. *Quaris* no. 12 (2016), pp. 106-127.
- [149] N. M. AMICH, *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte de Sant Feliu a Girona a l'antiguitat tardana*, Girona 2006; J. M. NOLLA, L. PALAHÍ, *Els orígens de la basílica de Sant Feliu de Girona. Dades documentals i arqueològiques. Estat de la qüestió*, Girona 2011.
- [150] N. M. AMICH, *Els sarcòfags romans i paleocristians de Sant Feliu de Girona*, Girona 2000.
- [151] J. M. NOLLA, L. PALAHÍ, 'El cementiri tardoantic del Mercadal de Girona i el culte al màrtir Feliu. Una nova interpretació'. *Pyrenae* no. 45 (2014), pp. 95-116.
- [152] *Passio Cucufatis* (Pasionario hispànic, vol. 2, p. 314).
- [153] M. SOTOMAYOR, 'La Iglesia en la España romana'. In: R. GARCÍA VILLOSLADA (dir.), *Historia de la Iglesia en España. Vol I: La Iglesia en la España romana y visigoda (siglos I-VIII)*, Madrid 1979, pp. 72-74.
- [154] C. GODOY, *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona 1995, pp. 207-212.
- [155] Vid. *supra* note 34.
- [156] J. SALES CARBONELL, *Arqueología de les seus episcopals tardoantiques al territori català*, Barcelona 2011, pp. 36-38.
- [157] *Passio Fruct.* 7 (Pasionario hispànic, vol. 2, p. 185-186).
- [158] A. ANGENENDT, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart*, Munich 1994, pp. 152-154.
- [159] A. CHAVARRÍA, *El final de las villae en Hispania (siglos VI-VII)*, Turnholt 2007; E. ARIÑO, 'El hábitat rural en la Península Ibérica entre finales del siglo IV y principios del VIII. Un ensayo interpretativo'. *Antiquité Tardive* no. 21 (2013), pp. 93-123.
- [160] F. J. GÓMEZ FERNÁNDEZ, 'Paganismo y cristianismo en la Hispania del siglo V'. *Hispania Antiqua* no. 24 (2000), pp. 261-276.
- [161] Recall what was said above regarding the Christianisation of aristocrats: see *supra* notes 89-90. Cf. P. DE PALOL SALELLAS, 'La cristianización de la aristocracia romana hispánica'. *Pyrenae* no. 13-14 (1977), pp. 281-300.
- [162] VIVES (1963), p. 5; MARTÍNEZ, RODRÍGUEZ (1984) vol. IV, p. 249.
- [163] VIVES (1963), p. 16; MARTÍNEZ, RODRÍGUEZ (1984) vol. IV, pp. 293-294.
- [164] VIVES (1963), p. 17; MARTÍNEZ, RODRÍGUEZ (1984) vol. IV, pp. 294-295.
- [165] A. CHAVARRÍA ARNAU, 'Aristocracias tardoantigas y cristianización del territorio'. *Revista di Archeologia Cristiana* no. 83 (2007) pp. 201-230 (here, pp. 204-205); R. VILLEGAS MARÍN, 'Ciudad y territorio, ortodoxia y

- disidencia religiosa en el Imperio romano cristiano (siglos IV-V)'. *Gerión* no. 30 (2012), pp. 263-291.
- [166] VIVES (1963), p. 21; MARTÍNEZ, RODRÍGUEZ (1984) vol. IV, p. 330.
- [167] M. SOTOMAYOR, 'Penetración de la Iglesia en los medios rurales de la España tardorromana y visigoda'. *XXVIII Settimana di Studio del centro italiano di Studi sull'alto medioevo. Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne dell'alto medioevo: Espansione e resistenze*, Spoleto 1982, pp. 639-670; IDEM, 'Las relaciones iglesia urbana – iglesia rural en los concilios hispano-romanos y visigodos'. *Sacralidad y Arqueología* no. 21 (2004), pp. 525-539 (here: pp. 527-528).
- [168] P. DE PALOL, 'Poblat del Bovalar'. In: P. DE PALOL, A. PLADEVALL (eds.), *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona 1999, pp. 145-146.
- [169] C. GODOY, *Arqueología y liturgia. Iglesias Hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona 1995, pp. 227-237.
- [170] L. PALAHÍ GRIMAL, J. M. NOLLA, FELIX TURISSA: *La villa romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*, Tarragona 2010.
- [171] Vid. *supra* notes 89-90 and 161.
- [172] There is extensive literature on this topic: A. CHAVARRÍA, *El final de las villae en Hispania (siglos IV al VIII)*, Turnhout 2007; L. PIETRI, 'Les oratoria in agro proprio dans la Gaule de l'Antiquité Tardive: un aspect des rapports entre potentes et évêques'. In: C. DELAPLACE (éd.), *Aux origines de la paroisse rurale en Gaule méridionale (ive-ixe siècles). Actes du colloque international, (Toulouse, 21-23 mars 2003)*, Paris 2005, pp. 235-242.
- [173] H. SCHLUNK, *Die Mosaikkuppel von Centcelles*, Madrid 1988; T. HAUSSCHILD, A. ARBEITER, *La villa romana de Centcelles*, Barcelona 1993.
- [174] A. ARBEITER, D. KOROL (ed.), 'El mosaico de la cúpula de Centcelles y el derrocamiento de Constante por Magnencio'. *Butlletí Arqueològic* no. 10-11 (1990), pp. 193-244.
- [175] R. WARLAND, 'Die Kuppelmosaiken von Centcelles als Bildprogramm spätantiker Privatrepräsentation'. In: J. ARCE (ed.), *Centcelles. El monumento tardorromano. Iconografía y arquitectura*, Rome 2002, pp. 31-35; A. ARBEITER, D. KOROL (ed.), *Der Kuppelbau von Centcelles. Neue Forschungen zu einem enigmatischen Denkmal von Weltrang*, Madrid-Berlin 2015.
- [176] J. ARCE, 'Los mosaicos de la cúpula de la villa romana de Centcelles: iconografía de la liturgia episcopal'. *Anas* 11-12 (1999), pp. 155-161; A. ISLA FREZ, 'La epifanía episcopal en los mosaicos de la villa de Centcelles'. In: J. ARCE (ed.), *Centcelles. El monumento tardorromano. Iconografía y arquitectura*, Rome 2002, pp. 37-50; J. GÓMEZ PALLARÉS, 'Centumcellae, la cúpula y su iconografía musiva: indicios para su interpretación desde la filología wilamowitziano more'. In: M. CALDELLI, G. L. GREGORI, S. ORLANDO (cur.), *Epigrafía 2006. Tai Della XIV Reencontre sur l'épigraphie in onore di Silvio Panciera*, Rome 2008, pp. 1449-1466.
- [177] J. A. REMOLÀ, M. PÉREZ, 'Centcelles y el praetorium del comes Hispaniarum Asterio en Tarraco'. *Archivo Español de Arqueología* no. 86 (2013), pp. 161-186; M. PÉREZ MARTÍNEZ, J. A. REMOLÀ VALLVERDÚ, 'Centcelles. Una relectura de la sala de la cúpula'. In: J. LÓPEZ VILAR (ed.), *4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Tarragona, 21-24 de novembre de 2018)*, Tarragona 2019, pp. 117-127.
- [178] M. SOTOMAYOR, 'La iconografía de Centcelles. Enigmas sin resolver'. *Pyrenae* no. 37 (2006), pp. 143-147.

BIOGRAPHICAL NOTE

Albert Viciano i Vives holds a PhD in Theology from the Universidad de Navarra (1984) and a PhD in Classical Philology (1993) from the same university. He has worked in the Faculties of Theology of Bonn (from 1988 to 1989) and Paderborn (from 1997 to 1999), where he received the qualification to teach patrology and ancient Christianity. Since 2014, he has been a professor in the Antoni Gaudí Faculty of History, Archaeology and Christian Arts, and since 2022 he has served as its dean. He specialises in the theology of the Church Fathers and the Christianisation of the Roman Empire.

Sculpture in Catalonia during the Romanesque period

Immaculada Lorés Otzet*
Universitat de Lleida

Received 2 June 2022 · Accepted 23 October 2022

ABSTRACT

Studies on much of the Catalan sculpture from the Romanesque period have naturally been closely associated with studies on the architecture from the same period. The historiographic story presented here is organised through a series of relevant themes that we believe have marked the research, especially on architectural sculpture: the eleventh century and the start of sculptural decoration of churches in both stone and stucco; the knowledge we have about the materials used and reused and aspects of the workshops' work processes; the historiographic creations by the supposed masters, in a scene without the names of artists; the iconographic programme in its context; and the reality of many sculptural sets which at a some point were pillaged or disassembled and are now dispersed and decontextualised. This article ends with a section on furniture.

KEYWORDS: sculpture, Romanesque, historiography, iconography, disassembled and dispersed works

The interest in Romanesque art in Catalonia began in the last few decades of the nineteenth century, considerably later than in other European territories. However, within the same context as in the rest of Europe, knowledge of the mediaeval legacy was a part of studying the national past, and Romanesque art—especially architecture—was the subject of particular attention because it was considered a national art in Catalonia.¹ Lluís Domènech i Montaner, Josep Puig i Cadafalch and Josep Gudiol i Cunill are considered the early leaders, and were later joined by August Brutails for Roussillon, France.² In these early studies, sculpture is primarily a subsection within architecture, and most analyses of buildings were from the construction standpoint. Only a few portals and cloisters began to be examined individually.³ This is understandable, not only given the architectural nature of much sculpture but also because it was the era when the first examinations and systematisations of buildings were getting underway.⁴

Later on, despite its architectural nature, sculpture from the eleventh to early thirteenth centuries became an independent section within the historiography of Romanesque art. Puig i Cadafalch himself is the author of one of the first syntheses, which is joined by another by Marcel Durliat on sculpture in Roussillon.⁵ The historiographic overview of Romanesque sculpture presented in

this text is organised according to the topics that we believe are relevant for what we call architectural sculpture, with the addition of other sections devoted to stucco sculpture and furniture.⁶

Sculpture's subordination to architecture is one of the factors that has conditioned and continues to condition our knowledge of it. Setting aside what we could consider more significant sculptural units, such as portals and cloisters,⁷ the other decorative features of buildings have perhaps received less attention.

Dating Romanesque sculpture has been—and is still—one of the core issues, because just as with architecture, we seldom have information directly related to the building's construction process. When we do, it is often important references, which nonetheless must be compared to other indicators, one of which may be the date of the sculpture decorating it. In the arguments based on architecture, the criteria on dating sculpture have fluctuated between a tendency heavily conditioned by the formal study of the *style*—which has been very important since the earliest studies of sculpture—and a more recent comprehensive approach to the work in which the timeline is closely connected to the interpretation of the iconographic programme and its purpose, along with its formal analysis.⁸

In churches, the portals still conserved did not necessarily have to have been made at the time the church was built; in some cases, they were added to an earlier building to replace a previous portal. Therefore, their dates and circumstances are not necessarily the same. This holds true for two of the most prominent portals in the Catalan

* **Contact address:** Immaculada Lorés. Universitat de Lleida. Facultat de Lletres. Plaça Víctor Siurana, 1. 25003 Lleida, Catalonia, EU.
E-mail: imma.lores@udl.cat

Romanesque, the one in Ripoll and the one in Sant Pere de Rodes.

The study of sculpture has been conditioned by the circumstances that also affect much of Romanesque art related to the changes in buildings and reconstructions in later periods, along with the pillaging and sale of the works after their value came to be recognised in around 1900. The dismemberment and dispersion of portals and cloisters is particularly dire in monasteries like Sant Serni de Tavèrnoles, Sant Miquel de Cuixà (known as Saint-Michel de Cuxa in France) and Sant Pere de Rodes; cathedrals like the ones in Vic and Barcelona; and other important buildings like Santa Maria in Besalú. They are only some of the most significant examples, which are characterised by the dispersal of the fragments, often with major losses that hamper detailed knowledge of what they may have originally been like. Texts from the Modern Age, travellers' descriptions, drawings and old photographs are invaluable documents that help us learn about works which have suffered from losses or have been disassembled.⁹

THE BEGINNINGS OF ROMANESQUE SCULPTURE

Sculpture from the eleventh century is manifested in structural elements of certain churches, like capitals and impostes, early façade decorations with lintels and door and window frames, and liturgical furniture.¹⁰ Our knowledge of the sculpted elements in churches' support structures from the first half of the century, which were no longer reused capitals as they had been earlier, is conditioned by the fact that not only are they only found in a handful of buildings but also has been tinged by Puig i Cadafalch's definition of the early Romanesque, a perspective that was heavily based on morphological features and especially on the purported absence of both sculpture and the use of columns.¹¹ Félix Hernández initially considered Corinthian capitals with smooth leaves or ribbed decoration, using a different canon than late-antique capitals, to be examples of the caliphal type,¹² and then suddenly, when they dated from the tenth century, they were considered pre-Romanesque.¹³ These are the capitals we find in the three centres overseen by Abbot Oliba (the basilica of Ripoll, the crypt in the cathedral of Vic and Sant Miquel de Cuixà), as well as in Cornellà de Llobregat and Sant Benet de Bages.¹⁴

In a timeframe parallel to the works undertaken by Oliba, the church of Sant Pere de Rodes was built and decorated with quite different capitals and impostes whose characteristics did not fit within Puig i Cadafalch's definition of the early Romanesque, resulting in a wide range of proposed dates. With the date of the consecration in 1022 and the monastery's status as a reference centre, the sculptures in Rodes dates from the second quarter of the eleventh century and qualify and complete an architecture that is committed to the ancient legacy: the presence of a double order in the nave over pillars made with large ashlars and

FIGURE 1. Church in Sant Pere de Rodes, second quarter of the eleventh century.

strategically placed Corinthian capitals that imitate classical capitals (Fig.1). The remaining capitals and cymatia have interlacing and plant motifs, following a widespread tendency in the Frankish world throughout the eleventh century.¹⁵ Examples from eleventh century drawing from the prestige of Rome have also been found in Girona, in fragments of cornices and impostes which are in the cathedral's lapidary deposit and in the impostes which are conserved in the church in Sant Daniel monastery.¹⁶

While the consecration of Sant Pere de Rodes is an important time referent for church sculpture as a *terminus post quem*, the date contained in the inscription on the lintel of Sant Genís de Fontanes, which states that it was made in 1019-1020, has helped to sequence the early examples of sculpture, or the 'first attempts', as Durliat calls them, to decorate façades in Roussillon.¹⁷ The facture of these marble features should be associated with the handiwork of the Pyrenean workshops specialised in liturgical furniture. In addition to the lintel and decorative elements on the frame of the second door, with its lintel and the doorposts, Sant Andreu de Sureda church (Saint-André-de-Sorède in French) conserves two pieces of furniture which were also carved of marble and are contemporary with the features on the façade: the altar and a basin.

The decorative features and repertoire of the lintels which are common in these pieces, as well as the fact that they were later moved to façades and doors that were reformed in the twelfth century, have sparked doubt as to their original purpose and raised the possibility they were altar-pieces associated with the altar which were later reused for architectural purposes.¹⁸ The iconography reveals a somewhat complex programme and the availability of models from the Carolingian tradition.¹⁹ In Sant Pere de Rodes, the decoration conserved on the window is joined by what was probably a door with sculptural reliefs similar to the ones on the window in Sureda, based on a fragment identified.²⁰

The continuity of this type of sculpture made with bevelled carvings with plant and interlacing motifs and decorating architectural features like capitals—including Corinthian ones—and cymatia and impostas is found throughout the entire eleventh century in churches which are not only located strictly in the Pyrenean region, including the crypt and church of Sant Pere d'Àger, the cathedral of Barcelona and the church of Sant Pere de les Puelles monastery, among others.²¹

In addition to architectural sculpture and furniture, there is also important evidence of stuccoed sculptural decoration from the eleventh century, although determining its dissemination has been severely limited by the fragility of the material and the works conserved, which are often quite fragmentary.²² The exhibition and conference on stucco in mediaeval art held in Poitiers in 2004 revealed how the eastern Pyrenees are one of the geographic areas of interest for stucco sculpture in Europe.²³ Stucco was a material used as a system of architectural decoration applied on walls much more than the scant remains might evidence, following a tradition that dates back to late antiquity. Its importance in the early Middle Ages in general and in Andalusian art in particular, as exemplified by extraordinarily rich examples such as the Islamic fragments from Castell Formós in Balaguer, must have contributed to its continued use as a wall decoration system in works from the eleventh (Sant Serni de Tavèrnoles) and twelfth centuries (Sant Joan de Casselles).²⁴

THE MATERIALS AND WORKING METHODS

The lack of documentary information on the procedures and organisation of the work of the artisans and workshops in the Romanesque period is partly offset by information on the provenance of the materials and everything this entails: reasons for the choice, the way of working, the place of work, etc. The quarries, some of which had been in operation since the ancient world, provided the raw materials for the works made in either a closer or more extensive geographic region.²⁵ One example is the quarry on Montjuïc (Barcelona), the quarries by the same name near Girona and the marble quarries in the Pyre-

nees, the source of the material used to make different sets of sculpture in Roussillon.²⁶

The planning of the work, from the removal of the stones to the final finishes; the materials' suitability according to the type of work, if there were choices between different types of stone; and the degree of detail of the relief as permitted by the material are all issues that have been incorporated into the history of Catalan Romanesque sculpture.

The workshops in Girona that specialised in carving prefabricated materials using nummulitic calcareous stone, primarily for cloisters, and then exported them probably started in the last quarter of the twelfth century. Proof of this are the columns in the cloister in Sant Cugat,²⁷ along with the columns conserved in the cloister of Sant Pere de Rodes.²⁸

The provenance of the different types of marble used in the sculpture in Roussillon is known. The possibility had been posited that the workshops primarily worked in the quarry and then transported the partly carved or almost finished pieces to the destination. Some problems regarding their fit, such as the pulpit in Serrabona, had led to this assumption. In the case of the cloister of Cuixà, however, a painstaking study of the capitals have led this possibility to be rejected.²⁹

Another facet related to materials and working procedures is the reuse of ancient marble or indeed entire ancient pieces, a practice that is well known in both monumental sculpture and liturgical furniture (baptismal fonts, altars, etc.). The provenance of these marble pieces and their original materials is one of the issues still being debated; the other question, when exactly they were reused, becomes clearer when the pieces have been found re-carved.³⁰

THE MASTERS, WORKSHOPS AND PROMOTORS

Our knowledge of individual Romanesque artists is quite limited; in fact, we only know of one sculptor, Arnau Cadell, who made a self-portrait and signed his work in the cloister of Sant Cugat (Fig. 2) after working on the cloister of the cathedral of Girona.³¹ Years later he also made his last will and testament in Girona.³² Additionally, based on two inscriptions on funerary slabs in Roussillon, an artist named Raymond de Bianya or R. de Bia has also been identified; an extensive catalogue that includes the magnificent sculptures in Sant Joan Vell (Saint-Jean in French) in Perpignan and even some capitals in the chancel in La Seu Vella cathedral of Lleida have been attributed to this sculptor or workshop.³³

Given the almost total absence of artisans' names, since the mid-twentieth century the historiographic creation of the figures of *mestres* (masters) has enabled Romanesque sculpture and painting scenarios to be organised, especially in Spain, including Catalan art.³⁴ Thus, there are masters who have been attributed works with similar for-

FIGURE 2. Cloister in Sant Cugat del Vallès, self-portrait and signature of the sculptor Arnau Cadell.

mal features. These *names* and corresponding *catalogues* have gradually taken shape with the inclusion of works or further details. In Catalan Romanesque sculpture, the clearest example is the one called the *Mestre de Cabestany*.³⁵ This name, borrowed from the tympanum in Santa Maria (Sainte-Marie in French) of Cabestany church in Roussillon (Fig. 3), serves as an aegis for an important set of works on both sides of the eastern Pyrenees with marble as the primary material, a clear predilection for ancient tastes and models local to this artistic region, and with clear hallmarks that make them unmistakable.³⁶ This artistic current occasionally extended into Navarra and even Tuscany, and some of its earliest works with sculptural elements are found in the city of Girona.³⁷ It has

been the subject of study from the perspective of which artistic models and centres may have had the most influence in the development of the style.³⁸ However, what iconography and available models were used in some of the most prominent works are questions that have not yet been exhaustively answered and may provide new information about this set of sculptures.

Without actually defining individuals, currents or groupings of sculptural sets have been created based on evidence that the works at least share the same models in both their ornamental systems and their figuration. The application of a geographic criterion is ideal in the case of twelfth-century sculpture from Roussillon;³⁹ this spans from after 1130, with the cloister and tribune in Cuixà, to

FIGURE 3. Tympanum from Santa Maria de Cabestany church, which lent its name to the *Mestre de Cabestany*.

the last quarter of the century, with the work of the church gallery in the cloister of the cathedral of Elne. The sculptural works on the northern slopes of the eastern Pyrenees were made by workshops that shared the same models, many of them from Toulouse, which may have overseen more than one of the works still conserved.

The sculpture models of Roussillon were more or less widespread in the southern part of the Pyrenees.⁴⁰ The models from Roussillon can be clearly detected, sometimes with quite similar features, in areas like Camprodon and its environs, Besalú, Girona and its environs, Ripoll and Vic, Sant Pere de Rodes, La Seu d'Urgell and others, while other times they are adapted and modulated to fit the new commissions. How did these models spread? One way must have been through the sculptors from Roussillon themselves, who worked in some of these southern towns. The heavy impact of sculpture from Roussillon can also be detected in the fact that the Catalan Romanesque cloisters the most directly associated with this current have no historicised biblical depictions on the capitals, like those in Cuixà and Elne.

The indisputable coincidences between the sculpture in Ripoll, especially the Romanesque gallery of the cloister,⁴¹ and that of the disassembled elements of the portal of the cathedral of Vic, as well as their spread both locally and internationally,⁴² as in the Romanesque gallery in the cloister of Elne,⁴³ pose questions on how the models and artisans circulated in a relatively small territory where we can imagine networks with more than one- or two-way connections.

In La Seu d'Urgell, for example, the material used, granite, means that the details and finishes of the relief do not have the same delicacy that limestone or especially marble would allow. The workshop of sculptors who made the capitals on the portals and the cloister of the new cathedral⁴⁴ must have also been in charge of important works in the nearby monastery of Sant Serni de Tavernoles and witnessed their dissemination within their sphere of influence in the church of the Gerri de la Sal monastery and in Santa Maria de Covet.⁴⁵

Other times, the connections among works are attributed to the travelling bands of builders and sculptors whose presence can be perceived in both architecture and sculpture, such as in Sant Miquel de Camarasa and Sant Martí Sarroca churches, which have capitals that are very similar to those in the cloister of Sant Benet de Bages.⁴⁶

The centres in Toulouse, from Saint-Sernin to La Daurade, played a prominent role in southern and especially Catalan sculpture.⁴⁷ The sculpture from Roussillon was fed by the models from Toulouse but was temporally almost three or four decades later. This delay compared to the artistic activity in Toulouse apparently characterised Catalan sculpture until well into the thirteenth century, although we should view it as the use and adaptation of widespread repertoires. One example is the sculpture in Lleida's Seu Vella cathedral and its spread locally until almost 1300.⁴⁸

The contacts with Toulouse were very close in the case of the sculpture in the cloisters of the cathedral of Girona and the monastery in Sant Cugat del Vallès,⁴⁹ along with at least part of Sant Pere de Rodes.⁵⁰ This entailed a major shift in cloister design in that depictions of biblical stories were added, which often occupy the southern gallery in particular; furthermore, the use of the repertoires from Toulouse is also quite extensive.⁵¹

In recent decades, studies focused almost solely on the masters or workshops, those travelling artisans who worked on assignments in different locations, which largely helps explain the dissemination of repertoires and formal similarities, have been joined by considerations of the promoters and ideologues behind the work. The goal is to try to understand the sets of sculpture within their context—just like paintings—as the outcome of a project that followed specific guidelines that the design had to meet. Formal and stylistic issues became further factors alongside the iconographic programme and models, the functions and the topography of the images.

IMAGES, STORIES, CONTEXTS

Along with more formalist approaches, studies of iconography have also played a prominent role in mediaeval art. In Catalan Romanesque sculpture, this includes both transversal research on a topic which clearly is not necessarily limited solely to sculpture or Catalan sculpture,⁵² as well as monographs devoted to specific works. Also worth noting are iconographic case studies, whose contributions often go beyond the work which they examine.⁵³

We shall focus on portals and cloisters, where the liturgy and the setting of these sculptural works, along with the surrounding spaces and their uses, are topics that have been added to iconographic studies and enriched our knowledge of the objectives and intentions behind a certain programme of images. Among sculpted portals, those of the monastic churches in Ripoll and Sant Pere de Rodes stand out for their richness, while the one in Rodes can only be partly evaluated because of the pillaging and dispersion of the different elements and reliefs that comprised it.⁵⁴ Depending on the case, both of them open to or are open to the galilee, a space whose purpose includes serving as a burial site for the counts' families,⁵⁵ and their respective iconographic programmes must have also been designed with this in mind.

The portal in Ripoll is one of the most complex ones, if not the most complex one, in Catalan Romanesque sculpture.⁵⁶ The examinations and interpretations of its rich iconographic programme have been heavily conditioned by the degradation of the surface of the relief, which has led to the disappearance of many of the abundant inscriptions that it used to bear.⁵⁷ Comprehensive studies of the portal, from the standpoint of its conservation and restoration as well, recently reached a milestone in the Congress held in 2013.⁵⁸ Studies on the models⁵⁹ have come

parallel to those on the different interpretations of the portal, many of them complementary.⁶⁰

In cloisters, the use of columns to support the arcades of the galleries and their corresponding capitals, which became widespread at a later date in the Catalan countships, after around 1130, are one of the innovations of the Romanesque. The introduction of sculpture in the capitals and pillars of the arcade signalled a radical change in both the building process, because of the necessary involvement and presence of sculptors in the workshop, who on occasion also served as master builders, and because of the enrichment and monumental transformation of this central space in monasteries, canonical churches and cathedrals. Few cloisters from the eleventh century have been conserved because they were gradually replaced in the twelfth century,⁶¹ but the buildings that delimit the spaces where the cloisters were built and later the new galleries with arcades on columns and capitals often date from the eleventh century. This explains why only one gallery was built in the cathedral of Elne and the monastery of Ripoll in the twelfth century, the one next to the church, while the others are Gothic. It is not that the Romanesque cloister is unfinished; instead, it is likely that there was already a previous one which was updated in successive campaigns. Therefore, we should stress the prospect that the Romanesque sculptural work in the church gallery coexisted first with the galleries of the preceding cloister and later with those made in the immediately ensuing centuries, which often showed attempts to harmonise with the Romanesque work.⁶²

Iconographic studies of the sculpture in cloisters have gone from an approach focused on the themes represented on the capitals, with scant or secondary attention to the setting, to bearing in mind the specificities of the space in relation to its uses and users. Thus, the images and stories are also being analysed bearing in mind the place they occupy, their relationship with the space, the nearby doors or rooms and their association with the liturgy.⁶³

The sculpture on the capitals and the reliefs on the pillars in the cloisters cannot be perceived immediately. They reveal themselves to the visitor's eyes, or—more importantly—to the users of these spaces, as one wends one's way through the galleries. It is impossible to have a complete view of the images, the way one can on a portal, no matter how wide and complex it is; in a cloister, they reveal themselves over time along the route taken. What is more, the view of the capitals also depends on one's vantage point, whether it is from inside or outside the gallery. The sculptures in cloisters seldom have a single iconographic programme, and they are always physically fragmented. One must determine the routes taken, from what rooms to others, which scenes or stories were laid out in front of a given point in the cloister or a portal leading to a given space, possible relations between some scenes and the liturgy, etc.⁶⁴ Primarily the cloisters in the cathedral of Girona, the monastery of Sant Cugat⁶⁵ and the cathedral of Tarragona have been studied from this perspective.⁶⁶

DISASSEMBLED WORKS, DISPERSED FRAGMENTS

Numerous Romanesque complexes with sculptural decoration have only survived partially either because at some point they were repaired, disassembled or pillaged, or because the architecture which they were part of has been torn down. Most of the decontextualised sculptural fragments conserved in a more or less dispersed fashion reflect one of these situations, whose specific realities have been outlined in successive studies. The processes of disentanglement of assets and the consequent abandonment of canonical churches and monasteries, first in Roussillon with the French Revolution and later south of the Pyrenees after 1835, proved decisive in the subsequent fate of many complexes.

The sculptural reliefs of the monastery of Sant Pere de Rodes had been pillaged since the early nineteenth century, coupled with the sacking of the monastery in the seventeenth and eighteenth centuries and its temporary abandonment, which became definitive at the end of the eighteenth century. At the very least, the cloister and church portal suffered from the consequences, and very few sculpted fragments remain there.⁶⁷ The portal, one of the best works by the group of the Mestre de Cabestany, was completely disassembled and the fragments suffered from major damages and losses. The attempts to recompose it highlight the absences and the dearth of information on the structure of the portal.⁶⁸ With regard to the cloister, the capitals, columns and bases were disassembled and are scattered among different museums and collections. In this case, too, it is impossible to ascertain the original location of the different elements.⁶⁹ The diverse range of capitals conserved, even in terms of their sizes, leads us to believe that some of them must have come from somewhere else in the monastery, such as the other portal that the church must have had on the southern arm of the transept.

In Roussillon, Géraldine Mallet's studies have focused on the processes and causes of the disassembly of cloisters, like those in Sant Miquel de Cuixà, Sant Andreu de Sureda, Sant Martí del Canigó (Saint-Martin-du-Canigou in French) and Santa Maria d'Espirà de l'Agly (Sainte-Marie d'Espira-de-l'Agly in French), just to cite the Romanesque ones; they include the degradation caused by their decline or abandonment in some cases, or by the consequences of the post-revolutionary secularisation in others. The inventory of the dispersed fragments; the different projects to assemble the works at the Cloisters Museum, in Cuixà or in Canigó; and the contribution of hypotheses on what these cloisters must have been like complete an updated view of their fate in northern Catalonia.⁷⁰ In the case of Cuixà, we have to add the issue of the tribune, which was disassembled in the modern era and part of the fragments exported to the United States, along with those of the Cloisters; in fact, some capitals mounted in the Cloisters may actually come from the tribune.⁷¹

FIGURE 4. Virgin of the Cloister, Santa Maria de Solsona.

Other times, the actions and remodellings after the Romanesque had similar practical consequences in terms of losses and dispersion. One example is the Romanesque cloister of Santa Maria de Solsona, which we know was disassembled and completely rebuilt in the eighteenth century. The sculptures recovered there (capitals, reliefs,

large-format relief figures, columns, etc.) do not enable us to reconstruct their physiognomy, although they do show that it was a cloister with capitals, reliefs and large-format figures also in relief.⁷² One of the works conserved, the splendid image of the Virgin of the Cloister (Fig. 4), has prompted different hypotheses about its purpose.⁷³ What is clear is the association between the sculpture from the cloister in Solsona and the workshops in Toulouse.⁷⁴

Partial disassembly and repairs, which entailed replacing capitals or changing their arrangement because of wars or the effects of natural phenomena, altered the physiognomy and original organisation of the cloisters, such as the ones in the cathedral of Girona⁷⁵ and Santa Maria de l'Estany.⁷⁶

The portals in Ripoll and Santa Maria de Covet are practically the only large Romanesque portals still conserved with extensive sculptural decoration that extends beyond the strict frame of the door arch and the archivolt. This may lead us to think that they are exceptions, and it could give a false image of less complex Catalan Romanesque portals. However, without negating the extraordinary nature of the portal in Ripoll, this hypothesis is belied by the evidence of at least three other large portals that had figurative reliefs surrounding the arcades, which have been conserved in only a very fragmentary fashion or are totally disassembled for different reasons. They include the portals in the cathedral of Vic, Santa Maria de Solsona and Sant Pere de Rodes, discussed above.

The old portal of the Romanesque cathedral in Vic disappeared when the new cathedral was built in the eighteenth century. The different fragments and reliefs revealed that it was not only a portal with archivolt, capitals and perhaps a tympanum, but that the sculpture must have clearly extended beyond this frame and spread along the plane of the façade closest to the door.⁷⁷ The question of the precise provenance of each of the fragments has prompted different possible reconstructions of its original composition.⁷⁸ In parallel, it has been suggested that the reliefs were not from the portal but were part of other sets of sculptures inside the cathedral.⁷⁹

Important architectural and sculptural vestiges remain from the Romanesque church of Santa Maria de Solsona, which was partially reintegrated into the current Gothic church in the chancel and what used to be the transept. On the northern side, on the current portal to the cathedral, there are vestiges of the upper frame of the façade and what must have been a portal with large-format reliefs. It is in a very fragmentary state, which hinders us from ascertaining its main traits for the time being.⁸⁰

THE FURNISHINGS

Catalan sculpture, and more specifically sculpture from Roussillon, conserves some of the few sculptural sets found inside churches: tribunes.⁸¹ Based on the excep-

tional tribune of Serrabona, conserved in its original location,⁸² we have been able to analyse and propose a recomposition of the pieces conserved in the tribune of Cuixà.⁸³

The altar was often complemented by elements covering the front and sometimes the sides, from the tabletop to the floor, called *antependia*. The majority of *antependia* conserved are made of wood that is painted and stuccoed in places, especially the frames; stucco was also used to decorate the backgrounds of figures and painted scenes or for the entire representation on the *antependia*. Other *antependia* are sculpted of wood, with the figures and elements of the architectural composition carved and attached. In some cases, the furniture complementing the altar is a stone sculpture to confer monumentality. On the one hand, the bases with figuration in Ripoll seem to have perhaps been part of a canopy.⁸⁴ On the other, the *antependium* of Saint Tecla is still conserved in place; exceptionally, it is sculpted in marble for the altar of the cathedral of Tarragona. It has been identified as the handiwork of a highly skilled master dating from around 1200, with whom two sculptures of the Annunciation from the Anunciata portal in La Seu Vella cathedral are also associated. It is the work by a master with a strong classicist accent in which aspects from different sculptural traditions converge.⁸⁵

The area around the altar was completed with the throne, like the one in the cathedral of Girona.⁸⁶ The Philadelphia Art Museum conserves a Romanesque throne carved of pink marble which is thought to be from Roussillon, although its exact provenance is unknown. Still, it has been hypothesised that it may be from Cuixà and related to Abbot Gregorius.⁸⁷ The furniture made of stone also included basins, a type of piece that has hardly been studied.⁸⁸

Finally, we should mention funerary sculpture from the Romanesque period, most notably the tombs of Ramon Berenguer III and Ramon Berenguer IV, which were part of the pantheon of counts in Santa Maria de Ripoll.⁸⁹ Another noteworthy work is the tomb of Saint Raymond in Roda de Isàbena which was made to transport the holy bishop's remains almost 50 years after his death.⁹⁰

NOTES AND REFERENCES

- [1] Xavier Barral has pointed this out on different occasions regarding both Catalan art and Romanesque art in general. The following studies with their bibliographies are worth highlighting: Xavier BARRAL I ALTET. *Contre l'art roman*. Fayard: Paris 2006, pp. 44 and forward; Xavier BARRAL I ALTET. *L'art romànic català a debat*, Edicions 62 (Llibres a l'abast): Barcelona 2009, pp. 41-69.
- [2] Enric GRANELL and Antoni RAMON. *Lluís Domènech i Montaner: viatges per l'arquitectura romànica*. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Barcelona 2006; Josep PUIG I CADAFALCH, Antoni DE FALGUERA, Josep GODAY. *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1909-1918, 3 vols.; Josep GUDIOL. *Nocions d'arqueologia sagrada catalana*. Vic 1902; August BRUTAILS. 'Notes sur l'art religieux en Roussillon'. *Bulletin Archéologique du Comité des Travaux Historiques*, 1892, pp. 523-617, and 1893, pp. 329-404 (translated into Catalan in book form: *L'Art religiós en el Rosselló*. Tip. L'Avenç, Barcelona 1901).
- [3] Such as the study on the cloister of Sant Cugat, Lluís DOMÈNECH I MONTANER. 'Monastir de Sant Cugat del Vallès. Claustre'. *Album pintoresch-monumental de Catalunya*, 18 (1878); or the first valid study of the portal of Ripoll, Josep GUDIOL I CUNILL. *Iconografia de la portallada de Ripoll*. Barcelona 1909.
- [4] Regarding the historiography of Catalan Romanesque architecture, see Xavier BARRAL I ALTET. 'Religious architecture during the Romanesque period in Catalonia (11th - 13th centuries): Assessment and critical notes'. *Catalan Historical Review*, no. 4 (2011), pp. 181-200; and more recently regarding the eleventh century, Milagros GUARDIA. 'L'art roman catalan à la lumière des recherches menées au cours des 50 dernières années. Le XIe siècle'. In: *Qu'est-ce que l'art roman?. Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, L (2019), pp. 83-95.
- [5] Josep PUIG I CADAFALCH, *Escultura romànica a Catalunya*. Alpha: Barcelona 1949-1954, 3 vols. For Roussillon, Marcel DURLIAT. *La sculpture romane en Roussillon*. Ed. de La Tramontane: Perpignan 1948-1954, 4 vols. Within the *Ars Hispaniae* collection, the volume devoted to Romanesque architecture and sculpture is noteworthy (Josep GUDIOL, Juan Antonio GAYA NUÑO. *Arquitectura y escultura románicas*. Plus Ultra (Ars Hispaniae, V): Madrid). In general works on mediaeval Catalan art, or specifically on Romanesque art, sculpture from the eleventh to thirteenth century is dealt with specifically in: Josep PUIG I CADAFALCH. 'L'escultura monumental'. In: *L'art català*. Vol. I. Aymà: Barcelona 1955, pp. 171-190; Eduard Junyent, *Catalunya Romànica. L'arquitectura del segle XII*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliba, 4): Barcelona 1976; Núria DE DALMASES; Antoni JOSÉ PITARCH. *Els inicis i l'art romànic*. S. IX-XII. Edicions 62: Barcelona 1986; Xavier BARRAL I ALTET. 'L'escultura romànica a Catalunya'. In: *Catalunya Romànica, I. Introducció a l'estudi de l'art romànic*. Fons d'art romànic català del Museu Nacional d'Art de Catalunya. Enciclopèdia Catalana: Barcelona 1984, p. 110; Xavier BARRAL I ALTET, 'L'escultura preromànica i romànica a Catalunya'. In: Xavier Barral i Altet (dir.). *Art de Catalunya, 6. Escultura antiga i medieval*. Edicions L'isard, Barcelona 1997, pp. 106-206; Francesca ESPANOL, Joaquín YARZA. *El Romànic català*. Angle editorial (Patrimoni artístic de Catalunya, 14): Manresa 2007; Jordi CAMPS SÒRIA. 'L'escultura romànica en pedra i fusta'. In: *Enciclopèdia del Romànic a Catalunya*. Barcelona, 1. Fundació Santa Maria la Real: Aguilar de Campoo 2014, pp. 117-147; for Roussillon, Marcel DURLIAT. 'Le Roussillon et la sculpture romane'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 4, 1973, pp. 19-28; Marcel DURLIAT. *Roussillon roman*. Zodiaque (La Nuit des temps, 7):

- La Pierre-qui-vire 1958; Géraldine MALLET. *Églises romanes oubliées du Roussillon*. Les Presses du Languedoc: Montpellier 2003.
- [6] The *Catalunya Romànica* collection, published by Enciclopèdia Catalana in 27 volumes between 1984 and 1998, contains monographs on all the complexes and works, with a rather exhaustive compilation of their corresponding bibliography, which we shall only cite occasionally. Another publication underway are the volumes on Catalonia of the *Enciclopèdia del Romànic* collection published by the Fundació Santa Maria la Real in Aguilar de Campoo. The volumes corresponding to Barcelona (2014) and Tarragona (2015) have already been published. The majority of articles on Girona and Lleida can be read online, with monographs by municipality which contain the updated bibliography.
- [7] Regarding cloisters around Spain, Joaquín YARZA, Gerardo BOTO (coords.). *Claustros románicos hispanos*. Edilesa: León 2003.
- [8] A critical approach to the issue of dating mediaeval sculpture, Jean WIRTH. *La datation de la sculpture médiévale*. Librairie Droz: Geneva 2004.
- [9] For example, regarding the portal in Covet, Francesca Español. 'La portalada romànica de Santa Maria de Covet i el sarcòfag romà d'Àger a través d'uns dibuixos de la Real Academia de la Historia'. *Lambard. Estudis d'art medieval*, 18 (2005-2006), pp. 87-96.
- [10] The following have dealt generally with eleventh-century sculpture, Georges GAILLARD. *Premiers essais de sculpture monumentale en Catalogne aux Xe et XIe siècles*. Paris 1938; Marcel DURLIAT. 'Les débuts de la sculpture romane dans le Midi de la France et en Espagne'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 9 (1978), pp. 101-113; Xavier BARRAL I ALTET. *L'art preromànic a Catalunya. Segles IX-X*. Edicions 62: Barcelona 1981; Xavier BARRAL I ALTET. 'Le décor monumental'. In: Xavier BARRAL I ALTET. *Le Paysage monumental de la France autor de l'an mil*. Picard: Paris 1987, pp. 115-131; Géraldine MALLET. 'La sculpture préromane en Catalogne: l'exemple des chapiteaux. État d'une question controversée'. In: *Saint-Guilhem-le-Désert dans l'Europe du Haut Moyen Âge. Actes de la table ronde d'août 1998*. Montpellier 2000, pp. 175-181; Marcel DURLIAT. 'La sculpture du XIe siècle en Occident'. *Bulletin Monumental*, 152 (1994), pp. 129-213; Marcel DURLIAT. 'La sculpture monumentale en Catalogne dans la première moitié du XIe siècle'. *Estudis d'Història oferts a Ramon d'Abadal i de Vinyals en el centenari del seu naixement. Estudis Universitaris Catalans*, XXX (1994), pp. 69-83.
- [11] Marcel DURLIAT. 'La sculpture monumentale...', *op. cit.*; Immaculada LORÉS. 'Edificis del segle XI al marge de la influència lombarda'. In: *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya. Simposi internacional*. Museu Nacional d'Art de Catalunya: Barcelona 2010, pp. 121-131. An exhaustive overview of Catalan Romanesque art from the eleventh century: Milagros GUARDIA. 'L'art roman catalan à la lumière des recherches menées au cours des 50 dernières années. Le XIe siècle', *op. cit.*
- [12] Félix HERNÁNDEZ. 'Un aspecto del arte califal en Cataluña (bases y capiteles del siglo XI)'. *Archivo Español de Arte y Arqueología*, no. VI (1930), pp. 21-49.
- [13] Georges GAILLARD. *Premiers essais de sculpture...*, *op. cit.*; Xavier BARRAL I ALTET. *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X*, Ed. 62: Barcelona 1981. In the case of Ripoll, this could also lead us to consider the architectural structures of which they were part, the naves, in the tenth century as well. See Josep GUDIOL, Juan Antonio GAYA NUÑO, *Arquitectura y escultura románicas*, *op. cit.*, pp. 13-17; Joan AINAUD. 'Notas sobre iglesias prerománicas'. *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, IV, no. 3-4 (1948), pp. 313-320; Eduard JUNYENT. *El monestir de Santa Maria de Ripoll*. Barcelona 1975, pp. 26-27.
- [14] Regarding the capital in Cuixà and those in Ripoll, Immaculada LORÉS. 'La sculpture de Saint-Michel de Cuxa à l'époque de l'abbé Oliba'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXXVIII (2007), pp. 183-191; Immaculada LORÉS. 'La decoración escultórica en el monasterio de Santa María de Ripoll'. In: José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR, Ramón TEJA (eds.). *Los grandes monasterios benedictinos hispanos de época románica (1050-1200)*. Fundación Santa María la Real: Aguilar de Campoo (2007), pp. 167-174.
- [15] We have compiled the latest thoughts and proposed dates in Immaculada LORÉS. 'L'église de Sant Pere de Rodes. Un exemple de "renaissance" de l'architecture du XIe siècle en Catalogne'. *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXXII (2001), pp. 21-39; Immaculada LORÉS. *El monestir de Sant Pere de Rodes*. Barcelona-Bellaterra-Girona-Lleida 2002. Regarding the use of Corinthian capitals after Sant Pere de Rodes, Víctor LASSALLE. 'Les chapiteaux corinthiens de Sant Pere de Rodes et leurs semblables ou dérivés du Roussillon et du Languedoc'. In: *Le Roussillon de la Marca Hispanica aux Pyrénées-Orientales (VIIIe-XXe siècles)*. Actes du LXVIIe Congrès de la Fédération historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon. Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées-Orientales: Perpignan 1995, pp. 381-409. Regarding the interlaced capitals in Rodes in relation to the Frankish complexes, Jean-Claude FAU. 'Un décor original: l'entrelac épanoui en palmette sur les chapiteaux romans de l'ancienne Septimanie'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 9 (1978), pp. 129-139, and especially the recent review by Lei HUANG. *L'abbatiale Sainte-Foy de Conques (XIe-XIIe siècles)*, doctoral thesis, Université Paris I Panthéon-Sorbonne 2018. The church of Rodes had repercussions in Sant Andreu de Sureda, Immaculada LORÉS. 'Edificis del segle XI al marge de la influència lombarda: Sant Pere de Rodes i la seva repercussió a Sant Andreu de Sureda'. In: *Els Comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya. Barcelona - Girona, 25 i 26 de novembre de 2005. Simposi Internacional*. Museu Nacional d'Art de Catalunya: Barcelona 2010, pp. 121-131.
- [16] Marc SUREDA I JUBANY. 'Romà o Romànic? Presències antiquitzants en l'escultura gironina del segle XI'. *Lam-*

- bard. Estudis d'art medieval*, XIX (2006-2007), pp. 213-242.
- [17] Marcel DURLIAT. 'Les premiers essais de décoration de façades en Roussillon au XIe siècle'. *Gazette des Beaux Arts*, LXVII (1966), pp. 65-78; Marcel DURLIAT. *Roussillon roman*, *op. cit.* For a comprehensive overview of lintels in Roussillon, Olivier POISSON. 'Le linteau dans la façade: notes sur les portails de Saint-Genis-des-Fontaines et de Saint-André (Roussillon)'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XLV (2014), pp. 197-209.
- [18] Pierre PONSICH. 'Les plus anciennes sculptures médiévales du Roussillon (V^e-XIe siècles)'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 11, 1980, pp. 317-324; Pierre PONSICH. 'Les tables d'autel à lobes de la province ecclésiastique de Narbonne (Xe-XIe s.) et l'avenement de la sculpture monumentale en Roussillon'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 13 (1982), pp. 7-45. This is an option that was not adopted by the majority of authors. However, without denying their function as façade pieces, the issue of their original location continues to spark doubts stemming from the archaeological analysis of the walls (Olivier POISSON. 'Le linteau dans la façade...', *op. cit.*).
- [19] Unique iconography never before seen is found on the lintels, the Majesty-Ascension, which in Sant Andreu de Sureda is complemented by eschatological representations in the elements comprising the current window (Peter KLEIN. 'Les portails de Saint-Genis-de-Fontaines et de Saint-André de Sorède. I. Le linteau de Saint-Genis'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 20 (1989), pp. 121-160; Peter KLEIN. 'Les portails de Saint-Genis de Fontaines et de Saint-André de Sorède. II. Le linteau et la fenêtre de Saint-André-de-Sorède'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 21 (1990), pp. 159-198). In Santa Maria d'Arles sur Tech, the marble cross on the lintel in the masonry of the tympanum, with the Majesty of Christ in the centre and the symbols of the living on the sides, has been associated with goldwork crosses (M. DURLIAT. 'Les premiers essais...', *op. cit.*, p. 74) or even with *antependia* (M. F. HEARN. *Romanesque Sculpture. The Revival of Monumental Stone Sculpture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Cornell University Press: Ithaca 1981, pp. 27-30).
- [20] Jaume BARRACHINA. 'Las portadas de la iglesia de Sant Pere de Rodes'. *Locus Amoenus*, 4 (1998-1999), pp. 7-35; Jaume BARRACHINA. 'La portada de Sant Pere de Rodes'. In: *Enciclopedia del Románico. Girona*. Fundación Santa María La Real: Aguilar de Campoo, at press. Available online: <https://www.romanicodigital.com/sites/default/files/pdfs/files/Port%20de%20la%20Selva%2C%20El.pdf>.
- [21] With a date closer to the mid-eleventh century, M. DURLIAT. 'L'Abbatiale d'Àger, sa place dans l'art catalan'. In: *Académie des inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus*. Paris 1973: pp. 64-93; while F. Fité dates it later, from between 1060 and the end of the century (Francesc FITÉ. 'L'escultura romànica de la col·legiata de Sant Pere d'Àger. Segle XI. Algunes qüestions sobre el seu estil i la seva iconografia' *Ilerda*, XLVIII (1990): pp. 11-30).
- [22] The earliest publications presented the known fragments and provided a brief interpretation of them: Joan ARNAUD DE LASARTE. 'La decoración en estuco en Cataluña de la Antigüedad a la Edad Media'. In: *Stucchi e mosaici alto-medievali*. Atti dell'ottavo Congresso di Studi sull'Arte dell'Alto Medioevo (1959), vol. 1, Milan 1962, pp. 147-153; Xavier BARRAL I ALTET. 'Le decor en stuc, aux XI et XII siècles, Catalogne et Roussillon'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 6 (1975), pp. 116-123; the same author revisits the topic in 'L'escultura en guix'. In: Xavier BARRAL I ALTET. *Art de Catalunya, 6. Escultura antiga i medieval. op cit.*, pp. 182-185.
- [23] *Le stuc, visage oublié de l'art médiévale*. Somogy éditions – Musées de Poitiers, Paris – Poitiers 2004; Christian SAPIN (dir.). *Stucs et décors de la fin de l'Antiquité au Moyen Âge (V^e-XIIe siècle)*. Brépols, Turnhout 2006.
- [24] Carles MANCHO. 'Le stuc en Catalogne: carrefour de cultures?'. In: Christian SAPIN (dir.). *Stucs et décors... op. cit.*, pp. 167-178; Xavier BARRAL I ALTET. 'Le decor monumental en stuc de Saint-Sernin de Tavèrnoles et l'art roman', In: *Ibid.*, p. 257-267. For Sant Joan de Caselles, see more recently Cristina TARRADELLAS. 'Santa Coloma, Sant Joan de Caselles et Sant Martí de la Cortinada: mise en scène du pouvoir de l'église?'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XLVII (2016), pp. 237-245. And we should not omit the architectural decoration with stucco in Santa Maria d'Aletles-Bains, in Aude. Stucco was also used for images and liturgical objects; specifically, the fragments of the figures from Santa Maria d'Arles sur Tech comprise a truly extraordinary set in the Pyrenean region (Géraldine MALLET. 'Stucs preromans et romans des vallées de l'Aude et du Roussillon'. In: *Ibid.*, pp. 240-247).
- [25] The proceedings of the 2013 conference devoted to mediaeval quarries in the Crown of Aragon is a benchmark publication, Francesca ESPAÑOL, Joan VALERO (ed.). *Les pedreres medievals de la Corona d'Aragó*. Institut d'Estudis Catalans – Amics de l'Art Romànic: Barcelona 2017, with the text by Francesca ESPAÑOL. 'Les pedreres a la Catalunya medieval. Les explotacions. Els professionals. Les infraestructures'. In: *Ibid.*, pp. 9-52.
- [26] Géraldine Mallet has identified the different types of marble and the quarries where they came from, Géraldine MALLET. *Les cloîtres démontés de Perpignan et du Roussillon (XIIe-XIVe siècle)*. Archives Communales de Perpignan: Perpignan 2000.
- [27] Francesca ESPAÑOL. 'Los materiales prefabricados gerundenses de aplicación arquitectónica (s. XIII-XV)'. In: Joaquín YARZA, Francesc FITÉ (eds.). *L'artista-artesa medieval a la Corona d'Aragó*. Edicions i publicacions de la Universitat de Lleida: Lleida 1999, pp. 77-127; Francesca ESPAÑOL. 'La producción seriada en calcàrea numulítica de los talleres de Girona (s. XIII-XV)'. In: Monica DONATO (ed.). *L'artista medievale*. Scuola Normale Superiore di Pisa (Annali della Scuola Normale Superi-

- ore di Pisa. Serie IV. Quaderni, 16): Pisa 2003, pp. 215-236; Francesca ESPAÑOL. 'Las manufacturas arquitectónicas en piedra de Girona durante la baja edad media y su comercialización'. *Anuario de Estudios Medievales*, no. 39/2 (2009): pp. 963-1001.
- [28] Immaculada LORÉS. 'L'escultura romànica de Sant Pere de Rodes, un gran i incomplet trencaclosques: el dipòsit lapidari'. In: *Passió per l'art d'alta època. Estudis en record de Jaume Barrachina Navarro*. Fundació Castell de Peralada: Peralada 2022, pp. 90-99.
- [29] A preliminary exploration of the work by the atelier in Cuixà, Géraldine MALLET. 'Nouvelles réflexions sur l'atelier du cloître de l'abbaye de Saint-Michel de Cuxa'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXIV (1993), pp. 93-102. Later, compiling the preceding criticism and the impeccable analysis of the capitals from the standpoint of how they were crafted in order to learn more about the disassembled cloister led the author to conclude that there is no information which enables us to claim that the elements were cut either in the quarry or *in situ* (Géraldine MALLET. *Les cloîtres démontés de Perpignan et du Roussillon*, *op. cit.*). This discussion has also been ongoing for the sculpture in Serrabona (Olivier POISSON. 'Les ateliers roussillonnais du XIIe siècle'. In: Joaquín YARZA, Francesc FITÉ (eds.). *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*, *op. cit.*, pp. 129-144).
- [30] These questions have been discussed in relation to the white marble pieces from Roussillon, with an overview of the research in Géraldine MALLET. 'De Catalogne en Languedoc méditerranéen au Moyen Âge (IVe-XIIe siècles questions sur les emplois en marbre blanc à travers les exemples roussillonnais)'. *Hortus Artium Medievalium*, 17 (2011), pp. 77-84. For the altar table of Torrelles (Torreilles in French, Pyrénées-Orientales) made with a piece of a sarcophagus, Xavier BARRAL I ALTET. 'Fragment de sarcophage antique de Torreilles (Pyrénées-Orientales), retaillé en table d'autel romane'. *Cahiers archéologiques. Fin de l'Antiquité et Moyen Âge*, XXVII (1978), pp. 31-37. The reuse of Roman marble for the twelfth-century portal in Sant Pere de Rodes by the workshop of the Mestre de Cabestany is also widely known (Jaume BARRACHINA. 'Las portadas de la Iglesia de Sant Pere de Rodes', *op. cit.*).
- [31] Immaculada LORÉS. 'Le travail et l'image du sculpteur dans l'art roman catalan'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXVI (1995), pp. 27-33; Immaculada LORÉS. 'El escultor Arnau Cadell, constructor de claustros'. *Románico*, 20 (2015), pp. 160-168.
- [32] Josep M. MARQUÈS I PLANAGUMÀ. 'L'escultor Arnau Cadell i el claustre de la Catedral de Girona', *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, 16, 2008, pp. 163-167; Francesca ESPAÑOL. 'Las manufacturas arquitectónicas...', *op. cit.*
- [33] Marcel DURLIAT. 'Raimond de Bianya ou R. de Via', *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 4 (1973), pp. 128-138; Géraldine MALLET. 'L'œuvre de tombier de l'atelier de R. De Bia (début du XIIIe siècle, Catalogne du Nord)'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XLII (2011), pp. 51-58.
- [34] Josep GUDIOL, Juan Antonio GAYA NUÑO. *Arquitectura y escultura románicas*, *op. cit.*
- [35] A term coined in Josep GUDIOL. 'Los relieves de la portada de Errondo y el maestro de Cabestany'. *Príncipe de Viana*, XIV (1944), pp. 9-14.
- [36] The works attributed to the Mestre de Cabestany have expanded since the study by Gudiol. They include the compilations by Marcel DURLIAT. 'Du nouveau sur le Maître de Cabestany', *Bulletin Monumental*, CXXIV (1971), pp. 193-198 and Marcel DURLIAT. 'Le Maître de Cabestany', *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 4 (1973), pp. 116-127, as well as the monograph, with an extensive bibliography, by André BONNERY ET AL. *Le Maître de Cabestany*. Zodiaque (La voie lactée): La Pierre-qui-vire 2000.
- [37] Pere BESERAN. 'Alguns capitells de Sant Pere de Galligants i el Mestre de Cabestany'. *Girona revisitada. Estudis d'art medieval i modern*. Estudi General de Girona (Estudi General, 10): Girona 1990, pp. 17-44. Serafín Moralejo viewed these early capitals from Girona as the formation of the style associated with the ancient sarcophagi in Sant Feliu (Serafín MORALEJO. 'La reutilización e influencia de los sarcófagos antiguos en la España medieval'. In: *Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi romani nel medioevo*. Pisa, 1982, Marburg 1984, pp. 187-203.
- [38] One of these lines has been Toulouse (Jordi CAMPS I SÒRIA. 'À propos des sources toulousaines du "Maître de Cabestany": l'exemple du portail de Sant Pere de Rodes (Catalogne)'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXVI (1995), pp. 95-108); another is the quest for classicism in Tuscany (Francesco GANDOLFO. 'Il sarcofago di Saint-Hilaire d'Aude, il Maestro di Cabestany e la Toscana'. In: Arturo Carlo QUINTAVALLE. *Medioevo: il tempo degli antichi. Atti del Convegno internazionale di studi*. Parma, 24-28 September 2003, Electa: Milan 2006, pp. 425-437; Laura BARTOLOMÉ ROVIRAS. *Presència i context del Mestre del timpà de Cabestany. La formació de la tradició clàssica d'un taller (ca. 1160-1200)*, Doctoral thesis, Universitat de Barcelona: Barcelona 2010); without losing sight of the clear interrelations with local artistic currents, especially sculpture from Roussillon.
- [39] Marcel Durliat. *La sculpture romane en Roussillon*, *op. cit.*; Marcel Durliat, 'Le Roussillon et la sculpture romane', *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 4 (1973), pp. 19-28; Marcel Durliat. *Roussillon roman*. La Pierre-qui-vire: Zodiaque 2003.
- [40] An issue which has been studied on several occasions by Jordi Camps (Jordi CAMPS I SÒRIA. 'Reflexions sobre l'escultura de filiació rossellonesa a la zona de Ripoll, Besalú, Sant Pere de Rodes i Girona vers la segona meitat del segle XII'. In: *Girona revisitada*, *op. cit.*, pp. 45-69).
- [41] Xavier BARRAL I ALTET. 'La sculpture à Ripoll au XIIe siècle', *Bulletin Monumental*, 131 (1973), pp. 311-359; Jordi CAMPS I SÒRIA. 'De la portada i el claustre de Ripoll. Funcionament i irradiació d'un taller'. In: Marc SUREDA I JUBANY (coordinator). *La portalada de Ripoll*.

- Creació, conservació i recuperació*. Viella – IRCVM (IRCVM Medieval Cultures, 7): Rome 2018, pp. 111-122.
- [42] See note 75 below in the bibliography.
- [43] Olivier POISSON. 'La galerie sud du cloître d'Elna et la fin de l'école romane roussillonnaise'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXIV (1993), pp. 103-107.
- [44] Pere BESERAN I RAMON. 'Originalitat i tradició en l'escultura monumental de la catedral de la Seu d'Urgell', *Lambard*, IX (1996), pp. 49-73; Pere BESERAN I RAMON. 'L'escultura de la catedral d'Urgell'. In: Joan-Albert ADELL I GISBERT ET ALII. *La catedral de la Seu d'Urgell*, Manresa, 2000, pp. 108-129.
- [45] Joaquín YARZA LUACES. 'Aproximació estilística i iconogràfica a la portada de Santa Maria de Covet', *Quaderns d'estudis medievals*, 9 (1982), pp. 535-556. Regarding the overlaps and interrelations between La Seu d'Urgell, Covet and Gerri de la Sal, Francesca ESPAÑOL. 'L'escultura romànica catalana en el marc dels intercanvis hispanollenguadocians'. In: Isidro G. BANGO, Joan J. BUSQUETA. *Gombau de Camporrells, bisbe de Lleida a l'alba del segle XIII*. Amics de la Seu Vella: Lleida 1996, pp. 43-81. On Covet, see, too, Emmanuel GARLAND. 'Le portail de Santa Maria de Covet: une œuvre élaborée, témoin de la place des puissances célestes au cours du second âge roman'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXVIII (1997), pp. 145-173.
- [46] Francesca ESPAÑOL. 'Escultura de Santa Maria de Sant Martí Sarroca'. In: *Catalunya Romànica*, XIX. *El Penedès. L'Anoia*. Enciclopèdia Catalana: Barcelona 1992, pp. 175-180; Francesca ESPAÑOL. 'Escultura de Sant Miquel de Camarasa'. In: *Catalunya Romànica*, XVII. *La Noguera*. Enciclopèdia Catalana: Barcelona 1994, pp. 314-318; Francesca ESPAÑOL. *Sant Benet de Bages*. Angle editorial – Caixa Manresa: Manresa 2001.
- [47] Immaculada LORÉS. 'Transmission de modèles toulousains dans la sculpture monumentale en Catalogne dans la première moitié du XIIe siècle. Anciennes et nouvelles problématiques', *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXXVII (2006), pp. 91-102. The Toulouse perspective was one of the cruxes of the exhibition catalogue for *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa. 1120-1180*, MNAC: Barcelona 2008.
- [48] Regarding the initial sculpture of the easternmost parts of La Seu Vella, Jacques Lacoste. 'Découverte dans la cathédrale romane de Lérida', *Bulletin Monumental*, 132 (1974), pp. 231-234; Jacques LACOSTE. 'La cathédrale de Lérida: les debuts de la sculpture'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 6 (1975), pp. 275-298; Joaquín YARZA. 'Primeros talleres de escultura en la Seu Vella'. In: Frederic VILÀ, Immaculada LORÉS (eds.). *Congrés de la Seu Vella de Lleida*. Pagès editors: Lleida 1991, pp. 39-53; Meritxell NIÑÀ JOVÉ. *L'escultura del segle XIII de la Seu Vella de Lleida*. Doctoral thesis. Universitat de Lleida. https://www.tdx.cat/handle/10803/275936?locale-attribute=ca_ES#page=1, Meritxell NIÑÀ. 'Maria com a idea de l'Encarnació. Aproximació al programa escultòric romànic de la Seu Vella de Lleida'. *Síntesi. Quaderns dels Seminaris de Besalú*, 1 (2013), pp. 75-91; Francisc FITÉ. 'A New Interpretation of the Thirteenth-Century Capitals of the Ancient Cathedral of Lleida ('Seu Vella')'. In: Gerardo BOTO & Justin E.A. KROESEN (ed. by). *Romanesque Cathedrals in Mediterranean Europe. Architecture, Ritual and Urban Context*, Brepols: Turnhout 2016, pp. 245-257. Regarding the sculpture on the portals, Francisc FITÉ. 'Escultura tardana: les portades de la denominada escola de Lleida'. In: Frederic VILÀ, Immaculada LORÉS (eds.). *Congrés de la Seu Vella de Lleida*, op. cit., pp. 77-91.
- [49] Paul MESPLÉ. 'Chapiteaux d'inspiration toulousaine dans les cloîtres catalans'. *La Revue des Arts*, III (1960), pp. 103-108.
- [50] See note 69.
- [51] Immaculada LORÉS. 'El monestir de Sant Cugat del Vallès. Escultura del claustre i de l'església'. In: *Catalunya Romànica*, XVIII. *El Vallès Occidental. El Vallès Oriental*. Enciclopèdia Catalana: Barcelona 1991, pp. 169-182; Immaculada LORÉS. 'La catedral (o Santa Maria) de Girona. El claustre'. In: *Catalunya Romànica*, V. *El Gironès. La Selva. El Pla de l'Estany*. Enciclopèdia Catalana: Barcelona 1991, pp. 119-131.
- [52] As an example, we can cite the studies on the representation of Daniel in the lion's den (Juan Antonio OLAÑETA MOLINA. *La representació de Daniel en el foso de les leones en la escultura de Occidente (ss. XI-XIII)*. Doctoral thesis. Universitat de Barcelona 2017); the sacrifice of Isaac (Begoña CAYUELA BELLIDO. *Tradiciones y transmisión iconográfica en el arte altomedieval. La iconografía del Sacrificio de Isaac en el arte hispánico (siglos VII al XII)*. Doctoral thesis. Universitat de Barcelona 2013); the Chrismon (Juan Antonio OLAÑETA MOLINA. 'De Roma a los Pirineos. Génesis, evolución y lectura del crismón'. In: *Enciclopedia del Románico en Aragón. Huesca*, vol. I. Fundación Santa María la Real: Aguilar de Campoo 2016, pp. 97-130); and the parable of Lazarus and the rich man (Begoña CAYUELA, Milagros GUARDIA, Juan Antonio OLAÑETA. 'Les representacions i lectures de la paràbola de Llätzer i el ric en l'alta edat mitjana en l'espai pirinenc: corpus i línies de recerca'. In: Milagros GUARDIA, Carles MANCHO (eds.). *Pirineus Romànics, espai de confluències artístiques*. Edicions de la Universitat de Barcelona: Barcelona 2021, pp. 109-141).
- [53] One example is the theme of Saint Michael weighing souls on the portal of Sant Miquel de la Portella. This example is added to those already known from Catalan Romanesque and is a case in which the theme is not found within the context of the Last Judgement (Francesca ESPAÑOL. 'El tema de la psicòstasi arran d'un portal romànic de la Catalunya Nova: Sant Miquel de la Portella'. *Quaderns d'Estudis Medievals*, 2 (1980), pp. 94-101).
- [54] For this reason, we discuss it in the section on disassembled and dispersed works.
- [55] Regarding galilees in Catalan architecture, their purpose and the presence of sculpted portals in the cathedrals of Barcelona and Vic, Francesca ESPAÑOL. 'Massifs occi-

- dentaires dans l'architecture romane catalane'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXVII (1996), pp. 57-77.
- [56] Xavier BARRAL I ALTET. 'Le portail de Ripoll. État des questions'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, IV (1973), pp. 139-161 contains the most exhaustive, critical bibliography until then.
- [57] Josep Gudiol was able to read some of them in his 1909 study (see note 3).
- [58] Marc SUREDA I JUBANY (coordinator). *La portalada de Ripoll. Creació, conservació i recuperació*. Viella – IRCVM (IRCVM Medieval Cultures, 7): Rome 2018.
- [59] Manuel CASTIÑEIRAS. 'Un passaggio al passato: il portale di Ripoll'. In: *Medioevo: il tempo degli antichi. Atti del Convegno internazionale di studi. Parma, 2003*. Electa: Parma 2006, pp. 365-381. Immaculada LORÉS. 'Des arcs romains aux portails romans, un regard critique. Le portail de Ripoll, une fois de plus'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XLV (2014), pp. 105-115.
- [60] An iconographic interpretation of the portal associated with the conquests of the counts of Barcelona and the figure of Ramon Berenguer IV, Francisco RICO. *Signos e indicios en la portada de Ripoll*, Barcelona 1976; Joaquín YARZA. 'Notes introductòries i aspectes generals sobre la portalada de Santa Maria de Ripoll. La portalada de Ripoll, confluència de corrents internacionals. Lectura iconogràfica'. In: *Catalunya Romànica, X. El Ripollès, Enciclopèdia catalana*: Barcelona 1987, pp. 241-252. The portal's connection with the acts of the counts of Barcelona and the pantheon of the counts, Francesca ESPAÑOL. 'Panthéons comtaux en Catalogne à l'époque romane. Les inhumations privilégiées du monastère de Ripoll'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XLII (2011), pp. 103-114; Francesca ESPAÑOL. 'Memòria i monument: la porta de Ripoll i els comtes de Barcelona'. In: Marc SUREDA I JUBANY (coordinator). *La portalada de Ripoll. op. cit.*, pp. 75-98. A different iconographic and historical interpretation that points to a much later date, Marisa MELERO MONEO. 'La propagande politico-religieuse du programme iconographique de la façade de Sainte-Marie de Ripoll'. *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 46 (2003), pp. 135-157. For an interpretation of the portal associated with the liturgy, Marc SUREDA I JUBANY. 'Santa Maria de Ripoll. Liturgie, identité et art roman dans une grande abbaye catalane'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XLIX (2018), pp. 211-229; Marc SUREDA I JUBANY. 'Ostium et Statio. Imatges i litúrgia a la portada de Ripoll (1150-1300)'. In: Marc SUREDA I JUBANY (coordinator). *La portalada de Ripoll. op. cit.*, pp. 57-74.
- [61] Exceptionally, the eleventh-century cloister in Rodes has conserved them in three of its galleries; the one on the western side must have been placed at a higher level and was used for the new twelfth-century cloister (Immaculada LORÉS. *El monestir de Sant Pere de Rodes, op. cit.*).
- [62] For the cloister in Ripoll, Xavier BARRAL I ALTET. 'La sculpture à Ripoll au XIIe siècle', *op. cit.* In Elne, the successive galleries in the cloister used the Romanesque gallery as their model (Olivier POISSON. 'La galerie sud du cloître d'Elna et la fin de l'école romane roussillonnaise'. *op. cit.*). See, too, Pere BESERAN. 'Un gòtic "neoromànic" al claustre de Ripoll i en altres claustres'. In: Rosa ALCOY (ed.). *L'art medieval en joc*. Barcelona 2016, pp. 127-144.
- [63] In the publication of the results of the 1972 symposium devoted to the topic of the cloister, 'Paradisus Claustralis. What is a Cloister?', in the journal *Gesta*, Vol. 12, No. 1/2. (1973), Léon Pressouyre suggested that when interpreting the images in cloisters, they should be viewed as the reflection of the decisions of the monastic or canonical communities ('St. Bernard to St. Francis: Monastic Ideals and Iconographic Programs in the Cloister', pp. 71-92). And a new milestone in the study and examination of all aspects of mediaeval cloisters, including their iconography, is the publication of a more recent symposium held in Tübingen and directed by Peter Klein in 1999 (Peter KLEIN (Hrsg.). *Der mittelalterliche Kreuzgang. The Medieval Cloister. Le cloître au Moyen Âge. Architektur, Funktion und Programm*. Schnell & Steiner: Regensburg 2004).
- [64] Sometimes there have been attempts to find a single meaning that explains an entire work, apart from its uses, the liturgy and the iconography. Marius Schneider came up with a suggestive music-based theory for the capitals of the cloisters in Girona and Sant Cugat (*El origen musical de los animales-símbolos en la mitología y la escultura antiguas*. CSIC: Barcelona 1946). More recently, in the case of Sant Cugat, there has been an attempt to find a simplifying, though not necessarily well-grounded, explanation (J. M. JAUMÀ. *Entre capitells. El discurs únic del claustre de Sant Cugat*. Fundació Joan Maragall (Quaderns 124 Collection): Barcelona 2020) which is discussed critically in Juan Antonio OLAÑETA MOLINA. 'La lectura tipològica como enfoque esclarecedor para una adecuada interpretación de los capiteles del claustro del monasterio de Sant Cugat del Vallès'. Mario AGUDO VILLANUEVA (coord.). *Románico. El lenguaje de las piedras vivas*. Dilema: Madrid 2022, pp. 193-220.
- [65] Immaculada LORÉS. 'La vida en el claustre: iconografía monàstica en els capitells de Sant Cugat del Vallès i el Costumari del monestir', *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 6 (2002), pp. 35-46; Peter KLEIN. 'Topographie, fonctions et programmes iconographiques des cloîtres: la galerie attenante à l'église'. In: Peter KLEIN (Hrsg.). *Der mittelalterliche Kreuzgang, op. cit.*, pp. 105-156; Peter KLEIN. 'Le cloître de la cathédrale de Gérone: fonctions et programme iconographique'. In: Ángela Franco Mata (ed.). *Patrimonio artístico de Galicia y otros estudios. Homenaje al Prof. Dr. Serafín Moralejo Álvarez*, Santiago de Compostela 2004, pp. 130-144; Peter KLEIN. 'The Iconography of the Cloister of Gerona Cathedral and the Functionalist Interpretation of Romanesque Historiated Cloisters. Possibilities and Limitations'. In: Gerardo BOTO VARELA, Justin E.A. KROESEN (eds.). *Romanesque Cathedrals in the Mediterranean Europe, op. cit.*, pp. 259-274; in addition to the chapter on this topic by Marc SUREDA. *Els precedents de la catedral de Santa*

- Maria de Girona. De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (segles I aC – XIV dC)*. Doctoral thesis. Universitat de Girona. (<http://dugi-doc.udg.edu/handle/10256/4950?show=full>).
- [66] Marta Serrano. 'San Nicolás polifacético: el ciclo del santo obispo en el claustro catedralicio de Tarragona', *Codex Aquilarensis*, 30 (2014), pp. 225-258. Recently, a hypothesis on how to interpret the non-historical repertoires in the cloister of La Seu d'Urgell has been put forth (Marta SERRANO COLL, Esther LOZANO LÓPEZ. 'The Cloister Sculpture at La Seu d'Urgell and the problem of this Visual Repertoire'. In: Gerardo BOTO VARELA, Justin E.A. KROESEN (eds.). *Romanesque Cathedrals in the Mediterranean Europe*, *op. cit.*, pp. 275-289).
- [67] Jaume BARRACHINA. 'L'espòli de Sant Pere de Rodes. De la col·lecció al museu'. In: *La fortuna d'unes obres. Sant Pere de Rodes, del monestir al museu*. Museu Frederic Marès: Barcelona 2006, pp. 113-142. Nonetheless, the Lapidary deposit of Rodes consists in almost 700 fragments of different types, sizes, materials and periods (Immaculada LORÉS. 'L'escultura romànica de Sant Pere de Rodes, un gran i incomplet trencaclosques', *op. cit.*).
- [68] The main studies on the portal: Jaume BARRACHINA. 'Las portadas de la iglesia de Sant Pere de Rodes', *op. cit.*; Jaume BARRACHINA. 'La portada de Sant Pere de Rodes', *op. cit.* See, too, Immaculada LORÉS. *El monestir de Sant Pere de Rodes*, *op. cit.* For another hypothesis on the recomposition of the portal, Laura BARTOLOMÉ. *Presència i context del Mestre del timpà de Cabestany*, *op. cit.*
- [69] Immaculada LORÉS. *El claustre romànic de Sant Pere de Rodes: de la memòria a les restes conservades. Una hipòtesi sobre la seva composició escultòrica*. Universitat de Lleida (Espai/Temps, 22): Lleida 1994; Immaculada LORÉS. *El monestir de Sant Pere de Rodes*, *op. cit.*; Immaculada LORÉS. 'Un nouveau chapiteau du cloître roman de Sant Pere de Rodes (Catalogne) au Musée Cluny de Paris', *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XLVIII (2017), pp. 95-100.
- [70] For Roussillon, Géraldine MALLET. 'Cloîtres démontés en Roussillon, remontés aux Etats-Unis', *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 22 (1991), pp. 261-278; Géraldine MALLET. *Les cloîtres démontés de Perpignan...* *op. cit.* For the specific case of the cloister of Sant Miquel de Cuixà, Marcel DURLIAT. 'La fin du cloître de Saint-Michel de Cuxa'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 2 (1971), pp. 9-16; Géraldine MALLET. 'Dispersion et restauration du cloître de Saint-Michel de Cuxa (XIXe-XXe siècles)'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXXIII (2002), pp. 145-155.
- [71] Géraldine MALLET. *Les cloîtres démontés de Perpignan...* *op. cit.* For recent digital studies of the tribune that have made a proposed recomposition possible, see note 83.
- [72] [Jordi CAMPS I SÒRIA]. 'Escultura monumental'. In: *Catalunya Romànica*, XXII. *Museu Episcopal de Vic. Museu Diocesà i Comarcal de Solsona*. Enciclopèdia Catalana: Barcelona 1986, pp. 299-334; *Museu Diocesà i Comarcal de Solsona. Catàleg d'Art Romànic i Gòtic*. Patronat del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona: Solsona 1990. A new version of the museum catalogue on mediaeval art is in the process of being published.
- [73] This sculpture, which is actually a relief, had been removed from its original location long before the cloister was disassembled and had become a devotional image in its own chapel. The issue on its original location has been answered in different ways: it had been part of a tympanum (Arthur Kingsley PORTER. *Romanesque Sculpture in the Pilgrimage Roads*. Vol. I. Boston 1923); it had been the mullion of a window in a space attached to the cloister (Antoni LLORENS. *La Mare de Déu del Claustre. Imatge – Devoció – Santuari*. Solsona 1966, pp. 27-31); or it had been part of some set of furniture (Xavier BARRAL I ALTET. 'L'escultura de Santa Maria de Solsona'. In: *Catalunya Romànica*, XIII. *El Solsonès. La Vall d'Aran*. Enciclopèdia Catalana: Barcelona 1987, pp. 292-303; Xavier BARRAL I ALTET. 'Mare de Déu del Claustre'. In: *Catalunya Medieval*. Generalitat de Catalunya – Lunwerg: Barcelona 1992, pp. 88-89). The work must have been associated with other figures to create a narrative context, perhaps it was on a portal (Serafín MORALEJO. 'De Sant Esteve de Tolosa a la Daurade. Notes sobre l'escultura del claustre romànic de Santa Maria de Solsona'. *Quaderns d'Estudis Medievals*, any VII, vol. 4, nos. 23-24 (1988), pp. 104-119). See an overview of the issue in Jordi CAMPS I SÒRIA. 'La "Vierge du Cloître" de Solsona (Catalogne), attribuée à Gilabertus: à propos de sa fonction et contexte d'origines'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XXV (1994), pp. 63-71. We have recently argued that it is a column statue from the cloister arcades (Quitterie CAZES, Immaculada LORÉS. 'Revisitant la Mare de Déu del Claustre, de Solsona'. In: Carles MANCHO (ed.). *Pirineus romànics, espai de confluències artístiques*. Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2020, pp. 223-252).
- [74] The Virgin in the cloister has even been attributed to Gilabertus (Antoni LLORENS. *La Mare de Déu del Claustre*. *op. cit.*); however, this affiliation with Toulouse has been shaded somewhat with the workshops of Santa Maria de La Daurada (Notre-Dame de la Daurade) in Toulouse, and specifically with Gilabertus' late work (Serafín MORALEJO. 'De Sant Esteve de Tolosa a la Daurade...' *op. cit.*). The current dating of Gilabertus' work in the early twelfth century leads us to recognise in the sculpture in Solsona, from the third quarter of the twelfth century, the way Gilabertus' work resonated in the workshops of Toulouse throughout this century (Quitterie CAZES, Immaculada LORÉS. 'Revisitant la Mare de Déu del Claustre...', *op. cit.*).
- [75] Some damaged capitals, which were replaced by Gothic ones, are conserved in the cathedral of Girona (Immaculada LORÉS. 'Escultura gironina del cercle del claustre de la Seu de Girona: alguns fragments de la catedral i del Museu d'Art'. In: *Girona revisitada. Estudis d'art medievals i modern*, *op. cit.*, pp. 71-92). See, too, Marc SUREDA.

- Els precedents de la catedral de Santa Maria de Girona, op. cit.*
- [76] The review and analysis of the sculpture in the cloister has led to the conclusion that it underwent repairs and that this affected the arrangement of some capitals (Pere BESERAN RAMON. 'Revisions i propostes per a l'escultura del claustre de l'Estany'. *Lambard. Estudis d'art medieval*, XII (1999-2000), pp. 65-80).
- [77] Josep PUIG I CADAVALCH. 'Un relleu romànic de Vic emigrat a Londres'. *Butlletí dels Museus d'Ar de Barcelona*, III (1933), pp. 330-334; Marilyn STOKSTAD. 'Three Apostles from Vich'. *The Nelson Gallery and Atkins Museum Bulletin*, IV, no. 11 (1970), pp. 2-24; 'Romanesque sculpture in American collections. XV. Kansas City, Missouri and Lawrence, Kansas'. *Gesta*, XVI (1977), pp. 49-61. For a complete catalogue, Xavier BARRAL I ALTET. *La catedral romànica de Vic*. Artestudi: Barcelona 1979. See, too, Xavier BARRAL I ALTET. 'La escultura de la catedral de Vic'. In: *Enciclopedia del Romànic. Barcelona, III*. Fundació Santa Maria la Real: Aguilar de Campoo 2014, pp. 497-501. The attribution of a relief with the Last Supper in the Memorial Art Gallery of Rochester, on the façade of the cathedral of Vic, based on the aforementioned scene on the lintel in a description from 1803 (Xavier BARRAL I ALTET. 'The Last Supper of the Vic Cathedral Façade Rediscovered'. *Gesta*, 28 (1989), pp. 121-126) presents the problem of its stylistic distance from the other fragments (Immaculada LORÉS. 'Elements de la portada de la catedral de Vic'. In: *El Romànic i la Mediterrània. op. cit.*, pp. 248-253). An alabaster fake of this relief in Rochester was auctioned in Barcelona as a French twelfth-century work (Alberto VELASCO GONZÁLEZ. *Les falsificacions d'art medieval a Catalunya*. Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi: Barcelona 2022, pp. 28-29).
- [78] Josep PUIG I CADAVALCH. 'Un relleu romànic...', *op. cit.* The most recent reconstruction was based on all the known information following archaeological criteria, while bearing in mind the portal of the Grossmünster in Zurich, a close referent to the sculpture (Marc SUREDA JUBANY. 'El conjunt romànic'. In: M. CRISPÍ, S. FUENTES, J. URBANO (eds.). *La catedral de Sant Pere de Vic*. Barcelona 2019, pp. 55-106).
- [79] On the one hand, they could have been part of an altarpiece, as claimed in Joan AINAUD DE LASARTE. 'Dades inèdites sobre la catedral romànica de Vich'. *Ausa*, I (1952-1954), pp. 205-209 and in Miquel S. GROS I PUJOL. 'L'antic retaule romànic de la Catedral de Vic. Assaig de reconstrucció'. *Studia Vicensia*, I (1989), pp. 99-126, which includes a graphic hypothesis of what the author believes that altarpiece may have been like. More recently, the possibility has also arisen that they were part of the choir tribune that was enlarged in the twelfth century (Eduardo CARRERO SANTAMARÍA. 'Vic. El conjunto catedralicio'. In: *Enciclopedia del Romànic. Barcelona, III, op. cit.*, pp. 485-497).
- [80] Xavier BARRAL I ALTET. 'L'escultura de Santa Maria de Solsona', *op. cit.*, pp. 295-296.
- [81] Marcel DURLIAT. *Roussillon roman, op. cit.*; Marcel DURLIAT. 'Les reliefs de St-Pierre et St-Paul à Saint-Michel de Cuxa'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, I (1970), pp. 27-32; Marcel DURLIAT. 'La tribune de Serrabone et le jubé de Vezzolano'. In: *Monuments et Mémoires publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (Fondation Eugène Piot), vol. 60. Presses Universitaires de France, Paris 1976, pp. 79-112; Pierre PONSICH. 'Le problème des tribunes de Cuxa et de Serrabona'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, no. XVI (1985): pp. 9-24; Pierre PONSICH. 'Le problème des tribunes de Cuxa et de Serrabona. 2e partie'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, no. XVIII (1987): pp. 265-274; Eduardo CARRERO SANTAMARÍA. 'Centro y periferia en la ordenación de espacios litúrgicos: las estructuras corales'. *Hortus Artium Medievalium*, no. XIV (2008): pp. 159-178.
- [82] The arcades on the upper level, which had been disassembled in 1789 to build a wall to hold up the vault of the church nave, were recomposed in an operation of anastylosis with both the conserved fragments and newly-carved pieces (Olivier POISSON. 'Anastylose de la "balustrade" de la tribune-jubé du prieuré de Serrabona'. *Monumental*, 2015-1, pp. 14-17). Previously, a tentative recomposition had been undertaken (Olivier POISSON. 'La tribune de la prieuré de Serrabona et sa "balustrade"'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XLIII (2012), pp. 205-216).
- [83] Anne Thirion. 'L'ancienne tribune abbatiale de Saint-Michel de Cuxa'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, no. XLII (2011): pp. 177-182; Anne THIRION. 'La plaque de l'abbé Grégoire et l'ancienne tribune de Cuxa'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, no. XLV (2014): pp. 175-187.
- [84] Xavier BARRAL I ALTET. 'La sculpture à Ripoll au XIIe siècle', *op. cit.*; Begoña CAYUELA BELLIDO. 'Elements del baldaquí de Santa Maria de Ripoll'. In: *El Romànic i la Mediterrània, op. cit.*, pp. 244-246.
- [85] Francesca ESPAÑOL BERTRAN. 'El Mestre del frontal de Santa Tecla i l'escultura romànica tardana de la Catalunya Nova'. *Quaderns d'Estudis Medievals*, VII, vol. 4, no. 23-24 (1988), pp. 81-103. The author dates this master's activity from the first third of the thirteenth century. More recently, a review of the iconography and possible models have led this date to be moved back to around 1170-1180 (Esther LOZANO LÓPEZ, César GARCÍA DE CASTRO VALDÉS. 'Tecla, Pablo y el frontal del altar de la Catedral de Tarragona en el contexto creativo del tardorrománico hispano: propuesta de datación e interpretación'. *Anuario de Estudios Medievales*, 49/2 (2019), pp. 645-682), although this still does not explain the obvious parallels with sculptures like those in the Seu Vella of Lleida.
- [86] Francesca Español. 'El escenario litúrgico de la catedral de Girona (s. XI-XIV)', *Hortus Artium Medievalium* 11 (2005), pp. 213-232.
- [87] Anna ORRIOLS. 'The Artistic Patronage of Abbot Gregorius at Cuixà: Models and Tributes'. In: J. CAMPS, M. CASTIÑEIRAS, J. MCNEILL, R. PLANT (eds.). *Romanesque*

Patrons and Processes. Design and Instrumentality in the Art and Architecture of Romanesque Europe. British Archaeological Association – Routledge: London – New York, pp. 159-174.

- [88] Mathias DELCOR. 'Les cuves romanes et leur figuration en Roussillon, Cerdagne et Conflent'. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 4 (1973), pp. 96-104.
- [89] Francesca ESPAÑOL. 'Panthéons comtaux en Catalogne à l'époque romane', *op. cit.*
- [90] Francesca ESPAÑOL. 'Le sépulcre de Saint Ramon de Roda: utilisation politique d'un corps saint', *Les Cahiers de Saint Michel de Cuxa*, XXIX (1998), pp. 189-217.

BIOGRAPHICAL NOTE

Immaculada Lorés Otzet is a professor of Art History at the Universitat of Lleida and a full member of the Institut d'Estudis Catalans. Her research has centred on Romanesque architecture and sculpture in Catalonia and the way Romanesque art has been rediscovered, valued and restored since the late nineteenth century. She has published the monograph on *El Monestir de Sant Pere de Rodes* and co-authored *La descoberta de la pintura mural romànica catalana. La col.lecció de reproduccions del MNAC; La Seu Vella i el turó; El Pirineu romànic vist per Josep Gudiol i Emili Gandia*; and *Sant Climent de Taüll i la vall de Boí*. She is a member of the Ars Picta research group at the Universitat de Barcelona, and of the VIRVIG consolidated research group of the Universitat Politècnica de Catalunya. She has partnered on various transfer projects to disseminate the Romanesque heritage.

The Compromise of Casp. Violence and parliamentarism*

Rafael Narbona Vizcaíno**
Universitat de València

Received 11 January 2022 · Accepted 9 December 2022

ABSTRACT

The death of King Martin the Humane on 31 May 1412 left the throne of the Crown of Aragon without a direct heir, despite the different degrees of kinship of those aspiring to inherit it. The predisposition of the kingdoms' political society to participate in an investigation into their rights until the best candidate was determined ushered in a new stage in the development of mediaeval parliamentarism. Simultaneously, the aspirants and their supporters among the nobility, urban elites and regents of the governing institutions participated in an increasing wave of violence and even open warfare over the years of the interregnum in an effort to secure the crown.

KEYWORDS: Compromise of Casp; Mediaeval parliamentarism; Crown of Aragon; Violence and political conflict; Elites, oligarchies and estates

The Compromise of Casp as a topic is almost exclusive to Spanish historiography, with hardly any international impact were it not for the ties that connect it with the Church Schism through the figure of Pope (or Antipope) Benedict XIII, or the indirect importance it had in papal obedience over the political domain of the western Mediterranean. This event has been analysed in a long series of studies, as well as in laudatory mediaeval and Renaissance chronicles, with the trail of a bibliography that started in the seventeenth century and reached a peak in the nineteenth and twentieth centuries.¹ Today, a historiographic overview of Catalonia can hardly ignore it, even though the outcome of this exercise is always considered tangential vis-à-vis the density of the whole. More than 600 years after that unorthodox event, there are still contrasting interpretations of the Compromise because as the end result of a process that extended from 1410 to 1412, it gave rise to the subjects' participation in the succession after the death of King Martin the Humane. Moreover, the same subjects ended up arrogating the capacity to determine who inherited the Crown of Aragon for themselves, thus undermining the existing dynamic of blood trans-

mission of these rights within the royal family, the only roadmap that had guided dynastic succession until then. The confluence of interests among a heterogeneous group of jurists, men of the Church, friars, citizens, royal officials and delegates from the parliaments of the kingdoms served to assess the degree of proximity between the dynastic kin and the deceased monarch and to determine the heir to the throne.

THE WEIGHT OF HISTORIOGRAPHY

Much of the difficulty in providing an overview of those events stems from the attempt to articulate a discourse that combines both the traditional peaceful, juridical arguments—which, in this interpretation, prevented a fratricidal civil war—and the perspectives of social and political history, where factors like diplomatic pressure, institutional coercion and violence in its most diverse forms are fundamental factors in interpreting the past. In this sense, until recently, the previous historiography has been heavily conditioned by the controversy that arose between Ramón Menéndez Pidal and Ferran Soldevila in the mid-1960s, when the most important objective of the analysis was to construct the grand story of Spain's national unity on the one hand or to explain the decline of Catalonia within the Crown of Aragon on the other. These debates still persist to a greater or lesser degree, overlaid by the emotional charge of the most immediate present.²

* This article is the outcome of the following research projects: *¿Crecimiento sin desarrollo? Distribución de la riqueza, movilidad social y acción política en la Europa mediterránea (siglos xiii-xv)* of the Ministry of Science, Innovation and Universities of the government of Spain, PGC2018-099275-B; and *Desigualdad económica y movilidad social en la Europa medieval (siglos XIII-XVI)* of the Generalitat Valenciana, Prometeu 2019/072.

** **Contact address:** Department of Mediaeval History. Faculty of Geography and History. Universitat de València. Avda. Blasco Ibáñez 28, pis 7, 46010 Valencia. E-mail: Rafael.Narbona@uv.es

That debate concealed the possibilities that the future—different or inevitable—could have harboured for Spain or for Catalonia. After all, the Compromise of Casp, which was announced on 28 June 1412, has been considered the first step in the union of the Iberian kingdoms through the marital bonds of the royal houses. These kingdoms were supposed to be led under a single monarchy, without bearing in mind that those bonds reflected the varying interests of the state and the dynasties and were not inspired by collective or particular identities and idiosyncrasies. These circumstances, however, do enable us to understand a subsequent historiography laden with censure and justifications. In contrast, the vindicative interpretations have painted the episode as the first of the causes of Catalonia's decline, even though these causes were more internal than external and more political than economic. On the other hand, they have also led James I of Urgell to be identified with Catalonia, despite the fact that there were other sensibilities and interests within the Catalan parliament, but especially because mediaeval patriotism and the mediaeval nation had little to do with the nomenclatures and content of these notions in more recent centuries, even though they originate from that period.³

Nor can we ignore that what can be glimpsed through these interpretations is a backdrop with two apologetic visions, because while to Menéndez Pidal the Compromise of Casp put an end to the long duel between good and evil, to Soldevila it was a clash between victims and oppressors, led by either an *infante* from Castile, Ferdinand, considered a treasure trove of virtues beside a Count of Urgell who was violently and poorly advised, or by a Machiavellian Ferdinand versus an innocent, pitiable James of Urgell. In fact, this literature even pitted two male psychological stereotypes against each other: that of James, wavering and poorly advised, always subjected to the whims of an inflexible mother, Margaret of Montferat, versus Ferdinand, the victorious hero over the Muslims and proven knight as the protector of his minor nephew, the future John II of Castile.

The historiography has pitted the supporters of James of Aragon, Count of Urgell, against those of Ferdinand I of Castile, as well as their rights and flaws, based on the traditional succession to the crown, while it has also compared their accomplishments and choices and the opportunities they seized. It has even assessed the possible strategy and socioeconomic, political and religious importance of the decision, which brought in a new dynasty to replace the former royal house of Aragon and the counts of Barcelona. In fact, choosing only one of these interpretations or their respective offshoots means viewing the event from a perspective that largely excludes the other, because historians still cannot reach agreement after a significant series of conferences and publications. The interpretations continue to fluctuate between the origin and precedents of dynastic unity on the Iberian Peninsula versus the regional and cultural assessments, with no dearth of legal interpretations of the procedure in application of

succession law, which also oscillates between considering the sterility and equanimity of the process versus the anomalies—if not injustices—to which some of the aspirants to the legacy were subjected.

Despite the divergent interpretations, those two substantial lines of scholarship, filled with analyses and valid document references, have led to two sometimes concurrent lines of inquiry. The first underscores the procedure used to ascertain who should succeed to the throne, with an institutional tenor that was supposed to justify the legitimacy and legality of the result, a posture backed by arguments of conscientious action by a small group of wise judges, which included the well-deserved moral participation by renowned personalities from the era, like Saint Vincent Ferrer.⁴ In clear contrast, the second one focuses on the political power that the estates of the kingdoms acquired after a long period in which they had gained prerogatives, which resulted in their open participation in exercising sovereign authorities which had been reserved for the monarchy until then. This process of growth in the political authorities of the estates of the Courts (Church, noble and royal estates), in which they were attributed with representing the land, ran parallel to the weakness demonstrated by the royalty in the exercise of power in the last few decades of the fourteenth century, associated with continuous financial woes, a meagre royal fiscal capacity, the fragile articulation of the central power and the repeated hesitations and stumbling blocks of the defenders of foral law, at the same time that the authority of the different kingdoms was being strengthened via their parliaments.⁵ However, the invigoration of the courts' political role since the reign of Peter the Ceremonious did not negate the fact that the diverse interests converging in them engendered tensions within and among the estates, as well as constantly shifting balances at different junctures, which led to the fact that the presumably antagonistic branches of the different parliaments coexisted with synergies that extended beyond the frontiers of the kingdoms. Either way—or perhaps both at the same time—the analysis of the succession of events and the prosopography of the parliamentarians, stakeholders, influential figures and judges of the Compromise (called *compromissaris*) were crucial in accepting that the outcome of Casp was guided by those who enjoyed the principle of authority, of institutional and Church power, as well as by the structure of loyalties associated with the Aragonese Pope Benedict XIII. In any case, with the convergence between the legal proceeding undertaken and the allocation of more political authorities to the estates, the Crown of Aragon's model of state took another step forward towards pactism as a formula of governance and towards the burgeoning identities of the kingdoms by means of parliamentary development guided by the particular juncture and the violence it unleashed. In this sense, we should view the contributions of several decades of research positively, as new documentation on the coeval realities of the kingdoms has been exhumed from the archives.⁶

FIGURE 1. Painting by Dióscoro Teófilo Puebla, *El Compromiso de Caspe*, 1867

A CROWN WITHOUT A KING

The history of the Compromise of Casp starts with the death of Martin the Humane on 31 May 1410. The authenticity of his last will and testament has finally been acknowledged after having been subjected to serious doubts, suspicions of falsification and possible distortions.⁷ The death of the direct heir to the throne, Martin the Younger, on 25 July 1409 in Sardinia, one year before the death of his father, King Martin the Humane, was actually the true start of the interregnum in that it was when the problem of succession came into being. Under those dramatic circumstances, the conflicts that were already endemic to rival groups of aristocrats and urban elites were rekindled and gradually took on proportions theretofore unseen, creating an acute split within the societies of the kingdoms and leading to the coalescence of exclusionary choices among the supporters of aspirants to inherit the crown.

Dynastic succession had no written regulation in the Crown of Aragon, nor was there any Salic law which excluded women, even though the custom and royal wills had established a pattern which preferred the male lines, descendants first and collateral descendants afterwards, sometimes subject to different vicissitudes depending on the particular juncture. Paradoxically, the very origin of the Crown of Aragon was a woman, Peronella, the heir of the kingdom who married Ramon Berenguer IV, Count of Barcelona, who engendered the dynasty with their descendants in the twelfth century. However, in 1347, James I of Urgell, the brother of Peter IV the Ceremonious, was opposed to allowing Constança, the firstborn royal child, to inherit the crown, unleashing the wars of the Union in Aragon and Valencia. Likewise, passing over Violant, the

firstborn of John I of Aragon, in 1396, brought the absent Martin the Humane, the brother of the deceased, to the throne thanks to the prominence of Barcelona's political society, which at the time was able to ignore Pope Benedict XIII's intercession in the succession to the crown.⁸ In contrast, the judges assembled in the village of Casp decided that Ferdinand had priority to the succession through the rights received from his mother, Elionor, daughter of Peter the Ceremonious and sister of the two previous kings, John I of Aragon and Martin the Humane. This backdrop confirmed not only that the lack of direct male descendants meant that collateral transmission came into play, but also that if this occurred not among siblings but among more distant relatives, it could end up creating a problem, as it did with the death of Martin the Humane.⁹ The absence of a sovereign created or heightened instability, which in this case dovetailed with the start of a search procedure that had never before been attempted regarding the possible rights to the throne led by subjects who supported the different relatives of the deceased king, which soon extended beyond the legal pretexts to unleash violence. In fact, the procedure regarded as peaceful and parliamentary gradually shifted as the interregnum proceeded, and there was a simultaneous use of force by the leading candidates, driven by their personal aspirations and sustained by the champions supporting their cause.

The last will and testament, the death throes and the death of Martin the Humane were recorded in the journal of the royal protonotary Ramon Sescomes between 29 and 31 May 1410. At midnight on 30 May, the king received a delegation from the Courts of Barcelona led by Ferrer de Gualbes to ask him to declare a successor, even though shortly before that he had not wanted to speak out in favour of James I of Urgell. The next day, that delegation appeared again in the same place with the same purpose before a now dying king, the moment he uttered his last words—three times in a row and before witnesses—that justice would determine the succession in favour of whoever deserved the throne. That decision was crucially important in triggering a two-year interregnum, between late May 1410 and late June 1412, because if Martin thought that justice would favour his grandson Frederic, James I of Urgell thought that it would favour himself and Violant of Bar assumed it would favour her grandson, Louis III of Anjou.¹⁰ Historiographic speculation on the king's altered mental faculties, the possible falsification of the document or a premediated conspiracy to prevent natural succession, along with other suppositions, were alleged by subsequent historians because no original document but only a copy of it was presented. The reason for its absence was the demand for fees by the protonotary, who also wanted to deliver the deed to a general parliament of the crown to take the route of justice, not to a private Catalan individual. The heir would have to defray this expense by funnelling it to the royal treasury, but in this case the lack of the document and a precise heir meant

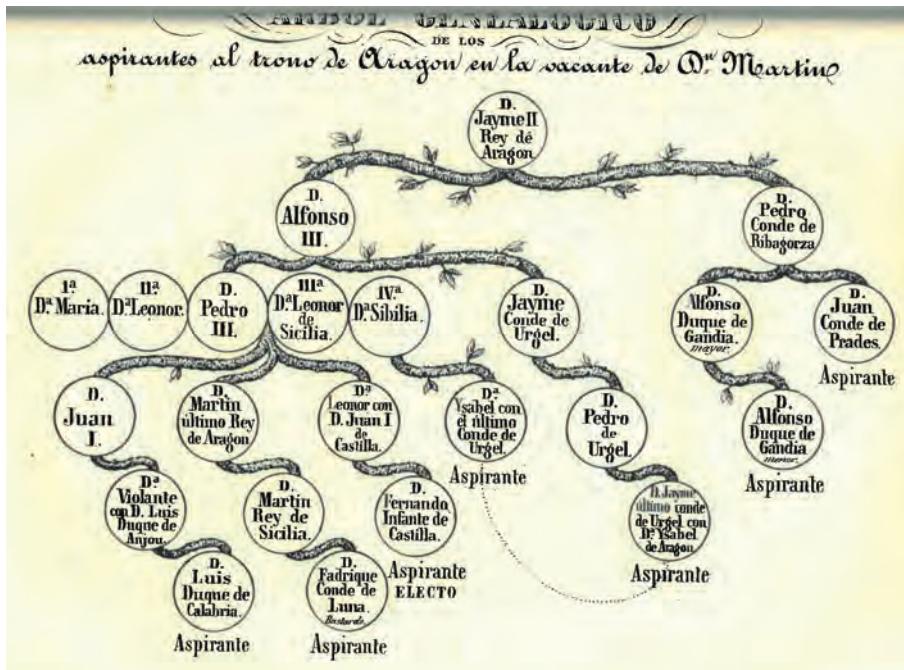

FIGURE 2. Genealogy and kinship of the royal house of the Crown of Aragon and counts of Barcelona, taken from *Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia*, edited by Próspero Bofarull y Mascaró, vol. III, Barcelona, 1848.

that the Catalan Parliament did not pay it either. Later, in June 1412, Ferdinand, by then king of the Crown of Aragon, evaded the expenses, given that he reached the throne by an arbitral decision by judges meeting in Casp and not by royal will and testament. Therefore, the original document was never issued and was only registered in the protonotary's minutes, as was the draft of the deed, although among his papers he did leave a note that he had forwarded a copy of it to the Catalan parliament. One of the first mentions of the determination to call a general assembly of the crown dates from 13 June 1410, that is, 13 days after Martin the Humane's death. In order to appoint the representatives of the kingdoms, the different regional parliaments were called, the first one the Catalan parliament, which met on 23 September of that same year.¹¹

Sescomes's notebook contains 27 different kinds of documents granted by the king over the last two years of his life, which reveals that he was fully lucid. In fact, Martin rejected the proposals to give the courts of Catalonia the power to choose who governed the Principality, while he also confirmed the governors of Mallorca and Catalonia in their posts, as well as other officials.¹² After his death, the pioneering initiative of governor Guerau Alamany of Cervelló to summon the parliament of Catalonia to carry out the monarch's wishes, that is, for the subjects to use justice to determine who would inherit the crown, was imitated in Aragon and Valencia. Thus, governors and parliaments authorised themselves to investigate and decide on the rights claimed by the pretenders.¹³ This ushered in a turbulent period in which the parties resorted simultaneously to parliamentarianism and violence.

A total of seven aspirants claimed rights to the throne through the indirect kinship that linked them to the deceased monarch: 1) James II, Count of Urgell, the king's brother-in-law because he was married to his sister Isabel,

the great-grandson of Alphonse IV the Benign and the closest descendant to the royal house on the male side; 2) Frederic, Count of Luna, grandson of the king, born from Martin the Younger's illegitimate relationship with the Sicilian Tarsia Rizzari, who had scarcely any support except at the outset; 3) Louis III of Anjou, the designated duke of Calabria and son of Yolande of Aragon—the first-born child of John I of Aragon—and of Louis II of Anjou, Duke of Provence and claimant to the throne of Sicily, Naples and Jerusalem by pontifical investiture, who had the patronage of Charles VI of France; 4) Alfonse of Aragon, named the Elder, first duke of Gandia, grandson of James II until his son, 5) Alfonse the Younger, received the rights after his death in 1412; 6) John of Aragon or of Ribagorça, count of Prades, brother of Alfonse, the first duke of Gandia; and 7) Ferdinand I of Castile, or Ferdinand of Antequera, son of Eleanor of Aragon and John I of Castile, co-regent of that kingdom, who used his hegemonic position to lead the Castilian Courts to approve a diversion of money from the war of Granada to his campaign to secure the Crown of Aragon.¹⁴

This long list of candidates was swiftly reduced to two main rivals: Ferdinand I of Castile and the Count of Urgell. The kingdoms' political society did not see any potential in the other aspirants' claims, neither for two boys with no financial resources or military backing with the consequent minorities of age stemming therefrom (Frederic and Louis III of Anjou), nor for two elderly men with projections of quick succession after them (Alfonse the Elder and his brother John of Aragon), nor for Alfonse the Younger, who was at odds with his father from the beginning and was disinherited, such that he never received the rights to the crown. In reality, the aspirants' support was based on an assessment of their possible dynastic arguments; therefore, the political realities of the

time, the leading classes of the kingdoms and the effective power of the two main aspirants were quite different. Ferdinand had proven military experience, the fortune of his wife Eleanor of Albuquerque and an army experienced in fighting the Muslims due to the recent conquest of Antequera; he soon dispatched troops to the frontiers of Aragon and Valencia and enjoyed the sympathies of Benedict XIII and his extensive ecclesiastical circle in the Spanish Church. On the other hand, James of Urgell had not gotten the deceased king's expected blessing upon his death but instead his explicit rejection, and he bore the burden of the harmful action by the governor of Catalonia when he promoted the parliamentary route and thus prevented the transmission of power to the closest male relative. Furthermore, his performance as the royal lieutenant, a common post among heirs to the throne, had earned him the open enmity of the Aragonese political class and some of their Catalan counterparts, while at the same time, the parliament of Catalonia suffered from the entrenched presence of supporters of the Angevin cause because of the continued ascendancy of Violant of Bar, the last wife of John I of Aragon. James of Urgell's candidacy only had institutional and actual power in the kingdom of Valencia thanks to the absolute loyalty of governor Arnau Guillem de Bellera.

THE INTERREGNUM AND THE SCHISM

Two months after the death of Martin the Younger on 17 September 1409, Martin the Humane married Margaret of Prades in order to procreate a new heir to the throne. Given the futility of that endeavour, Benedict XIII, King Martin and his closest advisors weighed the possibility of declaring Frederic legitimate, with the possible institutional and Church support of his kingdoms. However, this plot was met with the unease of Violant of Bar, the grandmother of Louis III of Anjou and James of Urgell, the presumptive natural successor, and their respective supporters. All plans were called off with the king's death.¹⁵ Until then, the preferred candidate in Aragon had been Louis III of Anjou via García Fernández de Heredia, the archbishop of Zaragoza, while the Valencians supported James of Urgell with the governor's mediation. Therefore, Martin's requests to summon a council of jurists to court to clarify the succession, if not legitimise the bastard Frederic, never materialised. The murder of the archbishop of Zaragoza on 1 June 1411, just one year after the death of King Martin the Humane, ended up destroying the Angevin cause, especially when the governor and the justice of Aragon called on the Castilian army's assistance to pursue a series of criminals. This military assistance soon became a consensual invasion which boosted the candidacy of Ferdinand of Antequera (Ferdinand I of Castile), while the Catalan parliament was divided among three choices—James of Urgell (the Urgellists), Louis II of Anjou (the Angevins) and Ferdinand I of Castile (the Tras-

tamarists)—although the parliament's sympathies towards Urgell declined as the interregnum wore on.

The roadmap that the judicial solution to the interregnum was supposed to follow started with the parliamentary route inspired and guided by Benedict XIII, who leaned towards Ferdinand's candidacy after the archbishop had been assassinated and favoured the transformation of the justice route entrusted to the subjects of the deceased Martin the Humane. In fact, it has been noted that without the Church Schism, or without a striking military defeat, the problem of succession to the Crown would have had a different outcome.¹⁶ Through Benedict XIII's indirect intervention, and based on events, the initial general parliament of the kingdoms of the crown called to investigate who should succeed Martin the Humane gave way to gatherings of the particular parliaments of the different kingdoms in locations conveniently near the papal residence in Peníscola (Tortosa in Catalonia, Alcanyís-Mequinensa [Alcañiz-Mequinensa in Spanish] in Aragon and Vinaròs-Traiguera in Valencia). Finally, the parliaments of Tortosa and Alcanyís agreed to delegate their self-attributed political competences over the succession to a small group of arbiters, three per kingdom, who would decide to whom the throne went, as we shall see below.

Benedict XIII travelled to Peníscola on 1 July 1411, one month after the death of the archbishop, and at that point ordered wholesale defensive logistics for his residence, measures that were imitated for the city of Valencia that same summer to deal with an imminent, colossal danger.¹⁷ Artillery, guards, intendency, enlargement of the cistern, repairs of walls and towers, construction of a shipyard, a mill and a palisade by the seacoast, as well as the secret staircase leading down from the castle to where the galley *Santa Ventura* was anchored, among other measures, seemed to prepare the town of Peníscola—and Valencia with identical measures—to withstand a full-out military campaign. The danger of the situation, the fear inspired by the murder of the archbishop and the not-too-distant memory of the siege that Benedict XIII had endured at the papal palace in Avignon between 1398 and 1403 advised him to make sure that the construction work not only was domestic and decorative but could also guarantee safety, given that the conflagration far surpassed the traditional framework of the classic private factional wars.

In reality, the restrictive procedure reproduced the strategy used by Pope Luna to put an end to the Church Schism, because the general council which was supposed to deliberate on the rights of the three popes into which Western Christendom had been divided to declare the legitimate one shifted to holding councils of each of the three rivals for papal obedience (Perpignan, Rome and Pisa) and their futile attempt to appoint a small expert commission. Thus, Benedict XIII ended up discarding the three ways proposed by the University of Paris to conclude the Schism—cession, council, compromise—given his in-

terest in adapting the process to place himself in the best possible position to be recognised as the sole, legitimate pope. Years later, despite that resounding failure in the Church, the same strategy was in fact successful in choosing the right candidate to succeed to the crown.¹⁸

Yet this peaceful way of solving it had a much darker undercurrent. The longstanding connivance between Benedict XIII and Ferdinand I of Castile had unquestionably been hatched by June 1411, just one month after Ferdinand made his interest in inheriting the crown known through letters and legations, who sought to choose—between the two—loyal bishops who should participate in the general parliament of the crown.¹⁹ Saint Vincent Ferrer had preached before the Castilian court in Ayllón late that year and would remain there until the start of the next year, where he met with Ferdinand, when he was a faithful advisor and legate of Benedict XIII. On 23 January 1412, Benedict XIII sent letters to advise the Catalan and Aragonese parliaments to proceed with investigating an heir, including considerations and admonitions to avoid dividing the crown and sowing violence. He also promoted the dialogue needed via a restrictive parliamentary route by selecting a small number of delegates from the parliaments, and he even suggested the profile of those who would participate in a process that he wished to accelerate.

That is, Benedict XIII inspired the Catalans and Aragonese to reach a protocol, called the *Concòrdia d'Alcanyís*, signed on 15 February 1412, where the Mallorcans' participation in any solution was rejected, as was the Valencians' until the unsolved disputes between the Centelles and the Vilaragut families were solved; if that turned out impossible, they would have to accept the foundation of the *Concòrdia d'Alcanyís*.²⁰ The predominance of Urgellists in Valencia and the well-grounded suspicions of an identical affiliation among the Mallorcans cannot be considered coincidental. Nor should the role played by Saint Vincent Ferrer be downplayed; his moral ascendancy and reputation for sanctity were recognised in all the kingdoms, to such an extent that James of Urgell accepted his candidacy as a *compromissari* at the last minute, when his sermons were crucial both before and after the Compromise of Casp. On 17 April 1412, during the opening of the sessions, he delivered a sermon entitled, 'There will be one Flock, one shepherd'; furthermore, he was the first to vote, even before an archbishop and a bishop, thus ignoring the protocolary Church hierarchy, and he may have influenced the votes of the other *compromissaris*. Finally, he was asked to read the proceedings which proclaimed the new king on 28 June 1412, and he later embarked upon a preaching campaign around Valencia, Catalonia and Mallorca to set forth the reasons behind the appointment and to weigh the new king's accomplishments in order to put a damper on the discontent.²¹

Apart from these anomalies, we cannot ignore the selection of the nine *compromissaris*, five of whom were

men of the Church from the territories under the obedience of Pope Luna, while the secular members were jurists who had also kept strong bonds of service with him, thus compromising their presumed impartiality. The governor and the justice of Aragon proposed the nine arbiters; they were the two officials closest to the pope who had been joined in a common cause against James of Urgell since mid-May 1410, before the king's death, when they had prevented him from taking possession of the general lieutenancy of the crown in Zaragoza. The delegates from the Catalan parliament, where men of the Church and those affiliated with the papal cause also predominated, ended up accepting the proposal of the three delegates per kingdom as irrevocable judges in the investigation of justice, including the nominal and mostly closed list of judges.

The following were appointed for Aragon: Domingo Ram, bishop of Huesca, cubicularius and agent of Benedict XIII; Francesc d'Aranda, former courtier of Peter IV the Ceremonious, John I and Martin the Humane, and one of the pope's trusted men, who was retired in the Portaceli (Porta Coeli) monastery; and Berenguer Bardaxí, a jurist in the pay of Ferdinand of Antequera and close friend of the governor of Aragon. For Catalonia, they were: Bernat de Gualbes, jurist and legate of Benedict XIII at the Council of Pisa and the Council of Basel; Guillem Vallseca, jurist; and Pere Sagarriga, archbishop of Tarragona appointed by the pope. For Valencia, they were: Saint Vincent Ferrer, papal legate; Bonifaci Ferrer, his brother, the prior of the Valldecris monastery and a member of Benedict XIII's circle; and Giner Rabassa, a jurist declared incompetent due to madness when he arrived in Casp, so he was replaced by Pere Bertran, another jurist, advisor of Benedict XIII and fervent defender of the pope's proposals.²² Violant of Bar, the mother of Yolande of Aragon, grandmother of Louis III of Anjou and mastermind of Louis' candidacy, sent a letter to condemn the fact that the investigation into the succession of the throne was not a matter for the Church or the pope, and stating that there were many of Benedict XIII's family and household members among the *compromissaris* who would act in favour of one rival at the expense of the others. She concluded that the ruling of Casp was essentially in the hands of Benedict XIII.²³

A brief perusal of this information may lead one to believe that there was a predetermined candidate and that the parliamentary or judiciary route, thus restricted, was supposed to have a predictable outcome given the lack of impartiality in the appointment of the judges, who as party men would primarily act in favour of Ferdinand because of both papal influence and the anti-Urgellism of the Aragonese and Barcelona parliaments.

However, we should note that what was at stake for Benedict XIII was not only the Crown of Aragon but also his support in resolving the Church Schism with the peninsular kingdoms' expected full adhesion to his cause. We should recall that Castile had deprived Benedict XIII of its

backing in 1398, imitating France, and gave it back in 1403. In parallel, Violant of Bar, her daughter and her granddaughter, as members of the House of Anjou, followed in the footsteps of the French monarchy and therefore would not support a pope from Avignon. Nonetheless, for a while during the early days of the interregnum, Pope Luna was able to weigh the possibility of supporting the Angevins in the competition for the throne, as this would have earned him the adhesion of the western Mediterranean, with the Crown of Aragon, Sicily and Sardinia, plus the countship of Provence and Naples, propelling him to secure the Chair of Saint Peter in Rome. But the prior withdrawal of French obedience and the consequent almost five-year siege of the papal palace in Avignon, coupled with the French monarchy's clear support of the Pisan pope since 1409, led him to mistrust them. Violant of Bar's proposals to the *compromissaris* in April 1412, in which she sought to send the young Louis III of Anjou to be raised in the Crown of Aragon under papal tutelage, as she had done in the past but addressing King Martin the Humane, was not heeded despite the offer of Charles VI of France's embassy to send troops to expel those of Ferdinand.²⁴

VIOLENCE UNLEASHED

The preordained competition among the aspirants rested upon the previous violence of their immediate supporters, which had been deeply rooted in the different territories of the crown for decades based on enmities among noble families and the more prominent citizens in each of the kingdoms. The great aristocratic families and knights took no time getting involved as champions and supporters of the most prominent families who dominated the municipal governments, taking advantage of private conflicts to unite them into clienteles and solidarities until an entire network was woven that was capable of articulating large factions established in the regions. The rights of detachment, vengeance and private war among the military group, based on foral laws, meant that the violence reached an extreme level when the dynastic dilemma penetrated the traditional leagues of factions.²⁵

In Aragon

The municipal proclamations of Zaragoza, endorsed by García Fernández de Heredia, the archbishop, captain and councillor deputy for the city council, along with the governor of the kingdom Gil Ruiz de Lihori, sought to maintain public order in July 1410 after the death of Martin the Humane in order to conserve the throne for whoever rightly deserved it. Not only did it ban armed people from entering the city, but it also asked the inhabitants to take up weapons and follow the officials when they were summoned by tolling bells. In reality, this ordinance was not new but instead the continuation of measures from years earlier stemming from the factional fighting and

proliferation of armed groups practising banditry on the outskirts of the city; however, it had also been announced with the purpose of preventing the residents from joining those factions and getting involved in the violent brawls which arose from them.²⁶

At that time, there was an old rivalry throughout the entire kingdom between noble enemies, led by Pedro Ximénez d'Urrea and Anton de Luna. Benedict XIII mediated to get them to sign a peace and truce agreement during his visit to Zaragoza in December of that year, although it was largely unsuccessful because the authorities' institutional actions in these conflicts were partial to one of the rival groups. Back in 1397, the governor was admonished by King Martin for not having expelled Lope Ximénez d'Urrea, the son, from Montearagón castle, which he had occupied because Juan Martínez de Murillo, associated with the Luna line, was appointed abbot by the pope and was consequently expelled by the Urrea family in another expression of the endemic feudal war. Until then, all attempts by the monarchy had been unable to put an end to the old enmity between Lunas and Urreas in the villages of Aragon; between López de Lanuza Cerdán on the one hand and the Ximénez d'Ambel, Sunyer and Martínez d'Alfocea families on the other in Zaragoza; between the Marcillas and Muñozes families in Teruel; or between the Sayas and Liñanes families in Calatayud.²⁷ The successive lieutenants or viceroys that Martin the Humane sent between 1402 and 1410 came upon stiff resistance from the Aragonese political elites. Alphonse, Count of Dénia and Duke of Gandia, Arnau d'Erill and later James of Urgell were also met with the open rejection of the deputies of the kingdom, the governor, the archbishop and the justice of Aragon, who prevented them from undertaking the peaceful mission of justice assigned by the monarch due to their reluctance to accept anyone in the post who was not a royal primogenitor.²⁸

The appointment of James of Urgell as the royal lieutenant in 1408 inspired the sympathies of Anton de Luna and his family members, the Alagó, Urriés, Sessé and Pérez d'Ayerbe lines and others, but it came upon the opposition of those who were entrenched in the institutions and showed some affinity with the Urrea family, staunch enemies of the Lunas. Archbishop García Fernández de Heredia and his brother-in-law, governor Gil Rois de Lihori, the latter related to the Ximénez d'Urrea family, associated themselves with Joan Ximénez Cerdán, justice of Aragon, and formed an action unit in which Berenguer de Bardaxí, a jurist from Zaragoza, served as the legal advisor against the interests of the Lunas and Urgells. Together they prevented the Count of Urgell from taking possession of the post of lieutenant when he entered Zaragoza accompanied by Anton de Luna and his supporters. The creation of this higher authority which sought to subordinate the other Aragonese officials sparked a clear reaction inspired by foral arguments, whereas the reality was a deep enmity against the Lunas and their champions. The governor and the deputies

from the four branches of the kingdom submitted a lawsuit to the justice of Aragon over the appointment, but he refused to hear the required oath which would have authorised the prince to perform the job. Juan Fernández d'Heredia, the archbishop's nephew and governor's son, entered Zaragoza with armed companies, while James' steadfast aim to take possession of the lieutenancy had led him to show up surrounded by supporters on 14 May 1410. Glimpsed in that effort, the bishop's acolytes and allies rang the bells to call the residents to arms, leading to a melee in the square which resulted in injuries and deaths. The Count of Urgell fled to Almunia de Doña Godina to find refuge, protected there by Pere Roís de Moros, chatelain of Amposta from the Order of Knights of the Hospital of Saint John. Shortly thereafter, Martin the Humane died and the violence boiled over as these private wars among the nobility to maintain or attain political influence adapted to the dynastic claims of the pretenders to the throne during the interregnum.²⁹

In Catalonia

In clear contrast, the city of Barcelona seemed to be experiencing a period of calm during the last years of the reign of Martin the Humane, although the memory remained since 1398 of the rivalries among the factions of the Marquet and Palou families, honourable citizens with a prominent presence in the political life via the city council, as well as the tumultuous deeds of the upper nobility, such as the Cardona family in 1396, until the council ordered the rival groups to fight outside the city in 1406.³⁰ This demobilisation has been related to the most prominent men's disassociation from local public life, either by failing to attend the meetings of the citizen assembly or by their reluctance to accept legations or commissions serving the community, perhaps because the constant residence of the royals, house and court in Barcelona diverted their political interests towards the higher centre of power.³¹

Nonetheless, the meetings of the Catalan courts in Perpignan-Barcelona between 1405 and 1410 revealed clear tensions within the political class because of both the deterioration in relations between the monarch and the branches and the clash of interests among the same estates via the coalescence of opinions among the nobility stemming in part from the futile attempts to create a fourth branch or estate in the courts just for the knights. In December 1408, one of the two groups was led by James, Count of Urgell, and another by Pere de Fenollet, Viscount of Illa and Canet, with the adherence of major and minor families on both sides, even though no open violence seemed to result. The situation was paradoxical if we compare the sheer length of the Catalan courts, which failed to find solutions in the midst of Barcelona's calm political seas, with the brevity of the Aragonese courts in Maella in 1404, held in the midst of constant violence, when one of the reasons for calling both assemblies was the social fraction created by the antagonistic groups.³²

The villages and cities of Catalonia did suffer from the actions of the factions over the clash between seigneurial jurisdictions and villages, with the consequent mobilisation of a destructive militia that wrought havoc in Vic, Manresa and Moià and led the counts of Urgell, Pallars and Cardona to ask King Martin to suppress the urban militias as a precautionary measure in 1397, 1399 and 1406. Lleida, Cervera and Manresa even managed to coordinate their militias against the Count of Cardona in 1308.³³ Particular prior incidents, constantly fuelled by relatives, friends and minions through horizontal and vertical solidarities, pitted the Mallas and Mirs in Vic, the Togores and Recasens families in Sabadell, and the Sescomes and Navés families in Lleida against each other, where the political actions magnified the disrepute of the institutions of governance because they revealed their partiality to expelling the factions, resolving lawsuits and simultaneously applying ordinances to maintain the public order. On 7 January 1402, the bailiff and royal *veguer* of Vic, Robert de Malla, was killed while he was leading one of the local factions; in Lleida, the prestigious citizen Bernat Gralla was murdered that same year; and in Girona, the knights Pontons-Foixà and the citizens Avellaneda-Miquel battled in 1404. The only way to restore order was via the monarch, who sent lieutenants, viceroys or captains to Vic, Berga, Girona, Cervera and Tarragona, as well as to Valencia, Zaragoza, Tarassona, Teruel and Albarraquí, to restore order between 1400 and 1410. The results were minimal given the usual complaints about infringements; in the best of cases this led to commitments to sign peace and truce agreements among the rivals until a new incident reactivated the dynamic.³⁴

In this explanatory line of parliamentary opposition, it has been argued that in the early days of the interregnum most of the Catalan nobility, both the aristocracy and the knights, were in favour of James of Urgell. The count was only rejected by two major baronial houses, those of the Count of Pallars and the viscount of Illa and Canet, as well as by some minor lineages, like the Cervelló, Mur, Peguera, Erill, Cruilles, Queralt and Orcau families, given that the entrenched presence of the royal court, the princes and queens had fostered the creation of pressure groups, sympathies and cabals. In these early days, the anti-Urgellists initially proved to be Francophiles, that is, Angevins in favour of Louis III of Anjou led by Guerau Alamany of Cervelló, governor of Catalonia, at least until the death of the archbishop of Zaragoza.

On the other side, Joan Ramon Folc, Count of Cardona, led the Catalan Urgellists in the parliament, backed by his brother Pere de Cardona, bishop of Lleida, although his sister was the mother of Anton de Luna, leader of the Aragonese Urgellists. Guillem Ramon and Pere de Montcada were on the same side, and their mother was the sister of Anton de Luna, although Roger de Montcada, governor of Mallorca, expressed his sympathy with the same cause.³⁵ This transnational nature of militancy was also found among their opponents: Francesc de

Vilanova was the brother of Galceran, bishop of Urgell and enemy of the count, who projected this affiliation to his relatives the Vilanova family living in the kingdom of Valencia. On the other side, Berenguer Arnau and Pere de Cervelló got involved in the Urgellist camp in Valencia by fighting the Centelles family. But these kinship networks did not always act as an unconditional factor binding people together and determining an inviolable political stance, because more than defending a cause *per se*, the nobility were exercising flexible postures of opposition to the rival lineages.

In Valencia

The violence that prolonged the interregnum in Valencia was more pronounced in the capital of the kingdom. In March 1397, the juror Berenguer Duran was killed in an attempt to stop a street brawl. On the evening of 22 May 1398, near Temple church, Lluís Soler on one side and Pere Centelles on the other, both the heads of two clashing factions, were seriously injured. They ultimately both died, first Soler and then Centelles, ominous circumstances that would even further inflame the mood between the enemies and foster the disproportionate increase in bloody fights, in which even numerous groups of tradesmen participated.

Meantime, the officials who worked in the government on behalf of the king or the city were accused of partiality

due to their actions; indeed, almost half the people attending the courts in 1401-1407 were involved in the factions. The problems at this assembly were associated or concomitant with the crown's financial difficulties, even though the donations were earmarked for restoring the royal patrimony from years earlier, and the disentanglements of assets had benefited the king's councillors and the henchmen from his faction in the preceding reigns, on both sides. In consequence, the recovery of the assets that Martin promoted dovetailed with a fraught period of factionalism.

For example, the village and castle of Cullera had come to be owned by Lluís Carbonell and Pere Marrades, who bought it from the city of Valencia in May 1400 with the sole pretext of finding a refuge that would protect the Vilaragut faction from possible aggressions. It was a clear act of prevarication by a council favourable to this faction, which separated the village from the township of Valencia after it had belonged to it for many years, which was met with the response of Eximèn Péreç d'Arenós, former lord of Cullera and prominent member of the Centelles faction. On the other hand, in June 1400 Pere Solanes, the warden and procurator of Xelva, a seignury taken by force by the urban militias of Viscount Pere Lladró de Vilanova, was killed by Gilabert de Centelles supporters; in August 1401, Martí de Roda, a notary, councillor and master rational of Valencia, was killed by the Soler-Vilaragut faction; and in August 1403, Jaume Jofré, warden of the castle of Xèrica and procurator of the city in the so-called Partida Subirana, was taken down in by the Vilaragut clan in retaliation for the death of Jaume Soler. On 15 January 1398, some knights, like Fathers Joan Gascó and Martí Eximénez d'Orís, had appeared before the royal court to condemn the fact that the elections of justices at Christmas were not clean with the goal of disqualifying the citizen government. And, as was common, in May 1401 the two factions rivalled to get their followers to be chosen as jurors by excluding their rivals from the parish nominations of candidates.

The spread of the factions to Cullera and Xàtiva ended up giving rise to a major clash in 1404 called the battle of Llombai, a realm of the Centelles family, in which noblemen, knights, citizens and a large number of armed tradesmen affiliated with each of the two sides participated. By January 1406, the situation had deteriorated so much that the jurors themselves asked the queen for the monarch's presence, and the viceroy drafted 1,000 troops. Striking measures were taken with this force which undermined the *furs*, and they consequently earned the opposition of the juries and the council. The jurors' own partiality with the factions forced them to be suspended from their profession, expelled from City Hall and banned from entering it, and it was placed under the armed vigilance of the viceroy for almost one month. Finally, on 5 June 1406, King Martin took over the government and appointed the jurors with the pretext that this was the only way to pacify the citizens.

FIGURE 3. Ceramic altarpiece on the back façade of the cathedral of Valencia, unveiled in 1955: Saint Vincent Ferrer's Pacification of the Vilaragut – Centelles Factions.

But that new development just served to heighten the violence. Ramon Boil, the governor of the kingdom, was assassinated on the night of 21 March 1407. However, the societal impact of the crime and the consequent repression only had a fleeting effect, because in February 1408 the factions were once again inside the walls of Valencia, waging violence and spreading the war to the main towns in the kingdom. The militarisation of the people and the multiplication of guards and night rounds did not stop the conflicts from continuing. The repression led by Alphonse, Count of Dénia, governor and viceroy, came upon the opposition of the municipal jurors, who in November 1409 managed to get him replaced with Arnau Guillem de Bellera, who was soon acknowledged to be a Valencian standard-bearer of the Urgellists and close to the Vilaragut family. Their consequent disadvantage immediately led the Centelles family to leave Valencia and head for Xàtiva, where they promoted another artillery battle that extended over five days and razed the city's market. On 22 January 1410, during the absence of the governor and the viceroy, the annual pilgrimage to the grave of the patron saint of Valencia Saint Vincent of Zaragoza was attacked by a Centelles cavalry detachment, and the next month they organised violent night-time forays from the cathedral belfry. These circumstances gave way to the true start of the interregnum.³⁶

A WAR OVER SUCCESSION

While Aragon was divided among the bloody sides of the Lunas and Urreas, Valencia was split between the Centelles and Soler-Vilaragut families, and on Mallorca the supporters of the Regiment de Franquesa and those of the Pragmàtica d'Anglesola rivalled for control of the city with a bankrupt treasury. Meanwhile, Catalonia seemed to have less violent and more dialectical tensions, with more highly developed parliamentary features that may not have prevented battles but did stave off a widespread clash among factions.³⁷

The initiative of Guerau Alamany de Cervelló, governor of Catalonia, who had immediately embarked on the route of justice via the parliament, was a strategy to undermine the arrogance of James of Urgell, the natural heir, while its immediate indirect effect was to paralyse the Catalan upper nobility, most of whom supported James at first.³⁸ The calling of parliament in Barcelona in August 1410 was broadly accepted by the royal villages, and even James of Urgell's procurators accepted this procedure in October, which led the governor to demand that as an aspirant to the crown he give up his post as the general lieutenant which he had taken in August 1409. In exchange, the count requested that Alamany reciprocally give up the post of governor of Catalonia, but he refused with the argument that he had been confirmed in the last hour of King Martin's life. The route of justice became somewhat more precise when the archbishop of Zaragoza

asked the kingdoms of Aragon and Valencia to participate in the parliamentary route begun in Catalonia.³⁹ However, the goal of creating a fourth branch for the knights in the Catalan parliament and the clash between the Urgellist bishop of Vic and the Angevin Count of Pallars, including the participation of French troops, rekindled the Count of Urgell's desire to regain his government post. In consequence, the parliamentary route lost momentum.

The brief truce in Aragon achieved through the intervention of Benedict XIII allowed the governor to call the parliament of Calatayud, backed by the archbishop and the justice of Aragon. However, it came upon the reactive struggles between Fernán López de Luna and Juan Fernández d'Heredia, between Pedro Galcerán de Castro and Lope Guerrea and between Pedro Ximénez d'Urrea and Anton de Luna. The archbishop took over the copresidency of the parliament of Aragon, even though he defended Louis as the heir to the crown, while he joined the governor and the justice in his loathing and enmity of the Count of Urgell after the latter's futile attempt to swear an oath to the Aragonese *furs*. With these arrangements, preparations got underway to call the general parliament of the Crown of Aragon, which immediately failed with the murder of the archbishop, which detonated a civil war between the two irreconcilable factions.

The archbishop had suspended the Aragonese parliament given the reluctance of Juan de Valtierra, bishop of Tarassona, as the president of the planned general parliament of the crown, to accept it where it was supposed to be held. The clashing interests and impossibility for the different factions gathered in Calatayud to reach an agreement forced both prelates to leave the gathering, and despite the peace and truce declared in the call for the parliament, on 1 Jun 1411 the archbishop was killed in Almunia de Doña Godina along with Tomás and Alfonso Liñán by the champions of Anton de Luna, while Jaime Cerdán, the son of the justice of Aragon, was taken prisoner. The attack sought to eliminate the promoter of one of the leading competitors for the throne at the time, leaving James of Urgell in a hegemonic position; however, the plot failed from the very start because it allowed Ferdinand to go from being a secondary aspirant to a top one, backed by the charisma of righteousness which he adopted in pursuit of the wrongdoers. The fear of the arrival of troops from Gascony and the Marquisate of Montferrat to reinforce the Count of Urgell's position forced the deceased man's relatives to request Ferdinand's assistance. His brother Blasco Fernández d'Heredia, the husband of Violant Boil from Valencia; Gil Ruiz de Lihori, governor of Aragon who was married to Teresa Fernández d'Heredia, the archbishop's cousin; Juan Fernández d'Heredia, the archbishop's maternal nephew; Pedro d'Urrea; and Berenguer Bardaxí, Urrea's father-in-law, all called on family solidarity to exercise the right of vengeance, bolstered themselves with the family's new champion, Ferdinand, and took the bishop of Tarassona prisoner.⁴⁰

The arrival of the Castilian troops immediately helped Blasco Fernández d'Heredia, the governor and justice, to gain strength in Zaragoza and Calatayud, as the Urgellists fled in disarray. They started to exert heavy pressure on Teruel, Fraga, Albarrasí and Villeda to dissolve the group, standing alongside the Urrea family to fight the Lunas and their allies in Belchite, Jaca, Almudévar and Huesca in late 1411. They also seized the castle of Ejea and the chatelain of Amposta, Juan Ruiz de Moros. In Ejea in early 1412, the count's Gascon and English troops defeated the militia of Zaragoza, led by the governor, and took Pedro López de Gurrea captive.

The murder of the archbishop brought disrepute to James of Urgell's cause in the Catalan parliament because it also came in September with the censure of Anton de Luna and his henchmen with the goal of undermining the count's candidacy and excluding him from the new Aragonese parliament called in Alcanyís. Before that assembly, Anton de Luna had justified the archbishop's death by alleging that it was in self-defence, while also accusing the archbishop of being divisive and disloyal; at no point did the warring Heredia family contradict him in public.⁴¹ In conclusion, the elimination of the leader of the Angevin cause did not lead to a general pronouncement in favour of the surviving candidate, and the parliamentary process continued, but via another route. In fact, the initial attempt to summon a general parliament of the crown gave way to calling the kingdoms' particular parliaments, while the military route of the factions with Castilian assistance and the hiring of Gascon troops among the mercenary companies that populated the continental domains of the English, then halted by the truces in the Hundred Years' War, was accentuated.

RECTIFICATION OF THE PARLIAMENTARY ROUTE

First, the resistance among the upper nobility of Aragon to the parliamentary route instated by the officials of the kingdom, and later the exclusion of those who had been censured from the parliament of Alcanyís, led the Urgellists to try to set up their own assembly in Mequinensa, a village owned by Guillem de Montcada, the nephew of Anton de Luna, where much of the Aragonese aristocracy and their associates were coordinated, while in Alcanyís the knights, jurists, citizens and men of the Church who dominated the institutions with the pope's blessing predominated.⁴² In order to prevent the gathering in Alcanyís, the Urgellists obstructed the roads leading there, and Anton de Luna occupied the castles of Zaidín, in the seignury of Berenguer de Bardaxí, and Aitona, near Lleida, in 1411.

The governor of Valencia, Arnau Guillem de Bellera, defended the cause of James of Urgell from his post dominating the capital, after the pursuit and expulsion of the Centelles family. That is, the incomplete Valencian parliament called in September 1411 led the governor's ene-

mies to create an alternative assembly in Paterna. Finally, the two rival groups set up two exclusive parliaments: the Urgellist one, dominated by Bellera, the Vilaragut family and the city of Valencia, located in Vinaròs; and the Centelles family gathering with the villages rebelling against the authority of governor Bellera, all of which soon expressed their support for Ferdinand.

The irreconcilable enmity and the two parliaments gave way to open warfare in the north of the kingdom of Valencia as soon as the governor tried to impose his authority over the villages, which was met with heavy resistance in Morvedre, Xàtiva, Vilafamés, Castelló and Vall d'Uixó. Bartomeu Miralles, the governor's lieutenant in the Plana de Castelló, led the rebellion against Bellera, and the repression came immediately: when the governor entered Castelló he executed Bernat Hostalers, the town bailiff. The Centelles family took Vilafamés, but they were expelled with Bellera's artillery, where he executed the rebels in January 1411.⁴³ However, Morella resisted because the warden of the castle, Joan Ram, requested the assistance of his Aragonese relatives, overt enemies of James of Urgell; Domingo Ram, bishop of Huesca, and his siblings, including Isabel, the wife of Berenguer Bardaxí, reinforced Morella with Castilian troops and unleashed an offensive against the villages in the county of Els Ports and in the Plana de Castelló, where the authority of governor Bellera was respected. The areas around Forcall, Almassora and Nules were plundered and subjected to siege by either of the rivals. The arrival of fresh Castilian troops in August 1411 reinforced the Centelles family's position, while those who came from Murcia and Requena allowed the Valencian supporters of Ferdinand to rise up in Alzira, who with a spirited demonstration of hegemony ended up terrorising the city of Valencia, which launched defensive preparations in case it were subjected to a siege.⁴⁴

At that time, given the overall climate of violence which prevented a general parliament of the kingdoms from assembling, the decision was taken to summon particular parliaments on their own turf. Despite the different interests within it, the Catalan parliament was the only one that remained active after the dissolution of the Aragonese one in Calatayud and the impossibility of constituting a single Valencian parliament. But the tensions remained alive in Catalonia with the murder of Samsó Navés, the Urgellist corporal of Lleida by the Trastamarist Ramon Sescomes in the summer of 1411. In Cervera, the bailiff and the *veguer* were still at odds with each other, while in Girona the factions of Ramon Sampsó and Dalmau Raset were opposed to the bishop and the *paers* (town councillors) At the same time, Fraga and Barbastro expressed their fear that Gascon troops serving the Count of Urgell would enter their cities from the other side of the Pyrenees. The plunder of Llimiana, Andorra and Vall d'Aran forced the Castilian troops to take positions at the border from Huesca, while the Catalan deputies drafted an army to pacify the villages and prevent the vigilante action that Ferdinand's troops were attempting to wage in Catalonia.

Arnau Santacoloma's seizure of the castle of Rosanes with the backing of the Viscount of Castellbó and Joan de Vilamarí's seizure of the castle of Saavedra forced the governor of Catalonia to participate in the military operations.⁴⁵

Since the autumn of 1411, the contacts between the parliaments of Mequinensa and Alcanyís and of Vinarós and Traiguera, always separately and apart from the one in Tortosa, had been trying to achieve official recognition to participate in the institutional process of the succession in the midst of war.⁴⁶ The support of the anti-Urgellist officials from Aragon made this possible for Alcanyís, despite the exclusion of the Luna family and their champions, while the governor of Valencia's authority over the Urgellist parliament in Vinarós was disregarded with the pretext that it excluded the Centelles family.⁴⁷ The balance remained in favour of Ferdinand with his military interventions around Aragon and Valencia, with the blessing of Pope Luna, to almost completely dominate Aragon, along with at least half the Valencians and an indeterminate group in the Catalan parliament. Conversely, the Count of Urgell alone had the power of the governor of Valencia and the capital of the kingdom, while the supporters of Anton de Luna in Aragon had retreated to the northern domains, along with an indeterminate, touchy and inactive Catalan nobility and the troops he could muster with his own family wealth.

In late September 1411, the commission delegated by the parliament of Alcanyís welcomed the messengers sent by the parliament of Tortosa, where they agreed to replace the general parliament of the crown with a meeting of the commission of delegates in order to avoid the dangerous roads; this commission was supposed to have absolute power in the investigation into the succession.⁴⁸ The restricted gathering of those parliamentary delegates, inspired by the papal project, was the worst prognosis for the Count of Urgell, who tried to rally positions by bolstering his military force with small group of men-at-arms hired in Gascony, Genoa and the Marquisate of Montserrat to stand up to the Castilian army. He also contacted Henry IV of England to summon assistance, and even launched a strategy with Yusuf of Granada to open up a new southern front against Ferdinand with the intermediation of Roger de Montcada, governor of Mallorca, to take away from the forces sent to the Crown of Aragon. The secret letters intercepted by Diego Gómez de Fuenzalida, abbot of Valladolid, were submitted to the parliament of Alcanyís and only served to accentuate the ignominy of the Count of Urgell's cause in Tortosa as well. Conversely, the fact that the same abbot had been condemned before the parliament of Tortosa for trying to purchase perks and collect money for Ferdinand's cause from the Urgellist García López de Sesé and his relatives had virtually no effect.⁴⁹

The tension among the parliaments over a possible halt in the convergence of Catalan-Aragonese interests meant that Berenguer Bardaxí, Ferdinand's strongman in Zaragoza and the person who was bearing the brunt of the

negotiations, publicly stated that if the parliaments did not work together on finding a solution to the success, Aragon would act on its own using its primacy stemming from its status as the head of the kingdoms and lands of the crown, even though to do so it would enlist the military support of Castile. In order to reach an agreement, the parliament of Tortosa appointed a commission with 24 delegates representing all the stances within it—Angevins, Urgellists and Trastamarists—to create a legation of six ambassadors to be sent to the Aragonese parliament in Alcanyís. Bardaxí once again notified them of the imperative to act swiftly in order to come to agreement on a small group of wise men to entrust with determining the succession after studying and clarifying the aspirants' claims. Then, in January 1412, Benedict XIII sent letters to the parliaments of Alcanyís and Tortosa asking them to appoint men who would find the deserving heir to the throne with divine assistance. The outcome was the crafting of the *Concòrdia d'Alcanyís*, which was signed on 15 February 1412 and was minutely broken down into 28 points, although it was only signed by the delegates from Alcanyís and Tortosa. In essence, the *Concòrdia* had decided to replace the general parliament with nine judges appointed by the particular parliaments who would come from all three kingdoms and meet in Casp within a given timeframe to receive, analyse and make an unappealable ruling on who deserved the succession, following a protocol that required at least six favourable votes with at least one from each kingdom.⁵⁰

THE GREAT DEFEAT

Adherence to the agreement meant the exclusion of James of Urgell's champions, so he redoubled his military efforts wherever his hegemonic status was in peril in the hardest front in the war, that is, in the kingdom of Valencia; after all, the Aragonese Urgellists had been driven into the corner of their Pyrenean domains by the Castilian forces, while in Catalonia nobody was mobilising in his favour. Thus, he sent a force of Gascons from the other side of the Pyrenees under the command of Ramon de Perellós to face off against the unconquerable Centelles family. The outcome was the battle of Morvedre on 27 February 1412. The governor did not expect the reinforcement and left from Valencia with the capital's militia but was intercepted in Morvedre by the Castilian forces commanded by Diego Gómez de Sandoval, *Adelantado mayor* of Castile, joined by those of Bernat de Centelles and the Aragonese soldiers led by Juan Fernández de Heredia. They defeated governor Bellera's army and caused his death. The impact of this catastrophe in Valencia was horrific according to the testimony of the contemporary notary Andreu Polgar, who noted the death of 2,000 men on the flyleaves of his protocol.⁵¹

The defeat took place when the Trastamarist domination of Aragon was complete and when the Catalan sup-

port of the Count of Urgell was futile, such that once the Urgellist cause was defeated in the kingdom of Valencia, where the Count of Urgell had the most support, he gave full representation to the parliament of Traiguera at the expense of the parliament of Vinaròs. Neither Aragon nor Catalonia objected to this military divergence away from the route of justice and accepted the formation of a single Valencian parliament in Morella from a Valencia dominated by the Centelles family, where very few names of the participants of the Urgellist parliament in Vinaròs were included.⁵² One month after the defeat, even the reluctant Urgellist city of Huesca sent delegates to the parliament of Alcanyís for the first time, and in Casp the three Valencians corresponding to the kingdom in accordance with the Concòrdia d'Alcanyís were accepted. Regardless of the outcome of the battle, the newfound fluidity of the legal procedure initiated by the Catalans and Aragonese required agreement on one of the candidates.⁵³

One day before the battle of Morvedre, the parliament of Alcanyís had delegated the governor and the justice the joint power they needed to nominate the nine judges who would rule in Casp. Together they drew up the personal-

ised list of the names of those who would represent the three kingdoms, with another attached statement which added the threat that if they were not admitted Aragon would act on its own. The proposal of the nine names was submitted and discussed by the delegates from the Catalan parliament, including counterproposals and changes in each of the branches, given the divergent interests at play inside Catalonia regarding the aspirants to the throne. However, it was resolved with a majority in favour of the proposal made by Francesc Clemente Sapera, bishop of Barcelona, so the Aragonese list was accepted with the sole change of including Saint Vincent Ferrer and excluding Arnau de Conques among the three from Valencia.⁵⁴ On 13 March 1412, the judges' definitive list was sent to the respective parliaments for their approval, and the preparations for Casp got underway.

Two days later, Yolande of Aragon challenged the parliament of Tortosa regarding the partiality of the bishop of Huesca, Bonifaci Ferrer, Francesc d'Aranda and Berenguer Bardaxí, alleging arguments that were never denied, and she sent messages to try to get the cities and villages of Roussillon, Catalonia and Valencia to rebel, but to no avail.⁵⁵ She even asked Boucicaut, the marshal of France, to use the French troops of the Duke of Guyenne and the Duke of Burgundy to exert pressure to nullify the appointment of the judges. Boucicaut wrote to the Count of Illa, the governor of Roussillon and the counsels of Perpignan on behalf of Violant of Bar and Yolande of Aragon, defenders of their grandson and son Louis' candidacy, asking them to prepare food and lodging for forces that never arrived. In April 1412, desperate over the failure of the military strategy, they offered to put Louis under the protection of Benedict XIII if he were the designated heir, as they had done in 1409 with Martin the Humane.⁵⁶ Violant of Bar and the king of France, on behalf of Louis, questioned the investigation procedure via their procurators, as they had done earlier with the parliament of Tortosa, alleging that the venue chosen was not safe, the time assigned was too short and four judges were partial and favourable to one candidate. However, the accusation was once again rejected.

James of Urgell tried, in turn, to dispute the Alcanyís agreements so that the delegates and supporters gathered in Mequinensa would not attend, while the Vilaragut family tried to restore an Urgellist parliament in Alzira; however, neither option was heeded and they ended up dissolving. Despite the failure, they had not fully discarded the military route because on 24 April 1412 the Urgellist troops beat the Centelles faction in a battle that left 500 dead near Onda, leading to a request for more Castilian troops. Meanwhile, Anton de Luna continued to stir up havoc in Aragon to prevent the protocol agreed upon in Alcanyís from coming to fruition. He even threatened to attack Casp, an unattainable goal considering that after the battle of Morvedre the village was surrounded by Castilian troops to the north and south, and it was protected inside by a sizable guard of Aragonese and Catalan sol-

Sepulcre de Jaume el Dissortat dintre el recinte de la capella del Castell de Xàtiva, i signatura del comte

FIGURE 4. The commemorative tomb of James of Urgell in the castle of Xàtiva, taken from the book by Francesca Vendrell and Angels Masia, *Jaume el dissortat, darrer comte d'Urgell*, Barcelona, editorial Aedos, 1956.

diers led by their respective castle wardens and village captains, a double guard which was joined by the Valencians on 14 March. The military order of Saint John of Jerusalem served as the lord of the castle and village of Casp, but with the mediation of Benedict XIII the jurisdiction had been shifted to the bishop of Huesca, and he had transferred it to the nine *compromissaris*, such that the village, castle and guards were subject to the authority of those judges.

EPILOGUE: THE CONCLAVE AT CASP

On 29 March 1412 most of the *compromissaris* were present in Casp even though the roads were intercepted by Castilian troops and the surviving Urgellist groups. Given the dangers, Alphonse of Aragon (Alphonse the Younger of Gandia) was forced to reach Tortosa by ship and from there to head to Casp overland in order to present his candidacy to the throne at the last minute. The last of the chosen judges arrived on 22 April, not without problems, and after that the required oaths were taken, documents received and masses held in which the Holy Spirit was asked to provide divine inspiration. Then, the *compromissaris* began to welcome the embassies to listen to the rights of the five pretenders to the throne.

When the sessions in which the statements were heard and the documents outlining their arguments were over, the *compromissaris* ordered a report to be written as a kind of log of their actions, which would conclude with the selection of the candidate that they justly believed had the most rights to the throne. Without either corrections or additions, a select set of information was compiled that, following the guidelines established in the *Concordia d'Alcanyís*, sought to create the image of cohesion among the judges in order to leave proof of the legality of the proceedings and create a future state of opinion favourable to their decision which would be capable of overcoming discord among the subjects. In fact, the text stresses the idea that the different factions had arisen in the absence of a king, thus ignoring the pre-war violence unleashed throughout his reign.⁵⁷ The decision issued in Casp met the expectations agreed upon in Alcanyís, which had stipulated at least six favourable votes for the preferred candidate, with at least one per kingdom. Ferdinand earned all three votes from Aragon, one from Catalonia (from Gualbes from Barcelona) and two from Valencia (the Ferrer brothers). James of Urgell only earned the vote of the Catalan jurist Guillem Vallseca, while the archbishop of Tarragona divided his vote between Alphonse and the Count of Urgell. Pere Bertran, who replaced Guillem Rabassa, did not vote, citing a lack of time to properly study the matter.

The first vote took place on 24 June, but it remained secret with the drafting of the report the following day. The announcement on the façade of the church of Casp on 28 June as Saint Vincent Ferrer read it was a ceremo-

nial act that deliberately sought to confer official status on a decision with enormous institutional, political and ecclesiastical importance.⁵⁸ The news reached Catalonia in seven hours, but it took two days to reach Valencia, and it was not accused of fraud despite the possible discontent. Valencian historiography has underscored the leading role that Saint Vincent Ferrer's moral stature played in achieving consensus and the final decision in the process, while Aragonese historiography stresses the juridical and political guidance created by Berenguer Bardaxí in his design of the roadmap to follow throughout the interregnum. The vast majority of authors acknowledge Pope Benedict XIII's inspiration in both figures' behaviour. Together, they managed to conclude the process with a guided strategy in an period of constant changes. Despite everything, some authors insist that the ruling was not conditioned by the winning faction that backed Ferdinand; that the *compromissaris* were not acting as the puppets of Benedict XIII; that military pressure was not decisive; and that there was not a vote but unanimity without disagreement among the judges when announcing their decision. The exegesis of the decision in the sermons of Saint Vincent Ferrer stresses that Ferdinand was the closest relative because while female succession was not preferable for ruling, it was for transmitting the rights to the throne.

The decision was accepted by the people because it was presented as a legal proceeding duly articulated in a notary report which created the image of lawfulness, legitimacy and unity of standards in the process, always based on the subjects' ability to intervene via their representation in the parliaments, in a striking demonstration of a new political culture in the early fifteenth century.⁵⁹ Only James of Urgell refused to swear loyalty to the new monarch until months later, in May 1413, he rose up in arms with the sole support of Anton de Luna, who seized the castles of Trasmoz and Montearagón after having wrought havoc in the previous months in Lleida and Tàrrrega. But he only managed to spark insurrection in Loarre, Bunyol, Agramunt and Balaguer, that is, in his own domains and those of the Count of Urgell, because the reinforcements he had arranged with Thomas of Lancaster, Duke of Clarence and the son of Henry IV of England, never materialised. Balaguer, the last bastion of the Count of Urgell's resistance, capitulated on 30 October 1413 after three months of siege. Defeated, James was tried for treason, had his titles and assets seized and was condemned to prison in perpetuity in the castle of Xàtiva, where he died 20 years later in 1433.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Antoni FURIÓ, 'Un debat inacabat. El Compromís de Casp a través de la història', in Maria Teresa FERRER I MALLOL (ed.), *Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410). L'Interregne i el Compromís de*

- Casp. Institut d'Estudis Catalans and Deputazione di Storia Patria per la Sardegna, Barcelona, 2015, pp. 815-866; Guido d'AGOSTINO, 'La coyuntura de la época del Compromiso de Caspe en la Corona de Aragón', in *XIX Congreso de Historia de la Corona de Aragón. El Compromiso de Caspe (1412), cambios dinásticos y constitucionalismo en la Corona de Aragón*. Gobierno de Aragón, Zaragoza, 2013, pp. 50-63; Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *El com i el perquè del Compromís de Casp (1412). Història i debat*. Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2012, pp. 80-94; Germán NAVARRO ESPINACH, 'La historiografía moderna del Compromiso', in José Ángel SESMA MUÑOZ (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. El Interregno y el Compromiso de Caspe*, Gobierno de Aragón and Grup d'investigació CEMA, Zaragoza, 2012, pp. 41-59; Flocel SABATÉ, 'El Compromís de Casp', in Ernest BELENGUER (dir.), *Història de la Corona d'Aragó, I, L'època medieval*. Edicions 62, Barcelona, 2007, pp. 287-291; Esteban SARASA SÁNCHEZ, *Aragón y el Compromiso de Caspe*. Librería General, Zaragoza, 1981, pp. 7-82; and Juan REGLÁ, 'Menéndez Pidal y el Compromiso de Caspe'. *Cuadernos Hispanoamericanos*, 238-240 (October-December, 1969), published independently.
- [2] Ramón MENÉNEZ PIDAL, 'El Compromiso de Caspe. Autodeterminación de un pueblo', introduction to *Historia de España*. Espasa-Calpe, Madrid, vol. XV, third edition from 1982 (first edition from 1964); and Ferran SOLDEVILA, *El Compromís de Casp. (Resposta al Sr. Menéndez Pidal)*. Rafael Dalmau editor, Barcelona, third edition from 1994 (first edition from 1965). The contrast between the two works receives extensive coverage in José Luis MARTÍN, 'El método histórico de Menéndez Pidal y el Compromiso de Caspe'. *Revista de la Universidad de Madrid*, XIX (1970), pp. 185-192.
- [3] Regarding the economic situation, Antoni RIERA I MELIS, 'El llegat socioeconòmic i institucional del darrer terç del segle XIV a Catalunya', in Àngel CASALS (dir.), *El Compromís de Casp: negociació o imposició?*. Galerada, Lleida, 2013, pp. 19-51; and regarding the construction of collective cohesion, Flocel SABATÉ I CURULL, 'Identitat i representativitat social a la Catalunya medieval', in the same book, pp. 53-92.
- [4] The events are reported in Francisco M. GIMENO BLAY, *El Compromiso de Caspe (1412). Diario del proceso*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2012; *Notícies de Casp. València, 30 de juny de 1412*. Ajuntament de València, Valencia, 2012; and *Una corona, set aspirants. Casp, 1412*. Institució Alfons el Magnànim, Valencia, 2013. See, too, José Ángel SESMA MUÑOZ, *El Interregno (1410-1412). Concordia y compromiso político en la Corona de Aragón*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2011, pp. 5-11; and 'La intervención de la sociedad urbana durante el Interregno', in Ricard BELLVESER (coord.), *Els valencians davant el Compromís de Casp i el Cisma d'Occident*. Institució Alfons el Magnànim, Valencia, 2013, pp. 165-180.
- [5] Flocel SABATÉ, 'Estamentos, soberanía y modelo político en la Cataluña bajomedieval'. *Aragón en la Edad Media*, 14-15 (2009), pp. 245-278; 'Per què hi va haver un Compromís de Casp', in Ricard BELLVESER (coord.), *Els valencians en el Compromís de Casp i el Cisma d'Occident*, op. cit., pp. 45-119; and 'Cortes y representatividad en la Cataluña bajomedieval', in Germán NAVARRO and Concepción VILLANUEVA (coords.), *Cortes y parlamentos en la Edad Media peninsular*. Sociedad Española de Estudios Medievales, Murcia, 2020, pp. 435-457. See, too, José Ángel SESMA and Carlos LALIENA, 'Elites políticas de Aragón durante el Interregno', in José Ángel SESMA MUÑOZ (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia: el Interregno y el Compromiso de Caspe*, op. cit., pp. 5-8 and 187-190; and José Ángel SESMA MUÑOZ, 'La intervención de la sociedad urbana durante el Interregno', in Ricard BELLVESER (coord.), *Els valencians en el Compromís de Casp*, op. cit., pp. 165-180.
- [6] A detailed list of the deeds covered here can be found in *Anales de La Corona de Aragón de Jerónimo Zurita*, edited by Ángel CANELLAS LÓPEZ. Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 1974, vol. 5, books 11, 12 and 13. The timeline is summarised in Juan ABELLA, Mario LA FUENTE and Sandra DE LA TORRE, 'De Martín a Fernando I: Itinerario de un compromiso (1410-1412)', in José Ángel SESMA MUÑOZ (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia: el Interregno y el Compromiso de Caspe*, op. cit., pp. 61-94.
- [7] Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, 'Últimas voluntades de Martín el Humano (20 y 31 de mayo de 1410)'. *Aragón en la Edad Media*, 24 (2013), pp. 225-268.
- [8] Benedict XIII demanded the presence of the ambassadors to rule on the succession and facilitate the rights of the queen Violant of Bar and her descendant with the goal of maintaining France's adhesion under his papacy, Maria Teresa FERRER I MALLOL, 'Martí l'Humà (1396-1410), el darrer rei de la dinastia barcelonina', in Maria Teresa FERRER (ed.), *Martí l'Humà*, op. cit., pp. 38-39; see, too, Teresa VINYOLES I VIDAL, 'Les dones de Casp; quatre reines', in Àngel CASALS (dir.), *El Compromís de Casp: negociació o imposició*, op. cit., pp. 185-189.
- [9] Alfonso GARCÍA GALLO, 'El derecho sucesorio en el trono de la Corona de Aragón'. *Anuario de Historia del Derecho Español*, 36 (1966), pp. 5-87; and Adela MORA CAÑADA, 'La sucesión al trono de la Corona de Aragón', in Josep SERRANO DAURA (coord.), *El territori i les seves institucions històriques*. Fundació Noguera, Barcelona, 1999, pp. 547-566.
- [10] Josep-David GARRIDO I VALLS, 'El regnat de Martí i la fi del casal de Barcelona', in Àngel CASALS (dir.), *El Compromís de Casp: imposició o negociació?*, op. cit., pp. 122-123.
- [11] Manuel DUALDE SERRANO, 'La ciudad de Alcañiz y el Compromiso de Caspe'. *Teruel*, 4 (1951), published independently, pp. 39-41; and Francisca VENDRELL GALLOSTRA, *Violante de Bar y el Compromiso de Caspe*. Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1992, p. 63.

- [12] Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, 'Últimas voluntades de Martín el Humano (20 y 31 de mayo de 1410)', *op. cit.*, pp. 225-268.
- [13] Flocel SABATÉ, 'Per què hi va haver un Compromís de Casp', *op. cit.*, pp. 46-61.
- [14] Santiago GONZÁLEZ SÁNCHEZ, 'El ascenso del infante don Ferran al trono de la Corona de Aragón: los medios empleados', *XIX Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, *op. cit.*, pp. 359-367; and Víctor Muñoz Gómez, 'La candidatura al trono del infante Fernando de Antequera y la intervención castellana en la Corona de Aragón durante el Interregno', in Maria Teresa FERRER I MALLOL (ed.), *Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410)*, *op. cit.*, pp. 880-897.
- [15] Josep David GARRIDO I VALLS, 'El regnat de Martí i la fi del casal de Barcelona', *op. cit.*, pp. 118-124; and Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *La fi de la dinastia catalana. Joan I i Martí l'Humà*. Afers, Catarroja-Barcelona, 2021, pp. 239-248.
- [16] Josep Perarnau, 'El Cisma d'Occident i el Compromís de Casp', *Jornades sobre el Cisma d'Occident a Catalunya, les Illes i el País Valencià, VI Centenari del Cisma d'Occident*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1986, pp. 55-71; Manuel DUALDE SERRANO, 'La elección de los compromisarios de Caspe'. *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 3 (1949), pp. 355-356.
- [17] In the case of the pope, the fear was of the supporters of James of Urgell, and in the city of Valencia it was of the Castilian troops that were beginning to cross the kingdom's frontier. Manuel MILIAN I BOIX, 'El Papa Luna, Benet XIII a Peníscola', *Jornades sobre el Cisma d'Occident a Catalunya*, *op. cit.*, pp. 83-94; and Rafael NARBONA, 'Las elites políticas valencianas entre el Interregno y el Compromiso de Caspe', in José Ángel SESMA MUÑOZ (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia*, *op. cit.*, pp. 219-224.
- [18] José Antonio PARRILLA, José Antonio MUÑIZ and Camilo CARIDE, *Benedicto XIII. La vida y el tiempo el Papa Luna*. Caja de Ahorros de la Inmaculada, Zaragoza, 1987, pp. 58-67; Ferran SOLDEVILA, *El Compromís de Casp. (Resposta al Sr. Menéndez Pidal)*, *op. cit.*, pp. 15-36; Jaume de PUIG, 'El Cisma d'Occident, la posició de Catalunya i el paper de Benet XIII a l'esguar de la Corona d'Aragó', in Àngel CASALS (dir.), *El Compromís de Casp: negociació o imposició?*, *op. cit.*, pp. 129-151; Mateu RODRIGO LIZONDO, 'Sant Vicent Ferrer i els grans reptes del seu temps: el Cisma i la successió de la Corona d'Aragó'. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XCV (January-December, 2019), pp. 443-478; Prim BERTRAN I ROIGÉ, 'El Cisma d'Occident en la política del rei Martí', in Maria Teresa FERRER (coord.), *Martí l'Humà. El darrer rei*, *op. cit.*, p. 385 and forward; and Armand Jamme, 'Benoît, le Schisme et la Couronne: regards sur le croisement des enjeux politiques au temps de l'interrègne aragonais', in José Ángel SESMA (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia*, *op. cit.*, pp. 119-146.
- [19] Josep PERARNAU I ESPELT, 'La conxorxa entre Ferran d'Antequera i Benet XIII un any abans de la sentència de Casp'. *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 5 (1986), pp. 286-295. On the increasing ties of mutual interest in 1407 (granting the *terç-delme* Church donation for the war in Granada), in 1409 (granting the *maestrat* of the military orders of Saint James and Alcántara to Ferdinand's sons), etc., see Francisco de MOXÓ Y MONTOLIU, *El Papa Luna. II. Un imposible empeño. Estudio político-económico*. Librería General, Zaragoza, 1986, pp. 36-40; Luis SUÁREZ FERNANDEZ, *Benedicto XIII. ¿Papa o antipapa?* Ariel, Barcelona, 2002, pp. 253-260; Ovidio CUELLA ESTEBAN, *Bulario aragonés de Benedicto XIII. La curia de Aviñón (1394-1403)*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2002, pp. 12-14; Ana ECHEVARRÍA, 'La perspectiva castellana en las vistas de Perpiñán', in *Perpiñán 1415. Un sommet européen à l'époque du Grand Schisme d'Occident*. Lit, Zurich, 2018, pp. 142-145; and Vicente ÁLVAREZ PALENZUELA, *Documentos de Benedicto XIII referentes a la Corona de Castilla*. Dykinson, Madrid, 2021, pp. 24, 54-70 and 81-93.
- [20] Álvaro SANTAMARÍA ARANDEZ, *Historia de una marginación. La participación del reino de Mallorca en el Interregno de la Corona de Aragón*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma, 2003, pp. 77-118; and Manuel DUALDE SERRANO and José CAMARENA MAHIQUES, *El Compromiso de Caspe*. Institución Fernando el Católico - Institución Alfonso el Magnánimo, Zaragoza, 1971, pp. 157-164.
- [21] From Caspe, Saint Vincent went to Alcanyís and Teruel to start his journey, and he did not return to Aragon until May 1414, Jaume RIERA I SANS, 'L'itinerari peninsular de Mestre Vicent (1408-1416)', in Ricard BELLVESER (coord.), *Els valencians davant del Compromís de Casp*, *op. cit.*, pp. 423-425; regarding the arguments, Josep PERARNAU, 'Sermones de Sant Vicent Ferrer en los manuscritos de Barcelona, Biblioteca de Catalunya 477 y Avignon, Musée Calvet 610'. *Escritos del Vedat*, IV (1974), pp. 611-616.
- [22] Regarding the Carthusians, it is important to recall several facts. Bonifaci Ferrer took vows in 1396, but before that he had also had a significant career as a jurist in the city of Valencia, where he had also been an active member of municipal politics; in fact, he underwent a harsh trial because of his role in the courts of Montsó in 1389; Francisco d'Aranda took vows in 1398 but before that had been a prominent courtier. Albert FERRER ORTS, *Bonifacio Ferrer (1355-1417) y su tiempo según sus primeros biógrafos, los cartujos Civera y Alfaura*. University of Salzburg, Salzburg, 2018, pp. 33-55; and Albert FERRER ORTS and Estefania DEL RÍO, 'Francisco de Aranda (1346-1438): noble y cartujo al servicio de la Corona de Aragón'. *Historias del Orbis Terrarum*, 15 (2015), pp. 41-58. Regarding the Valencian jurists Giner Rabassa, Pere Bertran and others, see Vicente GRAULLERA SANZ, *Derecho y juristas valencianos del siglo XV*. Biblioteca Valenciana, Valencia, 2009. Regarding Berenguer Bardaxí, see Guillermo Tomás Faci,

- ‘Berenguer de Bardají: el ascenso social de un linaje montaños’. *XIX Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, *op. cit.*, pp. 847-854; and Germán NAVARRO and Concepción VILLANUEVA, ‘Sociología de las cortes y parlamentos de Aragón en tiempos del Compromiso de Caspe (1398-1414)’, in *Cortes y parlamentos en la Edad Media peninsular*, *op. cit.*, pp. 314-315.
- [23] Francisca VENDRELL, *Violante de Bar y el Compromiso de Caspe*, *op. cit.*, pp. 105-107; and Teresa VINYOLES, ‘Les dones de Casp: quatre reines’, *op. cit.*, pp. 199-206.
- [24] Ferran SOLDEVILA, *El Compromís de Casp*, *op. cit.*, pp. 16-20; Flocel Sabaté, ‘Per què hi va haver un Compromís de Casp’, *op. cit.*, p. 110; and Francesca VENDRELL DE MILLAS and Angels MASIA DE RÍOS, *Jaume el dissortat, darrer comte d’Urgell*. Editorial Aedos, Barcelona, 1956, pp. 81-82.
- [25] José Ángel SESMA and Carlos LALIENA, ‘Elites políticas de Aragón durante el Interregno’, *op. cit.*, pp. 11-39; Carlos LALIENA CORBERA and Maria Teresa IRANZO MUÑOZ, ‘Poder, honor y linaje en las estrategias de la nobleza urbana aragonesa (siglos XIV-XV)’. *Revista d’Història Medieval*, 9 (1998), pp. 41-80; Flocel SABATÉ, ‘Els bàndols com a solidaritat a la societat urbana baixmedieval’. *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 30 (1998), pp. 457-472; Rafael NARBONA VIZCAÍNO, *Malhechores, violencia y justicia ciudadana en Valencia bajomedieval, 1360-1399*. Ajuntament, de València, Valencia, 1990, pp. 83-124; and Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL, *El Compromís de Casp i la noblesa catalana*. Curial, Barcelona, 1973, pp. 15-20.
- [26] Maria Isabel FALCÓN PÉREZ, *Alteraciones en Zaragoza en los años que precedieron al Compromiso de Caspe*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2011, pp. 9-21.
- [27] David GARRIDO I VALLS, ‘Interregne i bandositats a Aragó’, in Maria T. FERRER I MALLOL (ed.), *Martí l’Humà. El darrer rei*, *op. cit.*, pp. 973-197; Concepción VILLANUEVA MORTE, ‘Teruel en tiempos del Interregno y del Compromiso de Caspe según los manuales de actos del concejo (1410-1412)’. *XIX Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, *op. cit.*, pp. 895-913; and Esteban SARASA SÁNCHEZ, *Aragón y el Compromiso de Caspe*, *op. cit.*, pp. 83-91.
- [28] Luis GONZÁLEZ ANTON, ‘Primeras resistencias contra el lugarteniente general- virrey en Aragón’. *Aragón en la Edad Media*, 8 (1989), pp. 303-314.
- [29] José Ángel SESMA, *El Interregno*, *op. cit.*, pp. 32-43; José Ángel SESMA and Carlos LALIENA, ‘Elites políticas de Aragón durante el Interregno’, *op. cit.*, p. 182; and Ramón MENÉNDEZ PIDAL, ‘El Compromiso de Caspe. Autodeterminación de un pueblo’, *op. cit.*, p. XXXV.
- [30] Flocel SABATÉ, ‘Regnat de Martí I: el govern del territori i els bàndols’, in Maria Teresa FERRER (coord.), *Martí l’Humà. El darrer rei*, *op. cit.*, pp. 99-105.
- [31] Maria Teresa FERRER I MALLOL, ‘Una época tranquila en el govern de Barcelona: el regnat de Martí l’Humà (1396-1410)’. *Barcelona. Quaderns d’Història*, 4 (2001), pp. 165-182.
- [32] José Ángel SESMA MUÑOZ, ‘La factura de la sociedad política catalana en vísperas del Compromiso de Caspe’. *Anuario de Estudios Medievales*, 21 (1999), pp. 1043-1066.
- [33] Flocel SABATÉ, ‘Regnat de Martí I: el govern del territori i els bàndols’, *op. cit.*, pp. 83-89 and 105-114.
- [34] Jaume SOBREQÜÉS I VIDAL, *El Compromís de Casp i la noblesa catalana*, *op. cit.*, pp. 23-33 and 50-57.
- [35] Álvaro SANTAMARÍA ARANDEZ, *Historia de una marginación*, *op. cit.*, p. 61-68. Additionally, the prosopography of the Catalan nobility, the events and their individual behaviours in Jaume SOBREQÜÉS, *El Compromís de Casp*, *op. cit.*, especially pp. 65-66.
- [36] See Rafael NARBONA VIZCAÍNO, ‘L’Interregne a València’, in Maria Teresa FERRER I MALLOL (ed.), *Martí l’Humà. El darrer rei*, *op. cit.* pp. 767-790; ‘Las elites políticas valencianas entre el Interregno y el Compromiso de Caspe’, *op. cit.*, pp. 192-231; and ‘Els valencians davant el Compromís de Casp’, in Ricard BELLVESER (coord.), *Els valencians en el Compromís de Casp*, *op. cit.*, pp. 121-164.
- [37] Pau CATEURA BENNÀSSER, ‘Desestabilització social, autoritarisme i reformes al regne de Mallorca (1387-1410)’. *XIX Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, *op. cit.*, pp. 289-293; and Álvaro SANTAMARÍA ARANDEZ, ‘Mallorca en el segle XIV’, *Anuario de Estudios Medievales*, 7 (1970-1971), pp. 165-328.
- [38] Jaume SOBREQÜÉS I VIDAL, *El Compromís de Casp i la noblesa catalana*, *op. cit.*, pp. 50-60.
- [39] José Ángel SESMA MUÑOZ, *El Interregno*, *op. cit.*, pp. 25-32 and 54-67.
- [40] Ramón MENÉNDEZ PIDAL, ‘El Compromiso de Caspe. Autodeterminación de un pueblo’, *op. cit.*, p. LIX.
- [41] Esteban SARASA SÁNCHEZ, *Aragón y el Compromiso de Caspe*, *op. cit.*, pp. 68 and 86-113.
- [42] José Ángel SESMA and Carlos LALIENA, ‘Las elites políticas aragonesas’, *op. cit.*, pp. 187-190.
- [43] Marc GARCIA GRIÑÓ, *Relacions entre viles reials valencianes i la corona a la Baixa Edat Mitjana*. Universitat de València, Unpublished doctoral thesis, 2021, pp. 85-89; and Josep Miralles, ‘Guerra civil en terres de Morella a la mort del rei Martí (1411-1412)’. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 47 (1971), pp. 77-86.
- [44] Ventura PASCUAL BELTRÁN, ‘Játiva i la elecció del successor de don Martín el Humano’. *III Congrés d’Història de la Corona d’Aragó*, Diputació Provincial – Ajuntament de València, Valencia, 1923, vol. 1, pp. 439-485; Josep Maria PARRA, *Lo Compromís de Casp en la vila de Algezira (Alzira)*. Ajuntament d’Alzira, Alzira, 1972, pp. 63-72; and Rafael NARBONA, ‘Las elites políticas valencianas en el Interregno y el Compromiso de Caspe’, *op. cit.*, pp. 219-224.
- [45] Sandra CÁCERES MILLÁN, *El poder municipal durante el Interregno de la Corona de Aragón (1410-1412)*. Universitat de Lleida, Unpublished doctoral thesis, 2018, pp. 132-142; and Santiago SOBREQÜÉS, *El Compromís de Casp i la noblesa catalana*, *op. cit.*, p. 244.

- [46] José Ángel SESMA, *El Interregno*, *op. cit.*, pp. 130-153.
- [47] José Ángel SESMA, *El Interregno*, *op. cit.*, pp. 81-89; and Manuel DUALDE SERRANO, 'La ciudad de Alcañiz y el Compromiso de Caspe', *op. cit.*, pp. 79-82.
- [48] Francesca VENDRELL and Àngels MASIA, *Jaume el dissortat*, *op. cit.*, pp. 70 and 80-81.
- [49] See Flocel SABATÉ, 'El Compromís de Casp', *op. cit.*, pp. 297-298; and 'Per què hi va haver un Compromís de Casp', *op. cit.*, pp. 110-112; Ferran SOLDEVILA, *El Compromís de Casp*, *op. cit.*, pp. 87-74; and Ramón MENÉNDEZ PIDAL, 'El Compromiso de Caspe. Autodeterminación de un pueblo', *op. cit.*, po. LIII, LXXIV-LXXVIII and LXXXVI-LXXXVII.
- [50] José Ángel SESMA, *El Interregno*, *op. cit.*, pp. 154-157; Francisco M. GIMENO, *El Compromiso de Caspe (1412). Diario del proceso*, *op. cit.*, pp. 49-70; and Manuel DUALDE SERRANO, *La concordia de Alcañiz*. Instituto Nacional de Estudios Jurídicos, Madrid, 1947, pp. 36-65. Regarding the letters and announcements, Francisco M. GIMENO, *Una corona, set aspirants. Casp, 1412*, *op. cit.*, pp.15-10.
- [51] Regarding the battle, Rafael NARBONA, 'Elites políticas valencianas', *op. cit.*, pp. 193-198; Arxiu de Protocols del Patriarca de València 23.180 (1412). In his diary written between 1474 and 1478, Melcior Miralles records the memory of the death of more than 1,000 men in his *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, edited by Mateu RODRIGO LIZONDO, Valencia, PUV, p. 161; the chronicler Lorenzo Valla serving Alphonse the Magnanimous stated that more than 4,000 men were killed in the encounter, *Historia de Ferran de Aragón*, edited by Santiago LÓPEZ MOREDA, Akal, Madrid, 2002, pp. 159-160; and Jerónimo ZURITA, in *Anales de la Corona de Aragón*, from the sixteenth century, reports on the death of 3,000 men and the capture of another 1,500, *op. cit.*, book XI, chapter LXX, pp. 211-212.
- [52] Manuel DUALDE SERRANO, 'La elección de los compromisarios de Caspe', *op. cit.*, pp. 377-391; and José Ángel SESMA, *El Interregno*, *op. cit.*, pp. 158-179.
- [53] José Ángel SESMA, *El Interregno*, *op. cit.*, pp. 118-121.
- [54] Ramón MENÉNDEZ PIDAL, 'El Compromiso de Caspe. Autodeterminación de un pueblo', *op. cit.*, pp. CI-CVIII.
- [55] Francisca VENDRELL, *Violante de Bar y el Compromiso de Caspe*, *op. cit.*, pp. 112-113.
- [56] Esteban SARASA, *Aragón y el Compromiso de Caspe*, *op. cit.*, pp.124-126; and Ernest BELENGUER, *El com i el perquè del Compromís de Casp*, *op. cit.*, pp. 36-37 and 68-69.
- [57] Francisco M. GIMENO, *El Compromiso de Caspe (1412). Diario del proceso*, *op. cit.*, pp. 63-70.
- [58] Francisco M. GIMENO, *Una corona, set aspirants*, *op. cit.*, pp. 144-146.
- [59] Francisco M. GIMENO, 'En Casp: tres dies de juny', in Ricardo BELLVESER (coord.), *Els valencians davant el Compromís de Casp*, *op. cit.*, pp. 181-223; and José Ángel SESMA, *El Interregno*, *op. cit.*, pp. 181-220.

BIOGRAPHICAL NOTE

Rafael Narbona Vizcaino is a full professor of mediaeval history at the Universitat de València. He has developed different lines of research centred on the city of Valencia and its archives, and by extension the Crown of Aragon and the western Mediterranean, primarily on their institutions, political culture and mediaeval urban society through successive research projects of the Ministry and the Generalitat Valenciana.

Catalan currency as an opportunity and symbol of self-governance: From the War of the Reapers to the Civil War

Albert Estrada-Rius*

Gabinet Numismàtic de Catalunya / Museu Nacional d'Art de Catalunya

Received 8 April 2021 · Accepted 20 October 2021

ABSTRACT

This article provides a brief overview of the role of Catalonia's own currency from the War of the Reapers to the Spanish Civil War in an effort to point out how the exceptionalism of the conflicts spurred the development of Catalonia's own currency, with the need for such currency coupled with the opportunity of symbolic vindication offered by currencies, one of the most prized symbols of identity and self-governance.

KEYWORDS: Currency, Paper money, Obsidional coin, Identity, Self-governance

INTRODUCTION

A survey of the monetary history of Catalonia in the 300-year period spanning from the Reapers' War to the Spanish Civil War sheds light on the development of Catalan currency issued in a variety of political situations. In this overview, we shall draw from the historiography¹ on the topic to trace the transition from Catalonia having its own currency to the imposition of an outside currency after the Nueva Planta decrees (1716), highlighting the brief windows in which more or less fragmentary Catalan currencies appeared and testimonies of the claims for and resilience of this prerogative, with differing intensities in different periods.

On this point, we must first distinguish the currency in circulation in Catalonia from the currency issued by the local authorities in its territory. The complex economic and political situation at every juncture meant that these two do not fully coincide because of both the cessation of privately issued currencies and private speculations and the complementarities that emerged in the currency market, which are not always under the public authorities' control.

In this article, we shall focus on the currency issued by the Principality of Catalonia to see how a community which has been deprived of the right to strike its own currency veers between the need and the desire to introduce

its own currency, no matter how modest it may be. In this sense, periods of war repeatedly offer the possibility and opportunity to issue currency, justified by need. This is neither an immediate nor an automatic cause-effect relationship, and in the nuances lie a variety of political positions. Therefore, the emphasis shall be on the nature of currency as an identity marker and its perception as a manifestation of political autonomy and a vehicle of political aspirations.

We start with the fact that issuing currency is one of the clearest political rights of self-governance of a people who comprise a political community and the symbolic role played by currency in identity, which has been the root of the claims for the right to issue it in varying ways over the course of several centuries.

A POINT OF DEPARTURE: CATALAN CURRENCY UNDER THE LAST HABSBURGS

In the Modern Age, Catalonia was a political community that had successively been part of the community of kingdoms and lands of what was called the Crown of Aragon and a diverse range of peninsular and extra-peninsular political communities which shared the same sovereign, precisely called the King of the Spains and the Indies on Castilian coins and the Catholic King or the King of Spain in the simplified diplomatic jargon of the European courts, ignoring the real political and legal reality.

The monarchy was represented in the Principality by a king's lieutenant, the captain-general of Barcelona—pop-

* **Contact address:** Albert Estrada-Rius. Chief Conservator of the Gabinet Numismàtic de Catalunya / Museu Nacional d'Art de Catalunya. Palau Nacional. Parc de Montjuïc s/n Barcelona.
E-mail: albert.estrada@museunacional.cat

ularly known as the viceroy—and a Supreme Council of Aragon established in Madrid within the firmly entrenched Polysynodial Regime. Around these political institutions were others related to heritage matters, such as the Batllia General de Catalunya, and judicial matters, such as the Reial Audiència and the Tribunal of the Inquisition. Along with all of these central institutions or bodies, which represented the peak of the political community, there was a political body called the General de Catalunya, represented by its Diputació which, along with other holders of seigneurial jurisdictions and royal municipalities, with Barcelona at the head, were the leading political actors whose utmost arena of dialogue for the entire Principality was the Corts.²

Within this context, currency was a prerogative of the king, and as a sign of his ownership, its surface bore his name and often his bust. In practice, however, the monetary prerogative was one of a series of rights subjected to pacts that immobilised it in order to remove it from royal policy. The city of Barcelona controlled the royal mint and exercised broad stewardship that bucked change and guaranteed the general currency of legal tender. Within this legal framework, silver and billon coins were matters agreed upon by the Consell de Cent, and only rare gold coins somehow escaped its strict control and therefore bore new numismatic features.

The seventeenth century began with the reign of Philip II of Aragon and III of Castile (1598-1621) and dovetailed with a period of enormous economic and monetary turbulence throughout the entire Spanish monarchy, which was particularly virulent in Catalonia.³ The royal mint remained in Barcelona and was charged with furnishing the entire Principality with the royal currency, striking gold, silver and billon (a copper alloy) coins. The Barcelona mint was one of the first to show a clear dependence on Castilian models, which had been striking gold pieces since the waning days of the Catholic Kings, such as the ones known as *excelentes*, which were used internationally. The gold coins issued demonstrated the dependence on and prestige of the Castilian Catholic Kings' *excelentes* in the form of *trentins*, half-*trentins* and *onzens*, and *escudos* when they were struck following Castilian patterns. It should be borne in mind that *excelentes* and *escudos* not only circulated around Europe but were also imitated, following an old pattern of copying international currencies.

Meantime, silver and billon coins continued the earlier series of *rals* and *diners*, a consensual matter that was difficult to change. The massive export of silver to France for speculative purposes had to be grappled with, while there was an onslaught of counterfeit coins at home. The modernisation of the coin manufacturing system in the Barcelona mint with the pioneering addition of livestock-drawn mills—after the *Real Ingenio de Segovia*—was positive for billon but not for gold and silver coins, given that it was impossible to adjust their weight, and the overweight pieces were quickly taken out of circulation and

melted down. Therefore, striking coins with a hammer coexisted with producing them in mills.

Finally, local coins—most of them municipal—were also widespread, with the extension or renewal of the old and new privileges. Crusafont⁴ has inventoried them, and specific series have also been studied in relation to the documentation in Vic⁵ and Reus.⁶ These coins from the mediaeval tradition were always shouldered by the respective municipality, in theory with a royal concession or an ancient privilege, as in Lleida. The profits from minting coins were a source of taxes, their circulation alleviated the traditional lack of small royal coins from Barcelona—at least until the widespread issuances of *ardits*—and they were a source of pride and local autonomy. These pieces tended to bear the name or heraldry of the town, or both at the same time.

THE WAR OF THE REAPERS

The reign of Philip III of Aragon and IV of Castile (1721-1665), under the protection of the Count-Duke of Olivares and his standardising policy, collided with Catalans' particular interests and dovetailed with a revolutionary context around Europe involving a head-on dispute with the authoritarian pretensions of the English, French and Spanish monarchies. The secret report in which Count-Duke of Olivares, the *valido*, presented the monarch with the general line of governance mentioned the goal of reducing the plurality of kingdoms on the Iberian Peninsula to the Castilian regime. That project failed during his reign, but it did reveal the overarching aims of absolutist policy.

The War of the Reapers (1640-1652), which dovetailed with the independence of Portugal, halted the arrival of Castilian silver circulating in the Principality of Catalonia and created the need to replace it with a locally struck equivalent in order to defray the costs of war. One possible example of these sets of Castilian silver going through the Principality on their way to Genoa or Naples is the discovery of the Castilian silver coins known as the treasure of Platja de l'Estanyol in Sitges, today in the Museu d'Arqueologia de Catalunya. Seen from this perspective, the need for larger coins was met with the production of silver coins with a higher value than the Catalan *rals*, which had never before been struck in the Principality.

The Barcelona mint, and many other local mints as well, issued these large pieces valued at 5 *rals* or 5 *sous*, in addition to pieces with a lower value, such as *sisens*, *ardits* and *diners*.⁷ Coins were struck in many places, one example being Vic (Fig. 1), where a rare manufacturing die has been conserved.⁸ This was also a stage when the manufacturing system of small coins by milling, which was useful in striking small coins, began to spread. The large silver and gold coins were still struck with a hammer due to the aforementioned difficulties in adjusting the weights with mill technology, despite the fact that it was so useful in other ways. However, the first ones must have been so distorted

FIGURE 1
Principality of Catalonia. 5 rals from Vic, 1641
Stamped silver, Ø 36 mm, 11.8 g
MNAC/GNC 003767-N

that, for example, not a single example remains of the coins called *lluïses d'or*, which, according to written documents, were issued in Barcelona.

Symbolically, we can trace the evolution from the coins in which the name of the king was replaced by the Principality of Catalonia to the coins in the name of Louis XIII and later Louis XIV of France as the counts of Barcelona, Roussillon and the Cerdagne. In this period, we should note the 1646 request for protection and the renewal of the privileges from the college of labourers and coin-makers, which was headed by an allegorical engraving in which the labourers and coin-makers—symbolically represented by their working tools and coins—surround the royal coat-of-arms without concessions to other possible arms which represent the monarch, while scales and weights are balanced in symbolic correlation to express the justice they expected (Fig. 2).⁹

The end of the war restored monetary normality with the cessation of emergency coin issuances and the centralisation of the royal coins in the Barcelona mint, with dif-

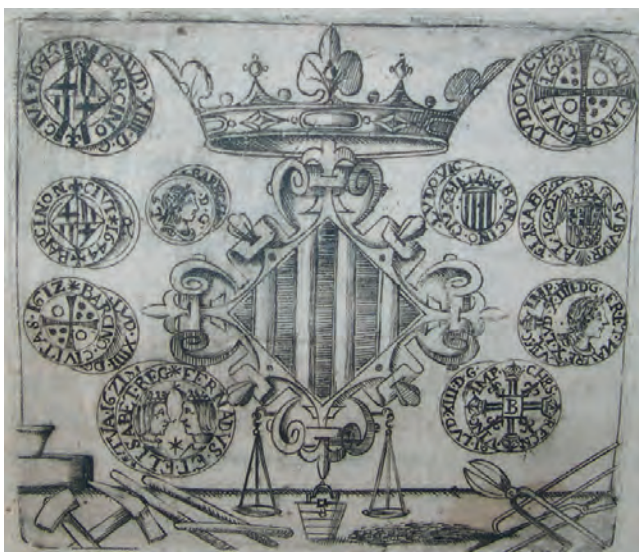

FIGURE 2
Ramon Olivet. Allegory of the Royal Mint of Barcelona, Barcelona, 1646.
Chalcographic print on paper
Library of the Centre Excursionista de Catalunya.

ferent issuances of *croats* or *rals* during the reign of Charles II (1665-1700). The arrival of silver from the Americas, which was accumulating in the boxes in the Barcelona Board of Exchange, halted the striking of large pieces, and *rals* were once again manufactured in Barcelona with all the traditional features from prior to the war. The Treaty of the Pyrenees (1659), however, led to the permanent loss of the Countship of Roussillon and much of the Cerdagne, as these territories were integrated into France.

The occupation of Barcelona for a brief period during the Nine Years' War led the French authorities to issue an edict on the currency in circulation (1698). Barcelona was a maritime marketplace and as such was exposed to attacks and naval blockages, especially by the French, within the context of pressures on a monarch whose succession was compromised, namely Charles II of Spain, the last king in the Habsburg dynasty.

THE WAR OF THE SPANISH SUCCESSION AND ITS CONSEQUENCES

Charles II's last wishes regarding his succession (1700) broke the existing peace, given that his choice of the Duke of Anjou, the grandson of Louis XIV, as the new monarch was not accepted by the Viennese branch of the family. This international conflict led the Barcelona mint to issue coins in the name of Philip V (Fig. 3) after his initial proclamation in that city, and then in the name of the Archduke Charles—proclaimed king as Charles III (Fig. 4)—

FIGURE 3
Philip V. Ral from Barcelona, 1705
Stamped silver, Ø 21 mm, 2.14 g
MNAC/GNC 016191-N

FIGURE 4
Charles III. Ral from Barcelona, 1706
Stamped silver, Ø 21 mm, 2.14 g
MNAC/GNC 015819-N

after he forcibly entered the city. The pretender also struck general coins—*pessetes* or *rals de dos*—which were not part of the Catalan monetary system and steadfastly promoted the material renovation of the mint by ordering the construction of a coining press and a milling machine, although they did not replace the livestock-drawn mills or the striking of gold coins with a hammer.

It is common knowledge that the end of the war (1705-1714) and the Nueva Planta Decree (1716) meant that the prerogative of currency was the king's and that much of the legal and political order that had existed until then was repealed. Catalonia became yet another province of Castile under the governance of the Captain General. While the king initially kept the mint to strike Castilian coins adapted to Catalonia, he ended up closing it that same year.

The next coins issued for Catalonia as a Spanish province came during the reign of Ferdinand VI (1746-1759) in the mint of Segovia in 1754-1755 (Fig. 5), namely *ardits*. This small coin was essential for everyday payments of everything from daily goods to alms to the poor and Church collections. The strange design of the coat-of-arms, with crosses which were neither correct nor traditional in the arms of Barcelona, reveals a lack of knowledge resulting from political distance. In the next coins, also from Segovia, issued shortly after that in 1756 Barcelona's criticised, maladroit heraldic coat-of-arms was replaced with the Catalan stripes and the legend 'Ferran VI, per la gràcia de Déu, príncep de Catalunya' (Ferdinand VI, by the grace of God, prince of Catalonia). This time, the monarchy itself was giving Catalonia peculiar recognition as a principality with the ancient arms of the monarchs of Aragon as its symbol.

FIGURE 5
Ferdinand VI. *Ardit* from Segovia, 1755
Stamped copper, Ø 20 mm, 2.95 g
MNAC/GNC 016432-N

THE PENINSULAR WAR

The monetary system in Spain was fully consolidated by the late eighteenth century, especially after the enlightened reforms of Charles III in the second half of the century. There were different gold, silver and copper coins on the Peninsula and gold and silver coins from the Indies. *Rals de vuit* were the prime coins in the system, and their circulation as a globally prestigious currency was recognised far and wide. The Principality of Catalonia

was part of this system as yet another province from the earlier kingdoms, although it did not have its own currency or mint. In any event, leftover small coinage from the past century must have continued to survive, in addition to the continuity of the imaginary or account currency system, expressed in pounds, *sous* and *diners*, which dated back centuries from the arrival of the Franks and continued in the notary documentation until the mid-nineteenth century.

The long Peninsular War (1808-1814) was a turbulent period which signalled the end of the Old Regime and laid the foundations of the liberal nation-state, albeit not without many difficulties after the enactment of the 1812 Constitution. Due to its proximity to France, Catalonia was annexed to the French empire and its territory was divided into departments until they were permanently returned to the Spanish Crown.

However, it is interesting to note the memory of the local coins issued and the Barcelona mint, a memory that was still burning like the embers of a fire that was only apparently extinguished. Three testimonies support this claim. In his apprenticeship as a master silversmith in 1761, Francesc Paradaltas recast the images from two earlier engravings that illustrated a work by the silversmiths of Josep Tramulles¹⁰ depicting the inside of a mint.¹¹ In the centre occupied by a coining press, he replaced the monarchy's coat-of-arms that appeared in the model he copied with the Barcelona coat-of-arms, thus depicting the inside of an imaginary local mint. When local emergency coins started to be struck in Barcelona in 1808, the former site called *La Seca*, where coins had been minted for centuries, was chosen as the new site. The famous Baron of Maldà stated this fact in his ledger, attesting to the fresh memory of the site's former activity. Almost one century after the mint had been closed, its location and purpose was still recalled.

The onset of the Peninsular War and Barcelona's isolation from the rest of the territory were its excuse to begin issuing emergency currency in its own restored mint from scratch. The same thing happened in Girona and Lleida, albeit on a smaller scale. That memory of the past coupled with the present need were seen as an opportunity to be seized. Barcelona's mint operated between 1808 and 1814. It was given operating regulations and a site, and a locally-circulating monetary system in gold, silver and copper was approved. There are two factors that reveal its local nature, which can particularly be seen in two of the essential features. First, the denominations made popular names like the *pesseta* official. This name was used for the pieces that were officially called *rals de dos*. The copper coins were not called *maravedís* but *quartos*. Secondly, the type of coins repeatedly showed the coat-of-arms of Barcelona in the form of a tile amidst laurel branches and the inscription *En Barcelona* alongside the year the coin was issued (Fig. 6). The confluence of these three factors sheds light on the calculated prudence of a coin issued forcibly because of a purely local need. The

FIGURE 6
Napoleonic occupation. *Pesseta* from Barcelona, 1808
Stamped silver, Ø 27 mm, 5.75 g
MNAC/GNC 034716-N

people living then justified the mint as a way of draining the silver and gold from private owners, who could liquidate them at a legal price in order to survive. However, the opportunity for the French was to convert the silver from the churches into coins.

This was obsidional or emergency currency that was not trying to replace the currency of the monarchy, at least formally. The same commentators living at the time highlighted this fact by writing that if a century later someone found those coins, they would be unable to explain under what pitiful circumstances they had been struck. Indeed, they were bereft of any element that would refer to Spanish legal tender, just as marking them with any other element that could associate them with the Napoleonic occupation had been avoided. They were an artifact of equidistance, neutrality and political prudence that drew from the local heraldry and popular names. However, their importance extended through much of the nineteenth century.

Before resuming the history of the Barcelona mint that was open from 1808 to 1814, we should note that in 1809 a new mint was established in the city of Reus under the legal aegis of the Junta Superior del Principat de Catalunya, which was the authority resisting the French occupiers.¹² This mint adopted the brand *C* for Catalonia, even though it was often called the '*seca volant*' (flying mint) because it moved to Tarragona and ultimately to Mallorca, fleeing the French army. Only when the war ended did it return to Barcelona. The Barcelona native Joan d'Amat was an executive at this mint; associated with the town of Barcelona, he fled the city with the organisational regulations of the local mint, which he adapted to the new flying version. The coins issued from this mint can be associated with the traditional Spanish coins which he sought to carry on in his loyalty to Ferdinand VII as the king kidnapped in France. The metals, amounts, types and inscriptions proclaimed this. After publishing two account balances showing the profitability of his mint, which he cannily distributed far and wide, a triumphant Joan d'Amat took possession of the Barcelona mint zealous to resume issuing coins and restoring both establishments which until then had been parallel and antagonistic. This project, however, was thwarted. The coins issued by the

coin press maintained the balance from the old *ardits* of Ferdinand VI. That is, on the front was the coat-of-arms of Catalonia and on the back the arms of the monarchy inscribed with the name of the monarch as the king of Spain and prince of Catalonia in the different copper denominations.

The period has been studied by the now-classic work by Goig,¹³ while the flying mint was the subject of a study by Sanahuja, and the Gabinet Numismàtic de Catalunya devoted an exhibition to them in 2008.

THE LIBERAL TRIENNIUM AND THE FIRST CARLIST WAR, THE COINS ISSUED BY THE BARCELONA PROVINCIAL COUNCIL AND THE PROBLEM OF CATALAN COINAGE

It was not until the Liberal Triennium (1821-1823) that the same mint was reopened and coin issuances resumed under Amat's direction, with the participation of the staff that worked in it during the Napoleonic domination. They included the assayer Salvador Paradaltas, the son of an idealistic silversmith, Francesc Paradaltas, from a mint in Barcelona described above. The main new features of the coins issued was the addition of the constitutional king and the replacement of Catalonia's coat-of-arms with Barcelona's.

The aforementioned entry of French currency in the period when the Principality was occupied and annexed was aggravated after the arrival of the army of One Hundred Thousand Sons of Saint Louis to put an end to the Liberal Triennium and restore Ferdinand VII to absolute power on behalf of the Holy Alliance. In Spain, the immediate signing of pacts in Oartzun entailed recognition of exchange values that were favourable to the French currency, which led to a widespread exchange of coins and the invasion of French currency, especially in Catalonia, as shown by the treasuries from the mid-nineteenth century, such as the ones in Alcoletge¹⁴ and Puig-Reig.¹⁵

With the restoration of absolutism, the Barcelona mint closed and did not reopen again until it was needed to meet military needs in the middle of the First Carlist War, upon the request of the Junta de Defensa with the support of the Diputació de Barcelona. The mint reopened, taking advantage of the muddled situation and the fact that it already had experience and capital, coupled with the desire for it to continue. The mint start issuing provincial coins with denominations and types that maintained the *pessetes*, and the heraldic coats-of-arms of Catalonia were engraved on their surface. Once again, need and caution conspired to allow Catalonia to have its own coins unlike those in the rest of the monarchy. Even though they were struck under the aegis of the Diputació Provincial de Barcelona, they bore the coat-of-arms not of Barcelona but of Catalonia (Fig. 7).

The Diputació Provincial de Barcelona used the minting of coins, especially different denominations of the

FIGURE 7
Isabel II. *Peseta* from Barcelona, 1836
Stamped silver, Ø 25 mm, 5.75 g
MNAC/GNC 016504-N

copper *xavalla* (Fig. 8), to finance the expenses of war and the other activities it oversaw. This abuse had negative effects on the local economy, to such an extent that it was defined by the economist Laureà Figuerola as an economic cancer. Just as in other times in history, the difference between the face value and the material or intrinsic value of the pieces proved to be a major stimulus for counterfeits, which became a major industry in itself. The scope of the problem led the government to intervene by first stripping the *Diputació* of the mint and later removing and reminting the *xavalla*. In order to carry out this costly process, bills equivalent to the replaced copper coins were created, which was supposed to facilitate exchanges initially while waiting for their amortisation in Spanish copper coins (Fig. 9). These notes circulating in Catalonia were engraved with the coats-of-arms of the four provinces of Catalonia.

The centralist policy began to work against Barcelona-issued coins. First, the government took over management of the mint and struck general coins there, no longer particular ones. For much of the reign of Isabel II, there was a debate between the functioning of the mint, which was profitable, a technical pioneer and supported by the local oligarchies, and its periodic closure by government order. Ultimately, after restricting the mint to only striking copper coins, it was permanently shuttered in 1881.

This centralising process could also be seen in the bank notes issued by the different financial institutions not only

FIGURE 8
Isabel II. 3 *quartos* from Barcelona, 1837
Stamped copper, Ø 26 mm, 7.52 g
MNAC/GNC 032319-N

FIGURE 9
Junta de Moneda. 500 *rals de billó*. Banknote equivalent to Catalan copper coin, 1853
Paper with printed watermark, 172 x 127 mm
Subhastes Àureo & Calicó

in Catalonia but also in the rest of Spain. Indeed, the Bank of Spain, the successor to the bank of San Fernando and the Bank of Isabel II, was given the government monopoly on issuing bank notes via a decree issued on 19 March 1874. Beyond appearances and privileges, it should be borne in mind that the Bank of Spain was a private company governed by a Shareholders' Board, not a state-owned institution. Furthermore, throughout this period, the convertibility between coins and bank notes was not automatic, so what was circulating was not paper money *per se* and was therefore sometimes penalised in transactions with discounted values. The centralist position became clear with the aforementioned monopoly or privilege to issue coins, which spelled doom for the other paper notes issued by a range of regional or local banks, including most notably in Catalonia the Bank of Barcelona.

The Bank of Barcelona had been founded by a decree dated 1 May 1844, and therefore it was the oldest bank in the state after the Bank of Isabel II.¹⁶ It issued bank notes cut from matrixes in 1845, 1855, 1859 and 1868, although the institution continued operating until its famous suspension of payments in 1920. In all the coins issued on behalf of the institution, Barcelona's coat-of-arms was a clear sign of its local ties, although the backs depict the female allegory of Barcelona and the allegory of the monarchy equally for the first time, a somewhat futile gesture given subsequent political decisions (Fig. 10).

On a more local and less symbolically ambitious level, we should also mention issuances from the banks of Reus and Tarragona and consider the bonds issued by the *Sociedad Catalana General de Crédito* founded by the Royal Order dated 14 May 1856, which had a border or garland centred by a crowned coat-of-arms of Catalonia.¹⁷ They could be used as paper money. We should also take into account the Bank of Valls, which issued bonds in 1891, and the *Banco de Reus de Descuentos y Préstamos*, which

FIGURE 10. AHBE, Bank Note Collection, note worth 100 *peses fuertes* from the Bank of Barcelona issued on 9 November 1867, cat. no. 423.

issued them in 1901. In both series, the different paper notes came with galleries of portraits of illustrious citizens, which highlighted their strictly local nature.

ASPIRATIONS, CLAIMS AND COUNTERFEIT MONEY DURING THE RESTORATION. FROM THE BASES DE MANRESA TO THE MEDALS OF THE UNIÓ CATALANISTA

The prevailing centralism of the Restoration quashed any local monetary initiative with the closure of the Barcelona mint in 1881. During this period, Catalanism's aspirations laid down in the *Bases per a la constitució regional catalana*, known as the *Bases de Manresa* (1892), also considered the important role of currency, as contained in its articles. For example Base 6 called for the right of the future Catalan regional government to charge taxes and strike currency.¹⁸

During this period, Barcelona became a major hub of counterfeit French and Spanish currency.¹⁹ In this latter case, it also became a manufacturing hub dispatching machines and tools used for counterfeiting via the railway network. The Ministry of Foreign Affairs of France asked the Consulate General of Barcelona to ascertain the magnitude of the problem and the counterfeit hubs, given its suspicion that the Spanish authorities were not paying sufficient attention to the problem.

On another front, we should note the *Unió Catalanista*'s initiative to manufacture patriotic medals in the workshops in Vallmitjana, Barcelona, in 1900, which borrowed the metals, denominations and modules of the Spanish monetary system at the time. By doing so, it sought to give Catalonia a symbolic yet fully real monetary system, mocking the laws that prevented any kind of currency from being issued outside the sole mint in Madrid. It was an imitation of the monetary system in place at the time with a type of variation which all showed Saint George on horseback slaying the dragon on the front and the coat-of-arms of Catalonia with different accompani-

ments on the back (Fig. 11). Thus, the gold pieces were 100 and 20 *pesetes*; the silver ones were 5 and 1 *pesetes*; and the copper ones were 10 and 5 *cèntims*. As Crusafont has noted, more recently a fake piece equivalent to 2 *pesetes* was added to trick collectors.²⁰ We should note that the emulation is so subtle and discreet that the association with the coin must not have been more than a bourgeois frivolity that was hardly useful on the street.

The Spanish currency circulating, especially the *menu-da*, was sometimes used as a vehicle of protest,²¹ such as in the successive campaigns against the president of the government, Antonio Maura, after Tragic Week (1909), against the Alphonine monarchy with slogans of '*mori el rei*' or in others during the Second Republic.

Finally, because of its strictly symbolic meaning, we should note the issuance of *peseta* and franc banknotes with the attempted insurrection led by Francesc Macià at Prats de Molló (Prats-de-Mollo-la-Preste in French) in 1926, which failed due to the intervention of the French police. Crusafont has published a copy of the former and reports on the latter.²² The image shows a Catalan peasant sowing seeds under a tree. In the background are a coun-

FIGURE 11
Unió Catalanista, medal struck by the Vallmitjana workshop with a value equivalent to 100 *pesetes*, Barcelona, 1900
Stamped gold, Ø 33 mm, 32.18 g
MNAC/GNC 013399-N

try estate and a blazing sun with the Catalan coat-of-arms and the solitary star of the pro-independence flag of Estat Català, the organisation that sought to wage the guerrilla penetration against Spain during the dictatorship of General Primo de Rivera.

A DESTINATION: FROM THE SECOND REPUBLIC TO THE CIVIL WAR, AND RESPONSES TO CURRENCY SHORTAGES

The proclamation of the Second Republic in 1931 did not lead to any special changes in relation to currency and Catalonia. However, we should highlight the slowness in changing the types of coins and banknotes to adapt them to the new reality of the State, beyond printing the image of former king Alphonse XIII with the coat-of-arms of the Republic on the banknotes on which he was depicted. It was not until the outbreak of the Civil War in 1936 that the events overwhelmed the monetary system and a breach opened that allowed for the participation of local individuals and institutions. The Gabinet Numismàtic de Catalunya recently devoted one of its lecture series to currency from this period.²³

The 1932 Constitution of the Republic reserved the prerogative of issuing currency exclusively for the Spanish central government, and therefore the Statute of Autonomy of Catalonia could not encroach onto this exclusive authority. However, just as it had in the past, the monetary emergency spurred a series of mechanisms to deal with the lack of currency. Worth noting first is the lack of coinage due to the withdrawal and concealment of silver coins first and the insufficient manufacture and distribution of the new coins, which led to a major dearth of small coins, especially the *menut* for small transactions and exchanges. This time, folk ingenuity managed to fill this gap by issuing a myriad of vouchers, bonds, chits and tokens of all kinds. This reaction was a self-serving solution to the problem given that their fiduciary value went no further because they were issued by small, private establishments. This led to situations that were advantageous to the issuer, who earned the loyalty of customers who wanted to spend all their tokens, while guaranteeing the issuer a certain profit because some customers either lost their tokens or never went back to the establishment to spend them on goods. All of this stimulated the roguishness and atmosphere of social protest which we can trace in both opinion columns and comics in the newspapers, an unsurprising reaction in a country where the dissemination of private tokens by retailers, industrial colonies and cooperatives had taken root in the last quarter of the nineteenth century.²⁴

Secondly, the municipalities reacted. Somehow the market policy and commercial public order were in competition, and this is why the new municipal law approved by the Parliament of Catalonia supported the autonomy of local finances, which led to an avalanche of locally is-

sued small coins. The phenomenon was quite widespread but not universal and has been quantified by the leading scholar and author of the catalogue of these pieces.²⁵ Due to their proximity to Barcelona, some municipalities refused to issue their own coins with the express goal of allowing the Barcelona pieces circulate, while other smaller towns also refused as well.

It is interesting to analyse the actions of the Barcelona Town Hall, because it was far and away the leading city in Catalonia and therefore faced the significant challenge of taking over the coin supply, thus informally reviving its historical role as the Principality's currency issuer. In this sense, the largest cities in its conurbation openly hoped for this, while the Barcelona tokens inspired a greater sense of security in small towns than their own did. Regardless, when we analyse the pieces struck and even compare them to many contemporary municipalities, we can only be surprised by the scant presence and elaborateness of the pieces. In many of the municipalities, token manufacturing was a kind of escape valve for the expression of pride, as they sought to make notes that evoked local glories.

However, the notes of Barcelona were extraordinarily modest in appearance, and there were never enough of them. The cause behind this presentation of small coins in an almost philatelic format and with a very discreet appearance was internal political conflicts and political divisions, with factions that were displeased with these coins because they considered them counter to the Republic, which gave the central government the monopoly on issuing currency. Indeed, the government ended up suddenly banning them and ordered them withdrawn. One case is the notes in three denominations that the Les Franqueses del Vallès Town Hall recovered from an old safe and deposited in the National Museum in 2015.²⁶ Despite this withdrawal of municipal currency, many of the notes remained in private hands as a testimony of an era, or in the hands of early collectors. Indeed, we should bear in mind that during this period notes started to be invented for the collectors' market.

Given the problem of the dearth of currency, the government of the Generalitat intervened in a quite different fashion. Not only did it protect and encourage local currency, but it also got involved in issuing an authentic monetary system on paper notes. The person responsible for this plan was the Regional Minister of Economy and Finances at that time, none other than Josep Tarradellas. The small coins in the system were produced and entered into circulation. However, what is the most interesting is that from the test notes that never entered into circulation, today we know that the goal was to manufacture banknotes with much higher values until a full monetary system was established (Fig. 12). This ambition took shape in high-quality bills issued on paper with a safety watermark manufactured in Gelida by the company Guarro and designed and printed by Josep Obiols at the Oliva printing press in Vilanova i la Geltrú. That is, the

FIGURE 12
Generalitat de Catalunya, test banknote worth 1,000 *pessetes*, 1936-1937.

Printed paper, 164 x 97 mm
MNAC/GNC 310007-N

companies with the most experience and highest quality were chosen to manufacture the notes, which even today are an extraordinary testimony if we bear in mind the full range of obstacles at the time. These pieces have drawn the attention of not only historiographic numismatics but also historians of the graphic arts like Santi Barjau²⁷ and art historians like Pilar Vélez.²⁸ Symbolically, they are a good example of the graphic arts and the Noucentista movement, with local symbols like labour and industry, the sculpture of the blacksmith by Josep Llimona and an image of Barcelona's shipyards, which are like a catalogue of local symbols quite distinct from the prevailing format and aesthetic found on the notes from the Bank of Spain.

Therefore, the currency circulating in this period was quite varied, as shown, for example, by the content of a lost wallet which was found by the city of Barcelona, in which large banknotes from the Republic coexist alongside local municipal and Generalitat coins. Furthermore, we should not forget that the queen of the black market was the old silver coins that had officially been demonetised and taken out of circulation.

Ultimately, the government of the Republic ended up withdrawing to Valencia and then Barcelona, until the retreat and final defeat, when issuing this currency was banned. One of the measures implemented to restore public monetary order was to strike cardboard disks bearing the coat-of-arms of the Republic, on the back of which a seal of legal tender had to be affixed.

After the Civil War, people had to choose banknotes and coins to see what the new government would accept and what it would reject as seditious, whose value it refused to acknowledge. The key date was the military uprising—18 July 1936—which was designated as the moment when Republican money ceased being considered legitimate. Only the Republican money issued until that date was accepted. The entry of Franco's troops also entailed the onset of the new 'national' currency and the resurgence of underground currency, as well as the destruction or concealment of the demonetised currency, which was stored in many homes as a memento.

NOTES AND REFERENCES

- [1] See especially SALAT, J. *Tratado de las monedas labradas en el principado de Cataluña*, Barcelona, 1808, Botet, J. *Les monedes catalanes*, 3 vol., Barcelona, 2007-2011 and the extensive publications of CRUSAFONT, M., which we shall cite throughout the article.
- [2] The essential summary of this topic is still VÍCTOR FERRO. *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Eumo Vic, 1987.
- [3] ALBERT ESTRADA-RIUS. *La lluita contra la moneda falsa a la Catalunya de Felip II (1598-1621)*. Ajuntament de Barcelona, 2011.
- [4] MIQUEL CRUSAFONT. *La moneda catalana local (s. XIII-XVIII)*, Barcelona, 1990.
- [5] XAVIER SANAHUJA. *La moneda municipal a Reus i el seu entorn (s. XV-XVIII)*, Centre de Lectura, Reus 2005.
- [6] X. SANAHUJA. 'La moneda municipal de Vic (i II): segles XVI-XVII (1519-1652)', *Ausa*, XXI, 152, pp. 157-180.
- [7] MIQUEL CRUSAFONT. *Història de la moneda catalana a la guerra dels segadors 1640-1652*, Barcelona, 2001.
- [8] MIQUEL CRUSAFONT, 'Encuny de revers d'una peça de 5 rals de Vic de la Guerra dels Segadors (1640-1652)', *Acta Numismàtica*, 47, Barcelona, 2017, pp. 161-163.
- [9] ESTRADA-RIUS, A. 'Consideracions iconogràfiques a l'entorn d'un gravat atribuït a Ramon Olivet (1646)', *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, XX/2006, Barcelona, 2007, pp. 35-49.
- [10] JOSEP TRAMULLES. *Promptuario y guía de artificios plateros*, Madrid, 1734.
- [11] ALBERT ESTRADA-RIUS. *La Real Casa de la Moneda de Barcelona*. Universitat Pompeu Fabra. Barcelona, 2018, pp. 634-635. (Spanish translation revised from the Catalan original published in Barcelona, 2015).
- [12] XAVIER SANAHUJA. *La seca del Principat de Catalunya (1809-1814)*, Reus, 2003.
- [13] ENRIC GOIG. *La moneda catalana de la Guerra de la Independència (1808-1814)*, Círculo Filatélico y Numismático. Barcelona, 1974.
- [14] MARTA CAMPO, ALBERT ESTRADA-RIUS and MARIA CLUA. *Guia numismàtica*. Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona, 2004, pp. 193-195.

- [15] Pere VEGUÉ (Dir.). *El Tresor de Puig-Reig*, Gabinet Numismàtic de Catalunya. Barcelona, 1982.
- [16] RUIZ, F., ALENTORN, J. *Catálogo del papel moneda español*, 1974, pp. 234-238.
- [17] RUIZ, F., ALENTORN, J. *Catálogo del papel moneda español*, 1974, p. 327.
- [18] *Base sisena. Catalunya serà l'única sobirana del seu govern interior. Per tant, dictarà lliurement les seves lleis orgàniques; tindrà cura de la legislació civil, penal, mercantil, administrativa i processal; de l'establiment i el cobrament d'impostos; de l'encunyació de moneda, i tindrà totes les altres atribucions inherents a la sobirania que no corresponguin al govern central segons la base primera.* (Sixth Base. Catalonia will be the sole sovereign of its internal governance. Therefore, it shall freely enact its own organic laws; it shall oversee civil, criminal, mercantile, administrative and trial laws; it shall establish and collect taxes; it shall strike its own currency; and it shall have all the other attributes inherent to sovereignty that do not correspond to the central government according to the first Base.)
- [19] Albert ESTRADA-RIUS (coord.). *La falsificació de moneda a la Catalunya del segle XIX*, Barcelona, 2013.
- [20] Miquel CRUSAFONT. *Catàleg general de la moneda catalana*, Barcelona, 2009, cat. no. 6048-6053.
- [21] <https://blog.museunacional.cat/laltra-cara-del-diner-la-moneda-subversiva/>.
- [22] CRUSAFONT. *Catàleg general de la moneda catalana*, Barcelona, 2009, cat. no. 6054.
- [23] Albert ESTRADA-RIUS, A. (coord.). *La moneda a la guerra civil espanyola: art, disseny i propaganda*. Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona, 2020.
- [24] Antoni LÓPEZ I LLUCH. *Les monedes de les cooperatives catalanes (1850-1950)*, 3 volums, Barcelona.
- [25] Antoni TURRÓ. *El paper moneda català i altres signes monetaris: emissions de la guerra 1936-1939. Catàleg general històric-descriptiu: Valls d'Andorra-Principat de Catalunya*, Diputació de Barcelona. Barcelona, 1982 (reissued in Barcelona, 2007).
- [26] <https://www.lesfranqueses.cat/actualitat/noticies/2015/08/04/franqueses-dona-bitllets-emesos-durant-la-guerra-civil-al-museu-nacional-d-art-de-catalunya>.
- [27] Santiago BARJAU. 'Les impremtes i la producció dels bitllets en el seu context'. In: A. ESTRADA-RIUS (coord.), *La moneda a la guerra civil espanyola: art, disseny i propaganda*, Barcelona, 2020, pp. 85-96.
- [28] Pilar VÉLEZ. 'Josep Obiols i el disseny dels bitllets de la Generalitat de Catalunya'. In: ESTRADA-RIUS, A. (coord.), *La moneda a la guerra civil espanyola: art, disseny i propaganda*, Barcelona, 2020, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, pp. 97-108.

BIOGRAPHICAL NOTE

The author holds PhDs in Law from the Universitat Pompeu Fabra (UPF, 2001) and in History from the Universitat de Barcelona (UB, 2012). He has been the curator at MNAC's Gabinet Numismàtic de Catalunya since 2000 and an associate professor at the Universitat Autònoma de Barcelona and the UPF since 2001. He has specialised in studying mints and money manufacturing and counterfeiting in Catalonia, and he has published a number of monographs on this topic and overseen publications by multiple authors. He is a full elected member of the Reial Acadèmia de Bones Lletres (2022) and the Real Academia Europea de Doctores (2022) and a corresponding scholar of the Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi (2013), the Real Academia de la Historia (2019), the Real Academia de Jurisprudencia y Legislación (2015) and the Instituto Bonaerense de Numismática y Antigüedades (2015). He has received the Javier Conde Garriga (2011) and Mérito Numismático (2017) medals, the latter from the Asociación Numismática Española, along with the Pròsper de Bofarull Prize from the IEC (2014) and the 23rd Mediaeval Studies grant from the Fundació Noguera (2013).

My profession, however, is being Joan Fuster

Antoni Furió*
Universitat de València

Received 9 October 2022 · Accepted 9 February 2023

ABSTRACT

This article sets out to examine the figure, work and literary and political significance of Joan Fuster on the centennial of his birth and 30 years after his death. Joan Fuster, the most important essayist in Catalan in the twentieth century, cut from the same cloth as Eugeni d'Ors and Josep Pla, is a polyhedric personality with many faces: man of letters, civil intellectual, poet, scholar, literary critic, historian of literature and culture, translator, editor, newspaper columnist, thinker, civic referent, cultural and political activist, father of the Catalan Lands... This article makes a brief survey of his literary and public career as a writer, from the biographical and historical circumstances of his entrée into Catalan literature and culture to the continued relevance of his literary output and political proposals.

KEYWORDS: Joan Fuster, essay, Catalan literature, Sueca, centennial

Many of you may have identified the phrase I borrowed as the title of my lecture (28th September 2022, Institut d'Estudis Catalans). It is half of an aphorism contained in *Consells, proverbis i insolències*, one of Joan Fuster's most emblematic books, published in 1968, which says in its entirety: 'Some people are lawyers or teachers, or politicians, or bishops, or poets or farmers. My profession, however, is being Joan Fuster.'¹ What exactly is the profession of being Joan Fuster? Who was Joan Fuster, who was born on 23 November, 1922, 100 years ago, and for whom the Institut d'Estudis Catalans and the Institució de les Lletres Catalanes have organised this academic conference we are holding today? I could have actually begun with another quip which is intentionally similar: 'You know the celebrated Greek aphorism: Joan Fuster is the measure of all things'.² Once again, I ask who was Joan Fuster, the figure that has summoned us here today and the author of these two clear statements of his own individuality? A glance at the programme of today's conference and the many pages that have been written and published about him and his work confirm that he was a multifaceted personality who wore many hats, which scholars and critics compare and even contrast with each other, convinced that their choice is the right one and that the other dimensions are not only minor and supplementary—what Fuster had to do because no one else could—but hindered or prevented him from giving

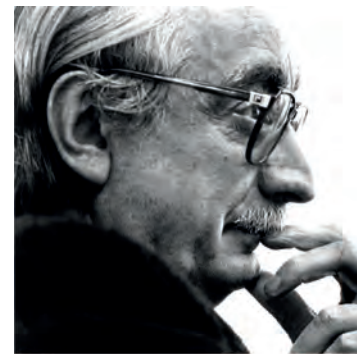

FIGURE 1. Official logo commemorating the centennial of the birth of Joan Fuster. Ministry of Culture of the Generalitat de Catalunya.

more in that particular field, be it literature, scholarship, thinking or politics.

Fuster was a man of letters, an author, poet, essayist, scholar, literary critic, historian of literature and culture, translator, editor, opinion columnist, thinker, civic referent, cultural and political activist, father of the nation, member of the Institut d'Estudis Catalans... On the com-

* **Contact address:** Antoni Furió. Departament d'Història Medieval i Ciències i Tècniques Històriques, Universitat de València.
E-mail: antoni.furio@uv.es

memoration of his centennial—but also for some time now, especially since his death 30 years ago—some people have been foregrounding the idea that the political dimension of his work has eclipsed—and damaged—the strictly literary dimension and hindered the reception of his literary works. They claim that Fuster the politician—or even worse, the activist—disfigured and even diminished Fuster the writer, a writer who has been totally overstated not so much for his literary stature but for his political projection, because of his status as a father of the nation. Last year, in the book *Dioses de época* published by Destino, Valentí Puig held no punches as he expressed his disdain: ‘Joan Fuster is one of the most overrated figures in Catalan culture, in no small part because he had been an apostle of pan-Catalanism’.³ And he is not the only one who believes or says this. Some are convinced that Fuster’s unearned fame is due to non-literary reasons and that his excellence as a writer should not be sought in his literature or even his thinking. Javier de Lucas, a professor of the philosophy of law and political philosophy at the Universitat de València and PSOE Senator in Madrid, still rankled by the title that Joan Fuster put on his 1975 book *Contra Unamuno y los demás*,⁴ wrote in *La Vanguardia* early this year a preventive article against the expected adulatory excesses of Fuster Year—I say preventive because the article appeared in the first week of January 2022, when the year had not even begun yet: ‘Fuster lacks philosophical stature’.⁵ At best, Fuster might be on par with Josep Pla or Eugeni d’Ors, but he was ‘light years’ from Unamuno, not to mention all the other thinkers with whom he has been compared, from Bertrand Russell to Albert Camus and Jürgen Habermas. It seems to me that the only one who ventured in this direction, half-joking, half-serious, was Montserrat Roig, a close friend of Fuster’s, who presented him as ‘a village Diderot’ in a report in *Destino* magazine in 1972.⁶ There is no crime in that definition, nor any intention to hyperbolically compare him to the French *philosophe*. But despite the differences between the two, the parallelism was apt. And similarly, I believe that the other comparisons worked, too, not so much in equalling authors who are very different in stature and projection, but rather in highlighting their role as civil intellectuals who participated in the public debate. And this cannot be denied him, despite the fact that Fuster ‘lacks philosophical stature’.

‘Philosophical thinking’, continued a crotchety, scornful De Lucas, ‘is something very different from journalist acuity and even essay-writing skill’, and consequently, there should be no doubt as to the inferiority of the ‘type of scepticism and—shall we say—sort of Mediterranean epicureanism in Fuster, compared to a body of thinking [Unamuno’s] which plumbed Kierkegaard’s exigent existential anguish’. He heaps derision upon derision to prepare for and lay fertile ground for the final apotheosis, which is direct and brutal: ‘And if one tries to bring up yardsticks of philosophical depth, let us set frivolities aside: there is no possible comparison [with Unamuno],

among other reasons because I believe that Fuster did not aspire to the philosophical undertaking (and would have been unable to)’.⁷ I do not know whether he would have been able to—a conjecture or value judgement which exposes De Lucas’ dislike of him—but I do know that he did not try to. And in any case, it is worth noting that two doctoral theses have been written on Fuster’s relationship with philosophy: one by Antoni Riera on *La raó moral de Joan Fuster* published in 1993,⁸ and one by Júlia Blasco, which was never actually read, although the recordings used for the study were published in 2012 with the title of *Joan Fuster: converses filosòfiques*.⁹

The detonator of this malevolence was probably the book I mentioned above, which includes the article ‘El caso de don Miguel’ (‘don Miguel’ referring to Unamuno), a half-page newspaper text initially published in *La Vanguardia* in 1971.¹⁰ If one were determined to compare Fuster and Unamuno, it would have been preferable to also bear in mind the other texts that the former, the writer from Sueca, devoted to the latter, the rector of the Universidad de Salamanca, not always in an ironic vein, especially, ‘Maragall i Unamuno, cara a cara’ published in *Pont Blau* in 1953¹¹ and later included in the book *Les originalitats* in 1955.¹² In any case, it is true that Joan Fuster’s critical and enlightened rationalism was unlike the agonised, irrational, premodern philosophy of ‘don Miguel’. I do not believe that anyone would jump the very first day of the Unamuno centennial to issue warnings about the risk of sanctifying the Spanish writer and philosopher, or to announce that his work and his intellectual stature are overstated. No one would have understood that, among other reasons because Unamuno is now history, pure archaeology (and if not, even worse), beyond good and evil. Yet Fuster remains alive, and this is why he is blamed for his own sins and those committed after him, even the Procés.

This allows some people to tiptoe past the political facet of the writer and his work and only claim his literary quality, supposedly toned down by his political workings, while it allows others to question even his literary virtues, which are far below where they think they should be, more for their political signification than for their merits in the field of literature and culture, especially compared to writers and thinkers from Spanish culture, for example. Why compare Fuster with Unamuno, or with whomever, other than with the intention to belittle the former and the language and culture he represents? It is obvious, though not always acknowledged, that behind this kind of attack and biased comparison is also a clear and indubitable political intentionality. In one case, the goal is to conceal the writer’s political ideas, especially his position on the national question and the shared future of the Catalan Lands, not to mention the very notion of the Catalan Lands, which would have harmed not only the reception of his literary output but also his own literary work. And the other seeks to challenge Catalan literature and culture by challenging Fuster himself: if Fuster, the most impor-

tant Catalan essayist of the twentieth century, does not make the grade as a writer (and even less as a thinker), then Catalan literature and culture do not make the grade as either literature or culture. They are a domestic literature and culture, meant for the home, typical of subaltern cultures and appropriate for innocuous festive celebrations (like the Jocs Florals, Fuster Year or all the ‘Years’ that Catalan institutions wanted to devote to a given writer), but in no way are they Literature and Culture proper, which, in Valencia, Madrid, Seville and Barcelona, are only those expressed in Spanish.

Joan Fuster—and I am beginning to answer the questions I asked at the start of my speech—is first and foremost a writer. But he is a writer in Catalan—although, due to the sociopolitical conditions of his day, much of his work, especially that published in newspapers, originally appeared in Spanish¹³—and that, his status as a writer in Catalan, gave him a political connotation from the very start. First, because he wrote in a banned language, and when the ban was loosened Catalan continued to be bedevilled by the Franco dictatorship and later, during democracy, by the constant Francoist leftovers in the deep state structures—the *deep state*. Secondly, because Catalan does not have a state behind it—not even a federal state or one that recognizes itself as plurinational—to defend it from this structural harassment and the attacks it constantly endures, which are accelerating its extinction. For a writer in Catalan, going from literature to politics had to be, and still is today, a ‘natural’, instinctive and logical step if one is aware of the extra-literary problems that threatened and continue to threaten the viability of his or her language as a vehicle of culture and literary expression, and even its very survival and that of the culture and society expressed through it.¹⁴ The political dimension of the oeuvre of Joan Fuster lies precisely in safeguarding and bolstering the usefulness of Catalan as a literary vehicle and working towards the survival and continuity of Catalan culture—the culture that is expressed in Catalan, and therefore Valencian as well—at a time of accelerated economic, social, political and cultural changes, as in the second half of the twentieth century.

He was a writer, yes. He was a great essayist, of a kind with Eugeni d’Ors and Josep Pla, whom he admired so much, and who so heavily influenced him in both form—intelligent prose, accurate adjectives—and intention: modernity, the desire to modernise, pro-European, of the country and its culture. Joan Fuster is a giant in the literature of ideas, in the intelligent observation of the political and social reality—and the culture—of his time, and of the critical thinking of the twentieth century, and he still casts a long shadow well into the twenty-first century. As Gustau Muñoz says in an article published this year in *L’Espill*, the journal that Fuster himself founded and Gustau and I currently co-direct, Fuster’s oeuvre is an ocean of suggestions, of brilliant, incisive pages. And they have withstood the test of time admirably: ‘Hundreds of his pages, literally, still hold up and still prompt reflection, smiles, the

FIGURE 2. Joan Fuster i Ortells (Sueca, 1922–1992) was one of the most important Valencian writers and intellectuals in the twentieth century. © Espai Joan Fuster

spark needed to activate neurons, the pleasure of intelligence...’¹⁵

Joan Fuster is also a great European and universal writer in the humanistic tradition spanning from Erasmus to Michel de Montaigne, to the members of the French Enlightenment, Voltaire and Diderot, and to Bertrand Russell, Albert Camus and Jean-Paul Sartre in the twentieth century. He was a heterodox, a dissident, just like many of the writers he studied, and for many generations of Valencians he was also a *maître-à-penser*, an intellectual committed to the problems of his time and his country.

Where did this towering writer appear—and what causes explain his appearance?—, who in 1968, when he was just 45 years old, published the first volume of his Complete Works in the ‘Clàssics catalans del segle XX’ (Catalan Classics from the Twentieth Century) collection. He himself justified it, not without apprehension and relatively smug modesty, in his introduction to the book:

One of the worst things that could happen to me in this life—this literary life, I mean—was to see myself described as ‘classic’. The epithet felt agonising: it is slightly lifeless, pedantic and perhaps even a bit libellous. And yet here I am. The label is merely a commercial ruse, of course. The editors think that a collection of Complete Works will be sold more easily if the official title ‘classics’ is pasted onto authors who have been lucky or naive enough to sign a contract. They may be wrong. In any event, we poor wordsmiths who limit ourselves to dealing with the consequences of the manoeuvre do not deserve to be accused of petulance. And, in fact, the risk of petulance would be minimal: the name ‘classic’ applied to us is corrected by two quite explicit extenuating circumstances: ‘Catalan’ and ‘from the Twentieth Century’. I suspect that a ‘Catalan Classic from the Twentieth Century’ must be a rather moderate dose of ‘classic’. So, let’s just let it go.¹⁶

For many, even for those who knew him well, Fuster is a unique case that is difficult to explain. Back when he

published his first article in 1944 at the age of 22, a critical assessment entitled ‘Vint-i-cinc anys de poesia valenciana’,¹⁷ he disconcerted the older literary generation who had survived the war and defeat with his mastery of the language and his exigent prose, to such an extent that Carles Salvador wondered whether his name was not a pseudonym: ‘Joan Fuster, a Valencian critic and poet whom we personally do not know, is already a mature writer, and given the way the stars in our literary firmament appear, we even suspect that J. Fuster is not a given name but the vulgarity of a pseudonym’.¹⁸ ‘Given the way the stars in our literary firmament appear’: that is, very seldom and rarely, not suddenly and abruptly. There was just a handful of writers in Catalan in the defeated, dreary Valencia just after the Civil War, and they did not even know each other. And the appearance of each new writer was hailed as a miracle.

In turn, the journalist and politician Vicent Ventura, a close friend of Fuster’s, described him as a genetic fluke.¹⁹ I do not deny mutations, genetic accidents. We wouldn’t be where we are without them. We might still be living in trees or trying to walk upright on the savanna. But in my opinion, the causes—both biological or biographical and cultural, historical—are others: Sueca, his father and books. In the town of Sueca, where Joan Fuster was born in 1922, 100 years ago, Spanish was only spoken by the judge of first instance, the civil guard contingent, the nuns in the old-people’s home and the schoolteachers at school, but not on the street. It was a highly socially polarised locality, where the majority were agricultural day-labourers or immigrants,²⁰ among them Fuster’s family,²¹ attracted by the possibilities of work in rice farming. But the writer’s father, Joan Baptista Fuster Seguí, deserted the countryside, studied arts and crafts and, unlike the day-labourers, who were all anarchists, became a Carlist. He turned right-wing and Carlist, like the majority of the wealthy landowners in town, who in 1899 purchased for Sueca the title of City from the Queen Regent Maria Cristina of Austria. This would have major consequences for his son. He was able to frequent the Carlist social club, which had a busy schedule of recreational and social activities, as well as cultural events, with poetry readings, concerts and regular plays, many of them in the vernacular. He was also able to socialise and befriend the sons of the wealthy, of the large agricultural landowners. And most importantly, he was able to study at the same school as them, the Centro Politécnico, because his father was a drawing teacher there.²²

It is worth noting that there were two parallel literary traditions in Sueca. One was more cultivated and refined, Catholic and conservative, expressed in a Catalan that was faultless but archaic and far from the language spoken on the streets. The other was more popular and festive, republican and intentionally peppered with Spanish words to accentuate the comic effect. Fuster’s first contact with Catalan as a literary and cultural language must have been at the Carlist social club in the second half of the

1920s and early 1930s. With the Republic, political convictions turned radical, and the conservative traditionalism of the Carlist parents was no longer either sufficient or attractive for the children. Of the two sons of the Carlist leader in Sueca, one, Josep Garcia Messeguer, became the founder of the Falange in Sueca, while the other, Ramon Garcia Messeguer, founded the Communist Party there. The elder one, Josep, wrote an *auto sacramental* entitled *Magdala*,²³ inspired by Mary Magdalene, in a Catalan that was stuff and likely difficult for the audience to understand, with music by Marià Martí; it premiered at the Saló Joventut Tradicionalista in Sueca on 23 March 1935. And I’m certain that before he was assassinated in December 1936 at the age of 36, he had influenced the young Joan Fuster, who could not have been more than 12 or 13 years old. I can deduce this because in September 1939, five months after the war finished, Joan Fuster and his friend Fermí Cortés, aged 16 and 15, respectively, asked to join Lo Rat Penat—the institution that embodied the most traditional and folkloric Valencianism, founded in 1878—in Valencia. It was impossible for them to have become Valencianists in those five months, and the atmosphere had not been propitious for conservative Valencianism for the three previous years, that is, during the war, and with his father in a concentration camp. These two young Valencianists’ awakening to the language and culture of the Valencians must have come much earlier, before the war. In fact, verses in Catalan praising General Franco that Fermí Cortés wrote in 1938 still survive.²⁴ Writing verses was a hobby that the two friends shared, having been born and educated in a conservative, right-wing environment. The difference is that from the very start, Fuster and Cortés wrote theirs in Catalan, in a proper Catalan that Pompeu Fabra would have endorsed.

I have spoken about Sueca, Fuster’s father and his social and cultural milieu. The third factor that explains Fuster is books, reading. Another of the writer’s aphorisms also contained in *Consells, proverbis i insolències* is: ‘Books do not replace life, but life doesn’t replace books’. The writer in Valencian became a Valencianist and Catalanist by reading the writers from the Region of Valencia and Catalonia and discovering the territorial reach of the language and the extraordinary quality of its poets and storytellers. He also discovered the foundations of national revival in books like *Concepte doctrinal del valencianisme* by Joaquim Reig²⁵ and *El País Valencià* by Felip Mateu i Llopis²⁶. Mateu i Llopis was a conservative Valencianist from prior to the war who had joined the corps of archivists, librarians and archaeologists; in the 1930s, he ran the Numismatic section of the Museo Arqueológico Nacional in Madrid and served as the director of the Museu Arqueològic and the Biblioteca Provincial in Tarragona, and he was appointed director of the Biblioteca Central, that is, the former Biblioteca de Catalunya, in this very same building where we are now, whose name the Francoists changed because of how subversive they found the name of Catalonia.

Fuster was educated in this conservative, Catholic environment whose undisputed figure after the war was Xavier Casp, a regular participant in the Jocs Florals and other literary events in the Catalan language. However, his contact with republican and leftist writers in the post-war period, such as the aforementioned Carles Salvador, and especially with Catalans in exile in the Americas, led Fuster to evolve towards increasingly liberal, progressive positions.²⁷ Unlike in Catalonia, conservative, folkloric Valencianism took no issue with the regime, which used it politically. In fact, the daughter of General Aranda, the military officer who occupied Valencia in 1939, and the daughter of General Franco, Carmencita, were the doyens (*regines*, queens) of the Jocs Florals put on by Lo Rat Penat in the early 1940s.²⁸ Fuster could not have identified with this worn-out, innocuous Valencianism when modernism was elsewhere, in Spanish literature, especially in the generation of 1927, but also in Catalan literature, both at home and in exile. It took little time for him to break off ties with Xavier Casp, who bitterly accused him of preferring those who cried out ‘Visca Macià i mori Cambó!’ (Long live Macià, death to Cambó!), in allusion to the Republican exiles.²⁹ But the process was already underway and could not be stopped. In 1950, at the age of 32, Fuster published the article ‘València en la integració de Catalunya’ in *La Nostra Revista*,³⁰ made in Mexico, which condensed the essence of his political thinking: Catalonia’s incompleteness without the Region of Valencia and the Balearic Islands, and the integration of all three countries into a single nation.

The exiles, especially Vicenç Riera Llorca, organised Fuster’s first journey to Barcelona with the pretext of launching a slender volume on *La poesia catalana fins a la Renaixença*, published in Mexico in 1954.³¹ There he was also to read his poems and give a talk, but the primary purpose of the journey was to make contacts with the writers and intellectuals of Catalonia, who were surprised by the power of that new voice from the south.³² The rest is well known and impossible to summarise in just a few lines. They include the positive effect he had among the elderly, including Carles Riba, Clementina Arderiu, Josep M. López Picó and Rafael Tasis, and the youngest, including Albert Manent, Maurici Serrahima, Joan Oliver and Joan Triadú; his relationship with publishers, like Francesc de Borja Moll in Mallorca and Josep Maria de Casacuberta and Josep Maria Cruzet in Barcelona; with Oriol Folch and Joaquim Maluquer, with Josep Pla and Jaume Vicens Vives, with Max Cahner and Josep Maria Castellet; his first books and awards; *Nosaltres els valencians* and *El País Valencià*; the Catalan Lands; his ideological evolution towards a humanistic liberalism and a Gramscian Marxism; his desertion of lawyerdom, which he barely exercised; and his professionalisation as a writer, collaborating first with the newspapers of Valencia, and when they closed their doors on him, with those of Barcelona: *El Correo Catalán* put out by the cottoners’ lobby, *Tele-eXprés* and especially *La Vanguardia*; literary criti-

FIGURE 3. Joan Fuster after being attacked on 11 September 1981 with two explosive artefacts placed on the windows of his home on Carrer de Sant Josep in Sueca (Valencia). © Espai Joan Fuster

cism in *Destino* and other publications; articles in *Serra d'Or*; AC's first publishing venture;³³ his participation on the juries of almost all the literary awards; literary controversies, such as the one surrounding *La Plaça del Diamant*, which Pla, who had not read it, did not like because it had been submitted with the title *La Colometa* (*The Little Dove*), not suitable for a serious book; the Honorary Prize of Catalan Letters; honorary doctoral degrees; the Octubre Prizes; the bomb attempts which almost cost him his life in 1978 and 1981;³⁴ the gatherings at the bullring in Valencia; his being hired at the Universitat de València; his doctoral thesis and chair; disappointment and self-imposed silence; death... ‘And dying must be stopping writing’, another of his aphorisms. And another one: ‘My posterity will be of paper’.³⁵

The sheer volume of works published by Joan Fuster is immense: 70 books, 4,000 newspaper articles, hundreds of contributions to journals and other publications, prologues to others’ books, texts in painters’ catalogues and singers’ records...³⁶ and thousands of letters. The Catalan work alone, volumes four and five of which appeared this year, will fill seven volumes, each more than 1,000 pages long.³⁷ And this is only Fuster in Catalan, because there is still everything that has not yet been translated

and is only available today in periodicals libraries. Fuster Year would have been a good occasion to starting compiling, translating and publishing them, but the authorities seem to have their sights set elsewhere, towards another type of celebration, a more fleeting kind: academic conferences, a lecture series, some round tables. Regarding his correspondence, 19 volumes have been published so far, the last two of which compile the letters he exchanged with the inner circle, the hard core of Edicions 62: Josep M. Castellet, Eulàlia Duran, Teresa Lloret and Francesc Vallverdú.³⁸ And then there are translations to other languages: Galician, Spanish, English, French, Italian, German and Russian.³⁹ The translations do not necessarily ensure a good reception, but they do make it possible. Fuster is a European writer who challenges Europeans, the same way he challenges Valencians and Catalans.

I have little time left, but I still want to share two more ideas, even if briefly, before finishing. One is the comparison with Jaume Vicens Vives, the historian and intellectual referent of successive generations of Catalan politicians and businessmen, who died in 1960 at the age of 50. The influence of Vicens Vives' *Notícia de Catalunya* on Fuster's *Nosaltres els valencians* is clear and acknowledged, as is the fact that the latter bears the title that the former was supposed to have, but which the circumstances at the time, 1954, advised replacing with a more innocuous one. In this and other books, Vicens Vives was primarily addressing the captains of industry and politics who would one day spearhead the fate of Catalonia when the transition to democracy took place. His political thinking and especially his idea on Catalonia's fit within Spain, the idea that it should be Spain's engine, its locomotive, but not from the machine room or the economy but through leadership and politics, has permeated the mainstream majority of Catalanism, from *Convergència i Unió* to the *Partit Socialista*, from Jordi Pujol and Miquel Roca to Raimon Obiols, Narcís Serra and Pasqual Maragall, until well into the twenty-first century, until it was contested and replaced with the pro-independence movement and the '*procés*' (thwarted independence process). Fuster, in contrast, was unable to address the same audience, and his book was meant primarily for young university students, intellectuals and politicians who would also one day lead the country. They are two contemporary projects seeking political modernisation and progress, but with different nuances, territorial scope and readers.⁴⁰

And now for the other final idea. In an autobiographical report that Fuster sent to Josep Pla so he could write the *Homenot*—a volume in the biographical series published under this title—, which he had dedicated to him and published in 1962, the writer concluded his text with these words: 'I'm a hard worker—I don't want anyone to deny me this virtue—and the only thing I regret is that by force I need to earn a living writing, which now leaves me little time to read. Reading is the only thing that I have al-

ways found fun. And I don't want to die without having left functioning and "in shape" several teams of intellectuals and non-intellectuals in the Region of Valencia capable of shaking up—or at least trying to—this society in perpetual digestive somnolence...'⁴¹ In a letter written that same year, Fuster showed himself to be exultant: 'At first I said that there were promising young people. They are university students who work hard and do things that seem impossible in Valencia in 1962. Seen from afar, the *Universitat de València* has never given the impression of being as "Catalanised" as it is today. There are months in the academic year when almost half the para-academic events—lectures, colloquiums—are in Catalan, due not so much to the triad of local professors but to the pressure from a small group of students... These youths write verses, obviously, but they do more than just write verses. I have a lot of confidence in them. But no one can predict what will become of them in the future.'⁴²

The future is already past today, and in 1992, shortly before dying, in one of those 'unfinished conversations' with Toni Mollà published posthumously, Fuster expressed a great deal of disappointment: 'There has never been a generation here with so much intellectual potential... With this generation I'm talking about, the country could have been quite substantial. What the hell happened to make it fail to gel the way some of us hoped it would? Honestly, I don't know. Some took refuge in their specialisation or in politics, like Ardit and Cucó, who are historians; others, like Marquès, have to write doggerel for the newspapers—I assume out of economic need. And on it goes. If you look at it from afar, they were an impressive group. But when something like this happens in a specific society, if there are no platforms that bring them together, people become dispersed, which has always happened in Valencia since the late sixteenth century or even before. The city of Valencia does not feed its intellectuals.'⁴³

Of course, contrary to what was claimed a few years ago, history has not ended, and there is still room for hope in both the Region of Valencia and the Catalan Lands. Fuster's basic, essential idea—once, again, another aphorism: 'Do not have more convictions than those that are decidedly essential'—remains alive and well, and relevant: the idea that if it is not shared, there will be no future for anyone separately, not even for Catalonia, at least in national terms. As I said before, Fuster is an immense writer, and this is his main faculty, but it is not surprising that, just like more than 70 years ago when he first embarked on his literary journey, and even today for Valencian and Catalan writers in general, writing in either language is a political act.⁴⁴ Nor that literature, especially good literature, the most exigent kind, ends up leading to politics one way or another. Joan Fuster's oeuvre, which the centennial of his birth encourages us to discover or reread, serenely and without prejudices, is good proof of this.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Joan FUSTER. *Consells, proverbis i insolències*. Editorial A.C., Barcelona 1968.
- [2] *Ibid.*
- [3] Valentí PUIG. *Dioses de época*. Destino, Barcelona 2021.
- [4] Joan FUSTER. *Contra Unamuno y los demás*. Península, Barcelona 1975.
- [5] Javier DE LUCAS, 'Pro Fuster, "malgré" cierto fusterianisme', *La Vanguardia*, 4 January 2022.
- [6] Montserrat ROIG, 'Joan Fuster: ¿un Diderot de pueblo? 1. La medida del hombre,' *Destino*, no. 1815 (15 July 1972), pp. 22-23; and 'Joan Fuster: ¿un Diderot de pueblo? 2. El hombre intelectual, medida de todas las cosas', *Destino*, no. 1816 (22 July 1972), pp. 22-23, later compiled in *Retrats paral·lels 3*. PAM, Barcelona 1978, pp. 147-155.
- [7] DE LUCAS, 'Pro Fuster...' At the end of Fuster Year, professor De Lucas has returned to the charge with a new diatribe against the writer, whom he reproaches for 'his meanly contemptuous (probably self-conscious) attitude towards the rector of Salamanca, whom he never understood, because Unamuno's philosophical profundity was far removed from the enlightened journalism that characterised the writer from Sueca. Unamuno will remain one of the greats in the universal history of philosophy and thought, something to which—in my opinion—Joan Fuster cannot even aspire.' Post published by Javier de Lucas on his Facebook and Twitter accounts on 31 December 2022.
- [8] Antoni RIERA, *La raó moral de Joan Fuster*. Curial, Barcelona 1993.
- [9] Júlia BLASCO ESTELLÉS, *Joan Fuster: converses filosòfiques*. Tres i Quatre, Valencia 2002.
- [10] Joan FUSTER, "'El caso de don Miguel', *La Vanguardia*, 21 May 1971, compiled in *Contra Unamuno y los demás*, cit.
- [11] Joan FUSTER, 'Maragall i Unamuno, cara a cara', *Pont Blau*, 8 (April 1953), pp. 112-115, and 9 (May-June 1953), pp. 143-146.
- [12] Joan FUSTER, 'Maragall i Unamuno, cara a cara', in *Les originalitats*. Barcelona, Barcino, 1956, pp. 41-63.
- [13] Incomprehensibly, the project to translate Joan Fuster's complete works into Catalan has been described as 'imbecility' by the Valencian commissioner of Fuster Year ('It is an imbecility to translate his entire output, because translating Joan Fuster from Spanish into Catalan is impossible, not the other way round', Joan Carles MARTÍ, 'Entrevista a Francesc Pérez Moragón', *Levante*, 20 November 2022), against the wishes of the writer himself, who entrusted the operation to his heir, the writer Josep Palàcios, in a testamentary disposition, and also counter to what has been done for Josep Pla, for example. Most of the written output of both Fuster and Pla originally appeared in Spanish, and without the task of translating and editing Pla's work promoted by Josep Vergés, the director of Destino publishing house, we would not now have the monumental work (47 volumes published between 1966 and 1992) that confirms the writer from Palafrugell as an immense Catalan author, and in Catalan.
- [14] See an early testimony of Fuster's attitude to it in Antoni FURIÓ, 'De la literatura i la cultura a la política', *L'Espill*, 67 (2021), pp. 21-32.
- [15] Gustau MUÑOZ, 'Llegir Fuster al segle XXI', *L'Espill*, 67 (2021), pp. 33-46. This text, along with others that the author has devoted to the writer from Sueca, is compiled in Gustau MUÑOZ, *Profeta de la raó. Sobre Joan Fuster*. Afers, Catarroja-Barcelona, 2023.
- [16] Joan FUSTER, 'Introducció', *Obres Completes/1*. Edicions 62, Barcelona 1968, pp. 7-20 (p. 7).
- [17] Joan FUSTER, 'Vint-i-cinc anys de poesia valenciana (1920-1944)', *Almanaque de Las Provincias para 1945*. Las Provincias, Valencia 1944, pp. 393-396.
- [18] Carles SALVADOR, 'Un nuevo poeta', *Las Provincias*, 10 May 1947.
- [19] The expression 'genetic accident' regarding Fuster was first attributed to Vicent Ventura by Josep Iborra, as Ventura himself recounted in a public speech in which he, in turn, attributed it to Fuster himself, who apparently used it in one of his *Final Judgements* to refer to the importance of biological chance in the creation of people's uniqueness, their own way of seeing the world, which is their own and different to others'. <https://www.youtube.com/watch?v=InzIkcAktF0>
- [20] Salvador VENDRELL and Salvador CARBONELL, 'Dades per a l'estudi de l'estructura social i econòmica de Sueca (1922)', *Quaderns de cultura de Sueca*, I (1980), pp. 93-106.
- [21] Antoni FURIÓ, *Àlbum Fuster*. Edicions Alfons el Magnànim, Valencia 1994.
- [22] *Ibid.*
- [23] Josep GARCIA MESEGUER, *Magdala. Auto sacramental en dos actos y seis cuadros*. Sueca 1935.
- [24] Personal archive of Fermí Cortés.
- [25] Joaquim REIG, *Concepte doctrinal del valencianisme*. L'Estel, Valencia 1932.
- [26] Felip MATEU I LLOPIS, *El País Valencià*. L'Estel, Valencia 1933.
- [27] J. Àngel CANO MATEU, 'Les relacions literàries i culturals entre Carles Salvador i Joan Fuster: la correspondència inèdita', in Manuel PÉREZ SILDANYA and Rafael ROCA, eds., *Actes del Dissetè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes i Institut d'Estudis Catalans, Valencia-Barcelona, 2017, pp. 249-259. Joaquim ESPINÓS, 'L'epistolari de Joan Fuster amb l'exili americà', in Carles CORTÉS et al., eds., *Epístola i literatura. Epistolaris: la carta, estratègies literàries*. Denes, Valencia, 2005, pp. 205-216.
- [28] Santi CORTÉS, *València sota el règim franquista (1939-1951): instrumentalització, repressió i resistència cultural*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Institut de Filologia Valenciana, Barcelona-Valencia 1995.
- [29] Joan FUSTER, *Correspondència. 9 i 10*. Xavier Casp, Miquel Adlert, Santiago Bru i Vidal, edited by Josep Ballster. Tres i Quatre, Valencia 2006-2008.

- [30] Joan FUSTER, 'València en la integració de Catalunya', *La Nostra Revista*, 52-53 (April-May 1950), pp. 136-137.
- [31] Joan FUSTER, *La poesia catalana fins a la Renaixença*. Edicions catalanes de Mèxic, Mexico 1954.
- [32] Joan Fuster's first journey to Barcelona can be traced through his correspondence, in particular the letters he exchanged with Vicenç RIERA LLORCA: *Correspondència de Joan Fuster. 15 i 16. Vicenç Riera Llorca*. Tres i Quatre, Valencia 2021.
- [33] Regarding this publisher, which takes its name from the initials of its owner Armand Carabén, although it is also said to mean 'Aportació Catalana', see the recent study by Teresa MUÑOZ LLORET, 'A.C., una aventura editorial de Joan Fuster', in Ferran CARBÓ, Antoni FURIÓ and Tobias GRIMALTOS, eds., *Una posteritat de paper. Simposi internacional Joan Fuster (Centenari del naixement, 1922-2022)*. Publicacions de la Universitat de València, Valencia 2022, pp. 321-348.
- [34] Francesc BAYARRI, *Matar Joan Fuster (i altres històries)*. Companyia Austrohongaresa de Vapors, Almàssera, 2018 (new edition in 2022).
- [35] Aphorisms compiled in the book *Consells, proverbis i insolències*. Editorial A.C., Barcelona 1968.
- [36] Antoni FURIÓ, 'La producció bibliogràfica de Joan Fuster', in Josep Iborra, ed., *Homenatge a Joan Fuster*. Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura / Consell Valencià de Cultura, Valencia 1994, pp. 365-379; Josep BALLESTER and Antoni FURIÓ, *Joan Fuster 1922-1992: 10 anys després. Breu antologia i bibliografia sobre l'autor valencià*. Institució de les Lletres Catalanes, Barcelona 2002.
- [37] Joan FUSTER, *Obra Completa*, edited by Antoni FURIÓ and Josep PALÀCIOS, I. *Poesia, aforismes, diari, vinyetes i dibuixos*. Edicions 62-Universitat de València, Barcelona 2002; II-III. *Assaig, 1 i 2*. Edicions 62-Universitat de València, Barcelona 2012; IV-V. *Llengua i literatura, 1. Dels orígens a la Renaixença i 2. Època contemporània*. Edicions 62-Universitat de València-Institució Alfons el Magnànim, Barcelona 2022. Volumes VI and VII currently under preparation and are slated to be issued in 2024.
- [38] Joan Fuster, *Correspondència. 18 i 19. L'entorn d'Edicions 62, 1ª part (Josep M. Castellet i Francesc Vallverdú), 2ª part (Eulàlia Duran i Teresa Lloret)*, edited by Teresa MUÑOZ LLORET. Tres i Quatre, Valencia 2022.
- [39] Translations of Joan Fuster's works include *Dictionary for the Idle* by Dominic KEOWN. Sheffield Academic Press-CEIC Alfons el Vell, Sheffield 1992 (reissued in 2006 by Five Leaves Publications, Nottingham); *Dizionario per gli oziosi* by Donatella Siviero. Tullio Prionti, Naples 1994; *Giudizi finali* by Giuseppe Faggin. Mobydick, Faenza 2006; and *Dictionnaire à l'usage des oisifs* by Jean Marie Barberà. Anacharsis, Toulouse 2014; and the following were translated in 2022, the year of his centennial: *Nacionalismo, liberalismo e outros temas* by Xesús González Gómez. Laivento, Santiago de Compostela 2022; *Final Judgements* by Mary Ann Newman. Fum d'Estampa Press-AVL, London 2022; and *Sagitario* by Maria Rosich. Rayo Verde, Barcelona 2022. The translations into German and Russian are currently under preparation.
- [40] Antoni FURIÓ, 'Nosaltres, els valencians i Notícia de Catalunya, Fuster i Vicens Vives, cara a cara,' *Serra d'Or*, 626 (2012), pp. 22-25.
- [41] 'Informe autobiogràfic de Fuster a Josep Pla', in Joan Fuster, *Correspondència. 1. Carner, Manent, Riba, Pla, Espriu, Villalonga*, edited by Francesc PÉREZ MORAGON. Tres i Quatre, Valencia 1997, pp. 270-277.
- [42] Letter from Joan Fuster to Josep Pla, in Joan Fuster, *Correspondència. 1, cited*, pp. 117-126 (p. 123).
- [43] Toni MOLLÀ, *Joan Fuster. Converses inacabades*. Tàndem, Valencia 1992, pp. 35-36.
- [44] Writing in either language is a political act in itself. See Antoni Furió, 'L'escriptor, fins i tot quan no fa "política", fa política', in *Joan Fuster: Història i Memòria*, edited by Josep L. MARTÍN BERBOIS and Antoni MARTÍ MONTERDE, Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2023.

BIOGRAPHICAL NOTE

Antoni Furió is a professor of mediaeval history at the Universitat de València and member of the Institut d'Estudis Catalans. He has published a biographical approach of Joan Fuster (*Àlbum Fuster*, Valencia, IVEI-Edicions Alfons el Magnànim, 1994); is the co-editor with Josep Palàcios of the *Obra Completa* of Joan Fuster, five volumes of which have already been issued (Barcelona, Edicions 62, 2002-2022); is the director of the writer's *Correspondència*, 20 volumes of which have already appeared (Valencia, Tres i Quatre, 1997-2023); and with Gustau Muñoz co-directs *L'Espill*, the culture and thinking journal that Joan Fuster founded in 1979, which began a second period of publication in 1999.

Socialists and communists and the Catalan national question: From 1888 until recent times

Albert Balcells*
Institut d'Estudis Catalans

Received 18 November 2022 · Accepted 20 December 2022

ABSTRACT

During the first third of the twentieth century, the socialists did not have a positive stance towards the Catalan demand for autonomy, and the dependence on the socialist leadership in Madrid hindered their expansion in Catalonia, where anarcho-syndicalism predominated until 1936. After the unification of socialists and communists in Catalonia at the beginning of the Civil War, the unified party and its trade union became a central force until the republican defeat in 1939. After the Franco regime, socialism became an important force in Catalonia until it started to govern the Generalitat in 2003 and contributed to the re-Catalanisation of the country.

KEYWORDS: Socialists, communists, Marxism, Catalan national question

Catalan particularism in the guise of patriotism that defends against the Spanish state's de-Catalanising actions has had clearly anti-centralist manifestations since the 1840s. Between 1848 and 1873, it was interpreted as republican federalism. The definition of Catalonia as a nation or nationality had spread before the end of the century, and this was prior to Spain's colonial defeat in 1898 with the loss of Cuba, Puerto Rico and the Philippines and before the 1901 electoral victory in Barcelona of the first Catalanist political party: the Lliga Regionalista de Catalunya (Regionalist League of Catalonia).

Other events worth recalling alongside the first 1 May celebration in 1890, which demanded the eight-hour workday, is the lockout that same year declared by the textile industrialists of the Llobregat River against the reformist *Les Tres Classes de Vapor*, the peasant uprisings by the *rabassaires* over the social consequences of the vineyards' destruction by the phylloxera plague and the anarchist bombs in Barcelona from 1893 to 1896, with the harsh repression of 1897.

SOCIALIST WEAKNESS AND OPPOSITION TO CATALAN NATIONALISM

The socialist trade union *Unió General de Treballadors* (General Workers' Union, UGT) was founded in Barcelona in 1888, and its leadership was initially located in this city. The *Partido Socialista Obrero Español* (Spanish So-

cialist Workers' Party, PSOE) was rebooted in the same city in the same year, but socialism was not highly developed in Catalonia, even though it was the home to the bulk of the industrial working-class population in Spain and this in theory should have favoured socialism. The PSOE's leadership was always in Madrid, and given the UGT's close dependence on the party, it is not surprising that the union leadership would also end up moving to the capital city in 1899. This move was implicit acknowledgement of the failure of socialism in Catalonia, yet it was also one of the causes of its weakness in the region during the first three decades of the twentieth century, a weakness which, in turn, limited the power of socialism throughout Spain as a whole. Even prior to 1936, the predominance of anarcho-syndicalism in the workers' movement in Catalonia was interpreted as the manifestation of an anti-centralist particularism in Catalonia, even though the anarchists rejected any identification with the Catalan national movement.¹

The widespread conviction among Catalan workers that unions should be independent of any political party worked against the UGT, as did the centralisation of socialism in Madrid, given that its equation with state centralism was viewed poorly by many workers in Catalonia, even those who did not identify with the Catalanist parties. When Miguel de Unamuno asked a Catalan worker why socialism was weak in Catalonia, the worker responded, 'Because it comes from Madrid'.

It is worth noting that by using internationalism as the justification for opposing Catalan nationalism, the PSOE was following the patterns of the majority of European socialists within the Second International.²

* Contact address: Albert Balcells. E-mail: ABalcells@iec.cat

The PSOE remained incompatible with republicans of all stripes on behalf of worker maximalism until 1910, although this did not keep it from exercising remarkable moderation in the practice of social conflict. In 1907, Catalan socialists' determined collaboration to create a single, plural union in Barcelona, *Solidaritat Obrera* (Worker Solidarity), seemed to allow socialism to overcome its isolation for a time.³ However, after Tragic Week in July 1909, anarcho-syndicalism turned *Solidaritat Obrera*, which until then had been circumscribed to Catalonia, into the Spain-wide *Confederació Nacional del Treball* (National Labour Confederation, CNT), which became a rival of the UGT, forcing the socialists to withdraw.

In 1910, the PSOE set aside its incompatibility with the republicans to join them in an electoral coalition: the *Conjunció Republicano-socialista* (Republican-Socialist Conjunction). Thanks to this cooperation, the PSOE won its first MP in Congress, Pablo Iglesias Posse, at a time when the socialists in France and Italy already had a considerable parliamentary minority. Shortly thereafter, the PSOE supported the entry of the *Unió Federal Nacionalista Republicana* (Republican Nationalist Federal Union)—the unified Catalanist left—into the *Conjunció Republicano-socialista*, which took place immediately after Lerroux's *Partit Republicà Radical* (Radical Republican Party) and the *Partit Radical* (Radical Party) had been ousted from the *Conjunció*; the latter had considerable power in Barcelona and was anti-Catalanist.⁴

CONTACTS BETWEEN SOCIALISM AND CATALANISM

But the disintegration of the Catalanist republican party after the failure of its 1914 electoral alliance with the *Partit Radical*, which had been its rival until then, created a vacuum on the left wing of political Catalanism. Given the risk that Catalanism would be monopolised by the *Lliga Regionalista* (Regionalist League), a conservative party, which would distance it from the working class, Domènec Martí i Julià, the president of the *Unió Catalanista* (Catalanist Union) since 1903, tried to fill the void by turning this unitary, apolitical entity founded in 1892 into a Catalanist social-democratic party, which he attempted unsuccessfully in 1916.⁵

He tried to do this without any contact with the thesis that Lenin had introduced to the Bolshevik agenda in 1912, namely that revolutionary socialism had to support the emancipation of subjugated nationalities and acknowledge their right to self-determination, including secession. Martí i Julià's main collaborators were Manuel Serra i Moret and Antoni Rovira i Virgili. Martí i Julià claimed that socialism could not ally with the oppression of any nationality and stated that authentic, legitimate internationalism required the emancipation of oppressed nationalities in order to achieve equality among nations, the sole foundation of world peace as a bulwark against

any form of imperialism. This attempt to construct a socialist party within the Catalan national movement failed due to the apolitical inertia of the *Unió Catalanista*, which at that time was an ineffectual entity.

Lenin and the Bolsheviks subordinated the subjugated nationalities' claims to the revolutionary opportunities of the proletariat, on behalf of whom he spoke about the only workers' party considered valid. It had to be organised on a state-wide scale, not by nationalities in a plurinational state like Russia. The Leninist tenet that the workers' party was supposed to combat the nationalism of the bourgeoisie through fraternity with the workers of other nationalities was recommendable in the case of two hostile states like France and Germany in 1913, but mistaken within a state where one nationality dominates others, and, in fact, that may objectively be equivalent to supporting the dominant nation on behalf of proletarian internationalism in the case of a dominated nationality. Workers' organisations in Spain did not hold campaigns in favour of the rights of a nation like the Catalans, nor had they prepared the Spanish workers who had moved to Catalonia to join the Catalan national claims instead of being passive allies of the domination that was one of the foundations of the Spanish bourgeoisie's power. Andreu Nin summarised this contradiction in this way in 1935: 'So many pseudo-internationalists from our country take a hostile attitude to the Catalan problem on behalf of an internationalism that in practice entails the hegemony of the Castilian nation above the others!'⁶

After 1914, the establishment of the *Mancomunitat* as a federation of the four provincial councils bolstered Catalan national consciousness. At the same time, the Catalan Federation of the PSOE was formulating the demand for the party to adopt a decentralised structure and declare itself in favour of Catalonia's autonomy.⁷ The Reus native Josep Recasens i Mercadé promoted this in 1916.⁸ This start of a shift in orientation attracted Manuel Serra i Moret, Rafael Campalans (director of the *Escola del Treball*), Andreu Nin, Ramon Pla i Armengol and other former republican nationalist militants to the PSOE, thus promoting socialism's pro-autonomy turn.

In November 1918, right after the end of the First World War, which led to the independence of a series of European nationalities, the PSOE included the attainment of a 'Republican federation of the Iberian nationalities' in its programme. At the same time, the five MPs from the small socialist minority in the Spanish Congress supported the draft statute of Catalonia, the outcome of the Catalan pro-autonomy campaign held in late 1918 and early 1919. In contrast, the CNT declared its sceptical reservations about the campaign and criticised the fact that it was supported by the socialists. The pro-autonomy campaign stumbled upon the lack of support of the monarchic majority in the Spanish Congress in January 1919 and was eclipsed by the *La Canadenca* (electric company) strike in Barcelona, which ushered in a series of harsh social conflicts in Catalonia that lasted until 1923.

THE UNIÓ SOCIALISTA DE CATALUNYA (SOCIALIST UNION OF CATALONIA) AND THE DIVISION OF CATALAN SOCIALISTS

After 1919, PSOE's turn in favour of Catalan autonomy was left behind as thus far it had clearly yielded the socialists no progress in either elections or union membership in Catalonia. Those were the years of the degeneration of the class struggle due to *pistolerisme* (social violence) in Barcelona and other Catalan cities. At the same time, Spanish socialism was weakening due to the schism with communism in 1921, and all of this led the PSOE into a defensive retreat and a return to the old thesis of the incompatibility between socialism and Catalanism articulated by Antoni Fabra Ribas in 1923.⁹ At that time, Manuel Serra i Moret, Rafael Campalans, Gabriel Alomar and others created the Unió Socialista de Catalunya (Socialist Union of Catalonia, USC) in July 1923 and started publishing the weekly *Justícia Social*, the first socialist newspaper in the Catalan language. They earned the sympathy of former PSOE members like Josep Comaposada and spread the idea that only an organically autonomous and politically pro-autonomy socialism would be able to overcome its chronic weakness in Catalonia.¹⁰ At the same time, they promoted a workers' front, which nonetheless stumbled upon the inflexible apoliticism of the anarcho-syndicalists and the retreat of the PSOE.¹¹

FIGURE 1. Rafael Campalans, Catalan socialist, 1931

Serra i Moret and his fellow USC members did not want to be considered nationalists, because nationalism was associated with the political right in the rest of Europe. However, in the newspaper *La Publicitat* on 28 May 1923, Antoni Rovira i Virgili responded: 'to us, nationalism is the tendency that proclaims the right of all nations to have their own state and to freely organise their own life. In this sense, Catalan socialists are also nationalists. It doesn't matter if they don't want to admit it.'

We should recall that six years earlier, the Bolshevik revolution in Russia had aroused such enthusiasm in Catalonia that the CNT had affiliated itself with the Communist International of Moscow in late 1919. In September 1920, Francesc Layret and Lluís Companys managed to get the Partit Republicà Català (Catalan Republican Party) to affiliate with it as well. However, this agreement ended up evaporating. The CNT broke off with the Communist International in 1922 after hearing the report by Àngel Pestaña, who had been sent to Moscow.

Nonetheless, the prestige of the Soviet model, as the first country where a revolutionary workers' party had taken power, was not undermined.¹² The national claims within the former Russian empire seemed to have been resolved with the establishment of the Union of Soviet Socialist Republics, which recognised the right to self-determination of each of them until separation.

Given this backdrop, in 1925 Francesc Macià travelled to Moscow to request—unsuccessfully—communist assistance for his guerrilla penetration of Catalonia at Prats de Molló against the Primo de Rivera dictatorship in November 1926, a venture that was thwarted by the French police. In the 1920s and 1930s, even conservative observers like Josep Pla and Ferran Valls i Taberner and non-communist republican Catalanists like Carles Pi i Sunyer and Antoni Rovira i Virgili believed that the question of nationalities had been resolved in the USSR.

Andreu Nin shared a similar admiration in his book *Els moviments d'emancipació nacional*, published in Barcelona in 1935, even though Nin was a dissident communist who had had to leave Russia in 1930 because he followed Trotsky's theses instead of Stalin's. As a leader who had been in Moscow with the Red International of Labour Unions, Andreu Nin could not ignore the fact that the self-governance of the republics of the Soviet Union with the theoretical right to self-determination had been distorted in practice with events like the Russian invasion of Georgia in 1921 and Ukraine's forced Russification after 1928. The centralism of the single party, which had ended in Stalin's autocracy, contradicted the self-governance of the Soviet republics. In Lenin's thinking, the exercise of the national right to self-determination was subordinated in each case to the benefit this could bring to the communist revolution. Wherever it could not be beneficial, self-determination had to be rejected as an instrument of bourgeois reaction and nationalism.

Following Lenin's theses for Bolshevism in Russia articulated in 1913, in 1935 Andreu Nin recommended that

the revolutionary party remain a single party for the entire state instead of being organised by nationalities.¹³ Both the Bloc Obrer i Camperol (Worker and Peasant Bloc, BOC) led by Joaquim Maurín and Jordi Arquer, created in March 1931 due to strategic disagreement with the Partido Comunista de España (Communist Party of Spain, PCE), and the Esquerra Comunista d'Espanya (Communist Left of Spain), the Trotskyite nucleus led by Andreu Nin, sought to encompass all of Spain, even though the vast majority of their members and leadership were in Catalonia.¹⁴ The Partit Obrer d'Unificació Marxista (Workers' Party of Marxist Unification, POUM), the outcome of a merger between the BOC and the EC in November 1935, also wanted to encompass Spain as a whole. They totally supported the Catalan national claims, which were regarded as a revolutionary factor in the destabilisation of the oligarchic Spanish state, just as Lenin had declared during the Bolshevik revolution with regard to the nationalities subjugated by the Tsarist empire.¹⁵

However, let us go back to 1923. The USC had not wanted to split off from the PSOE, but it ended up being expelled because of both the centralism that prevailed within Spanish socialism and the PSOE's accommodation to the Primo de Rivera dictatorship, a position that was wholly unacceptable to the Catalanist socialists. The USC ceased operating in 1926.¹⁶ Some of its followers had rejoined the PSOE, but Spanish socialism's opportunism during those years led to naught. In Catalonia, the PSOE did not gain more members in the second half of the 1920s, and the UGT did not manage to fill the void temporarily left by the CNT. Therefore, after the Primo de Rivera dictatorship ended in 1930, the CNT regained union hegemony in Catalonia.

THE YEARS OF THE REPUBLIC AND THE ATTEMPTS TO UNIFY SOCIALISM IN CATALONIA

In the elections held on 14 April 1931, the reorganised Unió Socialista de Catalunya ran in a coalition with the Esquerra Republicana de Catalunya (Republican Left of Catalonia, ERC), which became the hegemonic party in Catalonia during the five years of the Republic. By maintaining this coalition, the USC achieved much stronger parliamentary representation and a greater presence in the governments of the Generalitat than what it would proportionally have had for its membership had it run alone. But the downside was that it became a satellite of the dominant party, from which it differed little in the voters' eyes.

The PSOE, which became the leading parliamentary minority in the constituent courts of the first two-year period of the Republic from 1931-1933 and was present for the first time in the Spanish government, took a stance that was largely unfavourable towards Catalan autonomy. Furthermore, along with other republicans, it opposed the transfer of education to the Generalitat, although it did end up voting for the Statute in September 1932.

Nonetheless, it hindered and restricted the transfer of tax resources to the Generalitat in 1933.

However, the USC and the Federació Catalana of the PSOE agreed to merge in 1933, with the predominance of the former, associating the unified Catalan party with its Spanish counterpart. This unification was ultimately thwarted by both Madrid and Barcelona in 1934. The UGT in Catalonia remained under the leadership of those who remained in the PSOE, yet their numbers were very modest compared to the CNT. Spain-wide, the percentage of Catalan members within the UGT, which had grown considerably since 1931, was quite small.

The Aliança Obrera (Workers' Alliance), to which the PSOE's Catalan Federation belonged, backed the proclamation of the Catalan state within the Spanish Federal Republic by the president of the Generalitat, Lluís Companys, on 6 October 1934, to counter the entrance of the reactionary Catholic right into a government presided over by Alejandro Lerroux and the involution caused by the nullification of the Catalan Parliament's law on cultivation contracts in favour of the peasant *rabassaires*, who sharecropped the vineyards. Lately there has been a tendency to deliberately forget that Companys' insurrection was not a separatist act but was instead linked with the Spanish socialists' general revolutionary strike against a situation which was considered dangerous for the Republic within the context of the rise of fascism around Europe. Months earlier, in January 1934, Indalecio Prieto, who had previously been against Catalan autonomy, had described autonomous Catalonia as the Republic's bastion against the danger facing it.

The socialists and communists—though there were still few of the latter in Spain—were part of the Front Popular (Popular Front), and with its electoral victory in February 1936, Catalonia regained its autonomy and Companys and his ministers were released from jail and returned to the Generalitat.

The thesis of the three stages in the history of political Catalanism, which Joaquim Maurín began to formulate in the newspaper *La Batalla* in 1931, was adopted and developed by the communists. In the first stage, during the monarchy, the bourgeoisie—who politically identified with the Lliga Regionalista—had dominated the Catalan national movement, but it capitulated, afraid afraid of the labour movement. Afterwards the lower middle class—identified by Maurín with the Esquerra Republicana of Macià and Companys—directed the Catalan national movement, but its impotence was proven by its surrender on 17 April 1931 and the overthrow on 6 October 1934, which revealed that only the working class, guided by the revolutionary party that was at its front line, could meet the demand for Catalan national emancipation and would do so as it imposed the social revolution among both workers and peasants. First it would proclaim the Catalan Republic, which would then establish the Union of Iberian Socialist Republics, in solidarity with the Spanish revolutionary proletariat.

But this required a strong Marxist party, which did not exist in Catalonia because of the extreme fragmentation of the socialist and communist space there. This fragmentation made it more difficult for the Marxists to carve a niche for themselves amidst the predominance of the ERC in elections and the CNT in union membership. A unification was imposed that was not facilitated by the dogmatism of the era. First the BOC of Joaquim Maurín and the EC of Andreu Nin merged into the POUM in November 1935. The other socialist and communist organisations more gradually negotiated their own unification, which was greatly facilitated by the shift in favour of the popular fronts decided by the Communist International, which was justifiably alarmed at the progress of fascism in Europe after Hitler gained power in Germany in 1933 and the threat that this posed to the USSR. They were forced to acknowledge the disastrous effects of the previous communist strategy of ‘class versus class’ and the communists’ combat against the social democrats, whom they labelled ‘social traitors’. Now, the communists started to defend the popular fronts against fascism in both Spain and France, so they forged a coalition not only with the socialists but also with the democratic left, which until then had been given the disparaging name of the ‘bourgeois left’.

At the same time, the goal was to promote the reunification of the communists and socialists in both politics and trade unions.¹⁷ But this did not mean abandoning Leninism and replacing it with democratic pluralism. This was the heart of the Stalinist era, when communism continued to operate as a global party with guidelines that the parties of each nation had to follow without debate. There was a contradiction between the defence of democracy against fascism in Western Europe and the glorification of Stalin’s autocracy with the successive purges beginning in Moscow in August 1936, which liquidated

virtually all the old-guard Bolsheviks, even the Soviet consul Vladimir Antonov-Ovseenko in 1937, who had arrived in Barcelona in the autumn of 1936.

UNIFICATION OF SOCIALISTS AND COMMUNISTS IN CATALONIA WITHIN THE CONTEXT OF THE SPANISH CIVIL WAR

In the spring of 1936, negotiations got underway to form the Partit Socialista Unificat de Catalunya (Unified Socialist Party of Catalonia, PSUC), with Joan Comorera as the secretary general, through a merger with the USC, the largest group; the Partit Català Proletari (Catalan Proletarian Party), which arose from the former Estat Català (Catalan State); the Federació Catalana of the PSOE; and the tiny Partit Comunista Català (Catalan Communist Party).

This merger was driven by the fact that the new unified party would adhere to the Communist International, which accepted it, an exceptional instance of it admitting a party that did not correspond to a state.¹⁸ The unification was rushed along four days after the Spanish Civil War got started in a revolutionary context which seemed to favour anarcho-syndicalist hegemony in Catalonia, although later it also led to the growth of the UGT and the PSUC until they reached dimensions that had never before been seen in Catalonia.¹⁹

The members of the PSUC were proud that a Catalan party that was formally independent was directly recognised by the Communist International, but in reality the latter did not see it as the Catalan national party but as the exemplary forerunner of the desired Spain-wide unification of the PCE and the PSOE, a totally unlikely unification that was only achieved with the union of the UGT and the socialist and communist youths.²⁰ On the other

FIGURE 2. Joan Comorera, general secretary of the Unified Socialist Party of Catalonia at a rally in 1936.

hand, because the Communist International determined the strategy of all its member parties, the PSUC had to follow the same line as its Spanish counterpart. In late September 1936, a government of the Generalitat was formed with the ERC, CNT-FAI (the latter the *Federación Anarquista Ibérica* or the Iberian Anarchist Federation), PSUC, POUM and the *Unió de Rabassaires* (the sharecroppers' union).

The rivalry with the POUM for the same political space was aggravated by its condemnation of the trials in Moscow, which may have been untimely given the fact that Stalin's USSR was the sole power that the Republic could rely on in view of the considerable assistance that General Franco was receiving from Hitler and Mussolini. The PSUC managed to exclude Andreu Nin from the government of the Generalitat in December 1936. Treated like Trotskyite traitors, the POUM members were afraid of becoming the victims of a liquidation similar to what was happening in the Moscow trials. In Barcelona in early May 1937, the POUM was dragged into the uprising that was a test of strength between the PSUC and the ERC on the one hand and the anarchists on the other, and paid dearly for it. It was outlawed, and its leader Andreu Nin disappeared, assassinated. The CNT had to leave the government of the Republic and of the Generalitat, but it kept its other posts even though some anarchists were imprisoned. Thereafter, the government of the Generalitat had an ERC-PSUC cabinet.

After the intervention of the central republican power from Valencia in the events of May 1937, and especially after the government of the republic moved to Barcelona in October 1937, the downswing in Catalan autonomy and the increase in communist influence in the police and the army placed the ERC in an increasingly uncomfortable position. In August 1938, it ended up withdrawing the minister that represented it in the Negrín government. However, instead of joining the protest, the PSUC reaffirmed its support for the head of government of the Republic. Negrín replaced the minister who resigned from the ERC, Jaume Aiguader, with one from the PSUC, Josep Moix. This quarantined the loyalty of the PSUC as a Catalan national party and justified the accusation of its subordination to the PCE. The secretary general of the PSUC, Joan Comorera, condemned any separatist tendencies, but even this did not earn the trust of the PCE, given that Togliatti was not above labelling the secretary general of the PSUC a petit-bourgeois traitor in one of his reports to Moscow as a delegate of the Communist International.²¹

The defeat and exile of the Catalan republicans came only six months before the German-Soviet pact in which Stalin gave Hitler the green light to invade Poland, unleashing the Second World War. In exchange, the USSR occupied Estonia, Latvia and Lithuania, along with part of the territory of the Polish state, and it attacked Finland.

In 1940, only one-third of the members of the PSUC's 1936 central committee remained. The unified party was 'disunited'. Many from the former USC followed Manuel

Serra i Moret in establishing the *Moviment Socialista de Catalunya* (Socialist Movement of Catalonia, MSC), along with former POUM members like Josep Rovira and Josep Pallach. The MSC was founded in Toulouse in 1945 after the Second World War.²²

With the Nazi-fascist defeat, the USSR became a great power and communism conquered ground throughout Eastern Europe and East Germany. In this new context, the PSUC was reassembled, but the Cold War kept it isolated for a long time, while in 1949 its leader, Joan Comorera, was expelled for attempting to defend the PSUC's independence from the PCE in exile. Comorera was accused of bourgeois nationalism and Titoism, referring to the fact that Tito's Yugoslavia was the only communist state in Europe that was not subordinated to the USSR. Comorera was the last victim of the purges that he had begun in 1939 with the imposition of Stalinist orthodoxy. Once the PSUC's political dependence had been guaranteed in 1949, organic dependence was no longer needed, and therefore not imposed. This revealed after the fact that Comorera had been right; arrested and sentenced after he secretly returned to Catalonia, he died in prison in Burgos in 1958. The PSUC continued using the Catalan language in its publications.

In 1961, the PSUC published a leaflet entitled *El problema nacional català* (The Catalan National Problem) in Mexico with *Nous Horitzons*, which was completed later with a second part published in 1966. It provided an interpretative historical synthesis; without mentioning Maurín, it did not veer from his theses, although it did contain an extemporaneous condemnation of the 'Trotskyite adventurers and their manoeuvres' to split off. The second part claimed that the bourgeoisie had been able to instrumentalise the Catalan national movement because Catalonia was a nation. 'It would be absurd to reduce the Catalan national problem to a simple epiphenomenon of the—self-serving, classist—political action of the Catalan bourgeoisie... but it would be equally absurd to consider the Catalan national problem without considering the class struggle'. Instead, it claimed, the bourgeoisie 'uses Catalan national sentiment as a platform for its class interests'. But 'the historical experience of the Catalan national movement demonstrates, in our view, that neither the petty nor the middle-class bourgeoisie are forces that can lead to the full realisation of the liberating objectives'. Ultimately, the PSUC, which regarded itself as the workers' front line, posited itself as 'the weapon needed to ensure the direction of the Catalan national movement and—along with all the democratic forces in the country—bring it to the full realisation of its objectives, to the effective exercise of the right of self-determination within the framework of a democratic Spain'.

Determinism served to maintain the moral of secrecy. The PSUC's position on the Catalan national question cannot be disentangled from the quest for an anti-Franco front, which was not easy to combine with the delegitimation of the new Catalanism that had come to the fore

since the late 1950s.²³ Even as late as 1962, Santiago Carrillo said that it was essential to struggle to wrest the banner of nationalism from the hands of the bourgeoisie. The second part of the essay *El problema nacional català* contained a note on the partly 'allogeneous' composition of the Catalan working class, warning that a nationalistic approach that ignored the social problem would distance this group from the Catalan national movement and could turn it into an unwitting instrument of centralist reaction. This was a germane observation, as the majority of the population in towns like L'Hospitalet de Llobregat and Santa Coloma de Gramenet had not been born in Catalonia.

In 1961, the PSUC condemned the idea of the Països Catalans (Catalan Lands) as a remnant of Catalan bourgeois imperialism, even though the unity of the Principality of Catalonia, the region of Valencia and the Balearic Islands, that is, the Catalan-speaking lands, increasingly became part of the programme within anti-Franco circles throughout the 1960s.

In 1967, Jordi Solé Tura, who had been excluded from the PSUC in 1964, published *Catalanisme i revolució burgesa. La síntesi de Prat de la Riba*, a book that unleashed a controversy around his thesis, which stated that the history of Catalan nationalism is the history of a thwarted bourgeois revolution.²⁴ It should be borne in mind that the author's rejection of *La Nacionalitat Catalana* (1906), the most famous book by Prat de la Riba, while it was still impossible to reissue it in Franco-era Spain, sparked indignation. The bourgeois revolution had taken place between 1837 and 1840, even though the Catalan bourgeoisie had played a subordinate, peripheral role in it. Instead of autonomous industrial capitalism, as the Catalan bourgeoisie wanted, agrarian, mercantile capitalism subordinated to foreign capital was instated.

Ten years later, in 1977, Rafael Ribó, who subsequently became the secretary general of the PSUC after 1986, acknowledged that most of the Marxist analyses of nationalism had been purely strategic and that there had been no in-depth dialectic, while the topic had been treated as a phenomenon outside the revolutionary movement.²⁵

Twelve years after the incomplete destalinisation undertaken in the USSR in 1956, the Soviet military occupied Czechoslovakia in 1968, leading the Italian, French and Spanish communists to abandon pro-sovietism and adopt Eurocommunism. This entailed accepting political pluralism and the democratic road to power, in acknowledgement of the social changes that had taken place in recent decades. This earned the PSUC a great deal of sympathy in the waning years of the Franco regime. However, in reality Eurocommunism meant abandoning Leninism and replacing it with democratic socialism. This ideological shift, coupled with the fact that there was no democratic rupture in Spain after Franco's death but instead the Transition and reform, and the electoral frustration when the socialists beat the communists after 1977, plunged the PSUC, which had been the main anti-Franco

party in Catalonia, into an inexorable decline after 1981. In an article published in *El País* on 21 January 1981, Manuel Sacristán, who had left the PSUC in 1978, interpreted the PSUC's crisis not only as working-class members' rejection of Eurocommunism and the Moncloa agreements between parties and unions but also as a class uprising against the team "of professionals of the word, primarily by construction workers in the Vallés and Bajo Llobregat". On the other hand, Santiago Carrillo's efforts to restore the Eurocommunist direction of the PSUC once again cast doubt on the Catalan party's actual independence from the PCE.

Some years later, in 1987, the aegis of Iniciativa per Catalunya (Initiative for Catalonia) enabled the PSUC to salvage what it could from the shipwreck. But two years later, communism was dealt a decisive blow with the fall of the Berlin Wall in 1989 and the demise of communism in East Germany, the rest of Eastern Europe and even the Soviet Union, which was dissolved in 1991 with Russia's separation from the Baltic republics, Ukraine and the Caucasian republics. This revealed the flimsiness of a union which had been considered cemented first by the socialist revolution and later by the victory over the German invasion in 1941. Yugoslavia also fell into a violent disintegration starting in 1991 and became six independent republics instead of the former federal republic.

In 2016, Iniciativa per Catalunya became diluted within the conglomerate called Catalunya en Comú-Podem (Catalonia in Common-We Can).

THE CATALAN SOCIALISTS UNDER THE FRANCO REGIME

We must now go back 30 years to analyse the evolution of the socialist currents in Catalonia under the Franco regime. After the 1958 fall of active members, the MSC was weakened and lost political dynamism, as new underground organisations were created without ties to either exiles or the past. They were the Front Obrer de Catalunya (Workers' Front of Catalonia, FOC), established as a party in 1962, and the Força Socialista Federal (Federal Socialist Force, FSF), a group formed in 1964 on the initiative of several former Comunitat Catalana (Catalan Community, CC) members.²⁶ Just like the MSC, they were also independent from the rest of Spain yet highly critical of both European social democracy and the communist model in the East. In both cases, there was early collaboration with atheists and progressive Christians from scouting and militant Christian organisations like Joventut Obrera Cristiana (Young Christian Workers, JOC), from an anti-Francoism influenced by Marxism. The referents adopted by the FOC were federalism and worker self-management, which they believed had been achieved in an idealised Yugoslavia despite the Milovan Djilas book *The New Class* (1957). The FOC was less concerned with the Catalan question than the MSC and the

FSF. It hoped that the socialist revolution with federalism would almost automatically solve the Catalan national problem. The revolutions in Cuba and Algeria also earned the sympathy and admiration of FOC members.

The FOC acted intensely in labour matters and contributed to the formation of the Comissions Obreres (Workers' Commissions, CCOO) union in Barcelona in 1964, where it vied for leadership with the PSUC.²⁷ However, the FOC ended up plunging into a spiral of leftist radicalisation, which led to its demise in 1969, one year after the FSF had disintegrated for similar reasons.

In 1968, it became evident that the FOC's position on the Catalan national problem differed from the PSUC's. The PSUC joined the events held on 11 September—Catalan national day, which was banned by the Franco regime—as it had done in 1967, while the FOC refused to support them because it believed that 'wanting a Catalan nationalism based on linguistic and cultural claims [that] was an outmoded, absurd undertaking' was obsolete, while it added, 'we cannot become more nationalist than the bourgeoisie, that is, become appendages of the bourgeois movements'.

In the late 1960s, there was a proliferation of leftist leaflets sparked by discomfiture with the repressive, continuationist capacity of the late Franco regime, demonstrated by the state of exception in 1969. The extremism of some anti-Franco groups, which viewed themselves as Leninist, Trotskyite and Maoist, tended to come hand in hand with indifference to Catalan national claims.²⁸

But counter to this fragmentation, a powerful united current was burgeoning from the neighbourhood movement and the CCOO, which gave rise to the Assemblea de Catalunya (Assembly of Catalonia) in 1971. With its three points of freedom, amnesty and the Statute of Autonomy, this platform promoted the association of the workers' movement with the restoration of the 1932 Statute as the first step towards Catalan self-determination, with the compensatory add-on of solidarity with the other peoples of Spain.²⁹

The Assemblea de Catalunya was supported not only by the PSUC and the socialists from the MSC but also by other new underground parties like the Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans (Socialist Party of the National Liberation of the Catalan Lands, PSAN), founded in 1969 after splitting off with the Front Nacional de Catalunya (National Front of Catalonia).³⁰ The PSAN associated pro-independence with Marxism-Leninism, while its national area encompassed all the Catalan lands: Catalonia, the region of Valencia and the Balearic Islands. The survival of the myth of the USSR was still salient enough that in 1968, Josep Ferrer, the PSAN's ideologue, said that the Soviet Union was an exemplary solution to national diversity, despite 'some genocides' and the survival of Russian imperialism. The paragraph was reproduced in the book that Ferrer published in 1978.³¹ Many pro-independence groups sprang up in the wake of the PSAN, which became one of the origins of

Terra Lliure (Free Land), which had abandoned its armed struggle in 1991 and dissolved itself in 1995.³² Some former Terra Lliure members later joined the ERC.

THE PSC-PSOE AND THE AUTONOMY OF CATALONIA

Now let us go back the main thread tracing Catalan socialism until today. In 1974, *Convergència Socialista de Catalunya* (Socialist Convergence of Catalonia) was created by members of the MSC, the now-defunct FOC and other sectors. Their purpose was to create an egalitarian federation of socialist parties around Spain. They also had the steadfast goal of restoring the Generalitat and securing the return of its president in exile, Josep Tarradellas. In 1976, the *Partit Socialista de Catalunya (Congrés)* (Socialist Party of Catalonia [Congress], PSC *Congrés*) was created to distinguish it from Josep Pallach's *Partit Socialista de Catalunya Reagrupament* (Regrouped Socialist Party of Catalonia, PSC Reagrupament), which, unlike the other socialists, was the enemy of any collaboration with the communists, not even on behalf of anti-Francoism or the unity of the labour struggle in the CCOO. This discrepancy had been dividing the socialists in the MSC since 1966.³³

FIGURE 3. Electoral poster of Joan Reventós, Socialist Party of Catalonia (PSC), 1980

For the first democratic elections in June 1976, the PSC Congr s and the Catalan Federation of the PSOE established an electoral coalition which became the winning candidacy in Catalonia, although not in Spain as a whole. In 1978, the PSC and the Catalan Federation of the PSOE merged on equal terms, including the majority from the former PSC Reagrupament.³⁴ This heralded the creation of the Partit dels Socialistes de Catalunya (Socialist Party of Catalonia, PSC), which was considered a party federated with the PSOE—because it was Catalonia-wide—as opposed to a mere regional federation of it. Its identification as a federated party seemed to be confirmed in 1979, when the central leadership of the PSOE did not support the former members of the Catalan Federation, who were at odds with the others, who constituted the majority. The Catalanist socialists gained a foothold in the PSC-PSOE leadership with Joan Reventós. In exchange, the members of the unified party had to join the UGT trade union, not the CCOO, as many members of the PSC Congr s had done until then. That same year, Spanish socialism abandoned Marxism as its official doctrine, and the Catalan socialists followed suit implicitly.

Despite its Catalanism, for many years the PSC did not manage to transfer its positive results in the general elections and the municipal elections in Catalonia to the regional elections. Against all predictions, it lost the elections to the first Parliament in Catalonia in 1980, which had been created following the 1979 Statute.

In 1970, 37% of the population Catalonia had been born outside it, and this figure was still 36% in 2005. The PSC made a decisive contribution to preventing workers from the first and second generations who had reached Catalonia from the rest of Spain during the massive migrations in the 1950s and 1960s from being led down the path of anti-Catalanism. The PSC truly wanted to create a single people in Catalonia. However, the socialists kept losing all the elections to the Parliament of Catalonia as they won the general elections here, and this revealed the existence of major abstentions in the regional elections by a socialist Spanish-speaking part of the electorate.³⁵

For 23 years, bipartisanship in Catalonia gained a foothold with a socialist majority in the city of Barcelona, the towns in its metropolitan area and the industrial cities, and control of the Generalitat by the centrist Catalanism of the *Convergència Democr tica de Catalunya* (Democratic Convergence of Catalonia), with its ally the *Uni  Democr tica de Catalunya* (Democratic Union of Catalonia)—Christian democrats—under the leadership of a president, Jordi Pujol, whose authority was uncontested, and with absolute majorities in the Parliament of Catalonia during the 1984, 1988 and 1992 legislatures. Meantime, the creation of Catalan public television and radio channels and the teaching of Catalan and *in* Catalan in public schools halted the language shift among the Catalan-speaking population and promoted knowledge of the Catalan language among the younger Spanish-speaking population.

The Catalan national image of the PSC deteriorated for a number of reasons. The first was the LOAPA syndrome named after the law on the harmonisation of the autonomous communities, which limited the implementation of the autonomous communities around Spain, which the MPs from the PSC voted for in Congress, much to their chagrin, in 1981; then came the PSC's loss of the right to have a parliamentary majority in the Spanish legislative chambers; and thirdly was the fact that the PSOE governments had Catalan ministers yet nonetheless appealed laws in the Constitutional Court that the PSC MPs had voted for in the Parliament of Catalonia, such as the 1983 Law on Linguistic Normalisation.

All of this prevented the PSC from becoming the leading party in terms of the number of votes in Catalan regional elections until 2003. However, by not winning an absolute majority of seats in these elections, Pasqual Maragall had to form the first tripartite government of the Generalitat with the ERC and *Iniciativa per Catalunya els Verds* (Initiative for Catalonia-Greens).³⁶

At that time, this government was promoting the reform of the 1979 Statute of Catalonia. The goal was to prevent Catalonia's autonomous capacity from being tempered by laws based on central power in the future and to stop the continued tax deficit that was unfavourable to Catalonia. All of this was tantamount to calling for Catalonia to be recognised as a nation. In short, the ambi-

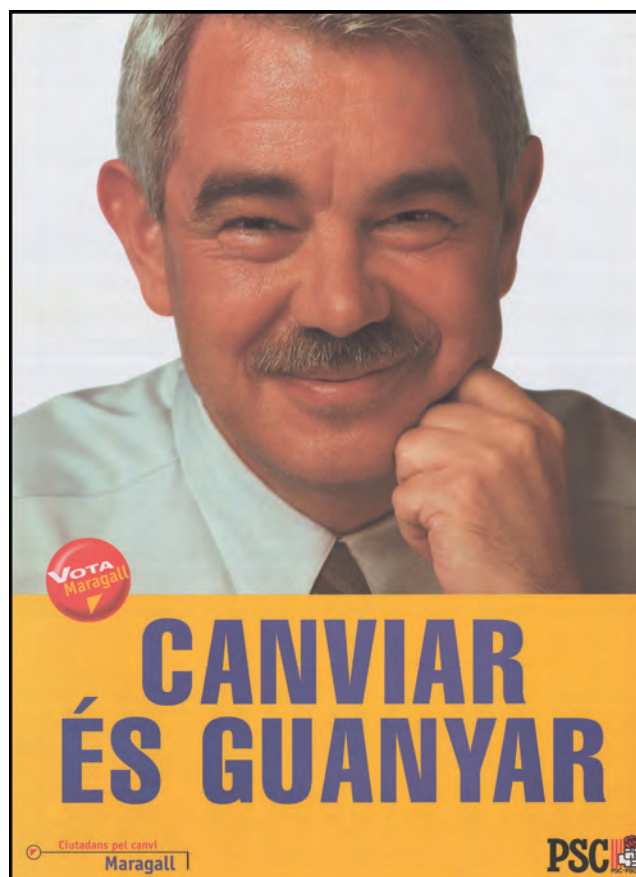

FIGURE 4. Electoral poster of Pasqual Maragall, 2003

guities and shortcomings of the pact between Catalonia and Spain from the Transition had to be overcome, as that pact had been conditioned in 1978 by the threat of a military coup, like the one waged in Madrid and Valencia in February 1981, which had consequences despite its failure.

In 2004, the Spanish socialists regained the Spanish government, and this led to expectations that the Spanish legislature would accept the reform of the Catalan Statute. The president of the government, Rodríguez Zapatero, declared: 'I will support the Statute that the Parliament of Catalonia approves'. In 2005, 120 MPs from the Parliament of Catalonia voted in favour of the bill, that is, all of them except the 15 from the Partit Popular (People's Party, PP). But the Catalan bill was significantly trimmed in the Spanish Congress: according to the socialist Alfonso Guerra, 'le pasamos el cepillo' (we gutted it). Nonetheless, the 2006 Statute was ultimately ratified by 73% of the voters in Catalonia in a referendum with 49% voter turnout. Voting against it was advocated not only by the PP but also by the ERC, because it believed that the restrictions imposed on it by the Spanish legislature were unacceptable. Nonetheless, the ERC was once again part of the second tripartite government presided over by José Montilla, who governed the Generalitat from 2006 to 2010. Montilla, the former mayor of Cornellà with roots in Andalusia, represented the predominance of mayors in the towns around Barcelona in the PSC-PSOE, and he had become the first secretary of the PSC-PSOE in 2000.

The PP appealed the 2006 Statute in the Constitutional Court, and it was substantially amended by the 2010 ruling, which 'blasted Catalonia's political pact within Spain to bits', in the words of Antoni Castells, the former socialist minister of finances of the Generalitat.³⁷ Since then, Catalonia is the only autonomous community in Spain that has a Statute that has not been approved by its citizens. The October 2017 referendum had a voter turnout of 43% and two million votes in favour of independence, even though it had been banned by the Spanish government. This led to repression, the temporary suspension of Catalan autonomy and prison sentences for nine political and social leaders, along with the exile of the president of the Generalitat and some ministers from his government.

The PSC has always declared itself federalist when resolving Catalonia's national claims, but a federation is only possible if both sides have the will to negotiate. Until now, the facts have shown that there are virtually no federalists in Spain, and in fact the 1978 Constitution is not only not federal but cannot lead to a federal system. Since 2010, the Catalan pro-independence movement, until then very minor, has surged until garnering the support of 47.8% of the voters in 2015. The consequences for the PSC have been negative. In the 2017 Parliament of Catalonia elections, the PSC-PSOE was the party with the fourth most votes, with only 13.8% and 17 seats, far from the 31% of votes and 42 seats that the Catalan socialists had won in 2003. The Catalan elections in March 2021

pointed to a socialist recovery, as it became the party with the most votes, yet it did not have enough MPs to govern and was therefore condemned to the role of the first opposition party in the pro-independence coalition government in the Generalitat de Catalunya. Despite its divisions and citizen exhaustion, the pro-independence movement earned 41% of the votes in the March 2021 elections, but this consultation also had one of the lowest voter turnouts in Catalan regional elections. The Catalan political and social leaders imprisoned since 2017 had not yet been released. They were pardoned in June 2021.

But this is now the present time, not historical knowledge. Throughout the twentieth and early twenty-first centuries, a general conclusion can be reached about the topic discussed in this article: socialists of all stripes—both inside and outside Catalonia—have had to grapple with what is known as the 'Catalan question', whose importance has not diminished. Without true self-governance in Catalonia, there is no authentic democracy in Spain, and vice-versa: to suffocate the Catalan demands for self-governance, all of Spain has to be subjected to a dictatorship, or at least reactionary authoritarianism that is opposed to what socialism seeks to represent. Catalan nationalism has always been pro-European, and the pro-independence movement wants Catalonia to remain in the European Union.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Albert BALCELLS. *El arraigo del anarquismo en Cataluña. Textos de 1926 a 1934*. A. Redondo, Barcelona 1973. By the same author, 'Mouvement ouvrier et question nationale catalane de 1907 a 1936'. *Le Mouvement Social*, no. 128, Paris 1984. By the same author. 'Los anarquistas y la cuestión nacional catalana hasta 1939'. *España 1898-1936. Estructuras y cambio*. Manuel Tuñón de Lara (ed.). Universidad Complutense de Madrid, 1984. Jordi Sabater. *Anarquisme i catalanisme. La CNT i el fet nacional català durant la Guerra Civil*. Edicions 62, Barcelona 1986. Josep Termes. 'Història del moviment anarquista a Espanya, 1870-1980'. *L'Avenç*, Barcelona 2011, pp. 250-256. Manuel Lladonosa. 'La CNT i la campanya per l'autonomia de 1918-1919'. In Josep Termes. *Catalanisme, obrerisme, civisme*. Teresa Abelló and Agustí Colomines (eds.). Afers, Catarroja 2014.
- [2] Martí JORDÀ. *Marxisme i emancipació nacional. El referent nacional del marxisme català, fi del segle XIX-1924*. Self-published, Girona 1997. Xavier MILIAN. *100 anys de marxisme i qüestió nacional catalana als Països Catalans*. Tigre de Paper, Manresa 2020. This is a compilation of texts on the topic.
- [3] Xavier QUADRAT. *Socialismo y anarquismo en Cataluña. Los orígenes de la CNT (1899-1911)*. Revista de Trabajo, Madrid 1976.
- [4] Joan B. CULLA. *El republicanisme lerrouxiista a Catalunya (1901-1923)*. Curial, Barcelona 1986.

- [5] Domènec MARTÍ I JULIÀ. *Per Catalunya i altres textos. Edició a cura de Jaume Colomer*. La Magrana, Barcelona 1984.
- [6] Andreu NIN. *Els moviments d'emancipació nacional*. Barcelona 1935. Edicions Catalanes de París 1970. Editorial Base, Barcelona 2008. Andreu NIN. *Catalunya, la qüestió nacional i el dret d'autodeterminació*. Edició a cura de Pelai Pagès. Tres i Quatre, Valencia 2019.
- [7] Maria CAPDEVILA and Roser MASGRAU. *Las Justicia Social. Organ de la Federació Catalana del PSOE, 1910-1916*. Centre d'Estudis d' Història Contemporània, Barcelona 1979. Xavier QUADRAT. 'El PSOE i la qüestió nacional catalana fins l'any 1923'. *L'Avenç*, September-October 1977. Xavier QUADRAT. 'El debate entre socialismo y nacionalismo de agosto de 1915'. *Revista de Estudios Sociales*, no. 12-13, Madrid 1979.
- [8] Josep RECASENS I MERCADER. *Què és socialisme. Reus 1931*. Facsimile edition from 1982 with an introduction by Josep Termes. Josep RECASENS I MERCADER. *Vida inquieta. Combatr per un socialisme català. Edició i notes de Pere Anguera i Albert Arnavat*. Empúries, Barcelona 1985.
- [9] *Catalanisme i socialisme: el debat de 1923*. Rafael Campalans i Antoni Frabra Ribas. Edició a cura de Jesús M. Rodés. La Magrana, Barcelona 1985.
- [10] David BALLESTER. *Josep Comaposada, biografia d'un socialista*. Fundació Rafael Campalans, Barcelona 2005.
- [11] Albert BALCELLS. *Rafael Campalans, socialisme català. Biografia i textos*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1985.
- [12] Andreu MAYAYO. 'El mite de las URSS en el moviment nacional català: revolució i autodeterminació, 1917-1989'. In *Miscel·lània d'homenatge a Josep Benet*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1991. Antoni ROVIRA I VIRGILI. *Quinze dies. Viatge a la URSS*. Edicions 62, Barcelona 1985. Josep PUIGSECH. *La revolució russa i Catalunya*. Eumo, Vic 2017. Eduard RIU-BARRERA. *Viatge a la Rússia soviètica. Visions catalanes de la URSS (1920-1941)*. L'Avenç, Barcelona 2017.
- [13] Pelai PAGÈS. *Andreu Nin, su evolución política, 1911-1937*. Zero, Madrid 1975.
- [14] Jordi ARQUER. *Los comunistas ante el problema de las nacionalidades*. Ediciones de Panoramas Contemporáneos, Barcelona 1932. Francesc BONAMUSA. *El Bloc Obrer i camperol (1930-1932)*. Curial, Barcelona 1974. Roger ARNAU (Josep BENET). *Marxisme català i qüestió nacional catalana (1930-1936)*. Edicions Catalanes de París 1974, 2 vols. Francesc BONAMUSA. *Andreu Nin y el movimiento comunista en España*. Anagrama, Barcelona 1977. Albert BALCELLS. *Marxismo y catalanismo, 1930-1936*. Anagrama, Barcelona 1977. Antoni MONREAL. *El pensamiento político de Joaquín Maurín*. Península, Barcelona 1984.
- [15] Martí JORDÀ. *Les idees d'emancipació nacional dels partits marxistes catalans, 1924-1979*. Self-published, Girona 2000.
- [16] Albert BALCELLS. 'El socialismo en Cataluña durante la Segunda República. 1931-1936'. In *Sociedad y política y cultura en la España de los siglos XIX y XX. Compilación de Manule Tuñón de Lara*. EDICUSA, Madrid 1973. Mercè BARCELÓ. *El pensament polític de Manuel Serra i Moret. Nació, democràcia i socialisme*. Edicions 62, Barcelona 1986. Ricard ALCARAZ. *La Unió Socialista de Catalunya (1923-1936)*. La Magrana, Barcelona 1987. Albert Balcells. 'El socialisme a Catalunya entre 1923 i 1936'. In *La pàtria dels humans. Història del socialisme català*. EDHASA, Barcelona 2003. Aureli MARTÍ BATALLER. *Espana socialista: el discurso nacional del PSOE durante la Segunda República*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid 2017. Aureli MARTÍ BATALLER. *Internacionalisem o nacionalisme? Socialisme i nacionalisme als territoris de llengua catalana (1931-1936)*. Afers, Catarroja 2018.
- [17] Josep Lluís MARTÍN RAMOS. *Orígens del Partit Socialista Unificat de Catalunya. 1930-1936*. Curial, Barcelona 1977.
- [18] Miquel CAMINAL. *Joan Comorera*. Empúries, Barcelona 1984, 3 vols. Joan COMORERA. *Antologia. A cura de Miquel Caminal*. La Magrana, Barcelona 1987.
- [19] David BALLESTER. *Els anys de la guerra. La UGT de Catalunya (1936-1939)*. Columna, Barcelona 1998. David BALLESTER. *L'instrument sindical del PSUC durant la Guerra Civil: la UGT de Catalunya, 1936-1939*. Institut de Ciències Polítiques i Socials, Barcelona 1997.
- [20] Josep PUIGSECH. *Nosaltres els comunistes catalans. El PSUC i la Internacional Comunista durant la Guerra Civil*. Eumo, Vic 2001. Miquel Àngel VELASCO. *Fons José del Barrio (1936-1976)*. Afers, Catarroja 2014.
- [21] Palmiro TOGLIATTI. *Escritos sobre la guerra de España*. Crítica, Barcelona 1980.
- [22] Manuel SERRA I MORET. *Ciudadania catalana*. Verdguer, Buenos Aires 1957 and Mediterrània, Barcelona 2002. Andreu MAYAYO and Miquel VALDÉS VELASCO (eds.) *Fons Manuel Serra i Moret (1939- 1969). Cartes, articles de premsa i documents*. Afers, Catarroja 2006.
- [23] Carme MOLINERO and Pere YSÀS. *Els anys del PSUC: el partit d el'antifranquisme (1936-1981)*. L'Avenç, Barcelona 2010. Gaiame PALA (ed.). *EL PSU de Catalunya, 70 anys de lluita pel socialisme. Materials per a una història*. Edicions d'Intervenció Cultural, Barcelona 2008. Gaiame PALA. *El PSUC: l'antifranquisme i la política d'aliances a Catalunya*. Base, Barcelona 2011. Gaiame PALA. *Cultura clandestina. Los intelectuales del PSUC bajo el franquismo*. Comares, Granada 2016.
- [24] Jordi SOLÉ TURA. *Una historia optimista: memòries*. Edicions 62, Barcelona 1999.
- [25] Rafael RIBÓ. *El marxisme i la qüestió nacional*. Anagrama, Barcelona 1977.
- [26] Juan ANTONIO GARCÍA. *Història del FELIPE (FLP, FOC, ESBA). De Julio Cerón a la Liga Comunista Revolucionaria*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid 2001. Ramon ALQUÉZAR. 'Sota la dictadura franquista'. In: *La pàtria dels humans. Història del socialisme català*. EDHASA, Barcelona 2003.
- [27] Pere GABRIEL and Carme MOLINERO (eds.). *Comissions Obreres de Catalunya, 1964-1989: una aportació a la història del moviment obrer*, Empúries, Barcelona 1989.

- [28] Pere MEROÑO. *Història de Bandera Roja (1968-1989)*. Gregal, Massant de la Selva 2019.
- [29] Antoni BATISTA and Josep PLAYÀ. *La gran conspiració. Crònica de l'Assemblea de Catalunya*. Empúries, Barcelona 1991.
- [30] Fermí RUBIURALTA. *Orígens i desenvolupament del PSAN (1969-1974)*. La Magrana, Barcelona 1988.
- [31] Josep FERRER I COSTA. *Per l'alliberament nacional i de classe. Escrits de la clandestinitat*. Dilema, Capellades 1978
- [32] Jaume Fernández CALVET. *Terra Lliure, 1979-1985*. El Llamp, Barcelona 1986.
- [33] Glòria RUBIOL. *Josep Pallach i el Reagrupament*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1995. Pere MEROÑO. *Josep Pallach (1920-1977): història d'un líder*. Edicions 62, Barcelona 1997.
- [34] Isidre MOLAS. 'Vint anys d'història del PSC'. In: *La pàtria dels humans. Història del socialisme català*. EDHASA, Barcelona 2003. Eugeni GIRAL. 'Cronologia bàsica del PSC (PSC-PSOE) 1978- 2002'. *Las pàtria dels humans, Història del socialisme català*. EDHASA. Barcelona 2003.
- [35] Gabriel COLOMÉ. *El Partit dels Socialistes de Catalunya. Estructura, funcionament i electorat (1978-1984)*. Edicions 62, Barcelona 1989.
- [36] Ester TUSQUETS and Mercedes VILANOVA. *Pasqual Maragall: el hombre y el político*. Ediciones B, Barcelona 2008. Jaume CLARET. *Pasqual Maragall: pensament i acció*. RBA-La Magrana, Barcelona 2017.
- [37] Antoni CASTELLS. 'Catalunya dins d'Europa: nació i poder polític'. In: *Catalunya, nació d'Europa: 1714-2014*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2014, vol. III.

BIOGRAPHICAL NOTE

Albert Balcells is a member of the Institut d'Estudis Catalans, where he directs the Oficina d'Assessorament Històric i Patrimoni, and he is professor emeritus at the Universitat Autònoma de Barcelona. His most recent distinction is the Bonaplata medal of the Museu Nacional de la Ciència i la Tecnologia de Catalunya. His latest books are: *Vuit feministes catalanes. 1889-1976* (2015); *Testimonis de la Catalunya Contemporània, 1875-1986*; *Les colònies industrials de la conca del Llobregat, cent cinquanta anys d'història*, written with Rosa Serra (2019); *Compromís i progrés. La Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País del 1822 al present* (2019-2021); *Les galeries catalanes de ciutadans il·lustres i la memòria col·lectiva* (2021); *La projecció de Catalunya al món d'entreguerres* (2002); and *Els catòlics i la laïcitat a Catalunya, una visió històrica del 1808 al 1979* (2022).

In Memoriam

Efrem (Ernest) Compte i Roux (1926-2020)*

Efrem (Ernest) Compte i Roux, a corresponding member of the History-Archaeology Section of the IEC since 2007, died in Eugene, Oregon, USA, on 15 December 2020. He was born in Barcelona on 13 June 1926 and studied an ecclesiastic degree at Montserrat from 1952 to 1958, where he served as a professor until 1966. At the monastery, he worked on the team researching the parchments of Saint Benedict of Bages and Sant Cugat del Vallès. To further his English studies and pursue higher education, in 1966 he went to the United States, where he earned two Master's of Arts degrees from the University of Louisville (Kentucky) in 1968 and Princeton University (New Jersey) in 1973.

His doctoral thesis was submitted to Princeton University in 1975, defended in 1976 with the title of *The Costumary of 'Sant Cugat del Vallès' (Study and Edition)* and pre-published in Xerox copy by the Xerox University Microfilms of Ann Arbor, Michigan in 1975. The text of the *Costumary* and an introductory study also written by Compte, along with a preface written by Anscari M. Mundó, was published by the Institut d'Estudis Catalans in 2009, as number LXXXII of the *Memòries* of the History-Archaeology Section. The importance of this *Costumary* lies in its length, which is longer than the costu-

maries of Cluny and Farfa from the eleventh and twelfth centuries, and because it reflects the everyday life of the monastery and Catalan society in the period. The liturgy, organisation of work, vestments, food, cultural production, music and other forms of material and spiritual life are described in its contents.

On the other hand, Compte's palaeographic knowledge and practice, which he learned at Montserrat, enabled him to work at the Institute of Canon Law at the University of California Los Angeles (UCLA) from 1975 to 1978. Similarly, he also worked at the University of California, Berkeley, on the Catalogue of Mediaeval Documents and Manuscripts on Canon and Civil Law at the Vatican Apostolic Library, photographed copies of which were lent to the United States.

He was a professor of Catalan at UCLA from 1976 to 1977. His noteworthy publications include: *Guide to the Medieval and Renaissance Manuscripts in the Huntington Library*, Baltimore, Maryland, 1989; *Els necrològics antics de Sant Cugat del Vallès*, in 'Analecta Montserratensia', 10, 1964, pp. 131-164; *Influència de l'escriptura de les Cancelleries franques en els documents de la Marca Hispànica* in the 'Primer Col·loqui d'història del monaquisme català', vol. II, 1969, pp. 51-57, co-written with his colleague Joan Recasens; and the aforementioned publication and study of the costumary of the monastery of Sant Cugat del Vallès, the crowning achievement in his career.

* Text prepared by TOMÀS DE MONTAGUT (Universitat Pompeu Fabra)

Núria de Dalmases i Balañà (1950-2023)*

She was an art historian, particularly focused on mediaeval art, who joined the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans on 17 June 1996. She was born in Barcelona in 1950 and died on 26 March 2023. She voluntarily became a supernumerary member of the Institut d'Estudis Catalans in 2017 for health reasons.

She studied philosophy and humanities at the Universitat de Barcelona, where she earned top marks in 1972 with her bachelor's thesis *Els llibres de Passanteria de l'orfebreria catalana del segle XVI*. She earned her doctorate in 1984 with the thesis entitled *Orfebreria catalana medieval: Barcelona 1300-1500*, which won the Josep Puig i Cadafalch award from the Institut d'Estudis Catalans and was published by the same institution in two large volumes in 1992 in its monograph collection. The Institut d'Estudis Catalans also published her speech when she joined it in 1996, entitled *L'esmalteria gòtica a la Corona d'Aragó: reflexions sobre una línia d'estudi*. Núria de Dalmases initiated the corpus of mediaeval Catalan goldwork and is an indispensable touchstone as an author in this field.

She was the professor in charge of the course in the Department of Art History at the Universitat de Barcelona from 1976 to 1982. She became a full professor in the same department in 1986 and chair in 1991. In 1993, she became the head of the department.

In 1979 she published her book *L'orfebreria* with DOPESA (Barcelona) as part of the Conèixer Catalunya collection. That same year, she and Antoni Josep Pitarch published *El diseño artístico y su influencia en la industria: arte e industria en España desde 1774 a 1907*, which was issued first by the Fundación Juan March in Madrid and later by Barcelona's Blume publishing house in 1982. In 1985, she, Daniel Giralte Miracle and Ramon Manent published the book *Argenters i joiers de Catalunya* with the Destino publishing house, with one version in Catalan

and another in Spanish. The next year, a basic work to which she contributed appeared: *Història de l'art del País Valencià*, published by Eliseu Climent at Tres i Quatre. In 1985, she published her study 'Els argenters de la cort de Pere III' within the topic of 'Pere el Cerimoniós i la seva època' in the *Anuario de Estudios Medievales* put out by the Spanish National Research Council.

In 1986, she, Antoni Josep Pitarch and Francesc Català Roca published an essential synthesis on *L'art romànic català i els seus antecedents, segles IX-XII* in the *Història de l'Art Català* collection of Edicions 62 (Barcelona). She teamed up with them again to co-author the volume on *L'època del Cister*, as well as the volume on *L'art gòtic, segle XIV-XV* from the same collection.

She wrote eleven monographic studies for the *Thesaurus, Estudis de l'art als bisbats de Catalunya, 1000-1081* (Barcelona, 1986) and another 24 studies for *Millennium. Història i art de l'Església catalana* (1989).

She, Xavier Barral and other authors contributed to the book *Art Català = Ars Cataloniae* published by L'Isard in several volumes between 1997 and 2002. She also wrote the text on 'Argenteria andorrana: estudi introductor' in the *Catalogació de l'orfebreria d'Andorra*.

She and Xavier Barral wrote *El arte medieval cristiano* for the Círculo de Lectores, which appeared in 2002. She also wrote other monographic studies and texts for exhibition catalogues.

As a prominent expert in art history, she was a member of the Heritage Advisory Council of the Department of Culture of the Generalitat de Catalunya and the Territorial Cultural Heritage Commission of Barcelona. She was also a member of the board of the Institut Amatller d'Art Hispànic, for which she wrote an homage to Josep Gudiol i Ricart, the founder of this institution, in 2010. She was also an advisor of the Museu Nacional d'Art de Catalunya during the periods when it was directed by Xavier Barral i Altet and Eduard Carbonell i Esteller, between 1991 and 2005.

In her field of expertise, she encompassed all the Catalan-speaking lands and did not limit herself to goldwork. Her death is a significant loss for the Catalan historiography of jewellery and art in general. Not only was she a first-class researcher, but she also trained disciples at the Universitat de Barcelona.

* Text prepared by ALBERT BALCELLS (Institut d'Estudis Catalans)

Olimpio Musso (1941-2022)*

He was born in Casale Monferrato (Piedmont) in 1941. He earned a PhD in Classical Humanities (1964) and was a professor of Greek and Latin philology and classical dramaturgy at the universities of Pavia, Florence, Munich and Barcelona. He was a professor of Greek and Latin theatre history at the University of Florence since 1992. He served as a cultural attaché in Munich (1979-1982) and Barcelona (1982-1992). He died on 12 October 2022 in Colle di Val d'Elsa (Italy).

He is the author of more than 100 scholarly works in different fields, especially classical antiquity: Greek and Latin literature, epigraphy, papyrology, archaeology, numismatics and the history of ancient and modern theatre. He particularly studied and published on the fragments of papyrus from Callimachus and Apollonius of Rhodes discovered on Montserrat. He published and commented on a Greek plomo coin from Empúries, and studied Iberian, Etruscan and Latin epigraphs in Tossa de Mar and Tarra-

* Text prepared by ALBERT BALCELLS (Institut d'Estudis Catalans). Photo: Archive of the Institut d'Estudis Catalans.

gona. He oversaw the celebrated *Anònim enamorat*, a twelfth-century manuscript from Ripoll, and wrote a recent essay on *Curial e Güelfa* accompanied by a study on the lands of Montferrat in the fourteenth century, an imaginary place and time in which the anonymous author sets the lovers' adventures.

In addition to his fascination with the origins and history of the guitar, especially since the era of Fernando Sor, his interest in classical theatre led him to be asked to develop the staging for the Josep Soler opera *Èdip i Jocasta*, inspired by Seneca's *Oedipus and Jocasta* and performed at Barcelona's Liceu in 1986. That same year, he completed the Italian version of Salvador Espriu's *Antígona*, which was broadcast by RAI to fervent praise and published in Palermo in 1988.

While he lived in Barcelona as a deputy at the Institut Italià de Cultura, he directed its Historical Studies Section, at that time adopting the name Alberto Bóscolo. From there, he made a decisive contribution to organising around 25 conferences, colloquia, round tables, lectures and other events on Catalan topics. He also provided assistance for Catalan professors and students to travel and stay outside Catalonia to attend scholarly gatherings with the goal of forging bonds, especially among Catalan and Italian scholars. Since 1990, the aforementioned Section has published 'Quaderni di Studi Storici' under his stewardship with interesting brief monographs.

He had been a corresponding member of the Institut d'Estudis Catalans since 16 December 1996.

Joan Sanmartí i Grego (1955-2022)**

Joan Sanmartí i Grego was a full member of the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans and the treasurer of its governing board at the time of his premature death.

He was a full professor of Archaeology at the Universitat de Barcelona and the director of the Classical Archaeology, Protohistory and Egyptian Research Group; a member of the scientific committee of the Archimède laboratory of excellence (*Université Paul-Valéry Montpellier 3*); a member of the Archaeology and Palaeontology Research Committee of the Ministry of Culture of the Government of Catalonia; and a member

of the Advisory Committee for the law on locating and identifying persons who disappeared during the Spanish Civil War and the Franco dictatorship (2007). He had served as a guest professor at the University of Chicago (2009) and the Université de Montpellier (2013). In 2009, the Institució Catalana de Recerca i Estudis Avançats granted him the ICREA Academia Award.

This brief obituary would be incomplete without including an important fact in his academic career: professor Joan Sanmartí was a favourite student of the illustrious Miquel Tarradell and succeeded him in his position years later. His lifelong achievements may not have been inherited from his master, but they were at least shared with him, thus making Sanmartí Tarradell's worthy successor.

He earned a doctorate in Geography and History with a specialisation in Prehistory and Ancient History from the Universitat de Barcelona in 1986 with a thesis entitled *La Laietània ibèrica. Estudi d'arqueologia i d'història*, directed by Miquel Tarradell. This launched him on a road that coloured all his research on the territory and the northern Iberian world, or 'els Ibers del Nord', to paraphrase the title of one of his important synthesis books on the topic (Barcelona, 2005).

** Text prepared by MARTA PREVOSTI (Universitat de Barcelona) and JOAN RAMON (Universitat d'Alacant). Photo: Jordi Pareto. Archive of the Institut d'Estudis Catalans.

He and Joan Santacana started the studies on the Iberian settlement in the Baix Penedès. The Argilera excavation was paradigmatic and focused on a small rural settlement consisting in a small house and silos. They were followed by other local surveys and small excavations, and parallel to that they undertook the project of the Iberian citadel in Les Toixoneres or Alorda Parc. This was an experimental excavation in Iberian building techniques, a topic around which they created a school. Joan Santacana, professor of Social Science Education at the Universitat de Barcelona, made a complete reconstruction of the Iberian settlement, which became the first archaeology park in the country.

Driven by the desire to interpret the Iberian settlement in the Baix Penedès, Laietània and other regions, he took an interest in Johnson and Earle's interpretative theories, which were built upon a strong ethnographic documentary foundation within American neo-evolutionist thinking. This led him to adapt them to Iberian societies and establish an interpretative model with a classification of sites into hierarchical order, all framed within the interpretative proposals suitable to archaic proto-states.

The excavations in Ribera d'Ebre showcased contacts with the Phoenician world, which had also interested Miquel Tarradell. The Phoenicians had penetrated the Ebro's upriver region with their trade and had a huge cultural influence on the gestation of Iberian culture. He excavated at Barranc de Gàfols in Ginestar, Barranc de Sant Antoni (Ginestar), the Phoenician site of Aldovesta in Benifallet, Castellot de la Roca Roja and Castellet de Banyoles in Tivissa.

In recent years, he and the impressive team he had created also worked at the Iberian settlement of Masies de Sant Miquel in Banyeres del Penedès, which is a second-tier nucleus with a concentrated population. His geophysical surveys enabled him to learn about the site before excavating it. It is a city in the middle of the Baix Penedès plain in an area measuring around 4-5 hectares that is extraordinarily well-conserved except for a bit of recent destruction. Its powerful walls and stratigraphy are impressive and promise to yield a great deal of information as they are excavated.

Joan Sanmartí also ventured into the dangerous terrain of demographics and estimated around 15 inhabitants per square kilometre for the 2,800 km² covered by Cossetània, that is, a total of 42,000 inhabitants. Calculations on Laietània and Ilergècia yielded similar figures, so he deduced that the Iberian population in what is today Catalonia was around 15 inhabitants per square kilometre. However, Marta Prevosti believes that these figures are overstated.

Joan Sanmartí also worked at the Mallorcan sites that Miquel Tarradell had excavated. He excavated the proto-historic sites of Son Real and Illa des Porros and partnered in the excavations of the Roman city of Pollentia (currently Alcudia), where he studied the black ware.

In 2004, Joan Sanmartí's career took a substantial turn when he and Joan Ramon i Torres undertook an international research project in Tunisia centred in Althiburos, a city in the Kef Governate that dates from the Punic and Roman periods.

The project's main goal was to define the sequence and essential features of the city's Numidian period, which at that time was virtually only known through classical texts, most of them from late antiquity, recounting Carthage's conflicts with both this culture and with the Greeks and later Romans. The research found that the site's initial location on virgin land dates from the tenth century BC. It also revealed the mechanics of its urban evolution and established coherent sequential periods, in addition to its major contributions to material culture.

Beyond the numerous articles presented at international colloquia and published in scholarly journals, the culminating publication of this work was the three monographic volumes on Althiburos published by the ICAC, which are one of the most solid scholarly references on a Numidian city today.

Just like his mentor Miquel Tarradell, Joan Sanmartí felt a keen love for the Catalan language, took great care with it in his countless texts and worked on the Catalan version of a specialised vocabulary in his profession. He was thus a fervent lover of the language, the country and its history.

Biographical sketches of the new members of the History-Archaeology Section

Francisco M. Gimeno Blay was born in Algímia d'Almonesir (Alt Palància) on 1 November 1957. He was educated at the Universitat de València, where he studied history, and he earned his PhD in 1984 with top marks and the extraordinary doctorate award.

Since 1980, he has taught at that same university, where he has served as an Adjunct Pro-

fessor of Practical Classes (1980-1982), a Tenured Lecturer (1982-1986) an Associate Professor (1986-1993) and a Full Professor since 1 December 1993. This teaching was complemented with courses and lectures offered at different universities and institutions in Spain, including the Universities of Alcalá de Henares, Alicante, Barcelona, Girona, Seville and the Basque Country; the Universitat Autònoma de Barcelona; the Universidad Complutense; the Universitat Jaume I; the Jerónimo Zurita Chair at the Institución Fernando el Católico of the Provincial Council of Zaragoza; the Casa de Velázquez; and at universities and research centres abroad, such as the Universities of Pisa, Roma, Florence and Sassari; the Sapienza Università di Roma; Pau et des Pays de l'Adour; the Institut für Österreichische Geschichtsforschung at the University of Vienna; and the Consiglio Nazionale delle Ricerche - Istituto sui Rapporti Italo-in Cagliari.

Since 1992, Dr Gimeno has participated in 11 funded projects, in ten of which he was the Principal Investigator. Likewise, he has been the director of 13 doctoral theses. He was the director of the History of Antiquity and Written Culture at the Universitat de València three times between 2000 and 2014, and between May and October 2016 he served as the acting director of the new Mediaeval History and Historiographic Sciences and Techniques Department.

He has participated and continues to participate in the editorial boards of different national and international journals, including *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita* (Alcalá de Henares), *Studia Philologica Valentina* (Valencia), *Vegueta. Anuario de la Facultat de Geografia i Història* (Las Palmas de Gran Canaria), *Cultura escrita & sociedad* (Alcalá de Henares - Gijón), *Litterae caelestes. Rivista annuale internazionale di paleografia, codicologia, diplomatica e storia delle testimonianze scritte* (Rome), *Studium medievale. Revista de cultura visual-*

cultura escrita (Girona) and *Bullettino dell'Istituto Storico per il Medio Evo* (Rome).

He is also a member of the Standing Committee on Conferences on the History of the Crown of Aragon (since October 2017), the Committee of Honour of the journal *Scripta. An International Journal of Paleography and Codicology* (since 2006) and the Executive Council of the Instituto de Historia del Libro y de la Lectura. Between 1999 and 2006, he was a member of the board of Lluís Guarnier. Biblioteca Valenciana, of the Ministry of Culture, Education and Science of the Generalitat Valenciana. He is also a member of the Fundació Duques de Soria (since July 2020), the Centro Internacional de Investigación de la Lengua Española (CiLengua) and the Fundación San Millán de la Cogolla, and, since February 2010 he has been a member of the Advisory Board of the Ministry of Culture and Sport of the Generalitat Valenciana for the area of archives. He is a full member of the Comité International de Paléographie Latine (since June 2015).

He has helped to organise courses (*Cursos d'estudis universitaris Castelló-Benassal*, the *VII Congrès Internacional de Diplomàtica* (Valencia-Castelló-Peníscola, 1986) and the UIMP seminar *Escribir y Leer en Occidente* (Valencia, 1993)), and he has directed courses for the Universitat d'Estiu de Gandia (*La memòria històrica i la configuració de l'imaginari col·lectiu* (1997); *Noves Històries?* (1998) and *Conservar la memòria, representar la societat* (1999)). He has directed seminars and congresses, including *Esriptura, símbols i imatges de la comunicació urbana* (Valencia, 1987) *Escrituras y documentos medievales de la Península Ibérica* (Madrid, 1991), *Erudición y discurso histórico* (Valencia, 1992) and *Los muros tienen la palabra. Materiales para una historia de los graffiti* (Valencia, 1994). Since 2016, he has been the co-director of the *Història* collection published by the publication service of the Universitat de València.

His research has primarily focused on studying aspects related to the history of literacy and writing in the Middle Ages in all its expressions, as well as the writing systems of Romance languages. He has analysed the processes used in learning writing on the Iberian Peninsula during the Middle Ages and Modern Age, from drawing the first letters to calligraphy. He has taken a special interest in the historiography and methodology of Spanish palaeography and diplomatics and in the history of erudition in general. He has paid particular attention to the mediaeval manuscript book as a meeting point of highly intense and complex social relations, which have contributed to defining it as an object of communication. These lines of re-

search are joined by his work as the editor of a wide range of mediaeval texts (homiletics, treatises on calligraphy, epigraphic inscriptions, phylacteries and signs on paintings, legal documents, graffiti, etc.) from the Latin and Romanesque linguistic domains, specifically written in Catalan, Italian, Spanish and Aragonese.

The outcome of these lines of research is his extensive scholarship, which translates into 18 papers and 85 lectures at national and international congresses, the publication of 16 books on his own, 12 more in conjunction with other authors and 9 in which he participated as an editor. His publications also include more than 60 articles in local, national and international journals, many of them indexed (*Alfabetisme i Cultura Scrita, Anuario d'Estudis Medievals, Cultura Escrita & Societat, Hispània, Irargi, Scrittura i Civiltà, Scriptorium, Signo. Revista espanyola de historia de la cultura escrita, Syntagma. Revista del Instituto de Historia del libro y de la lectura, Anuario de Estudios Medievales*) and his participation in book chapters, tributes, presentations, prologues, words of praise and obituaries.

His important works include *La escritura gòtica en el País Valencià després de la Conquesta del segle XIII*, a study in which Gimeno expanded what had focused on the county of Alt Palància in his doctoral thesis to the entire Kingdom of Valencia, analysing the radical change that the Christian conquest caused in the realm of writing. In that book, he comes out in favour of the nomenclature *Esriptura Gòtica catalana* over other proposed terms which did not bear in mind the role of the Cancellaria Reial of Barcelona in the achievement of the graphic canon of this writing system. Regarding his editions of texts, we should highlight first *El sermonari d'Avinyó* by Vincent Ferrer, a comprehensive, painstaking edition of 134 sermons by the Valencian Dominican, with the identification of the textual sources mentioned in it; secondly, his participation in the publication of the original docu-

ments of James I for the metropolitan church of Valencia, which is joined by a study of the document issuance process in the Cancellaria Reial; and thirdly, the edition of the *Ordinacions de la casa i cort de Pere el Cerimoniós*, a Catalan translation of the *Leges palatinae* of James III of Mallorca, which Peter the Ceremonious revised and corrected. The edition contains the text of the *Les Ordinacions* and the coronation protocol, drawing from the fourteenth-century original for the first time. His interest in writing as an instrument of governance, private communication and the transmission of ideological programmes was the point of departure for his study on the graphic-textual experience of Peter the Ceremonious, a king who was aware of the value of documentation and writing in political action. In recent years, he has focused part of his research on the Compromise of Caspe, with different studies, including *Una corona, set aspirants: Casp 1412*, where he edits and studies the three manuscripts conserved and highlights the importance of the written word as a symbolic instrument and instrument of power at a time of social and political instability, as was experienced after the death of Martin the Humane.

Since 2011, he has been the academician in charge of the team cataloguing mediaeval and Renaissance manuscripts at the Biblioteca Històrica of the Universitat de València, which is participating in the *Europeana Regia* project, funded by the European Commission, along with the Bibliothèque Nationale de France, the Bayerische Staatsbibliothek, the Herzog August Bibliothek de Wolfenbüttel and the Koninklijke Bibliotheek van België – Bibliothèque royale de Belgique.

All of this activity and scholarship are joined by his commitment to Valencian culture and his defence of and commitment to Valencian in university teaching and research.

Ignasi BAIGES

Rafael Roca Ricart (1971, Alaquàs, Horta Sud) is an associate professor in the Department of Catalan Philology at the Universitat de València and teaches in the Faculty of Philology, Translation and Documentation. He began teaching in 1998. He has also taught courses at the Universities of Bari, Tallinn, Siena, Naples, Münster, Liberec (Czech Republic) and Verona.

He has held several administrative posts at his university, and since 2008 he has participated in seven funded projects; today he is the principal investigator in a project of the Generalitat Valenciana. He has delivered 59 papers

at international conferences and 29 at non-international ones. He is the secretary of two university publications: *Scripta* and *Revista de Filologia Valenciana* (which was presented by himself and the director, Vicent Josep Escartí, at a plenary of the History-Archaeology Section). He also belongs to editorial or advisory boards of different publishing houses and periodicals.

His scholarship is extensive and thus far has yielded around 30 books (including studies and/or editions), 41 book chapters, 55 articles in international journals and 52 in non-international journals. Specialising in the Renaissance in Valencia, he has worked tirelessly to restore figures like Teodor Llorente, Constantí Llombart and Sanchis Guarner, as well as mediaeval Valencian classics, and he has studied the relations between eighteenth-century Valencian and Catalan writers (especially Verdaguer).

He has contributed and continues to contribute to cultural magazines committed to the Catalan-speaking Lands like *Saó*, the Valencian equivalent—although not quite—of *Serra d'Or* (to which he has also contributed) and the Catalan pages of *Levante*. He belongs to the most active Catalan studies associations (Societat Verdager, Societat Catalana de Llengua i Literatura, Associació In-

ternacional de Llengua i Literatura Catalanes and Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana). Since January 2017, he has been a corresponding scholar in Valencia of the Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

Ramon PINYOL

Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2022

Publicacions de temàtica històrica editades durant l'any 2022 per l'Institut d'Estudis Catalans

Published by the History and Archeology Section and its Affiliated Societies

Publicats per la Secció Històrico-Arqueològica i les seves societats filials

Books

Llibres

BENAGES I OLIVÉ, Jaume. *Diàlegs de monedes, medalles i anàlegs de Tarragona*. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2022. – 497 p. : il.

El "Llibre de dades e de rebudes" de la Clavaria Municipal de Mallorca corresponent a "L'any de la fam" (1374) (ADM, GF/2) / Estudi introductor i edició a cura d'Antoni Riera i Melis i Antoni Ortega Villoslada. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica; Barcelona 2022. – 486 p.

MOLIST I MONTAÑA, Miquel. *Casa, blat i camperols : arqueologia de l'habitat en el Neolític del Pròxim Orient / Discurs de recepció de Miquel Molist Montaña com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 19 de gener de 2023*. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2022. – 30 p. : il.

NICOLAU D'OLWER, Lluís. *Introducció a la història literària de Catalunya / Edició a cura d'August Rafanell i Joan Ferrer*. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2022. – 228 p.

PREVOSTI MONCLÚS, Marta. *Subsistir o viure : economia d'especialització en la vinya a la Catalunya romana / Discurs de recepció de Marta Prevosti Monclús com a membre numerària de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 16 de juny de 2022*. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2022. – 33 p. : il.

Journals

Revistes

Acta Numismàtica. Volum: 52 (Homenatge al Dr. Miquel de Crusafont i Sabater). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2022. – 544 p. : il.

I. CASANOVA I MANDRI, Rossend «L'exemplaritat de Miquel de Crusafont»; II. BOADA SALOM, Jaume «La vida batalladora d'un intel·lectual lliure»; III. BERDÚN COLOM, Montserrat «L'obra del gran mestre»; IV. «Bibliografia»; V. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Moments joiosos d'un historiador de la moneda»; VI. FONTBONA I DE VALLESCAR, Francesc «Miquel Crusafont»; VII. SISÓ I ARTAL, M. Teresa «Riure i aprendre»; VIII. CHEVILLON, Jean-Albert; VILLARONGA, Gabriel «Les hémioboles d'Emporion a la cruche / oeil»; IX. VILLARONGA, Gabriel; CHEVILLON, Jean-Albert «Rhode/Emporion: un divisor d'argent amb una rosa de perfil del període post arcaic»; X. MERINO, Antonio «Modificación de la cabeza de Pegaso, una divinidad femenina»; XI. GARCÍA GARRIDO, Manuel «Comentarios sobre los divisores de imitación massaliota (II)»; XII. GENEVIEVE, Vincent «Un bronze de Prusias II de Bithynie découvert à Vieille-Toulouse (Haute-Garonne, Occitanie, France). Retour sur les monnayages grecs, puniques et numides, connus ou prétendus retrouvés sur le site»; XIII. AGUILERA HERNÁNDEZ, Alberto «El *lituus* en las acuñaciones cívicas de *Hispania*»; XIV. SERRA HEREDIA, Manel «Distribució geogràfica i circulació de les monedes encunyades a la seca d'Ilercavònia-Dertosa»; XV. SANCHO HERNÁNDEZ, Omar «Atribució d'una emissió d'auris de les Guerres Civils a Hispània (68-69 dC)»; XVI. AMELA VALVERDE, Luis «De nou, la rara emissió RRC 482/1»; XVII. ABASCAL PALAZÓN, Juan Manuel; ALBEROLA BELDA, Antonio «¿Una acuñación tiberiana de Carthago Nova (RPC I 179) sobre una moneda de Ilici (RPC I 196)?»; XVIII. AMANDRY, Michel «La cité de Lappa (Crète) a-t-elle fait frapper un monnayage en l'honneur d'Hadrien?»; XIX. CAROL VENDRELL, Marc «La seca ibèrica de KERE (la Cerdanya). Noves aportacions a la numismàtica ibèrica catalana»; XX. MARTÍNEZ CHICO, David «Escaso bronze de Amastris (Paflagonia, Bitinia-Ponto) hallado en Cespedosa de Tormes (Salamanca)»; XXI. MARQUES DE FARIA, António «Notas de epigrafia monetária afro-romana: correções e aditamentos historiográficos»; XXII.

PLANTALECH I COLOMER, Salvador «Aproximació a la circulació monetària d'èpoques antiga i altmedieval a la comarca de la Garrotxa, Girona (s. III aC-s. X dC)»; XXIII. VILÀ I CASOL, Albert «Una falsificació d'època d'un divisor d'argent d'imitació d'Anastasi»; XXIV. SCHIESSER, Philippe «Les argentei légers au Chrisme de Childebert I (511-558), frappés à Marseille. A propos d'un ou deux trésors inédits»; XXV. JARRETT, Jonathan «*Follis* or *follaron*? The name of the Byzantine coin of 40 *nummi*»; XXVI. ARSLAN, Ermanno A. «La moneta in bronzo degli Ostrogoti»; XXVII. PLIEGO VÁZQUEZ, Ruth; IBRAHIM, Tawfiq «*Minimi* visigodos y fals de conquista: evidencias materiales de un periodo de transición»; XXVIII. FRANCÉS VAÑÓ, David «Contribució a la numismàtica de les monedes de taifes»; XXIX. BOMPAIRE, Marc «Un ensemble de monnaies barcelonaises du xe siècle: le lot Daniel»; XXX. BÉNÉZET, Jérôme «Quelques remarques sur les origines du monnayage comtal roussillonnais (xie s.)»; XXXI. AGUILÓ, Bernat «El tresor de Son Serra a Muro, Mallorca (valencià i melgorès)»; XXXII. ROMA VALDÉS, Antonio «En torno a las marcas de emisión en moneda tornesa medieval entre los siglos XIII y XIV»; XXXIII. Pont, Joaquim «Un òbol inèdit d'Amalric II (1298-1327), vescomte de Narbona»; XXXIV. MALBRUNOT, Jean «Les monnaies médiévales de Bonifacio»; XXXV. LOMBARDI, Luca; RUOTOLO, Giuseppe Maria «Gigliati battuti a Napoli con il nome di Carlo III d'Angiò Durazzo (1382-1386)»; XXXVI. PERFETTO, Simonluca «Elementos de Federico II en la acuñación aragonesa de Nápoles»; XXXVII. VALL-LLOSERÀ I TARRÉS, Jordi «La moneda del regne de Nàpols sota sobirania de la Corona catalanoaragonesa (1421-1423/1436-1516) i de la nova dinastia troncal napolitana (1458-1501). Addenda 3»; XXXVIII. SANAHUJA I ANGUEIRA, Xavier «Problemes metodològics sobre els preus i el valor de la moneda a la Catalunya baixmedieval»; XXXIX. BENAGES I OLIVÉ, Jaume «Les pel·lofes eclesiàstiques de Tarragona i tres dels seus encunys»; XL. BOADA SALOM, Jaume; ORELL JAQUOTOT, Jeroni «Conservacions i composicions de ploms eclesiàstics mallorquins originals i no originals»; XLI. PIRAS, Enrico «Varianti della moneta da I reale di Carlo II di Spagna»; XLII. ESTRADA-RIUS, Albert «El control de balances i pesals monetaris a la Barcelona dels segles XVII i XIX. Apunts a propòsit d'una llista de marques d'afinació»; XLIII. LLOBET I PORTELLA, Josep M. «Informació sobre una fàbrica de monedes catalanes falses (1842)»; XLIV. BARRAL I ALTET, Xavier «A propòsit de dos medallons de David d'Angers en una col·lecció barcelonina»; XLV. BALAGUER, Anna M. «La medalla de Baccardí a l'edifici de la seva seu central o una caixa de sorpreses»; XLVI. CASANOVA, Rosend «La medalla d'aigua *Campionat del Món de Natació. Barcelona*

2003, per Martín Azúa»; XLVII. CASANOVA, Rosend «La medalla *Miquel de Crusafont i Sabater*, per Ramon Ferran»; XLVIII. FORTEA I MARZÀ, Vicent Josep «La Medalla d'Or de la Generalitat de Catalunya»; XLIX. «*Tabula gratulatoria*»; L. «Indicacions per als autors»

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Volum 33. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 2022. – 564 p. : il.

I. FELIU I MONTFORT, Gaspar «*La Catalunya Carolíngia: cent anys de treball, entrebancs i col·laboracions*»; II. BAIGES I JARDÍ, Ignasi J. «Els darrers volums de la *Catalunya Carolíngia*»; III. BARRAL I ALTET, Xavier «La Hispània visigoda vista per Ramon d'Abadal: rellegint l'historiador»; IV. PREVOSTI I MONCLÚS, Marta «L'evolució de la villa romana en el període tardoromà a Catalunya»; V. FOLCH IGLESIAS, Cristian «De la villa visigoda a la villa carolíngia a Catalunya (segles VI-X). Les dades arqueològiques»; VI. FELIU I MONTFORT, Gaspar «La villa a la Catalunya carolíngia»; VII. COSTA I BADIA, Xavier «Els monestirs i l'afermament del poder comtal. El cas del Pallars i la Ribagorça (segles IX-X)»; VIII. ALTURO I PERUCHO, Jesús «El nivell cultural de la proto-Catalunya i la primitiva escripturització del català»; IX. CINGOLANI, Stefano M. «Ramon d'Abadal i les fonts literàries»; X. MARTÍ CASTELLÓ, Ramon «Les arrels dels castells i dels vicaris comtals»; XI. MONTAGUT I ESTRAGUÉS, Tomàs de «Les aportacions de Ramon d'Abadal (1888-1970) a la història jurídica: els *Usatges de Barcelona*, les constitucions de Catalunya i la teoria del Principat»; XII. SALRACH I MARÈS, Josep Maria «Justícia d'Estat i justícia feudal a Catalunya»; XIII. VILANOVA I VILA-ABADAL, Francesc «Història i “bones minories”: una mirada pausada i conservadora al país i el seu passat»; XIV. ZIMMERMANN, Michel «Gènesi medieval de Catalunya (segles VIII al XII)»; XV. LADERO QUESADA, Miguel Ángel «Notícia sobre don Ramon d'Abadal i de Vinyals en la Real Academia de la Historia»; XVI. SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume «Mots de cloenda»; XVII. BALCELLS I GONZÁLEZ, Albert «La campanya contra l'Exposició del Nu a la Barcelona de 1933»; XVIII. GRAS VALERO, Irene; BEJARANO, Juan Carlos «Transitant entre les “boires” de l'oblit: l'il·lustrador i dibuixant Lluís Bonnín (1973-1964)»; XIX. CAMPS I ARBÓS, Josep; FOGUET I BOREU, Francesc «Política, cultura i dret en el primer exili a França: la tesi doctoral de Domènec de Bellmunt (1950)»; XX. BURGUERA I PUIGSERVER, Victòria A. «Els perills de la mar i la gestió del conflicte marítim a la Corona d'Aragó dels dos primers Trastámara (1410-1458)»; XXI. BARRAL I ALTET, Xavier «Un text inèdit de Ferran Soldevila sobre Ferran de Sagarra i la sigillografia catalana medieval (1954)»; XXII. FELIU I

MONTFORT, Gaspar; SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume «Dues cartes de remença»; XXIII. FIGUERES ARTIGUES, Josep Maria; FERRÉ I TRILL, Xavier; VICENÇ I ERES, Josep; FELIU I MONTFORT, Gaspar; PIÑOL ALABART, Daniel «Recensions»; XXIV. DALMAU, Pol, ed. «Antoni Dalmau i Ribalta. Notes autobiogràfiques»; XXV. «Normes per a la presentació d'originals»; XXVI. «Junta de la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Memòria d'activitats de la SCEH el 2021»

Lambard. *Estudis d'art medieval*. Volum 28. Institut d'Estudis Catalans. Amics de l'Art Romànic, Barcelona 2020. – 301 p. : il.

I. «Amics de l'Art Romànic: mesa per al curs 2018-2019»; II. CONEJO I DA PENA, Antoni «“La present casa, molt illustre y magnífica per a la grandesa de son edifici”. L'Hospital de la Santa Creu de Barcelona: 1401-1417»; III. ESPAÑOL I BERTRAN, Francesca «El Palau Reial Menor de Barcelona: usos i espais representatius. La sala dels cavalls»; IV. GRAUPERA I GRAUPERA, Joaquim «Santa Maria del Mar. Promoció artística, memòria i devoció»; V. CORTÉS BURÓN, Albert «Equipaments gòtics per a la parròquia del Pi: noves construccions durant el segle XV»; VI. VALERO I MOLINA, Joan «Cofraries i oficis a la Barcelona baixmedieval: la dotació artística d'altars i capelles»; VII. OLAÑETA MOLINA, Juan Antonio «La portada de San Salvador de Agüero y el tímpano que tomó “prestado” de la cercana iglesia de Santiago»; VIII. PUJOL I HAMELINK, Marcel «Pintors, escultors i altres artistes decoradors de galeries i naus a la corona d'Aragó: Barcelona, Sant Feliu de Guíxols, València i Ciutat de Mallorca (segles XIII-XVI)»; IX. FREIXES CODINA, Carles; GARGANTÉ I LLANES, Maria «La diàspora del patrimoni medieval a la Catalunya central durant la Guerra Civil. Alguns exemples»; X. «Memòria del curs 2018-2019»

Lambard. *Estudis d'art medieval*. Volum 29. Institut d'Estudis Catalans. Amics de l'Art Romànic, Barcelona 2021. – 359 p. : il.

I. «Mesa per al curs 2019-2020»; II. BARÓ, Robert; RIDER, Nil «Eulàlia de Barcelona. Espais de memòria i culte»; III. VALERO I MOLINA, Joan «Relíquies i cossos sants a la catedral de Barcelona: espais culturals, cerimònies i receptacles sacres»; IV. FITÉ I LLEVOT, Francesc «La consuetud de la catedral de Lleida i els cultes hagiogràfics»; V. ESPAÑOL I BERTRAN, Francesca «De la Catalunya septentrional a la meridional: los cultos cívicos de san Narciso y santa Tecla en Girona y Tarragona durante la Baja Edad Media»; VI. PÉREZ MUÑOZ, Max «Alexandre Deulofeu i el redescobrimient del romànic empor-danès»; VII. GEORGE, Philippe; SUREDA I JUBANY, Marc «*Architecti sapientes*. Notger de Lieja i Oliba de Vic, mestres de les arts al servei de la litúrgia a

l'entorn de l'any mil»; VIII. LLANES DOMINGO, Carme «Llorenç Saragossà: un retaule per a les menores de València»; IX. ESPAÑOL I BERTRAN, Francesca «Esquilats a la pintura gòtica catalana. Un ressò judiciari?»; X. CORTÉS BURÓN, Albert; VALERO I MOLINA, Joan «*Hic est chorus*. Noves dades sobre el cadirat gòtic del cor de Santa Maria del Pi»; XI. «Memòria del curs 2019-2020»; XII. «Normes de presentació d'originals per a l'edició»

Llengua & Literatura. *Revista anual de la Societat Catalana de Llengua i Literatura*. Volum 32. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Llengua i Literatura, Barcelona 2022. – 224 p.

I. SOLER LLOPART, Albert «Els recursos visuals a l'Art demostrativa de Ramon Llull: impaginació i figures gràfiques»; II. FARRÉ I VILALTA, Imma «*Juventut* (1900-1906) i la llengua normativa»; III. SOLIVELLAS, Ivan «Els formants cultes: autonomia o posició fixa»; IV. SERÉS, Dària «Els plurals escarits en posició d'objecte: un estudi comparatiu del català i el rus»; V. FALGUERA GARCIA, Enric «Els clàssics en la literatura infantil i juvenil»; VI. CUNILL SABATÉS, Guillem «El pensament d'Ausiàs March»; VII. MARRUGAT, Jordi «El llibre català en temps del Modernisme»; VIII. IBORRA, Enric «Història de la literatura catalana (VI). Literatura contemporània (II) Modernisme. Noucentisme. Avantguardes»; IX. MORENO DOMÈNECH, Maria «Catalan Narrative 1875-2015»; X. REVELLES ESQUIROL, Jesús «Gaziel, inèdit i vigent»; XI. CAMPS I ARBÓS, Josep «Epistolari Calders & Tísner»; XII. VILARDELL DOMÈNECH, Laura «Epistolari J. V. Foix & Joan Gili»; XIII. BARTOLÍ MASONS, Gemma «L'humor constructiu. Vindicació de la Colla de Sabadell»; XIV. CAMPS I ARBÓS, Josep «Epistolari Francesc Parcerisas & Josep Miquel Sobrer»; XV. CAMPS I ARBÓS, Josep «Una recuperació necessària: Joan Barceló i Cullerés»; XVI. CREUS BELLET, Imma «Simposi Pompeu Fabra»; XVII. GINER-MIRA, Pere «Pompeu Fabra, a la Universitat i de la Universitat»; XVIII. CRESPI RIUTORT, Isabel; PARADÍS, Anna «La cité de Lappa (Crète) a-t-elle fait frapper un monnayage en l'honneur d'Hadrien»; XIX. GUEVARA CLARAMUNT, Marc «La difusió de la normativa als mitjans de comunicació»; XX. SOLER LLOPART, Albert «*Bíblia del segle XIV: Primer llibre dels Paralipòmens*, edició del text de Pere Bescós i Jaume de Puig Oliver, introducció, notes i glossari de Pere Casanellas i Pere Bescós, collació de vulgates catalanollenguadocianes de Núria Calafell i Sala i Pere Bescós, edició del pròleg dels Paralipòmens de Pere Bescós i Pere Casanellas, Associació Bíblica de Catalunya, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2021; «Corpus Biblicum Catalanicum» 9»; XXI. ROMANYÀ SERRASOLSAS, Alba «Espadaler, Anton M. (ed.): *Jaufré*, Barcelona: Barcino, 2021; “Biblio-

teca Barcino”»; XXII. RIBUGENT I GUBAU, Glòria «Pastor i Briones, Vicent: *Pierres de Provença (1650): estudi i edició crítica*, Alacant, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2020»; XXIII. TOUS I PRIETO, Francesc «Arnau de Vilanova: *Regiment de sanitat per al rei d'Aragó. Aforismes de la memòria*, edició crítica d'Antònia Carré, Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2017; “Filologia UB”»; XXIV. SOLDEVILA I BALART, Llorenç «Mese-guer, Lluís: *La Nova cançó. Estudis de literatura i música*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2018»; XXV. GREGORI I GOMIS, Alfons «Piquer, Adolf: *La identitat narrativa valenciana en el segle xx*, València: Institució Alfons el Magnànim, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2020; «Estudis Universitaris» 172»; XXVI. DASCA, Maria «Grasset, Eloi: *La trama mortal. Pere Gimfer-ter y la política de la literatura (1962-1985)*, Sevilla: Renacimiento, 2020»; XXVII. AYATS, Aïda «Molins, Manuel: *Teatre complet 2*, València: Institució Alfons el Magnànim, Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, 2020; “Teatre”»; XXVIII. MORETA TUSQUETS, Ignasi «Eaglestone, Robert: *La literatura. Per què és important*, Octavi Gil Pujol (trad.), Barcelona: Saldonar, 2020»; XXIX. BERNAT I BALTRONS, Francesc «Martí-Badia, Adrià: *La consciència lingüística dels valencians (1854-1906)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2020; “Biblioteca Sanchis Guarner”»; XXX. BATLLE GUTIÉRREZ, Mar «Massanell i Messalles, Mar: «No m'ha romasa sinó la honestat». *Rere la petja d'una innovació lingüística en el pas del català antic al modern*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2020»; XXXI. LENGUA & LITERATURA. CONSELL DE REDACCIÓ «Josep Massot i Muntaner, vuitanta anys. Treball, saviesa i generositat»; XXXII. DUARTE I MONTSERRAT, Carles «L'Any Badia i Margarit: la vigència d'un llegat»; XXXIII. ORIOL CARAZO, Carme «“Em lliga la beutat de cada flor”, un lema per a una commemoració: l'Any Palmira Jaquetti»; XXXIV. CARRERA I SABATÉ, Josefina «Joan Julià-Muné: l'home, el lingüista i el mestre (1950-2020)»; XXXV. CUENCA ORDINYANA, Maria Josep «La implementació de les gramàtiques *Essencial i Bàsica* de l'IEC»; XXXVI. PRIETO ESPINOSA, Carlos «El *Corpus Documentale Latinum Hispaniarum* (CODOLHisp), una plataforma digital d'accés conjunt per a l'estudi del llatí medieval hispànic»; XXXVII. ESCOLÀ SALLÁN, Laia «III Jornada sobre la divulgació de la normativa als mitjans de comunicació»

Miscel·lània litúrgica catalana. Volum 30. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Barcelona 2022. – 245 p. : il.

I. «Membres de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics»; II. GROS I PUJOL, Miquel dels Sants «El *Li-*

ber commicus de Toledo (Bibl. Cap. 35.8). Estudi litúrgic»; III. NOLLA I BRUFAU, Josep Maria «Algunes actuacions de Miró Bonfill a Girona»; IV. GARRIGOSA I MASSANA, Joaquim «Els fragments de llibres litúrgics amb música de l'Arxiu Diocesà de Barcelona»; V. PAGÈS I PARETAS, Montserrat «Sobre iconografia cristiana, a propòsit dels murals romànics de Santa Maria de Cap d'Aran»; VI. SANJOSÉ I LLONGUERAS, Lourdes de «Crist a la glòria: l'obra de Llemotges i la majestat de la creu de Sant Joan de les Abadesses»; VII. RUBIO SADIA, Juan Pablo «Notícia de un brevario monástico de origen francés: silos, Archivo del Monasterio, Frag. Ms. 28»; VIII. JANERAS I VILARÓ, Sebastià «La mare de Déu de la Mercè a les illes gregues de Siros i Tinos»

Revista catalana de musicologia. Volum 15. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Musicologia, Barcelona 2022. – 268 p. : il.

I. MARTÍ MENDOZA, Joan Maria «Les epístoles farcides de Sant Esteve en català: una aproximació musical»; II. GREGORI I CIFRÉ, Josep Maria «El magisteri de cant de la Catedral de Barcelona a l'època del Renaixement»; III. SALIS I CLOS, Josep M. «Dos villancets de mitjans del segle xvii en gascó: *Orray cat de biuis Arnauton i Bartolatje, Mauvisatje*»; IV. RIFÉ I SANTALÓ, Jordi «Comparació del Kyrie de la missa BWV 232 de Johann Sebastian Bach i el de la missa Harwv 32 de Gottlob Harrer en el context en què es va generar: dos models de música d'església en el canvi d'època»; V. AVIÑOÀ PÉREZ, Xosé «Els prolegòmens a la consolidació del simfonisme a Catalunya»; VI. ALMACELLAS I DÍEZ, Josep Maria «D'orquestreres i músics a Catalunya. 1910-1944»; VII. GARRIGOSA I MASSANA, Joaquim «Pau Casals. Una concepció artística de l'àmbit simfònic»

Tamid. Volum 17: Homenatge a Jordi Casanovas i Miró (1953-2020). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Hebraics, Barcelona 2022. – 237 p. : il.

I. «Homenatge a Jordi Casanovas i Miró (1953-2020)»; II. BARRAL I ALTET, Xavier «Jordi Casanovas i Miró: semblança biogràfica d'un investigador quotidianament erudit. Amb bibliografia»; III. PLANAS I MARCÉ, Sílvia «Jordi Casanovas, la veu tranquil·la i emocionada de l'hebraisme català»; IV. AYASO MARTÍNEZ, José Ramón; MAESE FIDALGO, Xavier; TRIAY OLIVÉS, Vanesa «Això va per tu, Jordi: una nova làpida amb inscripció hebrea de la necròpolis de Montjuïc»; V. LLOP I JORDANA, Irene «Els testaments de na Goig, jueva de Girona, habitant de Vic»; VI. VERNET I PONS, Eulàlia «La Bíblia glossada de Vic (1268): un testimoni capdavanter per al context cultural de la Catalunya baixmedieval»; VII. ALCOY I PEDRÓS, Rosa; BARCELÓ, Alba «Un relat per a una hagadà perduda. Més enllà de

l'Hagadà d'Or i l'Hagadà Germana»; VIII. LLOBET I PORTELLA, Josep M. «Les relacions veïnals entre cristians i jueus a Cervera durant els anys 1426-1436»; IX. FERRAN I BAÑOS, Roger «Llengua i nació en la naixent Tercera República Francesa (1879-1881) com a model inspirador d'Eliezer Ben-Yehudà»; X. FERRER I COSTA, Joan «Šolem Aleychem: «El virolet» (דאס לדייִר) l'art de narrar la nostàlgia del món jueu»; XI. OLLICH I CASTANYER, Imma; LLOP I JORNADA, Irene «Ferran Garcia-Oliver. *Els murs fràgils dels calls: Jueus i jueves del Països Catalans*. Catarroja; Barcelona: Afers, 2019»; XII. MAÑÉ I MAS, Maria Cinta «Xavier Pons Casacuberta. *La societat jueva conversa a la Barcelona baix-medieval, 1391-1440*. Barcelona: Fundació Noguera, 2021»

Historical publications of the other Sections of the Institut d'Estudis Catalans

Publicacions de la resta de l'Institut de temàtica històrica

Books

Llibres

AMAT I GIRBAU, Josep. *Enric Ras i Oliva: semblança biogràfica*. Institut d'Estudis Catalans; Barcelona 2022. – 34 p.

CASTELL GRANADOS, Pau. *La cacera de bruixes a Catalunya: Estudis i documents (1830-2020)*. Institut d'Estudis Catalans. Diputació de Barcelona; Barcelona 2022. – 206 p. : il.

Entendre, explicar, fer: in memoriam Joaquim Molas (1930-2015) / Edició a cura de Jordi Marrugat. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Llengua i Literatura; Barcelona 2022. – 129 p.

FOGUET, Francesc; PUJOL, Enric (ed.). *Ferran Soldevila, entre la història i la literatura*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Barcelona 2022. – 196 p.
I. MARRUGAT DOMÈNECH, Jordi «Pròleg»; II. PONS I PONS, Damià «Joaquim Molas i les polítiques culturals»; III. RIGOBON, Patrizio «Joaquim Molas i el cànon català: algunes observacions sobre la col·lecció “Les millors obres de la literatura catalana”»; IV. FERNÁNDEZ, Josep-Anton «“Una cultura tota plena de forats”: Tot escoltant *Una cultura en crisi*»; V. COMAS GÜELL, Montserrat «De llegats. A propòsit del llegat de Joaquim Molas»

Giuseppe Tavani: sessió en memòria, 13 de novembre de 2020. Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica, Barcelona 2022. – 46 p. : il.
I. CABRÉ I CASTELLVÍ, M. Teresa «Presentació»; II. ANNICCHIARICO, Annamaria «Prima e dopo *La Faimmetta catalana: un collega, un amico*»; III. FE-

LIU I TORRENT, Francesc «Tavani i la funció de la història de la llengua»; IV. BELTRAN I PEPIÓ, Vicenç «Giuseppe Tavani, romanista»; V. BOVER I FONT, August «Giuseppe Tavani, catalanista»; VI. ARDOLINO, Francesco «A propòsit de la crítica ritmèmica. Tavani i el mètode»; VII. «Llista de membres de l'Institut d'Estudis Catalans amb una biografia publicada a la col·lecció “Semblances biogràfiques”»; VIII. «Semblances biogràfiques»

PUJOL I FABRELLES, David. *La repressió del català a l'escala: tres-cents anys de lluita i resistència (1715-2018)*. Institut d'Estudis Catalans. Editorial Gavarres; Barcelona 2022. – 541 p. : il.

ROCA-ROSELL, Antoni. *Petita història d'Albert Einstein / Text: Antoni Roca-Rosell; il·lustració: Pilarín Bayés*. Institut d'Estudis Catalans - Editorial Mediterrània; Barcelona 2022. – 16 p. : il.

Sessió en memòria d'Aina Moll i Marquès (1930 - 2019): (13 de febrer de 2020) / [L'edició d'aquesta obra ha estat a cura de Joan Veny, membre de l'Institut d'Estudis Catalans]. Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica, Barcelona 2022. – 80 p. : il.

I. ROS I ARAGONÈS, Joandomènec «Presentació»; II. CABRÉ I CASTELLVÍ, M. Teresa «Presentació»; III. MOLL ECHETO, Francesc «Aina Moll com a dona de família»; IV. ARNAU I SEGARRA, Pilar «Tres moments decisius en la vida d'Aina Moll»; V. TOMÀS, Margalida «El mestratge d'Aina Moll: memòria personal»; VI. MARÍ I MAYANS, Isidor «Els inicis de la política lingüística a Catalunya»; VII. PONS I PONS, Damià «Aina Moll i la Campanya de Normalització Lingüística (1989-1995)»; VIII. PITARCH I ALMELA, Vicent «Un pont entre les polítiques al nord i al sud de l'Ebre»; IX. VENY I CLAR, Joan «Aina Moll, universitària i membre de l'Institut d'Estudis Catalans»; X. TORRES I PLA, Joaquim «Aina Moll i el Grup Català de Sociolingüística»; XI. CERDÀ I MASSÓ, Ramon «Els cursos d'estiu i la Porciúncula»; XII. MIRALLES I MONSERRAT, Joan «Aina Moll i el servei a la llengua catalana a les Illes Balears»

SIMON I TARRÉS, Antoni. *La unitat d'Espanya com a valor polític: una arqueologia intel·lectual*. Institut d'Estudis Catalans. Editorial Afers; Barcelona 2022. – 453 p.

Journals

Revistes

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació. Volum 39 (gener-juny 2022). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2022. – 278 p. : il.

I. SOLER I MATA, Joan «Editorial»; II. MERLO, Giordana; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara «Presentació. Els museus, la innovació i la formació històrico-educativa del professorat»; III. ÁLVAREZ DOMÍNGUEZ, Pablo; REBOLLO ESPINOSA, María José «Aprender el valor del patrimonio histórico-educativo. Enseñar a los futuros maestros o maestras a través del museo pedagógico universitario»; IV. D'ASCENZO, Mirella «Il patrimonio storico-educativo per la formazione docente. Esperienze tra ricerca e didattica»; V. PIZZIGONI, Francesca Davida «Il museo scolastico come strumento di formazione continua degli insegnanti»; VI. COLLELDEMONT, Eulàlia; CASANOVAS PRAT, Josep; CARRILLO FLORES, Isabel; CERCÓS I RAICHS, Raquel; PADRÓS TUNEU, Núria; SIMÓ GIL, Núria «El patrimoni educatiu a l'espai públic, una mediació entre la formació i la projecció pedagògica»; VII. MERLO, Giordana «Innovazione pedagogica e formazione storicoeducativa del docente: nuove frontiere del museo dell'educazione»; VIII. CANTATORE, Lorenzo «Storia e vita del MuSEd - Museo della Scuola e dell'Educazione dell'Università Roma Tre»; IX. MIQUEL LARA, Avelina; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara «Museus pedagògics i Història pública»; X. SANTIESTEBAN, Andra; REY TAPIA, Jaime del «Memoria, cultura escolar y patrimonio audiovisual: una experiencia virtual del Museo M. B. Cossío en tiempos de confinamiento»; XI. JOVÉ, Glòria; TRAVER, Juan; BONASTRA, Quim «Un atlas de material pedagògic i un museu pedagògic per a la innovació educativa. L'experiència del museu pedagògic de Castelló i del projecte «El museu és una escola» de la UDL»; XII. MARTÍ PUIG, Manel «El Museu Pedagògic de Castelló. Una demanda dels mestres en el primer terç del segle XX»; XIII. «Informació sobre els autors dels articles»; XIV. «Normes de presentació d'originals per a l'edició»=Presentation regulations of originals for publishing»; XV. «Drets d'autor i responsabilitats. Protecció de dades personals»=Copyright and responsibilities. Protection of personal data»

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació.

Volum 40 (juliol-desembre 2022). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2022. – 288 p. : il.

I. DE SERIO, Barbara «La internacionalització de la pedagogia Montessori»; II. PESCI, Furio «Maria Montessori's training in Rome: anthropological studies and aspirations for social reform»; III. TODARO, Letterio «The origins of the internationalisation of Montessori pedagogy: the ascetic circle of Montecasa»; IV. SCHIRRIPIA, Vincenzo «Una rivista internazionale per il movimento montessoriano: The Call of Education (1924-25)»; V. CAROLI, Stefania «Storia e attualità dell'educazione per la pace di Maria Montessori. Dalle conferenze degli anni '30 alle prospettive educative odierne»; VI. DIEGUEZ, Alejandro; FULLANA I PUIGSERVER, Pere «Maria Montessori i el pare Antoni Casulleras: innovació pedagògica i catolicisme modern»; VII. MARTÍNEZ RUIZ-FUNES, Ma. José; MARÍN MURCIA, José Pedro «Origen, difusión y comercialización del material Montessori en el primer tercio del siglo XX»; VIII. CHORIANOPOULOU, Elisavet «Maria Edelstain-Goudeli and the beginning of Montessori education in Greece»; IX. ÁLVAREZ GALLEGO, Alejandro «Un jardín Montessori en Colombia»; X. CAÑIGUE-RAL VIÑALS, Daniel «L'arribada de Maria Montessori a Barcelona i el Curs Internacional de 1916»; XI. DOMÈNECH I DOMÈNECH, Salvador «Mètode i escola Montessori a Barcelona fins a la Guerra Civil (1936-1939). De l'adhesió incondicional a l'eclecticisme»; XII. TRABALZINI, Paola «Il ritorno di Maria Montessori in Italia nel secondo dopoguerra: 1946-1952. Incontri, progetti, corsi di formazione»; XIV. «Informació sobre els autors dels articles»; XV. «Presentation regulations of originals for publishing»; XVI. «Drets d'autor i responsabilitats. Protecció de dades personals»; XVII. «Copyright and responsibilities. Protection of personal data»

Catalan **Historical** Review

Number 16 / 2023

Catalan Version

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Albert Balcells	117	Introducció
Albert Viciano i Vives	119	La cristianització de la Tarraconense mediterrània en època romana (del segle I a l'any 409)
Immaculada Lorés Otzet	143	L'escultura d'època romànica a Catalunya
Rafael Narbona Vizcaíno	157	El Compromís de Casp. Violència i parlamentarisme
Albert Estrada-Rius	175	La moneda catalana com a oportunitat i símbol d'autogovern: de la Guerra dels Segadors a la Guerra Civil
Antoni Furió	183	«La meva professió, en canvi, és de ser Joan Fuster»
Albert Balcells	191	Els socialistes i els comunistes davant la qüestió nacional catalana: del 1888 als temps recents
	201	In memoriam
	205	Semblances dels nous membres de la Secció Històrico-Arqueològica

Introducció

El primer article d'aquest número està dedicat a la difusió del cristianisme a la part nord-oriental de la província Tarraconense de l'Imperi romà. Les primeres notícies escrites sobre aquest procés tracten de la condemna i martiri del bisbe Fructuós de Tarragona i dels diaques Auguri i Eulogi l'any 259 dC. Un cop acabades les persecucions periòdiques dels cristians el 313, les restes arqueològiques de la seva religió comencen a donar-ne testimoni. La imatge de la coberta d'aquest número de *Catalan Historical Review* és una de les escenes representades al sarcòfag denominat de Bethesda, del segle iv i encastat a la façana de la catedral de Tarragona, un temple que es començà a construir a mitjan segle xii. El relleu representa l'entrada triomfal de Jesús a Jerusalem, aclamat amb palmes cinc dies abans de la seva crucifixió. Les altres escenes dels alts relleus d'aquest sarcòfag representen diverses curacions miraculoses de malalts atribuïdes a Jesús segons els relats dels evangelis. La imatge de Crist apareix encara sense barba, tal com era usual durant els primers segles del cristianisme.

Durant l'antiguitat tardana, a la ciutat, el bisbe passà a substituir els antics curials. Això es va veure afavorit per la incorporació de les famílies més poderoses a la jerarquia eclesiàstica. La basílica paleocristiana, el palau episcopal i la sala de recepció adjacent ocuparen un lloc central en l'espai urbà. El cristianisme, abans religió considerada subversiva o com a mínim desafecta a l'Imperi romà, passà a ser el mantenidor de l'ordre establert en un temps d'una gran inestabilitat i inseguretat de les fronteres. No esdevingué religió oficial fins al 380 amb l'emperador Teodosi, però no es perseguiren els pagans ni els arrians. El problema de la divisió dels cristians sobre la divinitat de Jesús i la Trinitat subsistí i calgué que els concilis dels bisbes definissin l'ortodòxia dogmàtica de l'Església.

L'escultura romànica és un altre tema d'aquest número. Incorporada als frontons de les portalades de les esglésies, als capitells dels claustres i als frontals dels altars, també representà figures exemptes com la de Maria asseguda al tron reial amb el seu fill Jesús o les primeres escenes de la passió amb Jesús crucificat. Se'n desconeixen els escultors, però excepcionalment, en el claustre de Sant Cugat del Vallès, Arnau Cadell s'identificà i es representà en un capitell com l'autor del conjunt. Es discuteix si les escenes dels capitells del claustre d'aquest monestir, llevat dels de motius vegetals, responen a un determinat argument, atès que l'escultura tenia, com la pintura, una intenció didàctica i doctrinal. El professor Josep Maria Jau-mà n'ha publicat la seva interpretació, que sembla demostrar que responen a un programa temàtic inspirat en escenes bíbliques i de la vida quotidiana dels monjos.

Un altre tema tractat en aquest número és el de la solució de la lluita pel tron a principis del segle xv en tenir lloc la fi de la dinastia que havia regnat a la Corona catalanoaragonesa des de la seva constitució. S'obrí aleshores una crisi política profunda, i la violència es barrejà amb la negociació parlamentària entre representants dels regnes d'Aragó i de València juntament amb els del Principat de Catalunya, fets que van donar com a resultat la instauració de la dinastia castellana dels Trastàmara a la Corona catalanoaragonesa. Els factors del canvi, la seva naturalesa i les seves conseqüències han estat objecte d'un llarg debat entre historiadors i assagistes polítics. Aquest debat resulta clarificat en l'article que es dedica al tema en aquest número de *Catalan Historical Review* amb el títol tradicional del Compromís de Casp, nom de la població aragonesa on es reuniren els parlamentaris compromissaris de les Corts dels tres regnes de la Corona per superar el problema de la successió al tron.

La moneda és sempre un signe de la identitat col·lectiva i de la sobirania del poder polític d'un país a més d'un instrument de l'intercanvi comercial i de percepció de tributs. Aquí s'analitza l'evolució de l'emissió de moneda pròpia a Catalunya entre dues grans crisis polítiques i socials: la de la Guerra de Separació de 1640 i la Guerra Civil de 1936-1939. La liquidació de les institucions polítiques pròpies de Catalunya el 1714 amb la instauració de la dinastia dels Borbons acabà amb el dret a emetre moneda pròpia que havia conservat la Generalitat de Catalunya. Però més de cent anys després, durant la Primera Guerra Carlina, calgué tornar a emetre moneda fraccionària per a finançar l'esforç bèl·lic i la seca de Barcelona funcionà a tota màquina. Superar la inflació exigí un esforç extraordinari sota la vigilància del poder central espanyol, que mirava amb mals ulls el que semblava un gest de sobirania regional. Al marge d'això, per a incrementar el crèdit comercial es fundà el Banc de Barcelona, que a partir de 1845 rebé el privilegi d'emetre bitllets, convertibles encara aleshores en moneda d'or i plata. Aquest privilegi acabà el 1874, quan el Banc d'Espanya es feu amb el monopoli de l'emissió de paper moneda a tot el regne. Amb la Guerra Civil de 1936, la desaparició de moneda de metall portà a l'emissió de moneda fraccionària de paper per part de diferents ajuntaments catalans, una expressió de l'atomització del poder en moments de crisi revolucionària i de desaparició de bona part de la moneda metàl·lica del petit comerç quotidià.

L'any 2022, la celebració del centenari del naixement de Joan Fuster i Ortells va ser una ocasió per reflexionar sobre la seva activitat i sobre el seu compromís amb la identitat del País Valencià dins dels Països Catalans, un

concepte que ell contribuï decidivament a justificar i a definir a partir de la unitat lingüística de les terres catalanes, des del Rosselló, al nord de la frontera política amb França, fins a les Illes Balears i Pitiüses i el País Valencià amb el Principat de Catalunya. Poeta, assagista, crític, historiador de la literatura, autor de dietaris, articulista d'opinió a la premsa i animador cultural, el valencià Joan Fuster és una figura que presenta dimensions molt variades i es resisteix a una classificació simple, alhora que reclama que s'apliqui a les seves tesis el mateix criteri contrari al dogmatisme que ell mateix sostingué al llarg de la seva vida.

L'Institut d'Estudis Catalans, que elegí Joan Fuster membre de la seva Secció Històrico-Arqueològica el 1978, volgué dedicar a l'escriptor una jornada científica el 28 de setembre del 2022 en col·laboració amb la Institució de les Lletres Catalanes. Després de la mort de Joan Fuster fa vint anys, la seva personalitat i la seva obra travessaren un període d'escassa atenció pública fins al 2015, quan la dreta valenciana perdé el poder regional. Durant els darrers anys, la valoració del seu pensament i de la seva obra ha estat recuperada i l'Any Fuster de 2022 n'és una prova. Antoni Furió, catedràtic de la Universitat de València, editor de l'obra completa i de la correspondència de Fuster, llegí la ponència inaugural de la jornada sobre la vigència de Joan Fuster i utilitzà una seva frase com a títol: «La meva professió, en canvi, és de ser Joan Fuster». Prop d'una vintena d'especialistes tractaren a l'esmentada jornada científica de múltiples aspectes de les diverses facetes de la projecció pública de Joan Fuster i estigueren d'acord en la seva vigència.

El darrer article d'aquest número tracta de l'evolució de la posició dels socialistes davant la qüestió nacional catalana. Els socialistes s'han hagut de definir davant del moviment nacional català al llarg de més d'un segle. Fins als

anys trenta del segle xx predominà la inhibició respecte al tema dins de la UGT i del PSOE, alhora que no superaven la seva condició minoritària dins d'una Catalunya industrial i urbana on haurien d'haver estat potents sindicalment i políticament. Amb la Guerra Civil de 1936, socialistes i comunistes s'unificaren a Catalunya i el nou partit aconseguí el reconeixement de la Internacional Comunista alhora que esdevenia una peça molt important en la nova correlació de forces fins a la desfeta republicana de 1939. Durant el període final de la dictadura franquista, el compromís dels comunistes i dels socialistes catalans amb la reivindicació de l'autogovern de Catalunya evità que els obrers immigrants de la resta d'Espanya establerts a Catalunya adoptessin una posició hostil al catalanisme. A partir del procés democratitzador obert el 1977, els socialistes catalans experimentaren fins al 2003 el contrast entre els seus èxits a les eleccions generals i locals i els seus fracassos a les eleccions al Parlament de Catalunya. Finalment exerciren el govern de la Generalitat de Catalunya entre els anys 2003 i 2010. Els anys posteriors pertanyen més a l'actualitat que a la història.

La usual relació de publicacions de tema històric de les diverses seccions i societats filials de l'Institut d'Estudis Catalans tanca aquest número, alhora que dediquem un record als companys que ens han deixat per sempre: Joan Sanmartí, Núria de Dalmasas, Olimpio Musso i Efreim Compte. Al mateix temps, donem la benvinguda a Francisco M. Gimeno i Rafael Roca, nous membres de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans i de l'ampli consell de redacció de *Catalan Historical Review*.

ALBERT BALCELLS
Editor

La cristianització de la Tarraconense mediterrània en època romana (del segle I a l'any 409)

Albert Viciano i Vives*

Facultat d'Història, Arqueologia i Arts Cristianes Antoni Gaudí (AUSP)

Rebut 10 febrer 2022 · Acceptat 15 juliol 2022

RESUM

A la segona meitat del segle III, el cristianisme havia arrelat a les ciutats costaneres de la Tarraconense oriental, com ho mostren la *Passio Fructuosi* i les troballes arqueològiques (*Tarraco*, *Barcino*, *Gerunda*), sobretot entre la gent humil. Al segle IV, el cristianisme arribà també als *potentiores*, i els bisbes, com ara Himeri de Tarragona i Pacià de Barcelona, dotats d'un bon nivell cultural i teològic, aconseguiren cristianitzar els costums socials i transformar la topografia de les ciutats. L'actuació episcopal mirà de posar ordre en les dissensions teològiques (arrianisme i priscil·lianisme). A la segona meitat del segle IV ja havia arribat el monaquisme a Hispània.

PARAULES CLAU: Tarraconense, arqueologia cristiana, martiri, bisbes, monaquisme

INTRODUCCIÓ

Al temps de l'Imperi romà, el territori del que ara es coneix com a Catalunya corresponia a la part oriental de la província *Hispania Citerior* o *Tarraconensis*. De fet, era només un dels set *conventus iuridici* en què es dividia la província Tarraconense, la capital de la qual era la ciutat de *Tarraco* (Tarragona). En el present article estudiarem el procés d'evangelització d'aquest territori que les comunitats cristianes dels quatre primers segles de la nostra era hi van dur a terme. Hem fixat el 409 com a data final perquè en aquell any s'esdevingué l'arribada dels pobles germànics a la península Ibèrica. Aquest fet va suposar un canvi politicosocial de gran importància per a la societat hispanoromana de l'antiguitat tardana, que a partir d'aquell moment es va veure obligada a conviure amb els nous habitants provinents de l'Europa central.¹

L'expansió missionera de l'Església en els primers segles mirava de buscar conversos del paganisme grecoromà a la nova fe en Jesucrist i al mateix temps va engegar, pel que fa a l'organització interna d'aquelles comunitats cristianes primerenques, un procés d'institucionalització: formulació d'una ortodòxia dogmàtica, fixació d'un cànon de llibres sagrats (la Bíblia o Paraula de Déu), establiment de normes pràctiques de vida cristiana, elaboració d'una praxi litúrgica (baptisme, eucaristia) i organització

institucional, al capdavant de la qual es trobava el bisbe, ajudat pels preveres i els diaques. Des de la fi del segle II, els bisbes començaren a reunir-se en sínodes o concilis regionals per a prendre decisions de govern en un context de comunió eclesial.

Dos fets van tenir una gran rellevància per a la vida eclesial dels quatre primers segles. El primer és que el monoteisme cristià era difícil de compatibilitzar amb la vivència tradicional de la religió oficial de l'Imperi romà, i per això les comunitats cristianes eren considerades per les autoritats civils com una *religio illicita*. Aquesta situació d'inseguretat jurídica tingué com a conseqüència les persecucions que els cristians van patir fins a l'any 313, en què l'emperador Constantí, mitjançant l'Edicte de Milà, donà a l'Església plena llibertat religiosa. Una doble conseqüència tingueren les persecucions per a les comunitats cristianes: d'una banda, els màrtirs (*martyres*) van ser cristians coherents amb la seva fe, però, de l'altra, no van faltar molts *lapsi* o *traditores* que van apostatar arran de la repressió política. El segon fet rellevant és el naixement del monaquisme a la fi del segle III als deserts d'Egipte i Síria. El monaquisme s'expandirà per tot el territori de l'Imperi i omplirà la vida eclesial d'una espiritualitat que mirava de viure amb fidelitat les exigències de l'Evangeli. Quan, al segle IV, s'acabaran les persecucions i no hi haurà més màrtirs, l'espiritualitat martirial dels tres primers segles serà continuada per l'espiritualitat monacal.

Les fonts documentals i les arqueològiques dels segles I al IV fan referència principalment als cristians benestants (els bisbes provenien de les elits socials), de manera que la

* **Adreça de contacte:** Albert Viciano i Vives. Facultat Antoni Gaudí d'Història, Arqueologia i Arts Cristianes. Ateneu Universitari Sant Pacià. C/ Diputació, 231, 08007 Barcelona.
E-mail: aviciano.antonigaudi@edusantpacia.cat

informació que ens ha arribat de la gent humil és poca. Els canvis socials que hi va haver en el pas de l'antiguitat clàssica a l'antiguitat tardana —la qual va començar amb l'emperador Dioclecià (284-305)— van fer que la societat tardoantiga es configurés en dos nivells socioeconòmics: els *potentiores* o persones benestants i els *humiliores* o treballadors al servei dels més poderosos. I és dels *potentiores* que ha arribat la major part de la documentació literària i de les restes arqueològiques a la nostra disposició.

DEL SEGLE I A L'ANY 313

Arribada del cristianisme a Hispània: els primers evangelitzadors i les primeres comunitats cristianes dels segles I i II

El cristianisme degué arribar a la península Ibèrica al segle I, per bé que manquen proves arqueològiques que ho testimonien. La primera notícia d'Hispània que apareix als textos del Nou Testament es troba a la *Carta als cristians de Roma* de l'apòstol Pau, escrita l'hivern dels anys 57-58 a Corint. Quan Pau escriu la carta, és a punt d'anar-se'n a Jerusalem i dur-hi el fruit de la collecta que han organitzat les comunitats cristianes de Macedònia i d'Àcia per a ajudar els pobres de la comunitat jerosolimitana (Rm 15,25-26). A més, Pau manifesta que, en tornar de Jerusalem, té la intenció de passar per Roma tot anant cap a Hispània (Rm 15,23-28), a l'extrem occidental del món conegut fins aleshores, on es proposa de fer arribar l'Evangelí. S'ha discutit molt si finalment Pau pogué dur a terme el seu projecte de viatjar a Hispània o no, perquè el llibre neotestamentari dels *Fets dels Apòstols*, quan parla de l'activitat evangelitzadora d'aquest apòstol, no diu res dels darrers anys de la seva vida, transcorreguts a Roma, ni tampoc parla de la seva mort. En aquesta ciutat fou sotmès a un judici, després de ser acusat pels seus adversaris de *crimen maiestatis*, crim especificat en la *lex Iulia de maiestate*, promulgada per August l'any 27,² que definia la *maiestas* com la promoció d'activitats subversives que incitaven a la sedició. En realitat, el procés judicial de Pau havia començat a Jerusalem, on fou empresonat (Ac 21,27-26,32), i viatjà a Roma en qualitat d'encausat (Ac 27,1-28,31). També hi ha una clara al·lusió a aquest procés judicial per part de l'autor de la *Segona Epístola a Timoteu* (2Tm 4,16-18).

La investigació historiogràfica dels darrers segles, a partir de l'estudi de Johannes Justus Spier (1742),³ ha sostingut majoritàriament la tesi de la impossibilitat que Pau sortís de Roma cap a Hispània a causa de les complicacions derivades del procés judicial. Però recentment, en dos congressos celebrats a la ciutat de Tarragona els anys 2008 i 2013 —organitzats per la Facultat de Teologia de Catalunya, que des del 2014 forma part de l'Ateneu Universitari Sant Pacià—, s'ha revisat aquesta tesi i s'han obert noves vies d'estudi dels darrers anys de la vida de Pau, de manera que es pot sostenir amb credibilitat científica la hipòtesi que aquest viatge de Roma a Hispània es

pogué dur a terme (no dic que s'hi va dur, sinó que s'hi pogué dur).⁴ No sabem quina va ser la sentència del judici. Si fou absolutòria, és clar que hauria pogut viatjar a Hispània sense problemes, però el més probable és que fos inculpatòria. Ara bé, encara que Pau hagués estat condemnat, el dret penal establí unes penes que, a excepció de la pena capital (*poena mortis*), permetien al condemnat una certa mobilitat per territoris de l'Imperi: la *deportatio* o *interdictio* (confinament en una illa o lloc remot de per vida amb pèrdua simultània de ciutadania i propietats) i la *relegatio* (obligació de residir en una illa o lloc llunyà sense pèrdua de drets civils), i existia una forma de *relegatio*, més suau, que només preveia l'expulsió temporal o permanent de Roma i d'Itàlia, sense pèrdua de la ciutadania ni de les propietats. Si Pau fou condemnat per *crimen maiestatis*, hauria estat castigat a una d'aquestes penes, que li permetien exiliar-se fora d'Itàlia, és a dir, a Hispània, com ell volia.⁵

De fet, alguns documents literaris dels segles I i II esmenten que Pau va venir a Hispània. Climent, bisbe de Roma, va escriure a la fi del segle I una carta als cristians de Corint en què, a més de qualificar Pau com a «condemnat a l'exili», afirma que va arribar a l'extrem occidental de l'Imperi.⁶ Un altre document romà, el *cànon de Muratori*, pel volt de l'any 200, esmenta explícitament el viatge de Pau des de Roma fins a Hispània,⁷ i l'apòcrif *Fets de Pere*, de finals del segle II, també l'esmenta.⁸ Alguns neguen la fiabilitat d'aquests testimonis perquè sembla que es fonamenten només en la intenció de Pau expressada en la seva *Carta als Romans*, però d'altres no en neguen la veracitat perquè els testimonis podien provenir de fonts romanes amb informació de primera mà. En cas que finalment Pau hagués vingut a Hispània, hi ha bons arguments a favor que el lloc de la seva activitat missionera fos *Tarraco* (Tarragona), capital de la província Tarraconense que en temps d'August havia mantingut una estreta col·laboració amb la ciutat de Roma.⁹

Alguns han presentat com a prova que Pau no vingué a Hispània el fet que la seva hipotètica tasca evangelitzadora no tingué continuïtat en les esglésies hispàniques, però aquest argument és deficient, perquè en la història eclesíastica ha passat sovint que un inici missioner ha fracassat. En qualsevol cas, aquest buit d'informació a casa nostra explicaria que les tres fonts literàries més amunt esmentades siguin extrapeninsulars i que cap església hispana tardoantiga no reclamés mai un origen paulí. La conclusió és que, en cas que Pau vingués a Hispània, aquest viatge no és gens fàcil de verificar històricament per manca absoluta de restes arqueològiques i perquè les tres fonts literàries dels segles I i II són de dubtosa interpretació. Però tots aquests dubtes no anul·len la conclusió dels congressos celebrats a Tarragona els anys 2008 i 2013: no es pot negar amb rotunditat el viatge missioner de Pau des de Roma fins a Hispània, perquè el pogué haver fet.

Arribats a aquest punt, és important indicar que Pau, si és que vingué a Hispània, no fou l'únic que va portar el cristianisme a les nostres terres. Als segles I i II altres cris-

tians, desconeguts per nosaltres, provinents d'Orient o d'Itàlia o d'Àfrica, motivats a establir lligams per motius comercials i professionals amb Occident, degueren sens dubte contribuir a l'evangelització d'Hispania i d'altres territoris occidentals. Els testimonis literaris conservats del cristianisme primerenc indiquen una gran fluïdesa de relacions i l'existència d'un abundant intercanvi d'idees que les comunitats cristianes d'Occident assoliren de maneres diverses. Els primers passos del cristianisme a Hispania s'inscriuen en un ambient urbà, ric en influències culturals i espirituals que tiraven endavant les persones particulars. Per això, com escriu encertadament Manuel Sotomayor,¹⁰ el cristianisme no hagué de ser predicat necessàriament a la nostra Península per algun dels apòstols (Jaume, Pau) o per determinats missioners més o menys cèlebres. Aquest sistema de propagació és el menys freqüent en la història coneguda de l'Església.

Entre els molts militars, comerciants, colons, esclaus, etc. que arribaven a la Península o que en tornaven, alguns foren sens dubte cristians i, com a tals, suposaven un focus d'irradiació en les localitats en què es trobaven. El que va néixer i créixer a la Península, com en altres províncies de l'Imperi, no és una Església ja plenament constituïda, formada i centralitzada, sinó comunitats locals que participaven totes d'una mateixa fe, però que vivien a vegades bastant incomunicades entre si, es bastaven a si mateixes i s'anaven fent i desenvolupant a poc a poc. A més, els contactes i les interdependències progressives d'unes esglésies amb unes altres en els primers segles de la nostra Península no arribaren a centrar-se al voltant d'una seu principal per a totes les províncies, a diferència del que s'esdevingué en altres regions de l'Imperi: Lió a les Gàl·lies, Cartago al nord d'Àfrica, Roma a Itàlia, Alexandria a Egipte, Efes a l'Àsia Menor, Antioquia a Síria, Edessa a Mesopotàmia, etcètera.

S'ha debatut molt entre els especialistes sobre els orígens nord-africans del cristianisme hispànic, perquè durant els anys seixanta, setanta i vuitanta del segle XX alguns historiadors sostenien que el cristianisme havia penetrat a la Península des del nord d'Àfrica.¹¹ Però a hores d'ara aquesta tesi s'ha relativitzat totalment, i la tendència és a sostenir procedències diverses, tant italianes com nord-africanes i fins i tot orientals.¹² A més, Pere de Palol opina que els Pirineus esdevingueren una autèntica barrera o frontera pel que fa a l'arribada del cristianisme a la Península entre el segle I i el IV.¹³ D'acord amb la lògica històrica de les ciutats obertes al *Mare Nostrum*, es pot suposar que la penetració de la fe cristiana a Hispania, iniciada ja al segle I, degué intensificar-se en els anys centrals del segle II, moment en què es documenta a tot l'Imperi l'impacte d'altres religions d'origen oriental, com eren els cultes místics, que van conviure amb el cristianisme en l'univers espiritual d'aquell moment. I no cal dir que les ciutats portuàries degueren ser les primeres a acollir l'arribada del cristianisme.

Els primers textos literaris que indiquen la presència de comunitats cristianes a la península Ibèrica es troben en

les obres del bisbe Ireneu de Lió¹⁴ i del teòleg Tertullià de Cartago,¹⁵ però simplement es limiten a dir de manera molt genèrica que a Hispania hi havia cristians a finals del segle II, sense especificar noms de ciutats ni quantitat de persones.

Els primers textos literaris del segle III sobre el cristianisme a Hispania

Els historiadors actuals han arribat a la conclusió que l'impuls decisiu en la difusió del cristianisme en l'Imperi romà d'Occident tingué lloc a la segona meitat del segle III.¹⁶ En aquest període, les esglésies organitzades a Occident no constituïen encara un grup dens, homogeni i generalitzat. Molts cristians van ser-ho només de nom, i les persecucions afavoriren, mitjançant l'apostasia d'alguns cristians *lapsi* o *traditores*, que el seu nombre reduït minvés encara en major mesura. No obstant això, la impressió general confirma que l'Església era aleshores una institució plenament conscient de la capacitat que tenia d'operar canvis evangelitzadors en la realitat social que l'envoltava, i els textos testimonien una convivència pacífica i la voluntat d'adaptar-se en un ambient religiós en què el paganisme era la religió majoritària i predominant.

Efectivament, del segle III és la primera notícia literària, bastant detallada, de la presència del cristianisme a Hispania: la carta 67 del bisbe Cebrià de Cartago, datada el 254 o 255.¹⁷ Es tracta de la resposta que Cebrià i altres bisbes nord-africans van donar a una carta, avui perduda, de les comunitats de Lleó-Astorga i de Mèrida. Gràcies a aquesta comunicació epistolar de Cebrià tenim la possibilitat d'establir diverses característiques del cristianisme hispànic, si més no per a la primera meitat del segle III. El desenvolupament i l'organització d'aquestes comunitats mostren molta vitalitat i alhora un elevat nivell de maduració institucional, centrada en la figura del bisbe. Aquesta carta explica els criteris que s'han de seguir en l'elecció episcopal amb participació directa del poble, per tal de garantir la dignitat del futur bisbe, i emfatitza que, en el ritu d'ordenació episcopal, és essencial la imposició de les mans, gest que s'arrela ja en la tradició bíblica.¹⁸

Un altre document literari que ens parla també del cristianisme hispànic al segle III se situa a la Tarraconense oriental, és a dir, al territori de l'actual Catalunya: la *Passio Sanctorum Martyrum Fructuosi episcopi, Auguri et Eulogii diaconorum* o «Actes dels sants màrtirs Fructuós bisbe i dels diaques Auguri i Eulogi» de Tarraco (Tarragona),¹⁹ que moriren l'any 259. Tot i que la redacció d'aquest relat martirial i hagiogràfic es va fer a la segona meitat del segle IV,²⁰ la primera part de la *Passio* transcriu amb retocs literaris l'acta proconsular, un document jurídic que conté el judici del tribunal de l'any 259 pel qual Fructuós va ser jutjat entre el 16 i el 20 de gener i finalment condemnat a mort el 21 de gener en companyia dels diaques Auguri i Eulogi, en temps dels emperadors Valerià i Gal·liè i dels còsols Emilià i Basus. L'emperador Valerià va promulgar l'any 257 un primer edicte persecutori i l'any 258 un altre contra les comunitats cristianes, especial-

ment contra tots els clergues (bisbes, preveres i diaques) i els laics senadors, cavallers, funcionaris imperials i matrones romanes. Arran d'aquesta política religiosa moriren màrtirs, entre d'altres, sant Cebrià de Cartago (258) i sant Fructuós de Tarragona amb els seus diaques (259). L'execució de Fructuós, Auguri i Eulogi tingué lloc a l'amfiteatre de Tarragona i consistí a cremar-los vius en una foguera (*vivicomburium*).

Com a resultat de l'eliminació de la dinastia dels emperadors Severs, l'arribada al tron imperial dels anomenats emperadors militars al segle III va portar com a contrapartida la instal·lació d'una nova aristocràcia de servei, mancada de tradició i de l'anterior sentit corporatiu del Senat. Aquesta nova aristocràcia va ser més receptiva a la política religiosa dels successius emperadors, ja que estava obligada a donar contínues mostres d'adhesió i fidelitat per a romandre en el poder. Convé situar en aquest context les mesures de persecució contra el cristianisme en un procés paral·lel a la creixent divinització de la figura de l'emperador durant el regnat de Valerià i Gal·liè. En absència de documentació, no podem tenir la certesa que l'execució del bisbe de *Tarraco* i els seus dos diaques l'any 259 hagués respost únicament a la voluntat del *praeses* Emilià de mostrar la seva lleialtat als emperadors Valerià i Gal·liè, tot i que certament es tractava d'un moment propici per a emprendre aquest tipus d'accions.²¹

A partir de la informació que ens dona la *Passio Fructuosi*, podem concloure que el gener de 259 l'Església a la *Tarraco* romana no era una comunitat fundacional, sinó que, tot i ser encara reduïda, estava plenament constituïda, ben jerarquitzada, i gaudia d'una vitalitat suficient per haver penetrat sobradament en totes les esferes socials de la ciutat. Hi havia soldats cristians. Alguns germans, Babiló i Migdoni, «estaven al servei del governador Emilià i mostraren a la seva filla, senyora d'ell en aquest món, com Fructuós i el seus diaques pujaven coronats al cel mentre encara es mantenien dretes les estaques on els havien lligat».²² Hi havia germans (*fratres*) barrejats amb els soldats, entre els quals Fèlix. Els beneficiaris que van detenir Fructuós no van usar cap violència. La comunitat de creients podia sostenir-los a la presó, i allà un catecumen, Rogacià, pogué ser batejat.

En la comunitat cristiana, al costat del bisbe i dels diaques, surt citat el ministeri de lector. Era una comunitat constituïda al voltant de les Sagrades Escripures, que coneixia detingudament. Celebrava el diumenge —el coneixia com a «dia del Senyor»— i l'eucaristia. Duia a terme els dejunis estacionals assenyalats i coneguts (dimecres i divendres) i tenia costums ben establerts pel que fa a la pregària, fins i tot amb gestos corporals concrets —agenollats, amb braços en creu en actitud orant—. Els germans (*fratres*) assisteixen els tres presoners amb normalitat confortant-los fins i tot amb l'eucaristia. La comunitat (*fraternitas*) tenia ben diferenciat el procés de la iniciació cristiana, amb el testimoni, ja esmentat, de Rogacià, batejat a la presó per la situació excepcional que es vivia. Tenia fórmules de fe especialment trinitàries que remetien a

aquest moment de la fe baptismal. L'autor anònim de la *Passio* presenta Fructuós com a bisbe que encarna les qualitats episcopals que van ser formulades en el cos epistolar de l'apòstol Pau, de manera que en ell se sintetitzen les característiques neotestamentàries del bon pastor.²³

Finalment, el text deixa clar que la comunitat gaudia de prestigi social fins i tot entre els pagans, cosa que només podia ser així si es donava o s'havia donat un notable exercici de la caritat com a distintiu de la vida cristiana. Es tractava, doncs, d'una Església de caràcter urbà, com eren totes les comunitats cristianes dels tres primers segles dins l'Imperi.²⁴ Des d'un punt de mira sociològic, la *Passio Fructuosi* descriu una comunitat la majoria de membres de la qual pertanyien al nivell social dels *humiliores*.

En contrast amb la relativament abundant informació que posseïm per al segle V respecte dels edificis eclesiàstics, per als segles anteriors estem immersos en la més absoluta foscor. La presència d'una comunitat organitzada a mitjan segle III a *Tarraco* queda reflectida en les actes martirials de sant Fructuós. Sobre el lloc de celebració de la litúrgia, no en tenim cap dada, però, segons els coneixements que tenim d'altres ciutats, devia ser una casa privada o alguna construcció d'un altre caire adaptada a les necessitats. Són les *domus ecclesiae*, el paradigma de les quals és l'excavada en el llunyà enclavament de Dura Europos, datada cap a l'any 230.²⁵ Reformades de la millor manera possible per a acollir les noves funcions, acostumaven a constar d'una sala de reunions per als serveis religiosos, cambres per a instruir els catecúmens, un baptisteri, etc. No hi havia, per tant, una arquitectura monumental i específica i, consegüentment, la seva identificació és un problema gairebé insoluble.

El gran desenvolupament de comunitats cristianes a la península Ibèrica del segle III va portar a la celebració d'un sínode o concili episcopal, inaugurat el 15 de maig («die iduum maiarum») d'un any que va entre el 300 i el 303: el Concili d'*Iliberri* o Elvira, l'actual ciutat de Granada.²⁶ D'aquest concili s'han conservat els 81 cànons conciliars i la llista de participants, 19 bisbes i 24 preveres procedents de 37 comunitats d'Hispània (la majoria dels participants provenien de les províncies Bètica i Cartaginense).²⁷ Cal advertir que no hi va acudir cap bisbe de la part oriental de la Tarraconense que avui correspon a Catalunya (sí el bisbe Valeri de Saragossa), però les decisions conciliars, que en la seva totalitat tenien contingut disciplinari i moral, eren vinculants a totes les comunitats cristianes d'Hispània: organització de la vida interna de les esglésies (ingrés a la comunitat, baptisme, penitència, eucaristia, llocs de culte, virginitat i matrimoni, abstinència sexual dels clergues casats), relacions tolerants entre cristians i pagans, comportament moral dels cristians i eliminació de supersticions i de pràctiques idolàtriques. D'una banda, doncs, els cànons d'Elvira demostren que el cristianisme havia començat a penetrar de manera efectiva en la societat hispanoromana durant els darrers anys del segle III, però, de l'altra, a conseqüència de la poquíssima informació literària que ens ha arribat sobre la vida ecle-

siàstica hispana del segle IV, no podem saber amb certesa quin abast va tenir l'aplicació de les prescripcions d'aquests cànons en la vida concreta de l'Església d'aquell segle.

Els màrtirs de la Tarraconense oriental durant la persecució dels cristians promoguda per l'emperador Diocleciana als anys 303-305

Un cop finalitzada la persecució dels emperadors Valerià i Gallien, l'Església visqué un llarg període de tranquil·litat i estabilitat institucional en un marc de bona relació amb el context pagà que l'envoltava. Gallien (260-268) no ordenà cap reconeixement legal dels cristians, que continuaven sent, com abans, una *religio illicita*, però tolerà pacíficament la seva existència i garantí, per primera vegada, un grau de seguretat desconegut fins aleshores. Els cristians peninsulars pogueren beneficiar-se d'aquesta *indulgentia principis*, que començà una nova època de pau de quasi quaranta anys, context en què es va celebrar el ja esmentat Concili d'Elvira.

La situació de pau general no va canviar gens quan arribà Diocleciana al poder imperial l'any 284. Com és sabut, Diocleciana va reestructurar a fons l'Imperi mitjançant una reforma politicoadministrativa (la implantació de la tetrarquia: dos cèsars i dos augusts al capdavant de l'Imperi, situat cadascun en una de les quatre residències imperials: Nicomèdia i Sírmium a l'Orient, Trèveris i Milà a l'Occident), a fi d'acabar decididament amb la gran decadència que s'arrossegava al llarg del segle III per molt diverses causes internes de tipus econòmic i sanitari, per rebel·lions militars i per les amenaces dels pobles germànics, cada vegada més urgents, a les fronteres. Diocleciana pretenia renovar també la religió oficial i tradicional romana i l'any 297 promulgà un edicte contra els maniqueus, considerats una secta portadora d'una religió nova i contrària a la tradicional de Roma.²⁸ Aquest motiu era, sens dubte, un precedent per a la persecució dels cristians.

A principis del segle IV, els cristians eren molt nombrosos, sobretot a Orient, i fins i tot majoritaris a la zona d'Àsia Menor, i alguns arribaren a ocupar càrrecs importants en l'Administració imperial. La veritat és que Diocleciana ordenà eliminar dels palaus imperials i de l'exèrcit tots aquells que no s'avinguessin a retre culte als déus romans. Però la situació s'agreujà notablement l'any 303, en què, per instigació del cèsar Galeri, es promulgaren tres decrets contra els cristians (cremar esglésies, apropiar-se de llibres i cremar-los, empresonar els caps de les esglésies, és a dir, els clergues, obligar els cristians a retre culte als déus i sotmetre a tortura els qui s'hi neguessin). L'any 304, un quart decret endurí encara més la repressió. Així es dugué a terme la més cruel i terrible persecució que els cristians patiren a l'Imperi romà.

Al territori de l'actual Catalunya tenim certesa plena de dos màrtirs d'aquesta persecució: sant Feliu a Girona i sant Cugat a Barcelona. Tots dos són esmentats breument en l'himne IV del poemari *Peristephanon* («Sobre les corones [martirials]») de Prudenci, escrit entre els anys 400 i 405.²⁹

El poeta hispànic Prudenci esmenta el màrtir de Feliu en l'himne *Peristephanon* IV, 29-30: «Parva Felicis decus exhibebit artubus sanctis locuples Gerunda» (La petita Girona, rica en membres sants, exhibirà la glòria de Feliu).³⁰ És aquesta la notícia més antiga conservada sobre el màrtir gironí. Els testimonis arqueològics del seu culte a Girona són antics i daten del segle IV.³¹ Un segon testimoni litúrgic del seu culte que ens ha arribat és el d'una basílica dedicada a la seva memòria a Narbona en temps del bisbe Rústic l'any 455. Fora de l'existència i del fet del màrtir res no sabem sobre aquest màrtir, com tampoc no se'n sabia res en temps de Prudenci ni en el temps de composició de la *Passio sancti Felicis*, escrita probablement a començament del segle VII i de valor merament llegendari,³² ni en el temps en què es van redactar les pregàries en el seu honor recollides en l'*Oracional Visigòtic* de Tarragona de finals del segle VII.³³

Si no fos per Prudenci, res no sabríem del màrtir Cugat fins al segle VII. A l'himne *Peristephanon* IV, 33-34 llegim: «Barcinon claro Cucufate freta surget» (S'aixecarà Barcelona, confiada en l'il·lustre Cugat).³⁴ Totes les altres notícies sobre ell són de la *Passio sancti Cucufatis*,³⁵ del segle VII i posterior a la de sant Feliu. Aquesta *Passio* presenta ambdós personatges com dos amics i companys d'estudis, originaris de la localitat nord-africana de *Scillium*, i narra que, quan van arribar en vaixell al port de Barcelona, Cugat es quedà a la ciutat i Feliu continuà el viatge fins a Girona. Però aquestes afirmacions de la *Passio*, tan tardanes, no tenen cap valor històric i no es poden presentar com un argument a favor de les arrels nord-africanes del cristianisme a Hispània.

D'altra banda, com bé puntualitza Antoni Pladevall, el «martirologi» català esmenta encara altres sants màrtirs com Eulàlia, el bisbe Sever o el pagès Medir de Barcelona, santes Juliana i Semproniana, lligades al llegendari de sant Cugat, i d'altres que no recollim perquè es basen en llegendes tardanes o en desdoblaments de sants d'altres indrets, com en el cas de santa Eulàlia de Barcelona o sant Narcís de Girona.³⁶

Així, doncs, les poques notícies anteriors a la Pau de Constantí (313) ens informen que l'Església es trobava ja present al llarg del litoral català, i podem suposar que hauria començat la penetració vers l'interior, que no estava tan romanitzat. Les comunitats cristianes eren urbanes. Igual que a la resta del territori imperial, també a Hispània la majoria dels conversos a la fe cristiana devien ser al segle III persones de classe mitjana o baixa (*humiliores*), sempre les més obertes i interessades per innovacions doctrinals en l'àmbit espiritual. Igualment, acceptaren la nova fe alguns patricis o gent de posició social elevada, però foren molts menys. Abundaven els lliberts i els pedagogs i també els comerciants, normalment marins («*transmarini negotiatores*»). Els decrets de persecució de Valerià i de Diocleciana anaren contra bisbes i dirigents de la comunitat i contra patricis i gent de classe alta, cosa que revela que la religió cristiana feia algunes conquestes en aquest camp i per això les autoritats polítiques volien depurar el fet.³⁷

DE L'ANY 313 AL 409

Amb la mort de Dioclecià l'any 305, la persecució de les comunitats cristianes a l'Occident s'aturà i, a més, la política religiosa dels seus successors serà més benèvola envers l'Església: l'any 311, Galeri emetrà un edicte de tolerància, i l'any 313 Constantí concedirà la llibertat religiosa als cristians mitjançant l'anomenat Edicte de Milà, de manera que l'Església esdevindrà una *religio licita*. Això afavorí que el cristianisme s'estengués de manera extraordinària gràcies a moltes conversions personals de pagans a la Bona Nova de Crist, la qual cosa permeté la constitució d'unes sòlides estructures eclesiàstiques geogràficament establertes, les «diòcesis» territorials governades per un bisbe, i la celebració de nombroses assemblees de bisbes, anomenades «sínodes» o «concilis», que en la majoria dels casos eren locals o regionals, però també es van celebrar al segle iv els dos primers concilis ecumènics de la història eclesiàstica: el 325 a Nicea i el 381 a Constantinoble, la nova capital de l'Imperi des del 330. El procés de cristianització de la societat fou tan profund que el 28 de febrer de 380 l'emperador Teodosi, amb l'edicte de Tessalònica *Cunctos populos*, establí que la nova religió oficial de l'Imperi fos el cristianisme i, en concret, el cristianisme ortodox, és a dir, fidel a la fe que s'havia definit dogmàticament en el Concili de Nicea.³⁸

Els conflictes doctrinals a Hispània a la primera meitat del segle iv: donatisme i arrianisme

Al segle iv va haver-hi dos greus conflictes doctrinals, el donatisme i l'arrianisme, que van sacsejar la vida interna de l'Església i van crear divisions dins l'episcopat. Al nord d'Àfrica s'originà el 311 un cisma que perdurà fins ben entrat el segle v: la divisió entre catòlics i donatistes. Donat, bisbe de Cartago, va organitzar una Església que, tot considerant-se pura i immaculada, s'oposava des d'una actitud espiritual rigorista a l'Església catòlica, que era considerada pels seus seguidors mundana i pecadora pel fet que molts bisbes catòlics s'havien corromput moralment i havien estat uns *traditores* durant la persecució de Dioclecià. Per això consideraven nuls tots els sagraments celebrats pels clergues catòlics, car, segons Donat, no pot haver-hi efectes santificadors en aquelles celebracions en les quals, per culpa de la indignitat del ministre celebrant, no és present l'Esperit Sant. Els donatistes exigien, doncs, que, si un catòlic volia ingressar a una de les seves comunitats, calia rebatejar-lo, mentre que la teologia catòlica s'oposava al rebaptisme dels heretges o cismàtics que, penedits, volien ingressar a l'Església catòlica.³⁹ A Constantí el preocupà seriosament aquesta divisió episcopal i decidí convocar un concili a la ciutat d'Arle, al qual foren convidats els bisbes de l'Occident cristià per tal de trobar una solució al conflicte. El Concili d'Arle es va celebrar el 314 i hi participaren, entre d'altres, onze clergues procedents d'Hispània, entre els quals es trobaven dos representants del bisbe de Tarragona, el prevere Probaci i el diaca Castori (res més no sabem d'aquests dos personatges).⁴⁰ Fi-

nalment, Constantí, fonamentant-se en les decisions del Concili d'Arle, condemnà el moviment donatista el 316.⁴¹

El donatisme, per les poques informacions que ens n'han arribat, degué tenir poca incidència en l'Església hispànica. Per una carta d'Agustí d'Hipona sabem que els donatistes van enviar un bisbe «a Hispània, a la casa d'una dona»,⁴² i no sabem absolutament res del que aquest bisbe hi va fer. S'ha volgut identificar aquesta dona amb una tal Lucila, però Sotomayor ha demostrat que, en realitat, Lucila no era hispana, sinó nord-africana.⁴³

L'arrianisme es va originar a Orient, concretament a la ciutat d'Alexandria, i, malgrat la condemna de la doctrina arriana com a herètica en el Concili de Nicea (325) —que va ser presidit per Osi, bisbe de Còrdova i amic de Constantí—, aconseguí imposar-se pocs anys després i s'expandí enormement per tot Orient fins a arribar a Occident, i així la «crisi arriana» creà una divisió profunda entre bisbes nicens i bisbes arrians fins a l'any 381, en què el Concili de Constantinoble condemnà definitivament l'arrianisme. Àrrius fou un prevere d'Alexandria que cap a l'any 318 havia començat a predicar una doctrina teològica que molt aviat desencadenaria una feroç polèmica sobre la relació entre el Pare i el Fill en el si de la Trinitat. Segons Àrrius, només el Pare era Déu, i el Fill era la primera criatura del Pare, és a dir, que negava la divinitat del Fill de Déu. Els debats teològics sobre el misteri de la Trinitat van ocupar nombroses pàgines en la literatura dels teòlegs i bisbes del segle iv i van ocasionar la celebració de molts concilis regionals, a més dels dos ecumènics de Nicea i Constantinoble, ja esmentats. Finalment, el Concili de Constantinoble del 381 aconseguí acabar amb la divisió que durant molts decennis del segle iv havia enfrontat els bisbes cristians.⁴⁴

Doncs bé, un dels concilis que es van celebrar amb motiu de la crisi arriana tingué lloc a la ciutat de Sàrdica, l'actual Sofia (a Bulgària), l'any 343. En un principi hi foren convocats bisbes orientals i occidentals, però els debats eren tan violents que els bisbes orientals decidiren absentar-se'n i l'assemblea de Sàrdica quedà reduïda únicament a la participació de bisbes occidentals. La va presidir l'octogenari Osi de Còrdova al capdavant d'uns noranta assistents, entre els quals hi havia cinc bisbes hispànics, un dels quals era Pretextat, bisbe de Barcelona, de qui no sabem res més.⁴⁵

L'arrianisme degué causar en les comunitats cristianes de la Península molt més impacte que el donatisme, ja que la literatura que ens ha arribat d'alguns bisbes del segle iv, Potami de Lisboa i Gregori d'Elvira (o Granada), són tractats teològics i comentaris bíblics que defensen la fe de Nicea, cosa que posa de manifest que els bisbes sentien la urgència pastoral d'aclarir als creients el contingut del dogma trinitari en un context en què els arrians creaven confusió. Gregori d'Elvira, ferm defensor de l'ortodòxia nicena, es va enfrontar a Osi de Còrdova per la claudicació d'aquest a favor d'un credo filoarrià del Concili de Sirmi del 357.⁴⁶ A més a més, sabem que el bisbe de Tarragona Himeri, en nom de tots els bisbes hispànics, escrigué

una carta, que s'ha perdut, al papa Damas; però ens ha arribat la resposta que el papa Sirici, successor de Damas, va adreçar a Himeri i a tots els bisbes hispànics l'any 385.

Sirici escriu a Himeri: «Dius, al principi de la teva carta, que molts batejats pels impius arrians s'apressen a tornar a la fe catòlica.»⁴⁷ Com que l'arrianisme havia estat condemnat al Concili de Constantinoble del 381, s'entén que molts arrians volguessin ingressar a les comunitats catòliques. Sirici prescriu que no cal batejar-los de nou, sinó que el bisbe catòlic els imposi les mans amb la invocació de l'Esperit Sant. Alguns bisbes volien rebatejar els qui ja estaven batejats en l'arrianisme, però el papa Sirici prescriu una simple imposició de mans episcopals, ja que el rebaptisme estava prohibit per l'apòstol Pau (Ef 4,5), pels cànons conciliaris (Nicea [325], cànion 8) i per uns decrets —«generalia decreta»— del seu predecessor Liberi, actualment perduts. Sirici exhorta que la disciplina hispànica sobre l'acollida d'exheretges a l'Església estigui d'acord a tot Orient i Occident i adverteix Himeri que, en cas de no obeir, podrà ser apartat del col·legi episcopal mitjançant una sentència conciliar.⁴⁸

Respecte a l'administració del baptisme a l'Església hispana antiga, convé fer esment d'un aspecte ritual concret. Al segle VI, quan visigots arrians i hispanoromans catòlics conviuran en el regne visigòtic abans de la conversió del rei Recared al catolicisme en el Concili III de Toledo (589), es donarà una important diversitat ritual: els arrians batejaven amb una immersió triple dins l'aigua del baptisteri, mentre que els catòlics practicaven una immersió simple. Però, quin és l'origen de la immersió simple o única a l'Església hispànica? Fins a l'any 2007, els estudiosos de la litúrgia hispànica no trobaven la causa d'aquesta praxi en el ritualisme, sinó en l'afirmació teològica d'una veritat de fe per mitjà d'un signe ritual d'orientació antiarriana: amb l'única immersió els bisbes catòlics volien significar en actitud polèmica contra la *fides gothica* la unitat de l'essència divina i, per la invocació dels tres noms de la Trinitat, volien significar la distinció de les tres persones de l'únic Déu; d'aquesta manera, pretenien distanciar-se de la doctrina i praxi arrianes tot afirmant amb un gest sacramental la *fides catholica* en la Santíssima Trinitat.

Però l'any 2007 Matthieu Smyth publicà un article a la revista *Miscel·lània Litúrgica Catalana* que defensava que el ritu baptismal de l'Espanya visigòtica efectuat amb una sola immersió no va ser una innovació litúrgica contra l'arrianisme, malgrat les raons apologetiques donades pels teòlegs hispànics de l'època. Les evidències internes i externes assenyalen, en contra d'això, un costum antic i marginal preservat a la península Ibèrica i en algunes esglésies cèltiques. Així, aquest ritu hauria persistit inalterat des dels primers segles fins al segle VI, malgrat els canvis litúrgics d'aquest període de temps, junt amb altres elements litúrgics arcaics ben coneguts. La immersió única seria el testimoni de la pràctica antiga de l'Església abans que la triple immersió esdevingués normativa en algun estadi també molt primerenc.⁴⁹

Tarraco en temps del bisbe Himeri i del bisbe Hilari a la segona meitat del segle IV

La divisió episcopal arran del conflicte sobre el priscil·lianisme

El moviment ascètic impulsat pel laic Priscil·lià provocà una divisió profunda en l'episcopat hispànic, perquè uns bisbes el secundaren, uns altres el rebutjaren totalment i no van mancar bisbes vacil·lants o desconcertats enmig d'aquesta polèmica. La divisió era conseqüència de les pretensions antagoniques de dos grups, els priscil·lianistes i els antipriscil·lianistes, que miraven de recrear respectivament l'ideal de les funcions episcopals. Els opositors a Priscil·lià eren partidaris d'una Església orgullosa de les seves conquestes seculares aconseguïdes en la tasca evangelitzadora després de l'Edicte de Milà (313) i fonamentades teològicament en els plantejaments eclesiològics del Concili de Nicea (325), mentre que el moviment priscil·lianista reivindicava un retorn a la senzillesa dels orígens evangèlics. Les arrels d'aquest conflicte es troben, doncs, en el procés de definició dels quadres organitzatius de l'Església i cobren sentit en el context de la conversió de les aristocràcies i les classes socials poderoses del període teodosià (Teodosi fou emperador del 379 al 395).

El priscil·lianisme, nascut en territori lusità —i no pas gallec, com s'ha sostingut durant molt de temps— a la dècada dels anys 370, fou un moviment espiritual que va impactar amb profunditat en bona part de les províncies hispanoromanes. Segons es desprèn dels propis escrits de Priscil·lià,⁵⁰ aquest propugnava l'ortodòxia dels llibres apòcrifs, a més dels canònics, i del carisma profètic d'hommes i dones que els capacitava per a ensenyar com a doctors sense haver rebut l'ordenació eclesiàstica. El moviment priscil·lianista es caracteritzava per la personalitat carismàtica i la projecció social, per l'àmbit urbà i ocupació de les seues episcopals i per la conjugació d'elements cristians i de la cultura clàssica reunits en la pràctica d'un ascetisme sever. També pretenia una completa reforma eclesiàstica amb l'ideal que les seues episcopals estiguessin ocupades per ascetes a plena dedicació.

Els bisbes lusitans Idaci de Mèrida i Itaci d'Ossonoba van ser els primers que cap a l'any 379 van acusar Priscil·lià i els seus seguidors de *sacrilegii nefas*, i així començà la divisió episcopal, car ben aviat dos bisbes lusitans, Instanci i Salvià, es posaren a favor de Priscil·lià. El conflicte arribà a tal extrem que l'any 380 es convocà un concili a *Caesaraugusta* (Saragossa), al qual participaren també bisbes d'Aquitània, on el priscil·lianisme ja havia arribat.⁵¹ El concili condemnà errors del priscil·lianisme (condició maniquea i pràctiques màgiques o *maleficium*), però la divisió episcopal continuava fins al punt que Priscil·lià fou ordenat pels seus amics bisbe d'Àvila aprofitant la seu vacant d'aquesta comunitat. Idaci demanà la intervenció del poder imperial, encara que les autoritats eclesiàstiques continuaven buscant una solució mitjançant la celebració d'un concili a Bordeus (384).⁵² Finalment, fou l'autoritat civil la que posà punt final al problema: un tribunal imperial a Trèveris, seu des del 318 del *Praefectus Praetorio Ga-*

lliarum, jutjà per *maleficium* i condemnà a mort Priscil·lià i quatre seguidors seus l'any 385, essent Evodi el prefecte de les Gàl·lies.⁵³

La carta del papa Sirici a Himeri de Tarragona

El mateix any 385, el bisbe Himeri de Tarragona rebia des de Roma una carta del papa Sirici (384-399). No sabem amb certesa els anys en què Himeri exercí l'ofici episcopal, aproximadament entre el 360 i el 390. La carta de Sirici, datada l'11 de febrer de 385, era la resposta a una carta que Himeri havia adreçat el 384 al papa Damas (366-384), que mentrestant havia mort. Himeri va escriure al bisbe de Roma en nom de tot l'episcopat hispànic. Sabem el nom del prevere tarraconense Bassià que va portar la carta o *relatio* a Roma. Encara que la carta d'Himeri s'hagi perdut, podem reconstruir bastant bé el seu contingut a partir de la resposta de Sirici, que és la primera «carta decretal» d'un papa en la història de l'Església.⁵⁴

La situació de l'Església hispana era aleshores d'allò més crítica, i això explica les inquietuds dels bisbes per lluitar contra les debilitats de la humanitat pecadora, les apostasies, la corrupció dels monjos i la llibertat d'un clergat que, tot invocant les tradicions patriarcalcs de l'Antic Testament, rebutjava l'obligació de la continència sexual; és a dir, regnava un gran desordre en la disciplina i en la litúrgia de l'Església, la qual patia els problemes característics d'una fase encara missionera. Evidentment, Priscil·lià no tenia la responsabilitat de tots aquests desordres; al contrari, ell volia reformar l'Església i restaurar-hi l'ascesi i la disciplina, però la seva rigidesa augmentà la confusió duent la situació eclesial a uns extrems insostenibles. Per això, Himeri, bisbe moderat, decidí acudir a l'autoritat del papa.⁵⁵

Les diferents indicacions que Sirici decreta a l'episcopat hispànic es poden classificar en tres grups: 1) prescripcions sobre l'administració dels sagraments (dies de celebració del baptisme, relació entre esponsalici i matrimoni, praxi penitencial), cosa que demostra que les conversions de pagans al cristianisme eren nombroses i que calia posar ordre en la praxi litúrgica; 2) celibat dels monjos i continència dels clergues, i 3) normes disciplinàries sobre la vida dels clergues. Aquesta decretal exigeix als clergues casats la continència sexual.⁵⁶

La carta de Sirici a Himeri es pot interpretar com una mediació pacificadora del papa entre la jerarquia episcopal i el monacat, el qual va néixer a la fi del segle III als deserts d'Egipte i Síria i es va desenvolupar a Occident en el decurs del segle IV.⁵⁷ Arran de la controvèrsia priscil·lianista, molts bisbes estaven descontents amb el comportament dels monjos, que eren vistos per alguns membres de la jerarquia com a pròxims al moviment priscil·lianista; l'ascetisme de Priscil·lià era d'allò més exigent i per això podia fer l'efecte d'assimilació a les pràctiques monacals. Si els bisbes van condemnar al Concili de Saragossa del 380 totes les pràctiques priscil·lianistes en lloc d'assenyar-les sobre fonaments ortodoxos, podem comprendre que aquesta actitud tan negativa i poc dialogant es fes ex-

tensiva a l'ascetisme dels monjos. Els bisbes adversaris del priscil·lianisme, alguns dels quals —com Idaci de Mèrida i Itaci d'Ossonoba— no portaven una vida gaire exemplar, no acceptaven ni crítiques de Priscil·lià ni suggeriments dels monjos.

En aquest context, la intervenció del bisbe de Roma és molt oportuna. Sirici mana que els monjos pecadors siguin castigats,⁵⁸ però al mateix temps vol que els bons monjos siguin ordenats clergues;⁵⁹ d'aquesta manera distingeix els qui mereixen un càstig exemplar d'aquells que, vivint santament, poden ajudar a la perfecció dels altres. Lluitar contra l'heretgia priscil·lianista no ha de comportar la destrucció del monacat. A més, els monjos, convençuts que allunyar-se del món és més perfecte que no pas romandre-hi, es neguen a ser ordenats preveres perquè no volen intervenir en el culte amb els altres cristians; si algú s'ordena prevere o ja ho era abans de fer-se monjo, només exerceix el ministeri dins la comunitat monacal. El papa Sirici, en canvi, vol que els monjos exemplars puguin exercir públicament el ministeri sacerdotal per damunt de les negatives dels mateixos monjos i de la poca estima d'alguns bisbes de finals del segle IV.

L'intercanvi epistolar entre Himeri i Sirici ens proporciona una certa descripció de la vida monacal hispànica del segle IV. El Concili de Saragossa (380) va parlar per primera vegada de monjos;⁶⁰ Sirici esmenta ara per primera vegada les monges. El càstig que el papa imposa als monjos i monges pecadors és l'exclusió de la comunitat monacal i de les reunions eclesiàstiques, per tal que facin penitència vivint tancats a les seves cel·les durant tota la vida.⁶¹ Aquesta prescripció de Sirici és un càstig nou que no ha estat imposat anteriorment a cap grup de persones, i això s'explica si va dirigit a una organització comunitària. No es tracta de l'expulsió del monestir, sinó de prohibir-los el tracte i la comunió amb els altres. El papa posa al mateix nivell l'exclusió de la comunitat monacal i la separació de les reunions eclesiàstiques; aquest paral·lelisme fa pensar que el monacat hispànic, a la fi del segle IV, estava organitzat segons la vida cenobítica. És clar que aquest cenobitisme no havia arribat encara a la perfecció. Les immoralitats fan sospitar que la clausura no era guardada amb rigidesa i que era fàcil entrar al monestir; així es pot explicar la caiguda de monjos i monges arran de les visites mútues. Potser no es tractava d'un únic edifici, com temps més tard es construïren els monestirs; probablement s'assemblaven molt a les primeres fundacions de sant Pacomi a Egipte: aquests monestirs no es bastaven econòmicament a si mateixos, i els monjos havien de sortir a vendre els seus productes.

I pel que fa a la qüestió de si el bisbe Himeri de Tarragona fou metropolità, val a dir que a la fi del segle IV no es pot parlar encara de l'existència de seus metropolitans en l'organització territorial de l'Església hispana, tot i que Sirici parla —molt genèricament— de bisbes metropolitans.⁶² El fet que fos Himeri de Tarragona —i no un altre— qui s'adreçà per escrit a la Seu Apostòlica es pot explicar perquè ell degué ser el bisbe amb més anys d'exercici del sacerdoci d'entre els de la província civil

Tarraconense; la seva antiguitat és lloada per Sirici: «pro antiquitate sacerdotii tui». ⁶³ És a dir, l'al·lusió de Sirici a bisbes metropolitans de la Hispània del segle iv pot referir-se molt probablement no a una organització metropolitana territorialment establerta, sinó als bisbes més experimentats i antics en el càrrec. Però, al mateix temps, l'encàrrec que Sirici encomana a Himeri de difondre la seva decretal a tots els bisbes d'Hispània es pot interpretar com un precedent de la primacia que amb el transcurs del temps exercirà el bisbe de Tarragona sobre els bisbes de la província Tarraconense. ⁶⁴ De fet, només una trentena d'anys després, el bisbe de Tarragona Ticià serà esmentat com a «bisbe metropolità», ⁶⁵ de manera que resulta ser el primer bisbe que ostenta aquesta dignitat conegut a Hispània. Al segle v ja hi haurà indicis clars d'una organització metropolitana a l'Església d'Hispània: *Tarraco, Hispanlis, Bracara, Emerita Augusta* i *Carthago Nova*, que eren, al mateix temps, les capitals civils de les províncies. ⁶⁶

El primer Concili de Toledo i el bisbe Hilari de Tarraco

Després de la mort de Priscillià (385), els seus seguidors es rebel·laren contra l'autoritat episcopal i, considerant màrtir el seu mestre, trencaren la comunió eclesial. Els cossos dels «màrtirs» priscil·lianistes foren portats a Hispània i, tot i que s'ignora on foren enterrats, pot suposar-se amb un cert fonament que degueren ser enterrats i venerats a la regió gallega, on el priscil·lianisme perdurà fins al segle vi.

Els bisbes es tornaren a trobar l'any 400 en un concili a Toledo per condemnar formalment el priscil·lianisme i redactar unes professions de fe (*exemplaria professionum*) per als qui abjuresin dels errors priscil·lianistes. ⁶⁷ Entre els dinou bisbes participants al concili, hi havia el de Tarragona, Hilari, i el de Barcelona, Lampi. Els cànons disciplinaris d'aquest concili manifesten que la decretal de Sirici a Himeri va ser tinguda molt en compte pels pares conciliaris. Ara bé, l'aplicació del concili fou decebedora: alguns priscil·lianistes es reconciliaren amb l'Església, però d'altres es mantingueren fermes en les seves conviccions, de manera que el conflicte no es va solucionar. Més encara, l'episcopat hispànic es dividí en tres tendències: 1) els qui continuaven sent priscil·lianistes; 2) els qui se n'havien penedit i volien continuar exercint l'episcopat, i 3) els més intransigents, que no volien de cap manera que aquests expriscil·lianistes peneditis continuessin exercint l'episcopat. Per això el bisbe Hilari, acompanyat del seu prevere Elpidi, va marxar cap a l'any 403 a Roma a informar el papa Innocenci de la difícil situació de l'Església hispana. Innocenci intervingué enviant una epístola decretal (*Epistola III. De dissensione corruptaque disciplina Ecclesiarum Hispaniae*) cap al 404 o 405 instant a l'acceptació plena de les resolucions del Concili de Toledo, cosa que implicava que els bisbes expriscil·lianistes continuessin exercint l'episcopat. ⁶⁸ Però aquestes indicacions no pogueren aplicar-se degudament a causa dels desordres politicosocials de l'època: usurpació de Constantí III i invasió dels pobles germànics a la península Ibèrica. El priscil·lianisme conti-

nuarà vigent al segle v a Galícia i també es farà present a la Tarraconense, com ha demostrat l'epístola 11* de Consenci a sant Agustí, escrita el 420. ⁶⁹

És interessant constatar que, en la resolució dels conflictes que van afectar greument l'Església a Hispània a la segona meitat del segle iv, els bisbes de *Tarraco* Himeri i Hilari adoptaren una actitud moderada en promoure el diàleg entre els membres de l'episcopat i buscaren el suport dels bisbes de Roma, que van reforçar aquesta actitud moderada en la resolució dels problemes pastorals i en la reconciliació episcopal.

La seu episcopal (episcopium) de Tarraco

És difícil de respondre a la pregunta sobre on era l'*episcopium* —és a dir, l'*ecclesia* (o catedral), el baptisteri i la residència del bisbe de *Tarraco*— al segle iv perquè l'arqueologia no l'ha poguda encara respondre a conseqüència de la manca d'excavacions suficients. Als segles III i iv, l'emplaçament d'una *ecclesia* episcopal no sempre va respondre a esquemes fixos. Un bisbe construïa la seva primera església on li era possible, allà on trobava un terreny disponible dins la ciutat (*intra muros*) a un preu abastable per les possibilitats econòmiques de la comunitat. Per aquesta raó, la majoria de les primeres esglésies episcopals conegudes es van instal·lar sobre precedents *domus* urbanes, cases particulars que s'usaven per a la pregària i la litúrgia dels cristians (*domus ecclesiae*), i això explica la seva diferent ubicació en l'entramat d'una ciutat o d'una altra. L'activitat edilícia dels bisbes també es feia extensiva a la construcció d'altres llocs de culte, per raons litúrgiques, al voltant de les esglésies cementirials o martirials que proliferaren en els suburbis (*suburbia*) de la ciutat.

Els arqueòlegs Josep Maria Macias, Joan Josep Menchón i Andreu Muñoz han sostingut la hipòtesi que el primer conjunt episcopal de *Tarraco* (basílica i baptisteri) estava situat al cementiri suburbial o *extra muros*, on foren sepultats els màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi (259), al lloc que actualment s'anomena Necròpolis Paleocristiana de Tarragona. ⁷⁰ Però aquesta hipòtesi ha estat rebatuda amb contundència per Jordi López i Alexandra Chavarría, perquè la dualitat de l'església episcopal, ubicada *intra muros*, i les esglésies funeràries suburbanes (en els *suburbia*) és una constant a tot Occident, i el seu origen es troba en les primeres fases de construcció d'una topografia cristiana en els segles iv i v. ⁷¹ Per això, la conclusió més plausible és que el primer conjunt episcopal de *Tarraco* degué trobar-se *intra muros* en un indret que encara ens és desconegut. El problema en el cas de *Tarraco* rau en la total impossibilitat que el primer *episcopium* tarragoní estigués situat on actualment hi ha la catedral romanogòtica, ja que als segles III i iv aquella zona de la ciutat corresponia als edificis del *forum* provincial, els quals van estar en funcionament fins ben avançat el segle v.

La comunitat cristiana de Barcino al segle iv

Entre les restes arqueològiques de la Barcelona tardoromana es troben cinc sarcòfags d'iconografia cristiana que

es poden datar al voltant de l'any 320 i que mostren l'existència d'una comunitat cristiana ja consolidada en el primer quart del segle IV, vint-i-tres anys abans de tenir la primera notícia escrita sobre els bisbes barcelonins: la presència del bisbe Pretextat al Concili de Sàrdica el 343.⁷² Era, doncs, una comunitat amb fidels que pertanyien a les elits locals, famílies que es podien permetre el luxe d'adquirir uns sarcòfags portats directament dels obradors de Roma amb escenes de l'Antic Testament. En relació amb el procés de cristianització de la ciutat, també s'ha de tenir present un fet significatiu: el desmuntatge sistemàtic de tots els monuments funeraris altoimperials per incorporar-los a finals del segle III, com a simples pedres, en la nova construcció de la muralla. Sens dubte, aquesta actuació suposà la pèrdua total de la memòria dels avantpassats de les famílies barcelonines de la noblesa, la qual cosa mostra que el cristianisme pogué transformar el nivell de respecte envers aquesta arquitectura pagana, al mateix temps que evidència un arrelament considerable de la fe cristiana al darrer quart del segle III.⁷³

El bisbe Pacià de Barcino

Contemporani d'Himeri i del papa Sirici fou el bisbe de Barcino Pacià, un home preclar en el seu temps i venerat des d'antic com a sant. Sabem molt poc de la seva vida (estava casat i havia tingut un fill, Dextre) i tampoc no podem precisar amb exactitud en quins anys va exercir el ministeri episcopal a Barcelona: com que està documentat que l'any 394 Lampi era bisbe de Barcelona, Pacià degué morir abans del 394. S'han conservat algunes obres seves que posen de manifest la seva bona formació retòrica i cultural i un bon nivell teològic. Dels seus escrits es dedueix que s'havia convertit del paganisme al cristianisme. Sobre el seu llinatge es poden fer més especulacions gràcies al seu fill Dextre. Jeroni li va dedicar la seva obra *De viris illustribus*.⁷⁴ Això i l'homonímia han portat a identificar-lo amb Nummi Emilià Dextre, un *vir clarissimus* i procònsol d'Àsia entre els anys 379 i 387, un *comes rei privatae* documentat sota Teodosi I l'any 387 i un *praefectus praetorio* l'any 395 sota l'emperador Honori. Si aquest *cursus honorum* de Dextre fos del tot cert, seria evident que la nissaga de Pacià havia pertangut a una de les famílies romanes més notables d'aquell moment. Es pot constatar, doncs, que, a finals del segle IV, personatges del més alt llinatge social començaven a abraçar la vida clerical o fins i tot ascètica, i així començà la irrupció de l'Església en l'aristocràcia i, al mateix temps, l'entrada d'aquesta en l'Església.⁷⁵

L'estudi de les obres literàries de Pacià deixa entreveure peculiaritats de la vida eclesial en aquella època i algunes de les seves actuacions episcopals. És una llàstima que s'hagi perdut el seu llibre *Cervus* o *Cervulus*, que anava contra el costum pagà de celebrar el primer dia de l'any vestint-se de feres o de cérvols i cometent tota mena de desordres; si s'hagués conservat, seria un excel·lent document sobre la vida i els costums de la societat barcelonina del final de l'època romana. Les obres que ens n'han arri-

bat són el *Tractatus de baptismo*, el *Sermo de paenitentibus* (o *Exhortació a la penitència*) i tres cartes o *Epistulae* adreçades al novacianista Simpronià.⁷⁶ Pacià s'hi manifesta com a pastor zelós del seu ramat i es manté fidel a l'ortodòxia establerta per l'Església des del Concili de Nicea: quan diu de si mateix «christiano mihi nomen est, catholico vero cognomen»,⁷⁷ està indicant que la «catolicitat» es refereix a aquesta ortodòxia doctrinal i disciplinària universalment viscuda per l'Església i contraposada a les heretgies o als cismes, com era el cas del novacianisme professat pel seu interlocutor Simpronià.⁷⁸ En el rerefons d'aquesta frase potser és latent el text de l'edicte de Tessalònica de Teodosi I (380), on es decreta que els membres de l'Església «tinguin el nom de cristians catòlics».⁷⁹

Per Pacià i per altres bisbes hispànics sabem, d'una banda, que el «catecumenat» ja era una institució plenament establerta, i de l'altra, que els catecúmens es dividien en dos graus: els *auditores* o catecúmens pròpiament dits i els *competentes*, que ja estaven més propers a la recepció del baptisme. El *Tractat sobre el baptisme* és un interessant exemple al segle IV de les catequesis amb què el bisbe preparava els *competentes*. En aquest text Pacià es proposa d'explicar en què consisteix la gran felicitat que és ser cristià. Per això explica que el baptisme és naixement i innovació, per ell es neix a la vida eterna i, per arribar a la vida eterna, cal sobretot la fe que l'Esperit de Déu dona en el baptisme. La imatge del cristià que Pacià dibuixa en el seu tractat encaixa perfectament dins el quadre religiós general de l'època: l'accent recau sobre la idea de l'alliberament de les forces del mal aquí a la terra i recau també sobre la vida eterna, esperança suprema de la vida cristiana. En la celebració baptismal, l'acció del bisbe és necessària per la imposició de les mans i per la pregària, per tal que l'aigua baptismal i la unció postbaptismal causin l'efecte santificador. És interessant, des del punt de vista de la teologia dogmàtica, que Pacià hi parli de la transmissió del «pecat d'Adam a tots els seus descendents, perquè ell els engendrà a tots»,⁸⁰ pecat que és perdonat en el baptisme. Encara que Pacià parli de la transmissió del pecat d'Adam per generació, no fa servir l'expressió «pecat original», que serà encunyada per Agustí anys més tard.

Al començament de l'*Exhortació a la penitència*, a més de distingir els tres graus de cristians en la comunitat barcelonina —catecúmens, fidels, penitents—, insisteix en el fet que per a ell la penitència i el perdó dels pecats són el fermall que lliga la teologia i la praxi de l'Església.⁸¹ La història de la teologia ha presentat Pacià com un autor clarament penitencial i exponent del període anomenat «penitència canònica», praxi que des dels inicis de l'Església perdurarà fins al segle VII i que Pacià defensava davant dos detractors: per un extrem, es defensava dels atacs provinents del rigorisme propi de l'heretgia novaciana, i per l'extrem contrari, es defensava del perill latent en la seva pròpia comunitat, on la penitència podia perdre valor per la vergonya de fer públicament satisfacció pels pecats. La penitència canònica insistia en coses tan importants com la no reiterabilitat, és a dir, es podia rebre una sola vegada

després del baptisme i reduïa els pecats anomenats greus o mortals a només tres —idolatria, homicidi, adulteri—, que eren els sancionats durament per la praxi penitencial, mentre que els altres, més lleus, eren perdonats per les bones obres i l'exercici de les virtuts. El bisbe era el ministre propi de la penitència, i a més es va establir un *ordo paenitentium*, l'orde dels penitents, com a institució o categoria de cristians dins la comunitat. El procés penitencial necessari per a rebre la reconciliació amb l'Església consistia bàsicament en aquests passos: penediment, confessió, satisfacció i reconciliació, sense prejudicar amb això el judici de Déu.

Les tres cartes (*Epistolae*) de Pacià s'adreçaren a un tal Simpronià, que havia escrit prèviament una carta, avui perduda, al bisbe barceloní. Però no sabem qui fou aquest home. Pel tractament que Pacià li dona, es pot deduir que era un home culte, probablement de la noblesa, bon coneixedor de les Escriptures; és possible que visqués a prop de Barcelona i no a la mateixa ciutat. Pacià, en la seva primera carta, no identifica amb exactitud a quina secta pertanyia Simpronià, però en la segona el situa en el moviment cismàtic del novacianisme. Novacià havia estat al segle III un prevere romà que es va oposar a l'elecció del papa Calixt (251) i es va convertir ell mateix en antipapa. Mantenia una posició rigorista i afirmava que l'Església no podia concedir de cap manera el perdó als *lapsi*, és a dir, als qui havien caigut en la persecució de l'emperador Deci (250-251) renegant de la seva fe, de manera que es quedaven fora de la comunió eclesial. Segons Novacià, l'Església no tenia potestat de perdonar els pecats greus —idolatria, homicidi, adulteri— comesos després del baptisme; si l'Església els perdonés, es destruiria a si mateixa perquè és per essència —i té el deure de viure-hi en coherència— el poble o l'assemblea dels sants (*coetus sanctorum*), dels purs, i per aquesta raó els pecadors havien de ser-ne exclosos. Els novacians van fundar una Església cismàtica que va perdurar fins ben endinsat el segle V en diversos indrets de l'Imperi.⁸² En la resposta de Pacià a Simpronià, es presenta l'Església com una mare acollidora, que ho perdona tot en el baptisme i que pot tornar a perdonar els pecats greus en un «segon baptisme» que és anomenat penitència.⁸³

La presència de Paulí de Nola a Barcino

El successor de Pacià a la seu episcopal de *Barcino* fou probablement Lampi, que va prendre part en el Concili de Toledo (400).⁸⁴ Durant el seu pontificat, Lampi, cedint a la pressió d'un grup d'amics, va ordenar sacerdot, per Nadal del 393 o del 394, Paulí, futur bisbe de Nola (Campània).

Paulí havia nascut cap al 352 a *Burdigala* (Bordeus), on va ser deixeble del poeta Ausoni i va seguir el *cursus honorum* fins a arribar al consolat. Va ser governador de Campània l'any 381 i tornà després a Bordeus, on el bisbe Delfi el va batejar cap al 389. D'allí es traslladà a Hispània, on es casà amb Teràsia. El matrimoni visqué a la península Ibèrica entre els anys 379 i 394 per a administrar el patrimoni

de Teràsia i tingué un fill, Cels, que morí pocs dies després de néixer.⁸⁵ Els seus pares el van sebellir al suburbi de *Complutum* (Alcalá de Henares) a prop de la tomba dels màrtirs nens Just i Pastor, segons el costum de fer-se enterrar *ad sanctos*. Traslladat de *Complutum* a *Barcino*, Paulí, l'any 393, va vendre el seu patrimoni amb la finalitat d'emprendre amb la seva esposa el camí del recés i de l'ascesi. Això va commoure molts barcelonins, i els seus amics demanaren al bisbe Lampi que l'ordenés sacerdot, i així ho va fer el dia de Nadal del 393 o 394. Segons la seva pròpia narració, Paulí fou elegit per al presbiterat contra la seva voluntat, perquè desitjava anar-se'n a Nola per viure una vida ascètica ben a prop del sepulcre del màrtir Feliu, un prevere del segle III. Tanmateix, va accedir al clam del poble fidel, però amb la condició de no quedar lligat a l'Església barcelonina.⁸⁶ Després de la Pasqua de l'any següent deixà Barcelona i es dirigí a Nola, on més tard (409) seria elegit i ordenat bisbe.⁸⁷

L'ordenació de Paulí com a prevere fou, doncs, conseqüència de la pressió popular sobre el bisbe Lampi i, a més, va tenir com a conseqüència que Paulí no s'incardinés en la diòcesi barcelonina. Ens trobem, doncs, davant d'un cas irregular d'ordenació presbiteral. Efectivament, no va ser aquest el primer cas en què la massa popular podia forçar la promoció a l'episcopat de determinades persones, fins i tot en contra de la seva voluntat. Molts dels elegits eren aristòcrates d'un elevat poder adquisitiu, i els electors creien que els aportarien beneficis. A Hispània això va passar amb Paulí a Barcelona i amb Dictini en una diòcesi de Galícia. Aquesta violència popular, unida a l'interès dels bisbes per controlar les eleccions, va fer que, amb el pas del temps, en el procediment electoral de nous bisbes, minvés el protagonisme del poble i augmentés l'episcopal.⁸⁸

Per les seves connexions amb Hispània i pels abundants punts comuns amb l'hispanic Prudenci (ambdós escriptors foren grans poetes), Paulí és testimoni de l'espiritualitat pròpia d'alguns terratinents de les Gàl·lies i de la península Ibèrica de finals del segle IV i començament del V. Entre els latifundistes d'aquella època van destacar algunes grans personalitats cristianes. La seva manera de concebre el cristianisme estava condicionada pel seu entorn socioeconòmic agrícola i per les idees filosoficopètiques pròpies de la cultura clàssica llatina, que era la seva. Eren esperits cultivats, veritables poetes (Ausoni, sant Paulí, Prudenci) que, després d'haver exercit càrrecs públics, se sentien atrets per la vida retirada de la *villa rustica* (o *rusticatio*). Aquest tipus de vida dedicada a les tasques del camp, a la caça o a la pesca i a la lectura tranquil·la havia estat lloada i idealitzada pels autors romans clàssics, com ara Ciceró, Virgili i Horaci. En Ausoni, sant Paulí i Prudenci romanien amb força aquesta concepció, encara que relativitzada en ells progressivament per un cristianisme que anaven assimilant segons les categories del propi esperit de cadascú. Assistim, doncs, en aquest cas, a un bon exemple de la inculturació de la fe cristiana entre els homes de l'alta cultura a la fi de l'Imperi romà.⁸⁹ Ara

bé, com ha demostrat el professor Raúl Villegas, aquesta forma d'inculturació d'estil «imperial-catòlic», que va tenir un cert èxit a les acaballes del segle IV, va fracassar totalment en el decurs del segle V a partir de la invasió dels pobles germànics a l'Occident (409), perquè els desordres socioeconòmics derivats de l'arribada dels germànics van fer comprendre que la distinció entre «romanitat» i «barbàrie» no era justa i que la providència divina ensenyava amb la invasió dels bàrbars que calia abandonar el supremacisme de la romanitat per passar a viure un nou model universal que unificava tots els homes, el model de l'ascetisme monàstic.⁹⁰

La seu episcopal i altres esglésies de Barcino

Els bisbes de *Barcino* tenien la seva seu episcopal (*episcopium*) en el mateix lloc en què actualment es troba la catedral gòtica de Barcelona.⁹¹ L'arqueologia ha tret a la llum un baptisteri del segle IV (reformat al segle V) al subsol de la catedral. A l'angle nord de la ciutat romana i sota l'actual catedral gòtica cal ubicar la primera basílica episcopal, de la qual no tenim cap coneixement arqueològic perquè no se n'han fet excavacions. La hipòtesi de la longitud de la basílica s'ha formulat tenint en compte la posició del *perystilum* d'una *domus*, amb el qual la basílica conviu, i les proporcions que s'acostumen a aplicar a aquests tipus d'edificis, de manera que tenim la hipòtesi d'uns 36 m, però entre la basílica i el baptisteri podria haver-hi espais de connexió que desconexim.⁹² El conjunt episcopal de Barcelona degué construir-se en un moment entre l'època constantiniana i l'època teodosiana, als voltants del 344, quan es documenta el primer bisbe conegut de la ciutat, Pretextat.

Per tant, l'origen de l'*episcopium* s'ha de buscar en unes estructures domèstiques de caràcter privat, conegudes com la *domus* de Sant Iu, de la qual es conserva un gran peristil amb estanys i el passadís circumdant. La primera cristianització de la ciutat justificaria la ubicació del conjunt episcopal en un dels angles de la ciutat i no pas en una posició central, perquè al segle quart una bona part del fòrum estava en funcionament. Els primers edificis cristians de *Barcino*, basílica i baptisteri, van conviure amb les estructures de la *domus*, i molt probablement els habitatges damunt dels quals es va construir la basílica ja degueren haver-se usat per al culte cristià anteriorment (*domus ecclesiae*). Moltes de les primeres catedrals dels segles IV i V foren construïdes damunt o al costat d'una residència que pertanyia a una família de l'elit local o a un personatge que exercia un paper dirigent en el govern de la ciutat. Igualment, els bisbes provenien majoritàriament de famílies importants.⁹³

A la ciutat de *Barcino* hi havia als segles IV i V altres esglésies, a més del conjunt episcopal. L'església de Sant Miquel s'ubicava dins l'edifici de les termes públiques, exactament al *frigidarium*, una de les sales cobertes i ben amples de l'edifici termal. El paviment de mosaic del segle II es conservà en l'edifici religiós del segle V.⁹⁴ Una altra església és la dels Sants Màrtirs Just i Pastor. Aquesta

advocació s'ha relacionat amb Paulí de Nola, que, com ja s'ha dit més amunt, després d'haver enterrat el seu fill al suburbi de *Complutum*, al costat de les relíquies dels màrtirs Just i Pastor, es traslladà amb Teràsia a Barcelona.⁹⁵ Tenint en compte que el *Carmen* 31 de Paulí testimonia que a *Complutum*,⁹⁶ després de la mort del seu fill, construï edificacions al costat d'un *martyrium* i tenint en compte que aquesta activitat de patrocini l'exercirà també a Nola anys després, sempre s'ha suposat que Paulí degué emprendre alguna iniciativa evergètica a Barcelona, com ara la promoció del culte dels màrtirs de *Complutum*, els sants Just i Pastor.⁹⁷ Les excavacions que, dirigides per Julia Beltrán de Heredia, es van fer entre 2011 i 2014 sota l'actual església gòtica van portar a la llum un complex de culte cristià del segle VI⁹⁸ i un temple romà del segle I, probablement cristianitzat, en què hauríem de situar l'origen de la basílica cristiana dels Sants Just i Pastor al segle IV.⁹⁹

Els suburbia de Barcino

El suburbi barceloní superava una superfície de cent vint hectàrees, dotze vegades més gran que l'ocupada per la ciutat romana, de només deu. Igual que a *Tarraco* i a totes les ciutats de l'Imperi, el món funerari cristià generà un nou paisatge en els suburbis de *Barcino*. Encara que no es coneixen arqueològicament les basíliques suburbanes dels segles IV i V, no es pot dubtar de la seva existència. En efecte, hi ha moltes dades arqueològiques directes i indirectes, així com referències documentals, i —no cal dir-ho— la continuïtat d'alguns edificis de culte a l'edat mitjana que ajuden a plantejar una imatge dels suburbis de *Barcino* a l'antiguitat tardana, com proposa l'arqueòloga Julia Beltrán de Heredia.¹⁰⁰ En general, sembla ser que els enterraments cristians s'organitzaven en zones lliures d'enterraments pagans, sense que es donés cap interferència entre ambdós (potser eren cementiris de titularitat eclesiàstica). I és que els bisbes, ja des del segle III, imposaven aquesta forma d'actuació perquè, a partir de les creences cristianes en la vida eterna i en la resurrecció de la carn a la fi dels temps, la cura dels difunts era d'allò més important.¹⁰¹ Per això, es van introduir grans canvis en el ritu funerari, que es va cristianitzar progressivament, encara que també es va donar alguna continuïtat ritual d'alguns aspectes del món pagà, com per exemple el costum de portar llànties i menjar als morts. També es va anar cristianitzant l'epigrafia funerària.¹⁰²

Pel que fa a l'organització del món funerari suburbà de *Barcino*, restes de la seva existència es poden trobar actualment sota la basílica de Santa Maria del Mar i els seus voltants (el Fossar de les Moreres, carrer de l'Argenteria, passeig del Born, carrer i plaça de Montcada), la basílica de Sant Cugat del Rec¹⁰³ i la de Santa Maria del Pi. El mateix es pot dir de monestirs ubicats en els suburbis: seria el cas de Sant Pau del Camp. Destaquen per les seves característiques especials la zona funerària sota l'actual mercat de Santa Caterina amb dues *areae* sepulcral ben diferenciades i la zona de la plaça d'Antoni Maura, on un edifici funerari acollia diverses tombes significatives que generà

al seu voltant una necròpolis: aquestes dues zones eren reservades per als espais funeraris de les elits urbanes.¹⁰⁴

D'aquesta manera, les basíliques funeràries, algunes amb relíquies de sants (basíliques martirials), i els monestirs que es trobaven en els suburbis de les ciutats tardoantigues feien l'efecte de constituir una mena de «corona defensiva espiritual» de la ciutat, com si fos una segona muralla.¹⁰⁵

El cristianisme en altres ciutats de la Tarraconense oriental

Després de Tarragona i de Barcelona, l'altra comunitat que es pot intuir ben organitzada al final del segle iv —i sens dubte molt abans— és la de *Gerunda* (Girona).¹⁰⁶ El culte del màrtir sant Feliu durant el segle iv a Girona està actualment ben testimoniats perquè han sobreviscut uns magnífics sarcòfags provinents d'una zona cementerial de què parlarem més avall.¹⁰⁷ No tenim cap notícia literària d'aquesta comunitat del segle iv, però en la carta decretal que el papa Innocenci I adreçà als bisbes hispànics cap al 404 o 405 es criticava la decisió, que el bisbe Minici havia pres uns anys abans, d'ordenar un bisbe de Girona, de nom desconegut, sense tenir en compte els cànons del Concili de Nicea (325) sobre les ordenacions episcopals, els quals conferien un protagonisme rellevant als bisbes metropolitans. És possible que Minici hagués ordenat aquest bisbe perquè era afí als seus interessos de no concedir el perdó als bisbes expriscil·lianistes.¹⁰⁸ En qualsevol cas, està ben documentat que va haver-hi en aquella època a Hispània algunes irregularitats disciplinàries en l'elecció i ordenació de bisbes (i de preveres, com en el cas de Paulí a Barcelona).¹⁰⁹

S'ha discutit molt on era la localització de la primitiva seu episcopal de Girona: o bé sota l'actual catedral de Santa Maria dintre la ciutat o bé a l'església extramurs de Sant Feliu. A manca de més excavacions arqueològiques, no més podem sostenir la hipòtesi, d'acord amb Chavarría¹¹⁰ i Sales,¹¹¹ que la seu episcopal era a l'interior de la ciutat.

La ciutat d'Empúries (*Emporion*, *Emporiæ*, que comprenia dos sectors poblacionals de fundació grega: *Paleapolis* i *Neapolis*) va conèixer a l'antiguitat tardana canvis profunds en el seu territori des del segle iv, canvis que comportaren diferències substancials respecte a la situació anterior. Es va fer una nova definició de l'espai de la *civitas*, que va suposar un fort replegament de les estructures i els espais urbans, situant el nou centre, l'*urbs*, a l'antic nucli de Sant Martí d'Empúries. Aquest nucli de superfície reduïda va fortificar el seu recinte amb una muralla i contenia una àrea urbanística interior ordenada amb pocs carrers a la part baixa que reservaren, a la banda oriental, l'espai per ubicar-hi l'església de Sant Martí, que perpetuaria la ubicació d'antics espais de culte.

A més, va sorgir un episcopat emporità de curta durada, probablement des de la fi del segle iv fins al començament del vii. La població es va dispersar en diversos nuclis *extra muros*, on es van crear petites esglésies o capelles a les quals es van vincular espais funeraris que devien cor-

respondre a diverses comunitats poblacionals. D'aquestes petites esglésies (Santa Reparada, Santa Margarida, Santa Magdalena, Sant Vicenç, anomenada també de les Corts), cal destacar Santa Margarida, perquè les excavacions fetes entre 2003 i 2005 hi confirmen l'existència d'un important complex arquitectònic de gairebé dues hectàrees de superfície que s'hauria començat a gestar a partir del segle iv i que, molt probablement, s'hauria conformat a redós de les edificacions de l'*episcopium* d'Empúries, com ara el baptisteri, l'església i el palau del bisbe. Probablement, les limitacions topogràfiques del nucli de Sant Martí degueren obligar a desplaçar els equipaments vinculats a l'exercici del bisbat a altres indrets propers com aquest de Santa Margarida.¹¹² Finalment, cal esmentar el cementiri tardoantic que es va establir a l'antiguitat tardana dins l'antiga *Neapolis* emporitana, en la qual l'edifici de culte es va construir sobre un conjunt termal.¹¹³

De la comunitat cristiana d'Ilerda (Lleida) tampoc no ens n'ha arribat cap notícia literària del segle iv. Però en la carta 11* de Consenci a Agustí, datada l'any 420, s'esmenta el nom del bisbe Sagici, la qual cosa dona a entendre que la comunitat cristiana ja hi estaria constituïda des de molt abans. Consenci documenta l'existència d'un *archivium ecclesiae* on Sagici conservava uns còdexs sospitosos de priscil·lianisme,¹¹⁴ i aquest arxiu formaria part del conjunt episcopal de Lleida. Rodrigo Pita proposa dues possibles ubicacions de l'*episcopium* lleidatà: a l'actual església de Sant Joan o al costat del claustre de la Seu Vella, on antigament s'emplaçava l'església de Santa Maria la Vella.¹¹⁵

Pel que fa a *Dertosa* (Tortosa), al solar de l'actual catedral de Santa Maria s'han trobat restes d'època romana i també part del traçat de les muralles romanes sota el temple catedralici. Podríem, doncs, ser davant d'un altre exemple clàssic de catedral tardoantiga situada just al costat interior de les muralles (la construcció posterior de la catedral hauria sobrepassat l'antic perímetre defensiu), car els *episcopia* creats al segle iv entre el temps dels emperadors Constantí i Teodosi, com hem vist en el cas de *Barcino*, acostumaven a estar ubicats així.¹¹⁶ A més, durant l'excavació duta a terme a la plaça d'Alfons XII el 1988 d'una necròpolis tardoantiga dels segles iv-v, aparegué una estructura arquitectònica que es va interpretar com la cimentació d'un absis pertanyent a una construcció religiosa de tipus funerari coetània a les tombes: es tractaria d'un edifici cristià *extra muros* associat a un cementiri.¹¹⁷

De la comunitat cristiana d'Ègara (Terrassa) tampoc no ens n'ha arribat cap notícia literària, però s'han trobat restes arqueològiques de la presència del cristianisme en aquesta localitat al segle iv. Durant el segle v s'erigí a Ègara l'església de Santa Maria, que amb el temps esdevindria la seu episcopal o catedral de la nova diòcesi d'Ègara, creada a partir d'una divisió de la diòcesi de Barcelona l'any 464 quan Nundinari era el bisbe de Barcelona (el primer bisbe d'Ègara fou Ireneu). Les excavacions arqueològiques dutes a terme entre els anys 1995 i 2006 han estudiat el desenvolupament dels edificis egarencs des del

segle IV fins al IX (o època carolíngia) i han proporcionat uns descobriments de gran importància per a l'arqueologia cristiana peninsular. Així, per exemple, Manuel Sotomayor escrigué el 1979 que de la Hispània «del segle IV no es conserven restes arqueològiques de cap baptisteri»,¹¹⁸ i gràcies a aquestes excavacions s'hi han trobat dos baptisteris del segle IV. També s'hi han trobat moltes tombes del mateix segle. Com que, a partir del 464, aquell lloc esdevingué un conjunt episcopal, els arqueòlegs anomenen «fase preepiscopal» tot allò que hi resta amb anterioritat al 464 o, millor dit, distingeixen cinc «fases preepiscopals», de les quals ens interessen per al període que estudiem en aquest article (segona meitat del segle IV) les tres primeres.¹¹⁹

Les inhumacions allí trobades fan pensar en una zona cementirial relacionada probablement amb el culte d'alguna relíquia, al voltant de la qual hi hagué enterraments *ad sanctos*. Els excavadors van constatar que el primer lloc de culte no responia exactament al perfil d'una església i podria tractar-se més aviat d'una *domus ecclesiae* o casa particular utilitzada pels cristians com a oratori o lloc de pregària. Es pot sostenir la hipòtesi que la relíquia allí venerada provingués d'un viatge que una família cristiana egarenca hagués fet a Terra Santa a mitjan segle IV, ja que el costum dels pelegrinatges als Llocs Sagrats era bastant freqüent entre les elits cristianes de l'època (recordem l'*Itinerarium* d'Egèria, una aristòcrata verge oriünda de Galícia).¹²⁰ La professora Cristina Godoy es pregunta si aquesta primera construcció era un oratori privat amb funció de mausoleu, igual que el que es troba en la primera fase de la basílica de la *Villa Fortunatus* a la localitat de Fraga,¹²¹ o bé era una *domus ecclesiae* amb espais litúrgics propis d'un edifici dedicat a la *cura animarum* i amb projecció pública.¹²²

Altres dubtes que es plantegen els arqueòlegs giren al voltant de com es poden explicar uns enterraments a l'interior d'un recinte poblacional quan la legislació romana des de la Llei de les Dotze Taules ho prohibia expressament, i la resposta és que Ègara no era *civitas*, sinó més aviat *civitas sine urbe*, per la qual cosa la prohibició legal d'enterrar dins una *civitas* no era aplicable en aquest cas. En la «fase preepiscopal III» (del 380 al 420/430) es constata un canvi important en l'edifici: el terra es pavimenta amb mosaic i hom deixa d'enterrar-hi difunts, d'on es pot concloure que aquell edifici s'havia transformat en església parroquial amb la funció de *cura animarum*.

Un altre dubte sorgeix de la presència de dos baptisteris en un indret que no era aleshores seu episcopal, i la resposta es pot trobar en el cànon 77 del Concili d'Elvira (ca. 303), segons el qual els diaques estaven autoritzats a administrar el baptisme a condició que el nou cristià, un temps després d'haver estat batejat, rebés la imposició de mans d'un bisbe.¹²³ Cal tenir en compte que a l'antiguitat la pràctica del baptisme estava molt generalitzada. En els primers moments de l'evangelització, el paper dels diaques consistia a celebrar la litúrgia de la Paraula sense la celebració eucarística, cosa que —traduïda al llenguatge

arqueològic— significa que en alguns oratoris primitius podem trobar un baptisteri abans que un altar.

El culte martirial a la Tarraconense oriental

El culte cristià té com a nucli central la celebració de l'eucaristia. Ara bé, les informacions literàries i arqueològiques del segle IV sobre el culte eucarístic a Hispània són mínimes. Segons sant Jeroni,¹²⁴ a Hispània hi havia el costum de rebre la comunió cada dia. En la carta de Sirici a Himeri es dona per descomptat que els sacerdots celebraven cada dia i Sirici es fonamenta en aquest fet per exigir-los la continència total.¹²⁵ El cànon 5 del Concili de Toledo (400) mana als clergues assistir al «sacrifici quotidià»,¹²⁶ i el cànon 13 convida els laics a combregar sovint.¹²⁷

Molta més informació tenim del culte martirial tant en l'àmbit literari com en l'arqueològic. La devoció als màrtirs havia començat a les comunitats cristianes al segle II, però durant el IV, en el procés de cristianització de la vida social, assolí un gran desenvolupament a l'hora de fer dels màrtirs els patrons de la *civitas christiana*. Gràcies al testimoniatge triomfal d'un bisbe màrtir, la ciutat que havia gaudit del seu ministeri estava cridada a gaudir dels beneficis d'un *patrocinium* cívic dels sants. A més, els espais reservats als morts se situaven sobretot en els *suburbia*, que assoliren una gran importància en la vida de les ciutats pel fet de concentrar-s'hi els sepulcres i el culte dels màrtirs. De fet, el culte martirial generà centres religiosos molt importants en aquests espais de perifèria, en els quals es van construir esglésies funeràries que acollien sepultures tant a l'interior com a l'exterior.¹²⁸

El culte dels sants màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi a Tarraco

Dels màrtirs de Tarragona executats el 21 de gener de 259 s'han conservat no solament la *Passio Fructuosi*, del segle IV,¹²⁹ sinó també dos escrits martirials que s'hi fonamenten: l'himne VI del *Peristephanon* del poeta Prudenci¹³⁰ i el sermó 273 de sant Agustí, predicat a Hipona el *dies natalis* dels màrtirs, 21 de gener, probablement de l'any 396,¹³¹ la qual cosa demostra que la devoció i el culte d'aquests màrtirs s'havia estès per diversos indrets de l'Imperi romà.¹³² Els textos litúrgics, com ara l'*Oracional Visigòtic* de Tarragona,¹³³ evidencien la devoció popular envers els màrtirs. La *Passio Fructuosi* constitueix el punt de partença i la font d'inspiració de l'ulterior desenvolupament del patrocini de sant Fructuós sobre la *civitas christiana* de les èpoques tardoromana i visigòtica; aquest patrocini es va consolidar de manera simultània al procés d'afermament institucional de l'episcopat tarraconense. En efecte, com bé ha estudiat Andreu Muñoz Melgar, el pontificat d'Himeri va potenciar al màxim el culte de sant Fructuós per aquesta raó.¹³⁴

Després de la mort dels tres màrtirs (259), les seves despulles degueren ser enterrades (*depositio*) molt probablement en una àrea funerària del *suburbium* sud-occidental de Tarraco, en què coexistien diverses *domus* suburbanes

amb una zona convertida en necròpolis precisament a mitjan segle III. Aquest lloc generarà una atracció dels fidels cristians per inhumar-se al costat dels sants («tumultio ad sanctos o ad martyres») i per visitar el lloc de culte, com feu el poeta Prudenci, que hi pogué admirar el «sarcòfag de marbre» («cavo marmore»).¹³⁵ Només aquesta raó fa més intel·ligible la dinàmica funerària i cultural d'aquest espai des de l'últim terç del segle IV.

La Necròpolis Paleocristiana del riu Francolí fou excavada per Joan Serra Vilaró entre els anys 1926 i 1933 i posteriorment estudiada d'una manera crítica per Maria Dolores del Amo.¹³⁶ Aquest conjunt funerari es presenta com un dels més vastos de l'Occident romà, amb una gran varietat de tipologia sepulcral. No disposem de dades arqueològiques que ens facin identificar les tombes de la comunitat cristiana del segle III. És veritablement a partir del darrer terç del segle IV que l'activitat detectada en aquest cementiri va ser aclaparadora, perquè començà a nodrir-se d'una rica gamma de símbols i d'epigrafia pròpiament cristians i d'unes expressions plàstiques de clara iconografia bíblica, encara que els pagans hi continuaven sent enterrats.¹³⁷ Les classes altes de la ciutat no dubtaren a sebollir-se en luxosos sarcòfags importats de Roma, com demostren diferents exemplars datats en aquests moments i entre els quals destaca el del grup de Betesda, datat en època teodosiana avançada i actualment encastat a la façana de la catedral de Tarragona. També hi havia a *Tarraco*, a la fi del segle IV, un taller local de sarcòfags. Predominen en els sarcòfags els noms llatins, tot i que no en manquen uns quants en grec. Al mateix temps, l'àrea funerària va anar creixent amb una gran riquesa tipològica d'enterraments. És així que els difunts, segons la seva condició social, utilitzaven diferents tipus de sepultures: des de contenidors amfòrics fins a espectaculars mausoleus com el de planta lobulada o l'anomenat Cripta dels Arcs, passant per sepulcres de maçoneria o sarcòfags de pedra.

La veneració del màrtir Fructuós queda epigràficament verificada a partir dels estudis de Géza Alföldy¹³⁸ i Diana Gorostidi¹³⁹ sobre l'epigrafia romana de *Tarraco*. Les inscripcions de la Necròpolis Paleocristiana fan palès que, des de mitjan segle III fins a la fi del IV, hi va haver un canvi sociològic important en la constitució de la comunitat cristiana de la ciutat: una església majoritàriament constituïda per *humiliores* va donar pas a una església en què tenien cabuda *humiliores* i *potentiores*. Alföldy va estudiar l'epitafi de *Nepotianus*, al qual dona una datació entre la segona meitat del segle IV i els inicis del V, i el considera un dels documents més tardans del paganisme a *Tarraco*, si no el més tardà de tots.¹⁴⁰ Al seu parer, el gran valor d'aquest senzill epitafi consisteix en el fet que suposaria la presència i la convivència encara de pagans i cristians a la fi del segle IV. Però Alföldy indica també que aquests pagans es trobarien, com demostra el caràcter escadusser i primitiu de la inscripció, en els estrats més aviat marginals de la població, car les classes altes, que ens han llegat els sarcòfags i les làpides d'un nivell molt superior

en aquesta mateixa època, posaven esment a subratllar la seva fe cristiana.¹⁴¹

A més a més, s'hi va construir sobre la tomba dels màrtirs una basílica amb culte eucarístic com a lloc de commemoració martirial, als peus de la qual se situava un baptisteri. Se li ha anat atorgant una cronologia inicial que oscil·la entre els segles IV i V, amb una perdurabilitat dubtosa fins ben entrada l'època visigòtica, a finals del segle VI o principis del VII. Maria Dolores del Amo situa a mitjan segle V la seva primera fase constructiva,¹⁴² però Meritxell Pérez opina que ja a finals del segle IV, en època teodosiana i sota el pontificat d'Himeri, començà la construcció d'aquesta *memoria* martirial.¹⁴³ Andreu Muñoz la situa entre finals del segle IV i inicis del V.¹⁴⁴

Del començament del segle V és una altra basílica, ubicada molt a prop de l'anterior conjunt basilical, que va ser exhumada l'any 1994 i de què no es conservaven testimonis fins aleshores. Les restes aparegueren al solar de l'actual Parc Central, en uns terrenys d'una extensió aproximada de quatre hectàrees i van ser excavades entre 1994 i 1997 pel Servei Arqueològic de la Universitat Rovira i Virgili sota la direcció de Jordi López. La basílica i altres dependències col·laterals es trobaven al costat d'una via romana de quatre metres d'amplada, ja documentada per Serra Vilaró a la veïna zona de la Necròpolis i que enllaçava les dues basíliques en un eix que connectava la ciutat i el port per la via Augusta a través d'un pont romà aixecat sobre el Francolí. La interpretació de les restes porta Jordi López a plantejar-se dues hipòtesis. La primera estableix que la basílica podia haver-se construït gràcies a la donació d'un *dominus*, el qual a la vegada la dotaria d'un *fundus* per al manteniment de la comunitat eclesial. Una segona interpretació és la d'identificar les restes de tot el conjunt com les d'un monestir. En realitat, les dues hipòtesis són absolutament compatibles. Que aquest conjunt sigui interpretat com un centre monacal té solidesa, perquè, com ja s'ha explicat més amunt,¹⁴⁵ a la fi del segle IV el monaquisme ja estava establert a Hispània.¹⁴⁶ En qualsevol cas, la conclusió és clara: a la fi del segle IV, la zona del riu Francolí va esdevenir un centre d'atracció de primer ordre per a la comunitat cristiana de *Tarraco*, però, com s'ha indicat més amunt,¹⁴⁷ no s'hi trobava l'*episcopium*.

Una tercera basílica relacionada amb el culte martirial de sant Fructuós va ser construïda a l'interior del mateix amfiteatre on els màrtirs tarragonins van ser executats. És raonable pensar que l'escenari on van patir martiri aquests sants se sacralitzés per tal de testimoniar en la *civitas christiana* el triomf final del cristianisme sobre el paganisme. La basílica es va construir a l'època visigòtica, a finals del segle VI o a principis del VII, i va quedar amortitzada per la construcció d'un nou temple al segle XII, però també sabem que, en la primera meitat del segle V, les fosses de l'amfiteatre es trobaven plenes de terra i que havia desaparegut el seu sistema de cobertes. Aquest edifici d'espectacles havia quedat en un procés d'abandonament arran de la prohibició dels jocs gladiatoris, cosa que degué

facilitar que l'Església convertís l'amfiteatre en escenari de *memoria* martirial, i així s'explica que l'edifici no fos espoliat. Tot això porta a la conclusió que la comunitat cristiana, que per tradició oral havia conservat en la seva memòria l'espai precís del martiri, hagué d'erigir un trofeu martirial a l'arena de l'amfiteatre durant el segle iv.¹⁴⁸

El culte del màrtir sant Feliu a Gerunda

Al lloc on van ser dipositades les restes mortals del màrtir —al nord de la ciutat, fora de les muralles, al costat de la porta del *decumanus*— es va crear una basílica funerària on es devien enterrar les elits gironines, bisbes inclosos, com mostren una sèrie de luxosos sarcòfags que actualment es troben encastats als murs de l'actual presbiteri de l'església de sant Feliu.¹⁴⁹ Són vuit sarcòfags procedents de Roma, sis de cristians, dels primers anys del segle iv, amb escenes bíbliques. Un dels sarcòfags presenta una escena poc freqüent en la iconografia cristiana primerenca: el judici en què Daniel salvà de la mort la casta Susanna.¹⁵⁰ Darrerament hom ha situat un altre cementiri al sud de la ciutat, en el lloc anomenat Mercadal, prop de la via Augusta, relacionat amb la sacralització del lloc del martiri de Feliu. Aquí es van localitzar una trentena de tombes, algunes amb grans sarcòfags monolítics de pedra, que es disposaven de forma acurada i van ser cobertes per un paviment de morter, la qual cosa fa pensar que se situaven dins d'un recinte tancat o d'un edifici.¹⁵¹ Per tant, la ciutat devia comptar amb dos llocs d'enterrament lligats a la memòria del màrtir: un a l'àrea de l'actual església de Sant Feliu, on s'haurien dipositat les relíquies, i l'altre al Mercadal, al lloc de l'execució.

El culte del màrtir sant Cugat: a *Castrum Octavianum* o a *Barcino*?

En la *Passio sancti Cucufatis*, del segle vii, es diu que, un cop pronunciada la sentència de mort, Cugat fou traslladat de la ciutat (*Barcino*) «ad locum hunc Obtiano»,¹⁵² situat en el vuitè mil·lari de Barcelona. Efectivament, a vint quilòmetres de Barcelona s'acostuma a ubicar l'antic *castrum Octavianum*, on es troba actualment el monestir medieval de Sant Cugat del Vallès. Al claustre d'aquest monestir es feren excavacions arqueològiques entre els anys 1931 i 1936. S'hi va trobar una aula rectangular amb un absis que alguns han datat d'època tardoromana per haver-la posat en relació amb la informació procedent de la *Passio*.¹⁵³ Però, segons Cristina Godoy, no s'ha establert cap criteri arqueològic objectiu per a la datació d'aquesta aula i la identificació d'aquest monument com una *memoria* o *martyrium* on foren dipositades les relíquies del màrtir Cugat «resta, per manca de proves arqueològiques, com una interpretació romàntica. Urgeix una intervenció de reexcavació i l'aixecament d'una nova planimetria, conclusió en què la majoria d'investigadors està d'acord».¹⁵⁴

Per la seva banda, Jordina Sales opina que, a partir del vers de Prudenci «Barcinon claro Cucufate freta surget» (S'aixecarà Barcelona, confiada en l'il·lustre Cugat),¹⁵⁵ es podria concloure amb molta probabilitat que el màrtir

Cugat «va tenir una basílica sota el seu patrocini a *Barcino* amb anterioritat a l'any 400 [...]. L'anàlisi de la lírica prudenciana ha permès concloure que totes les ciutats que menciona el poeta hispà en el seu *Peristephanon*, sempre relacionades amb els màrtirs als quals dedica els himnes, eren llocs de devoció i pelegrinatge [...]. Així doncs, amb les dades actualment disponibles, resulta més lògic pensar en un emplaçament per a la basílica barcelonesa de Cugat als afores immediats de l'antiga ciutat, i més concretament, en el lloc on després es localitza l'església altmedieval de Sant Cugat del Camí (o del Rec)».¹⁵⁶

Conservació de les relíquies martirials i devoció envers les relíquies de contacte

A la *Passio Sancti Fructuosi* es relata la bonica llegenda que diu que els cristians, abans de traslladar el cadàver del bisbe Fructuós per enterrar-lo, «en caure la nit van córrer cap a l'amfiteatre, portant vi per a apagar els cossos mig cremats. Fet això, n'aplegaren les cendres i tots en van prendre tantes com van poder. Però [...] el màrtir Fructuós [...] després del martiri s'aparegué als germans i els exhortà que les cendres, de què, duts per l'amor, s'havien emparat, fossin restituïdes sense tardança».¹⁵⁷ Efectivament, en aquella època era molt generalitzat entre els creients el costum de colleccionar petites relíquies per a la devoció personal. Alguns historiadors del segle xx van arribar a la conclusió que al segle iv ja es practicava la fragmentació dels cadàvers dels màrtirs i la posterior distribució dels fragments entre els fidels. Però Arnold Angenendt sosté la tesi contrària fonamentant-se en la lectura de les fonts literàries, que insisteixen amb vehemència —com és el cas de la *Passio sancti Fructuosi*— que el cos del màrtir no sigui mai esquarterat. Serà a l'edat mitjana quan hom començarà a esquarterar els cossos dels màrtirs per distribuir-ne les relíquies.¹⁵⁸

A l'antiguitat tardana, doncs, les petites relíquies que eren colleccionades pels cristians podien ser o bé partícules del cos que es trobaven separades en les sepultures per causa natural (dents, ungles, cabells) o bé «relíquies de contacte». Es va generalitzar la creença que els objectes d'ús quotidià d'un màrtir, com el vestit, o els objectes que van entrar en contacte directe amb les seves restes mortals i amb la seva tomba, rebien força santificadora. Com a fonament bíblic es va recórrer a la perícopa evangèlica de la guarició de la dona amb hemorràgies, perquè, quan aquesta dona tocà la borla del mantell de Jesús, aquest digué: «Algú m'ha tocat; sé que alguna força ha sortit de mi» (Lc 8,46). No es pot precisar amb exactitud quan les relíquies de contacte començaren a utilitzar-se en la pietat cristiana, però a mitjan segle iv ja estaven del tot generalitzades. No s'ha d'oblidar que la principal relíquia de la cristiandat és precisament una relíquia de contacte: la veracreu.

Cristianització del món rural

A més de la cristianització de la *civitas* i dels seus *suburbia* en el decurs del segle iv, també començà aleshores l'ex-

pansió del cristianisme en l'*ager* o *territorium* o àrees rurals, en què abundaven les *villae*, és a dir, les vil·les administrades per rics terratinents que amb la seva producció agrícola proporcionaven aliments a les ciutats.¹⁵⁹ El món rural i el camp (*rusticatio*) encara mantenien vius els cultes pagans i es resistien a ser cristianitzats.¹⁶⁰ De fet, l'aristocràcia i els rics terratinents de les *villae* constituïren un reducte important en la defensa de l'antiga religió, però fou també una part d'aquesta aristocràcia la que va propiciar la cristianització dels entorns rurals.¹⁶¹

La primera referència literària a la presència del cristianisme en àrees rurals és el cànon 21 del Concili d'Elvira (ca. 303)¹⁶² i la segona és el cànon 2 del Concili de Saragossa (380). Concretament, aquest cànon 2 va condemnar el fet d'amagar-se «in latibula montium» o de reunir-se «ad alienas villas».¹⁶³ El cànon 4 animà els fidels a assistir a la celebració litúrgica en la festa de l'Epifania en lloc de retirar-se a les muntanyes o a les vil·les, les quals eren presentades com a indrets que escapaven del control de les autoritats eclesiàstiques, i és per això que els bisbes demanaven als fidels que es trasl·ladesin a la ciutat a assistir a la celebració eucarística.¹⁶⁴ Alexandra Chavarría veu aquí connotacions antipriscillianistes per part dels pares conciliaris, perquè les reunions d'aquest moviment tenien lloc en els ambients domèstics dels aristòcrates com eren les *villae*.¹⁶⁵ Per la seva part, Manuel Sotomayor indica que el cànon 21 del Concili d'Elvira (ca. 303) i el cànon 5 del Concili de Toledo (400)¹⁶⁶ fan palès un canvi de la situació de les esglésies rurals entre el començament i la darreria del segle iv. A l'inici del segle, Elvira apuntava a la presència de cristians en el món rural, però no de llocs de culte, i a finals del segle ja existien esglésies rurals en algunes zones.¹⁶⁷

Una d'aquestes esglésies és el jaciment anomenat El Bovalar, que es troba a prop de Serós (Segrià), al marge esquerre del riu Segre, a uns cinc quilòmetres al nord de la confluència amb el riu Ebre. Es tracta d'una església grossa, envoltada per un petit assentament camperol, que fou construïda en el decurs del segle v i fou abandonada al segle viii. El conjunt està dotat d'un baptisteri i sobretot era emprat com a cementiri perquè els difunts del poblat eren inhumats a l'interior d'aquest temple.¹⁶⁸ Val la pena indicar la proximitat del jaciment de *Villa Fortunatus* a Fraga, situat a uns 12 km a l'oest del Bovalar, a la vall del riu Cinca, i és un exponent de la cristianització de la noblesa latifundista del segle iv. Es conserva un mosaic de la vil·la amb un crismó en què figura el nom *Fortunatus*, el propietari o *dominus*, però crida l'atenció que en unes altres estances de l'habitatge hi havia mosaics amb figuracions paganes, com ara Amor i Psyche, la qual cosa prova la continuïtat de la cultura clàssica en la vida d'aquells aristòcrates convertits al cristianisme.

Aquest edifici fou convertit pel seu propietari en un *martyrium* o edifici de culte martirial amb la presència de dos sarcòfags que eren «tumulationes ad martyres».¹⁶⁹ També coneixem a partir d'un mosaic el nom del propietari *Vitalis* de la vil·la dels Ametllers a *Turissa*, l'actual

Tossa de Mar, un altre aristòcrata cristià d'aquesta època.¹⁷⁰ Si ens preguntéssim com eren aquests *domini* que es deien *Fortunatus* i *Vitalis* i com vivien en aquelles mansions luxoses, no podríem respondre per manca absoluta d'informació sobre les seves vides, però coneixem bastant bé la biografia d'altres terratinents dels segles iv i v, com ara els poetes Ausoni i Paulí de Nola, que hem esmentat més amunt,¹⁷¹ i això ens pot il·lustrar una mica.

Com indiquen Alexandra Chavarría i altres especialistes, la transformació d'aquestes vil·les en oratoris i la consegüent consagració d'aquests oratoris per part del poder episcopal els convertien en esglésies aptes per a la cura pastoral de caràcter públic, de manera que entre els aristòcrates i els bisbes hi havia una sinergia o bona col·laboració i no pas competència ni rivalitat com a vegades s'ha sostingut.¹⁷²

Un cas molt particular és el monument rural tardoromà de Centcelles, ubicat a la localitat de Constantí, a uns 5 km al nord-est de Tarragona. És l'únic monument cristià conservat íntegrament a tota la península Ibèrica anterior al segle vii i, a més, conserva el mosaic de cúpula de caràcter cristià més antic del món. L'edifici es construí quasi al centre de la part residencial d'una vil·la i inclou tres grans sales, de les quals la central és una planta rectangular rematada per un absis, de 17 m de llargada, i està coberta per la gran cúpula decorada amb mosaics. Per fer els mosaics, es van emprar tesselles de gran qualitat, cosa que ha fet pensar alguns historiadors en artistes procedents d'un taller palatí, però altres historiadors opinen que els mosaics ben bé podrien haver estat fets per un taller provincial. El mosaic consta de quatre zones que de baix a dalt s'anomenen A, B, C i D.

A la zona A o registre inferior, que òbviament és el més llarg, hi ha una gran escena de caça en què participa el personatge principal del monument. La zona B està ocupada per escenes bíbliques, com la de Jonàs, Daniel entre els lleons, els tres hebreus a la forn de Babilònia, la resurrecció de Llätzer, el bon pastor, etc. La zona C està dividida amb un cert equilibri i s'organitza a partir d'una creu de braços trapezoïdals dins dels quals apareixen les quatre estacions, i els braços de la creu separen quatre espais on hi ha personatges entronitzats i envoltats per grups de persones en actitud solemne. La zona D o medalló central de la cúpula no es conserva gens bé. És una llàstima que la zona C estigui malmesa perquè, segons tots els especialistes, és la que, si estigués ben conservada, donaria la clau per entendre què va ser aquest monument.

Fins ara s'han donat quatre interpretacions de Centcelles: les tres primeres daten el monument al segle iv i la quarta interpretació ho fa al començament del segle v. Primera interpretació: segons els arqueòlegs alemanys que excavaren el lloc als anys seixanta del segle passat, Centcelles seria un mausoleu imperial destinat a enterrar Constant, el fill de l'emperador Constantí, que va ser assassinat el 337 a *Castrum Helenae*, l'actual Elna.¹⁷³ L'aula imperial seria en honor de l'emperador del moment, Magnenci, i la zona C inclouria en cada una de les quatre

escenes el retrat de quatre emperadors (Magnenci, Constanci II, Vetrani i Decenci), de manera que el conjunt representaria una *concordia imperatorum* dels voltants del 350.¹⁷⁴ La segona interpretació nega tot protagonisme dels emperadors i el seu valor funerari: el mosaic de la cúpula expressaria el prestigi i l'autoafirmació d'una família aristocràtica de *Tarraco*, i per això a la zona C el *dominus* i la *domina* de la villa, asseguts en cèdres, presidirien cerimònies de lliurament d'ofrenes i presents.¹⁷⁵ La tercera interpretació retarda la datació de l'edifici a finals del segle iv i també li nega el valor funerari: seria la villa d'un bisbe de *Tarraco* amb una aula solemne de representació, i la zona C mostraria eclesiàstics en actuacions litúrgiques.¹⁷⁶ La quarta interpretació, que retarda la datació de l'edifici al començament del segle v, pretén identificar Centcelles amb l'àrea central del campament militar (o *praetorium*) del *comes Hispaniarum* Asteri a *Tarraco*, ciutat que va ser la base d'operacions de l'exèrcit romà al llarg del segle v, quan es pretenia reintegrar, després de l'arribada dels pobles germànics, el conjunt d'Hispania al poder legítim de l'Imperi romà occidental. L'aula amb la cúpula seria el *sacellum*, cristianitzat, del campament, i el personatge principal del mosaic seria Asteri.¹⁷⁷

Com bé afirma Manuel Sotomayor, Centcelles és un «enigma sense resoldre».¹⁷⁸ Aquest enigma tampoc no es va solucionar en el darrer congrés especialitzat sobre Centcelles, celebrat a Tarragona (28-30 de juny de 2022) i organitzat per l'Ateneu Universitari Sant Pacià (Barcelona) i pel Museu Arqueològic Nacional de Tarragona. Les actes del congrés es publicaran en els propers mesos..

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] J. ARCE. *El último siglo de la España romana: 284-409*. Alianza, Madrid 1982.
- [2] Digest. 48.4.1.1: «Maiestatis autem crimen illud est, quod adversus populum Romanum vel adversus securitatem eius committitur.»
- [3] J. J. SPEIER. *Historia Critica de Hispanico Pauli Apostoli Itinere ad Rom XV, 24-28*. Nabu Press, Wittemberg 1742.
- [4] J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR i A. PUIG I TÀRRECH (ed.). *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII): Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Fundació Privada Liber, Tarragona 2010; A. PUIG I TÀRRECH, J. M. G. BARCLAY i J. FREY (ed.). *The Last Years of Paul: Essays from the Tarragona Conference, June 2013*. Mohr Siebeck, Tübingen 2015.
- [5] B. SANTALUCÍA. «Paul's Roman Trial. Legal Procedures regarding Roman Citizens Convicted of Serious Charges in the First Century». A: A. PUIG I TÀRRECH, J. M. G. BARCLAY i J. FREY (ed.). *The Last Years...*, op. cit., p. 213-230.
- [6] Climent de Roma, *1 Clem.* 5,5-7 (SUC 1.30,32). La traducció catalana d'aquesta *Primera carta als cristians de Corint* es troba en el volum 81 de la col·lecció «Clàssics del Cristianisme» (Barcelona 2000), p. 39-84.
- [7] El text llatí i la traducció catalana del *cànon de Muratori* es troben a A. PUIG I TÀRRECH (ed.). *Apòcrifs cristians*. Vol. I: *Evangelis apòcrifs*. Ateneu Universitari Sant Pacià, Barcelona 2021, p. 42-47.
- [8] *Actus Vercellenses* 1-3. Cf. R. RIESNER. «Paul's Trial and End according to Second Timoty, 1 Clement, the Canon Muratori, and the Apocryphal Acta». A: A. PUIG I TÀRRECH, J. M. G. BARCLAY i J. FREY (ed.). *The Last Years...*, op. cit., p. 391-409.
- [9] A. PUIG I TÀRRECH. «Paul's Missionary Activity during His Roman Trial: The Case of Paul's Journey to Hispania». A: A. PUIG I TÀRRECH, J. M. G. BARCLAY i J. FREY (ed.). *The Last Years...*, op. cit., p. 469-506.
- [10] M. SOTOMAYOR. «La Iglesia en la España romana». A: R. GARCÍA VILLOSLADA (dir.). *Historia de la Iglesia en España*. Vol. I: *La Iglesia en la España romana y visigoda (siglos I-VIII)*. Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid 1979, p. 11-15.
- [11] M. C. DÍAZ Y DÍAZ. «En torno a los orígenes del cristianismo hispánico». A: *Las raíces de España*. Madrid 1967, p. 423-443; J. M. BLÁZQUEZ. «Posible origen africano del cristianismo español». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 40 (1967), p. 30-50.
- [12] M. SOTOMAYOR. «La Iglesia en la España...», op. cit., p. 120-149.
- [13] P. DE PALOL SALELLAS. «Algunos aspectos históricos y arqueológicos del cristianismo en la Tarraconense y en las Galias». *Caesaraugusta*, núm. 6 (1955), p. 141-167.
- [14] Ireneu, *Adv. Haer.* 1,10,2 (SC 264, 158).
- [15] Tertullia, *Adv. Iud.* 7,4-5 (CCL 2, 1354-1355).
- [16] R. TEJA. «El cristianismo y el Imperio romano». A: M. SOTOMAYOR i J. FERNÁNDEZ UBIÑA (coord.). *Historia del cristianismo*. Vol. I: *El mundo antiguo*. Trotta, Madrid i Granada 2003, p. 293-327 (aquí, p. 301).
- [17] Cebrià, *Ep.* 67 (CCL 3C, 446-462). Cf. J. FERNÁNDEZ UBIÑA. «Los orígenes del cristianismo hispano. Algunas claves sociológicas». *Hispania Sacra*, núm. 59 (2007), p. 427-458.
- [18] J. AMENGUAL I BATLE. «L'església paleocristiana de Tarraco». A: J. M. MACIAS SOLÉ i A. MUÑOZ MELGAR (ed.). *Tarraco christiana civitas*. ICAC, Tarragona 2013, p. 69-81 (aquí, p. 70-73).
- [19] A. FÀBREGA GRAU (ed.). *Pasionario hispánico*. Vol. II. CSIC, Madrid i Barcelona 1955, p. 183-186; P. BATLLE HUGUET. *Santos Fructuoso, obispo de Tarragona, y Augurio y Eulogio, diáconos: Las actas de su martirio*. Tarragona 1959. La traducció catalana de la *Passio* es troba al volum 25 de «Clàssics del Cristianisme» (Barcelona 1991), p. 121-124.
- [20] P. FRANCHI DE' CAVALIERI. «Gli Atti di S. Fruttuoso di Tarragona». A: *Note Agiografiche*, núm. 8 (1935) p. 129-199; G. LUONGO. «La *Passio Fructuosi*. Un approccio storico-letterario». A: J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR i A. PUIG I TÀRRECH (ed.). *Pau, Fructuós i el cristianisme...*, op. cit., p. 255-280.
- [21] M. PÉREZ MARTÍNEZ, «Tarraco a l'època tardoromana. Història política i eclesiàstica». A: J. M. MACIAS SOLÉ i

- A. MUÑOZ MELGAR (ed.). *Tarraco christiana...*, op. cit., p. 83-96 (aquí, p. 87); J. ARCE. *El último siglo...*, op. cit., p. 55.
- [22] *Passio Fruct.* 6. A: A. FÀBREGA GRAU (ed.). *Pasionario...*, op. cit., p. 185.
- [23] J. M. GAVALDÀ, «La Carta de Pau als Filipencs i el relat de la *Passio Fructuosi*». A: J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR i A. PUIG I TÀRRECH (ed.). *Pau, Fructuós i el cristianisme...*, op. cit., p. 577-598.
- [24] J. MARTÍ I AIXALÀ. *L'Església de Tarragona al segle tercer a través de la Passio de sant Fructuós*. INSAF, Tarragona 2007; J. TORRA I BITLLOCH. «Passió dels sants màrtirs Fructuós, bisbe, Auguri i Eulogi, diaques. Aproximació teològica». A: J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR i A. PUIG I TÀRRECH (ed.). *Pau, Fructuós i el cristianisme...*, op. cit., p. 281-292.
- [25] C. H. KRAELING. *The Excavations of Dura Europos: The Christian Building*. Yale University Press, Nova York 1967.
- [26] M. SOTOMAYOR MURO i J. FERNÁNDEZ UBIÑA (ed.). *El concilio de Elvira y su tiempo*. Universidad de Granada, Granada 2005. Josep Vilella i Pere-Enric Barreda sostenen que la col·lecció dels 81 cànons és en realitat una recopilació de diverses reunions conciliars del segle IV, datable en època més tardana: J. VILELLA i P.-E. BARREDA. «¿Cánones del concilio de Elvira o cánones pseudoiliberitanos?». *Augustinianum*, núm. 46 (2006), p. 285-373. Manuel Sotomayor ha rebutat aquests arguments: M. SOTOMAYOR. «Los cánones 1 y 59 del Concilio de Elvira. A propósito de un artículo de J. Vilella Masana». *Polis*, núm. 19 (2007), p. 135-161. El professor Vilella insisteix en la seva tesi: J. VILELLA. «The Pseudo-Iliberritan Canon Text». *Zeitschrift für Antikes Christentum*, núm. 18 (2014), p. 210-259.
- [27] L'edició llatina i la traducció castellana es troben a J. VIVES (ed.). *Concilios visigóticos e hispano-romanos*. CSIC, Barcelona i Madrid 1963, p. 1-15. Una altra edició crítica es troba a G. MARTÍNEZ DÍEZ i F. RODRÍGUEZ. *La colección canónica hispana*. Vol. IV: *Concilios galos. Concilios hispanos*. CSIC, Madrid 1984, p. 233-267.
- [28] Nascut a l'Imperi persa el 216, Mani pertanyia a una secta judeocristiana, els elcasaites, però arran d'una conversió va fundar una nova religió anomenada «maniqueisme», la qual, encara que té molts punts de contacte amb la gnosi, no és tanmateix una heretgia cristiana. Mani se sentia cridat a completar la revelació divina que abans d'ell havia estat comunicada als homes per Zoroastre, Buda i Jesucrist, i per això els maniqueus s'expandiren pels grans imperis del món antic i medieval: Pèrsia, Roma, la Xina i Mongòlia. El maniqueisme es caracteritzà per un dualisme radical: el cosmos material i l'ésser humà provenen de la lluita de dos principis originaris espirituals contraposats: el bé (o la llum) i el mal (o les tenebres). Cf. F. BERMEJO RUBIO. *El maniqueísmo: Estudio introductorio*. Trotta, Madrid 2008; F. BERMEJO RUBIO i J. MONTSERRAT TORRENTS. *El maniqueísmo: Textos y fuentes*. Trotta, Madrid 2008.
- [29] A. ORTEGA i I. RODRÍGUEZ. *Aurelio Prudencio. Obras completas*, Madrid 1981, p. 28*-31*. El text llatí dels poemes de Prudenci es troba a CCL 126 i la traducció catalana del *Peristephanon* als volums 229 i 230 de la col·lecció «Bernat Metge» (Barcelona 1984).
- [30] Prudenci, *Peris*, IV, 29-30 (CCL 126, 287).
- [31] Vegeu *infra* notes 149-151.
- [32] A. FÀBREGA GRAU (ed.). *Pasionario...*, op. cit., p. 320-186.
- [33] J. VIVES (ed.). *Oracional visigótico*. CSIC, Barcelona 1946, p. 148-157. Aquest oracional és conegut habitualment com a «Oracional de Verona», perquè a la Biblioteca Capitular de la catedral de Verona se'n conserva un manuscrit de principis del segle VIII, que en realitat va ser confegit a la catedral de Tarragona els darrers anys del regne visigòtic.
- [34] Prudenci, *Peris*, IV, 33-34 (CCL 126, 287).
- [35] A. FÀBREGA GRAU (ed.). *Pasionario...*, op. cit., p. 309-314.
- [36] A. PLADEVALL I FONT. *La introducció i la difusió del cristianisme a Catalunya a l'època romana: Discurs llegit el dia 5 de maig de 1994 en l'acte de recepció pública a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona 1994, p. 28-30.
- [37] Ídem, p. 41.
- [38] *Codex Theodosianus* 16,1,2. El text llatí va ser editat per Th. Mommsen, P. Krüger i P. Meyer el 1904-1905. La traducció anglesa fou publicada per C. Pharr el 1969 i la castellana de M. V. Escribano es troba a M. SOTOMAYOR i J. FERNÁNDEZ UBIÑA (coord.). *Historia del cristianismo*, op. cit., p. 472-473.
- [39] Vegeu *infra* nota 48.
- [40] G. MARTÍNEZ DÍEZ i F. RODRÍGUEZ. *La colección canónica...*, op. cit., p. 15-23; SCh 241, p. 35-67.
- [41] La bibliografia sobre el donatisme és abundant: R. A. MARKUS. «Donato, donatismo». A: D. FITZGERALD (dir.). *Diccionario de San Agustín*. Montecarmelo, Burgos 2001, p. 440-445; M. V. ESCRIBANO PAÑO. «El donatismo». A: M. SOTOMAYOR i J. FERNÁNDEZ UBIÑA (coord.). *Historia del cristianismo*, op. cit., p. 400-417.
- [42] Agustí, *Ep.* 43,9,6 (CSEL 34/2, 108).
- [43] M. SOTOMAYOR. «La Iglesia en la España...», op. cit., p. 191-192.
- [44] La bibliografia sobre l'arrianisme és molt abundant: H. DROBNER. *Manual de Patrología*. Herder, Barcelona 2001, p. 223-346; J. DE C. LAPLANA. *L'Església dels primers segles*. Mediterrània, Barcelona 2006, p. 449-535.
- [45] J. J. AYÁN, M. CRESPO, J. POLO i P. GONZÁLEZ. *Osio de Córdoba: Un siglo de la historia del cristianismo*. Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid 2013, p. 167-351; P. DE NAVASCUÉS. «Osio en Sárdica (343): método, doctrina y gobierno». A: A. J. REYES GUERRERO (ed.). *El siglo de Osio de Córdoba*. Biblioteca de Autores Clásicos, Madrid 2015, p. 381-407; J. VILELLA MASANA. «La impronta de Osio de Córdoba en los Cánones sardicenses». *Anu. Filol. Antiq. Mediaevalia*, núm. 8 (2018), p. 922-926.

- [46] M. SOTOMAYOR. «La Iglesia en la España...», *op. cit.*, p. 212-232; J. VILELLA MASANA. *Biografía de Osio de Córdoba*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2020.
- [47] Sirici, *Ep.* 1,2 (PL 13, 1133A-1134A). D'aquesta carta en parlarem tot seguit: vegeu *infra*, notes 54-64.
- [48] A. VICIANO VIVES. «Teologia baptismal en les contro- versies amb el donatisme i l'arrianisme». A: J. BELTRÁN DE HEREDIA i C. GODOY FERNÁNDEZ (ed.). *La dualitat de baptisteris en les ciutats episcopals del cristianisme tar- doantic (Actes del I Simposi d'Arqueologia Cristiana, Bar- celona, 26-27 de maig de 2016)*. Ateneu Universitari Sant Pacià, Barcelona 2017, p. 199-211.
- [49] M. SMYTH. «Note sur le baptême par immersion unique en Hispanie». *MLCat*, núm. 15 (2007), p. 37-46.
- [50] L'edició llatina dels tractats de Priscil·lià es troba a CSEL 18, p. 3-106 i la traducció castellana a M. J. CRESPO, *Prisciliano de Ávila: Tratados*. Trotta, Madrid 2017.
- [51] J. VIVES (ed.). *Concilios visigóticos...*, *op. cit.*, p. 16-18; G. MARTÍNEZ DÍEZ i F. RODRÍGUEZ. *La colección canóni- ca...*, *op. cit.*, p. 291-296. La traducció catalana dels cà- nons d'aquest concili es troba al volum 50 bis de la col- lecció «Clàssics del Cristianisme» (Barcelona 1994), p. 53-55.
- [52] SCh 241, p. 113-116.
- [53] La bibliografia sobre el priscil·lianisme és molt abundant. Cf. M. V. ESCRIBANO. *Iglesia y Estado en el certamen pris- cilianista: 'Causa ecclesiae y iudicium publicum'*. Univer- sidad de Zaragoza, Saragossa, 1988; D. PIAY AUGUSTO, *Prisciliano: Vida y muerte de un disidente en el amanecer del Imperio cristiano*. Gijón 2019.
- [54] Sirici, *Epistula I* (PL 13, 1131-1147). La traducció catala- na de la carta es troba al volum 27 de la col·lecció «Clàs- sics del Cristianisme» (Barcelona 1992), p. 49-60. Cf. A. VICIANO I VIVES. «La Decretal del Papa Sirici a Hime- ri de Tarragona». A: J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR i A. PUIG I TÀRRECH (ed.). *Pau, Fructuós i el cristianisme...*, *op. cit.*, p. 659-674; CH. HORNING. '*Di- recta ad decessorem*': *Ein kirchenhistorisch-philologischer Kommentar zur ersten Dekretale des Siricius von Rom*. Münster 2011; K. ZECHIEL-ECKES. *Die erste Dekretale: Der Brief Papst Siricius' an Bischof Himerius von Tarrag- ona von Jahr 385*. Hannover 2013; A. FERREIRO. «Pope Siricius and Himerius of Tarragona (385): Provincial Pa- pal Intervention in the Fourth Century». A: G. D. DUNN (ed.). *The Bishop of Rome in Late Antiquity*. Routledge, Londres i Nova York 2016, p. 73-87; A. FERREIRO. '*Epis- tolae plenae*': *The Correspondence of the Bishops of Hispa- nia with the Bishops of Rome (Third through Seven Cen- turies)*. Boston i Leiden 2020.
- [55] «La consulta de Himerio a Roma tiene lugar ante la inmi- nente condena de Prisciliano —y de otros correligiona- rios suyos— o poco después de la misma. El clima de en- frentamiento y de falta de unidad que entonces existía en las iglesias hispanas explica, en buena medida, el recurso del tarraconense: Himerio —que no había participado en el concilio de Zaragoza— pertenecería al sector que sería contrario tanto a actitudes excesivamente permisivas como a posicionamientos demasiado rigoristas —estos últimos mantenidos, básicamente, por luciferianos, no- vacianos y priscilianistas.» Vegeu J. VILELLA. «La epísto- la 1 de Siricio: estudio prosopográfico de Himerio de Tarragona». *Augustinianum*, núm. 44 (2004), p. 337-369 (aquí, p. 367); J. VILELLA. «Las iglesias y las cristiandades hispanas: panorama prosopográfico». A: R. TEJA (ed.). *La Hispania del siglo IV: Administración, economía, so- ciedad, cristianización*, Bari 2002, p. 117-159 (aquí, p. 146).
- [56] «Dieses berühmte Dekretale, nach seinem ersten Wort *Directa* bennant, ist ein Milenstein in der Zölibats- geschichte.» St. HEID. *Zölibat in der frühen Kirche*. Pa- derborn 1997, p. 196-204 (aquí, p. 198).
- [57] T. GONZÁLEZ GARCÍA. «La carta del papa Siricio a Hime- rio de Tarragona». A: R. GARCÍA VILLOSLADA (dir.). *His- toria de la Iglesia...*, *op. cit.*, p. 625-627.
- [58] Sirici, *Ep.* 1,7 (PL 13, 1137B-C).
- [59] Sirici, *Ep.* 1,17 (PL 13, 1144-1145A).
- [60] J. VIVES (ed.). *Concilios visigóticos...*, *op. cit.*, p. 18; G. MARTÍNEZ DÍEZ i F. RODRÍGUEZ. *La colección canóni- ca...*, *op. cit.*, p. 295.
- [61] Sirici, *Ep.* 1,7 (PL 13, 1137B-C).
- [62] Sirici, *Ep.* 1,12 (PL 13, 1141A).
- [63] Sirici, *Ep.* 1,20 (PL 13, 1146B).
- [64] Sirici, *Ep.* 1,20 (PL 13, 1146A).
- [65] Consenci, *Ep.* 11*,2,7. L'edició llatina de la carta 11 es troba a CSEL 88, p. 51-70, i la traducció catalana al volum 244 de la col·lecció «Bernat Metge» (Barcelona 1987), p. 96-118.
- [66] O. MANSILLA REOYO. «Orígenes de la organización me- tropolitana en la Iglesia española». *Hispania Sacra*, núm. 12 (1959), p. 255-290; J. VILELLA MASANA. «Las primacías eclesiásticas en *Hispania* durante el siglo IV». *Polis*, núm. 10 (1998), p. 269-285; P. UBRIC RABANEDA. *La Iglesia en la Hispania del siglo V*. Universidad de Gra- nada, Granada 2004, p. 111-132; J. AMENGUAL I BATLE, «L'església paleocristiana...», *op. cit.*, p. 69-81.
- [67] J. VIVES (ed.). *Concilios visigóticos...*, *op. cit.*, p. 19-33; G. MARTÍNEZ DÍEZ i F. RODRÍGUEZ. *La colección canóni- ca...*, *op. cit.*, p. 323-344.
- [68] Innocenci I, *Epistula III* (PL 20, 485-494). La traducció castellana es troba a J. TEJADA Y RAMIRO. *Colección de cánones de la Iglesia española*. Imp. J. M. Alonso, Madrid 1850, p. 784-791. Cf. G. D. DUNN, «Innocent I and the First Synod of Toledo». A: G. D. DUNN (ed.). *The Bishop of Rome...*, *op. cit.*, p. 89-108.
- [69] Vegeu *supra*, nota 65. Cf. J. AMENGUAL. «Informacions sobre el priscil·lianisme a la Tarraconense segons l'epís- tola 11 de Consenci». *Pyrenae*, núm. 15-16 (1979-1980), p. 319-338.
- [70] J. M. MACIAS, J. J. MENCHÓN i A. MUÑOZ. «Ciutat de Tarraco». A: P. DE PALOL i A. PLADEVALL (ed.). *Del Romà al Romànic: Història, art i cultura de la Tarraco- nense mediterrània entre els segles IV i X*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1999, p. 77-79; A. MUÑOZ. *El cristia- nisme a l'antiga Tarragona: Dels orígens a la incursió is-*

- lámica*. Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós, Tarragona 2011, p. 50 i 57.
- [71] J. LÓPEZ VILAR. *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco*. Vol. 1. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2006, p. 256-259; A. CHAVARRÍA. «Suburbio, iglesias y obispos. Sobre la errónea ubicación de algunos complejos episcopales en la Hispania tardoantigua». A: D. VAQUERIZO. *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica: Topografía, usos, función*. Universidad de Córdoba, Córdoba 2010, p. 435-454.
- [72] Vegeu *supra*, nota 45.
- [73] J. BELTRÁN DE HEREDIA. «Barcelona, de colònia romana a seu règia visigoda, medina islàmica i ciutat comtal: una urbs en transformació». *Quaris*, núm. 9 (2013), p. 16-118; J. BELTRÁN DE HEREDIA. *La Barcelona visigòtica: Un puente entre dos mundos. La basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor: De la ciudad romana a la ciudad altomedieval*. Ateneu Universitari Sant Pacià, Barcelona 2019, p. 33.
- [74] Jeroni, *De viris illustribus, Praefatio* (BAC 624, 644).
- [75] D. BERTRAND, J. BUSQUETS i M. MAYER (dir.). *Pacien de Barcelone et l'Hispanie au IVe siècle (Actes des Colloques de Barcelone et Lyon, mars et octobre 1996)*. Cerf, París 2004; G. ESTRADA SAN JUAN. «Origen y condición senatorial de Paciano, obispo de Barcelona». *Studia Philologica Valentina*, núm. 20 (2018), p. 73-88; J. TORRA. «Barcino i la figura del bisbe Pacià». A: J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO (ed.). *Bisbes, màrtirs, menestrals i comerciants a la basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor: V Jornades de les basíliques històriques de Barcelona (7 i 8 de novembre de 2019)*. Ateneu Universitari Sant Pacià, Barcelona 2021, p. 37-52.
- [76] L'edició del text llatí es troba a SChr. 410 i a CCL 69B i la traducció catalana al volum 27 de la col·lecció «Clàssics del Cristianisme» (Barcelona 1992), p. 62-132. L'any 1958, Lisardo Rubio en va fer una traducció castellana que recentment s'ha tornat a publicar en text bilingüe (llatí-castellà) en el volum 260 de la col·lecció «Cuadernos Phase»: PACIÀ. *Obras*, Barcelona 2021. Cf. A. ANGLADA ANFRUNS. *In Paciani episcopi Barcinonensis opera silva studiorum*. Brepols, Tournhout 2012.
- [77] Pacià, *Ep.* 1,4,1 (SChr. 410, 174).
- [78] Del novacianisme, moviment rigorista nascut a Roma poc després de la persecució de Deci del 250-251, se'n parlarà tot seguit: vegeu *infra* nota 82. L'eclésiologia dels novacians s'assembla molt a la dels donatistes: vegeu *supra* notes 39-41.
- [79] Vegeu *supra* nota 38.
- [80] Pacià, *Bapt.* 6,1 (SChr. 410, 156).
- [81] Pacià, *Paen.* 2, 2 (SChr. 410, 120). Cf. D. BOROBIO. *La penitencia en la Iglesia hispánica del siglo IV al VII*. Desclée de Brower, Bilbao 1978.
- [82] La bibliografia sobre el novacianisme és abundant: J. DE C. LAPLANA. *L'Església dels primers...*, *op. cit.*, p. 369-374.
- [83] C. GRANADO. «*Ecclesia Mater*». A: D. BERTRAND, J. BUSQUETS i M. MAYER (dir.). *Pacien de Barcelone...*, *op. cit.*, p. 221-232.
- [84] J. VIVES (ed.). *Concilios visigóticos...*, *op. cit.*, p. 25; G. MARTÍNEZ DÍEZ i F. RODRÍGUEZ. *La colección canónica...*, *op. cit.*, p. 326.
- [85] Alguns sostenen que Paulí s'estigué a *Complutum* entre 389 i 394. Cf. S. RASCÓN MARQUÉS i A. L. SÁNCHEZ MONTES. «Realidades cambiantes: *Complutum* tardoantiguo». A: *VI Reunión d'Arqueología Cristiana Hispánica: Les ciutats tardoantigues d'Hispania: cristianització i topografia (València 2003)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2005, p. 499-517.
- [86] Paulí de Nola, *Ep.* 1,10 (CSEL 29, 8-9); *Ep.* 3,4 (CSEL 29, 17). La traducció catalana d'aquests textos es troba a C. M. PIFARRÉ i CLAPÉS. *Literatura cristiana antiga*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2009, p. 544.
- [87] G. SANTANIELLO. *Vita di Paulino da Bordeaux vescovo di Nola*. LER, Nàpols 2015; J. TORRA. «Sant Just i Pastor i la figura de Paulí de Nola». A: J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO (ed.). *Patrimoni, arqueologia i art a la basílica dels Sants Just i Pastor: II Jornades de les basíliques històriques de Barcelona (15 i 16 de març de 2018)*. Ateneu Universitari Sant Pacià, Barcelona 2019, p. 61-75.
- [88] P. UBRIC RABANEDA. *La Iglesia en la Hispania...*, *op. cit.*, p. 99.
- [89] M. SOTOMAYOR. «La Iglesia en la España...», *op. cit.*, p. 287-290.
- [90] R. VILLEGAS MARÍN. *Pseudo-Próspero de Aquitania. Sobre la providencia de Dios*. Barcelona 2010.
- [91] CH. BONNET i J. BELTRÁN. «Conjunt episcopal de Barcelona». A: P. DE PALOL i A. PLADEVALL (ed.). *Del Romà a Romànic...*, *op. cit.*, p. 179-183; J. M. GURT i C. GODOY. «Barcino, de sede imperial a *urbs regia* en època visigòtica». A: G. RIPOLL i J. M. GURT (ed.). *Sedes regiae (ann. 400-800)*. Barcelona 2000, p. 425-466.
- [92] J. M. GURT i J. BUXEDA. «Metrologia, composició modular i proporcions de les basíliques cristianes del llevant peninsular i de les Balears». A: *Spania: Estudis d'antiguitat tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*. Barcelona 1996, p. 137-156.
- [93] J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO (ed.). *La basílica de la Santa Creu i Santa Eulàlia: la Catedral abans de la Catedral. IV Jornades de les basíliques històriques de Barcelona (2 i 3 de maig de 2019)*. Ateneu Universitari Sant Pacià, Barcelona 2020, p. 11-71.
- [94] J. BELTRÁN DE HEREDIA, *L'església desapareguda de Sant Miquel de Barcelona: un patrimoni itinerant. VII Jornades de les basíliques històriques de Barcelona (12 i 13 de maig de 2022)*, Barcelona 2023, p. 13-37.
- [95] Vegeu *supra*, nota 86.
- [96] Paulí de Nola, *Carmen* 31,606-610 (CSEL 30, 328-329).
- [97] S. RASCÓN MARQUÉS i A. L. SÁNCHEZ MONTES. «Justo, Pastor, Paulino y Asturio. La construcción del culto en *Complutum*, ¿y en *Barcino*?». A: J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO (ed.). *Bisbes, màrtirs, menestrals...*, *op. cit.*, p. 17-35.
- [98] J. BELTRÁN DE HEREDIA. *La Barcelona visigòtica...*, *op. cit.*

- [99] J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO. «Origen y antigüedad de la basílica de Sants Just i Pastor de Barcelona: el complejo cristiano del siglo VI y su precedente pagano». A: J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO (ed.). *Patrimoni, arqueologia i art...*, op. cit., p. 15-28.
- [100] J. BELTRÁN DE HEREDIA. *La Barcelona visigòtica...*, op. cit., p. 68-90.
- [101] A. CHAVARRÍA, «Tumbas e iglesias en la Hispania Tardoantigua». *Arqueología Medieval*, núm. 7 (Lleida 2015), p. 13-45.
- [102] M. SOTOMAYOR. *Sarcófagos romano-cristianos de España: Estudio iconográfico*. Universidad de Granada, Granada 1975.
- [103] Vegeu *infra*, nota 155.
- [104] J. SALES CARBONELL. *Arqueologia de les seus episcopals tardoantigues al territori català*. Barcelona 2011, p. 34-43; J. BELTRÁN DE HEREDIA. «Santa María del Mar: un enclave cultural de la antigüedad tardía en el suburbium de Barcino». *Quaris*, núm. 5 (2011), p. 102-143.
- [105] J. BIARNE «L'influence des monastères sur le paysage urbain en Occident (IVe-VIIe siècles)». A: B. BAUJARD. *La naissance de la ville chrétienne*. PUFR, Tours 2002, p. 123-134.
- [106] J. M. NOLLA i d'altres. *Baix Imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la província Tarraconensis: De l'adveniment de Dioclecí a la mort de Carlemany (284-814)*. Girona 2016.
- [107] Vegeu *infra*, notes 149-151.
- [108] Vegeu *supra*, nota 68.
- [109] P. UBRIC RABANEDA. *La Iglesia en la Hispania...*, op. cit., p. 93-110.
- [110] Vegeu *supra*, nota 71.
- [111] J. SALES CARBONELL. *Arqueologia de les seus...*, op. cit., p. 74-75.
- [112] J. M. NOLLA i J. TREMOLEDA (COORD.). *Empúries a l'antiguitat tardana*. Barcelona 2015, 2 v.; P. CASTANYER *et al.* «El nucli de poblament tardoantic de Santa Margarida en el context del primer cristianisme emporità». A: J. LÓPEZ VILAR (ed.). *4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Tarragona, 21-24 de novembre de 2018)*. Tarragona 2019, p. 147-154.
- [113] J. TREMOLEDA, P. CASTANYER, M. SANTOS i J. M. NOLLA. «Un nou pol de centralitat en el cementiri tardoantic de la Neàpolis emporitana». A: J. LÓPEZ VILAR (ed.). *4t Congrés Internacional d'Arqueologia...*, op. cit., p. 155-163.
- [114] Consenci, *Ep.* 11*, 2,8. Vegeu *supra*, nota 65.
- [115] R. PITA. *Lérida paleocristiana*, Dialagro, Lleida 1973.
- [116] V. ALMUNI, «Santa Maria de Tortosa». A: *Catalunya romànica*. Vol XXVI: *Tortosa i les Terres de l'Ebre*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1997, p. 117-120.
- [117] J. V. M. ARBELOA. «Ciutat de Dertosa». A: P. DE PALOL i A. PLADEVALL (ed.). *Del Romà al Romànic...*, op. cit., p. 83-84; J. V. M. ARBELOA, «Basílica de Tortosa». *Del Romà al Romànic...*, op. cit., p. 179.
- [118] M. SOTOMAYOR. «La Iglesia en la España...», op. cit., p. 278.
- [119] M. G. GARCIA I LLINARES, A. MORO GARCÍA i F. Tuset BERTRAN. *La seu episcopal d'Ègara: Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*. ICAC, Tarragona 2009, p. 45-92.
- [120] S. JANERAS. *Egèria: Diari d'un pelegrinatge a Terra Santa*. Centre de Pastoral Litúrgica, Barcelona 1993, coll. «Clàssics del Cristianisme», 6.
- [121] Vegeu *infra* nota 169.
- [122] C. GODOY. «La sede de Egara en el contexto de la arquitectura cristiana hispànica durante la antigüedad tardía». A: J. BELTRÁN DE HEREDIA i M. G. GARCIA LLINARES (ed.). *Les basíliques de la seu episcopal d'Ègara: centre i perifèria. VI Jornades de les basíliques històriques de Barcelona (Barcelona 13-14 de maig de 2021)*. Ateneu Universitari Sant Pacià, Barcelona 2022, pp. 171-197.
- [123] J. VIVES (ed.). *Concilios visigòtics...*, op. cit., p. 15; G. MARTÍNEZ DíEZ i F. RODRÍGUEZ. *La colección canónica...*, op. cit., p. 265.
- [124] Jeroni, *Ep.* 71,6 (BAC 710, 792).
- [125] Sirici, *Ep.* 1,8-11 (PL 13, 1139A-1140D).
- [126] J. VIVES (ed.). *Concilios visigòtics...*, op. cit., p. 21; G. MARTÍNEZ DíEZ i F. RODRÍGUEZ. *La colección canónica...*, op. cit., p. 330.
- [127] J. VIVES (ed.). *Concilios visigòtics...*, op. cit., p. 23; G. MARTÍNEZ DíEZ i F. RODRÍGUEZ. *La colección canónica...*, op. cit., p. 334.
- [128] P. BROWN. *El culto a los santos*. Sígueme, Salamanca 2018 (original: *The Cult of the Saints*, Chicago 1981); P. CASTILLO. *Los mártires hispanorromanos y su culto en la Hispania de la Antigüedad Tardía*. Universidad de Granada, Granada 1999. A. NARRO, *El culto a las santas y los santos en la antigüedad tardía y la época bizantina*, Madrid 2019.
- [129] Vegeu *supra*, nota 19.
- [130] El text llatí es troba a CCL 126, 314-320, i la traducció catalana, al volum 229 de la col·lecció «Bernat Metge» (Barcelona 1984), p. 104-110.
- [131] Agustí, *Sermo* 273 (PL 38, 1247-1252).
- [132] G. CARUSO. «Il martirio di Fruttuoso in Agostino e Prudenziò». A: J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR i A. PUIG I TÀRRECH (ed.). *Pau, Fructuós i el cristianisme...*, op. cit., p. 293-308.
- [133] M. S. GROS I PUJOL. «San Fructuós en l'Oracional festiu hispànic de Verona». A: J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR i A. PUIG I TÀRRECH (ed.). *Pau, Fructuós i el cristianisme...*, op. cit., p. 519-527.
- [134] A. MUÑOZ MELGAR. *Sant Fructuós de Tarragona: Aspectes històrics i arqueològics del seu culte, des de l'Antiguitat fins a l'actualitat*. Ateneu Universitari Sant Pacià i ICAC, Barcelona 2022.
- [135] Prudenci, *Peri.* VI, 140-141 (CCL 126, 319).
- [136] J. SERRA VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 93 (1927), 104 (1929) i 111 (1930); M. D. DEL AMO, *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*, Tarragona 1979, 1981 i 1989.
- [137] J. CURANA PRAST, «Confessions religioses i rituals funeraris a la Tarraco tardoromana». A: J. M. MACIAS SOLÉ i

- A. MUÑOZ MELGAR (ed.). *Tarraco christiana...*, op. cit., p. 181-189.
- [138] G. ALFÖLDY, *Dir römischen Inschriften von Tarraco*, Berlín 1975, núm. 942.
- [139] D. GOROSTIDI PI, «L'epigrafia paleocristiana de Tarraco. Característiques generals i estat de la qüestió». A: J. M. MACIAS SOLÉ i A. MUÑOZ MELGAR (ed.). *Tarraco christiana...*, op. cit., p. 43-67.
- [140] G. ALFÖLDY, «Una inscripció funerària del Bajo Imperio». A: X. DUPRÉ (coord.), *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona 1992, p. 13-17.
- [141] J. MARTÍ I AIXALÀ, «Tarragona i el pas cap a una ciutat cristiana: fonts artístiques i epigràfiques». A: J. M. GALVADÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR i A. PUIG I TÀRRECH (ed.). *Pau, Fructuós i el cristianisme...*, op. cit., p. 397-405.
- [142] M. D. DEL AMO, «Basílica de la Necròpoli del riu Francolí». A: P. DE PALOL i A. PLADEVALL (ed.). *Del Romà al Romànic...*, op. cit., p. 173-175. Cf. C. GODOY. *Arqueologia y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona 1995, p. 187-191.
- [143] M. PÉREZ MARTÍNEZ, «Loca Sanctorum Tarraconis. Els escenaris del culte als sants en la Tarraco de l'antiguitat tardana (ss. IV al VII)». A: LÓPEZ VILAR (ed.). *4t Congrés Internacional d'Arqueologia...*, op. cit., p. 49-56.
- [144] A. MUÑOZ MELGAR. *Sant Fructuós de Tarragona...*, op. cit., p. 142-150.
- [145] Vegeu *supra*, notes 57-59.
- [146] J. LÓPEZ VILAR. *Les basíliques paleocristianes...*, op. cit.
- [147] Vegeu *supra*, notes 70-71.
- [148] A. MUÑOZ. «La basílica visigòtica del anfiteatre de Tarragona: definició, tècniques constructives y simbologia de un temple martirial». *Quaris*, núm. 12 (2016), p. 106-127.
- [149] N. M. AMICH. *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII): Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte de Sant Feliu a Girona a l'antiguitat tardana*. Institut d'Estudis Gironins, Girona 2006; J. M. NOLLA i L. PALAHÍ. *Els orígens de la basílica de Sant Feliu de Girona: Dades documentals i arqueològiques. Estat de la qüestió*. Universitat de Girona, Girona 2011.
- [150] N. M. AMICH. *Els sarcòfags romans i paleocristians de Sant Feliu de Girona*. Ajuntament de Girona, Girona 2000.
- [151] J. M. NOLLA i L. PALAHÍ. «El cementiri tardoantic del Mercadal de Girona i el culte al màrtir Feliu. Una nova interpretació». *Pyrenae*, núm. 45 (2014), p. 95-116.
- [152] *Passio Cugati*. A: A. FÀBREGA GRAU (ed.). *Pasionario...*, op. cit., p. 314.
- [153] M. SOTOMAYOR. «La Iglesia en la España...», op. cit., p. 72-74.
- [154] C. GODOY. *Arqueología y liturgia...*, op. cit., p. 207-212.
- [155] Vegeu *supra*, nota 34.
- [156] J. SALES CARBONELL. *Arqueologia de les seus...*, op. cit., p. 36-38.
- [157] *Passio Fruct.* 7. A: A. FÀBREGA GRAU (ed.). *Pasionario...*, op. cit., p. 185-186.
- [158] A. ANGENENDT. *Heilige und Reliquien: Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart*. Múnic 1994, p. 152-154.
- [159] A. CHAVARRÍA. *El final de las villae en Hispania (siglos VI-VII)*. Turnholt 2007; E. ARIÑO. «El hábitat rural en la Península Ibérica entre finales del siglo IV y principios del VIII. Un ensayo interpretativo». *Antiquité Tardive*, núm. 21 (2013), p. 93-123.
- [160] F. J. GÓMEZ FERNÁNDEZ. «Paganismo y cristianismo en la Hispania del siglo V». *Hispania Antiqua*, núm. 24 (2000), p. 261-276.
- [161] Recordeu el que s'ha dit més amunt sobre la cristianització dels aristòcrates: vegeu *supra*, notes 89-90. Cf. P. DE PALOL SALELLAS. «La cristianización de la aristocracia romana hispánica». *Pyrenae*, núm. 13-14 (1977), p. 281-300.
- [162] J. VIVES (ed.). *Concilios visigóticos...*, op. cit., p. 5; G. MARTÍNEZ DÍEZ i F. RODRÍGUEZ. *La colección canónica...*, op. cit., p. 249.
- [163] J. VIVES (ed.). *Concilios visigóticos...*, op. cit., p. 16; G. MARTÍNEZ DÍEZ i F. RODRÍGUEZ. *La colección canónica...*, op. cit., p. 293-294.
- [164] J. VIVES (ed.). *Concilios visigóticos...*, op. cit., p. 17; G. MARTÍNEZ DÍEZ i F. RODRÍGUEZ. *La colección canónica...*, op. cit., p. 294-295.
- [165] A. CHAVARRÍA ARNAU. «Aristocracias tardoantiguas y cristianización del territorio». *Rivista di Archeologia Cristiana*, núm. 83 (2007), p. 201-230 (aquí, p. 204-205); R. VILLEGAS MARÍN. «Ciudad y territorio, ortodoxia y disidencia religiosa en el Imperio romano cristiano (siglos IV-V)». *Gerión*, núm. 30 (2012), p. 263-291.
- [166] J. VIVES (ed.). *Concilios visigóticos...*, op. cit., p. 21; G. MARTÍNEZ DÍEZ i F. RODRÍGUEZ. *La colección canónica...*, op. cit., p. 330.
- [167] M. SOTOMAYOR. «Penetración de la Iglesia en los medios rurales de la España tardorromana y visigoda». A: *XXVIII Settimana di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo: Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne dell'alto medioevo: Espansione e resistenze*. Fondazione CISAM, Spoleto 1982, p. 639-670; M. SOTOMAYOR. «Las relaciones iglesia urbana - iglesia rural en los concilios hispano-romanos y visigodos». *Sacralidad y Arqueología*, núm. 21 (2004), p. 525-539 (aquí, p. 527-528).
- [168] P. DE PALOL. «Poblat del Bovalar». A: P. DE PALOL i A. PLADEVALL (ed.). *Del Romà al Romànic...*, op. cit., p. 145-146.
- [169] C. GODOY. *Arqueología y liturgia...*, op. cit., p. 227-237.
- [170] L. PALAHÍ GRIMAL i J. M. NOLLA. *Felix Turissa: La villa romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*. ICAC, Tarragona 2010.
- [171] Vegeu *supra*, notes 89-90 i 161.
- [172] La bibliografia sobre aquest tema és molt abundant: A. CHAVARRÍA. *El final de las villae en Hispania...*, op. cit.; L. PIETRI. «Les oratoria in agro proprio dans la Gaule de l'Antiquité Tardive: un aspect des rapports entre potentes et évêques». A: CH. DELAPLACE (ed.). *Aux origines*

de la paroisse rurale en Gaule méridionale (IVe-IXe siècles): Actes du colloque international (Toulouse, 21-23 mars 2003). Paris 2005, p. 235-242.

- [173] H. SCHLUNK. *Die Mosaikkuppel von Centcelles*. Madrid 1988; TH. HAUSSCHILD i A. ARBEITER. *La villa romana de Centcelles*. Barcelona 1993.
- [174] A. ARBEITER i D. KOROL (ed.). «El mosaico de la cúpula de Centcelles y el derrocamiento de Constante por Magnencio». *Butlletí Arqueològic*, núm. 10-11 (1990), p. 193-244.
- [175] R. WARLAND. «Die Kuppelmosaiken von Centcelles als Bildprogramm spätantiker Privatrepräsentation». A: J. ARCE (ed.). *Centcelles: El monumento tardorromano: Iconografía y arquitectura*. L'Erma, Roma 2002, p. 31-35; A. ARBEITER i D. KOROL (ed.). *Der Kuppelbau von Centcelles. Neue Forschungen zu einem enigmatischen Denkmal von Weltrang*. Madrid i Berlín 2015.
- [176] J. ARCE. «Los mosaicos de la cúpula de la villa romana de Centcelles: iconografía de la liturgia episcopal». *Anas*, núm. 11-12 (1999), p. 155-161; A. ISLA FREZ, «La epifanía episcopal en los mosaicos de la villa de Centcelles». A: J. ARCE (ed.). *Centcelles: El monumento...*, *op. cit.*, p. 37-50; J. GÓMEZ PALLARÉS, «Centumcellae, la cúpula y su iconografía musiva: indicios para su interpretación desde la filología wilamowitziano more». A: M. CALDELLI, G. L. GREGORI i S. ORLANDO (cur.). *Epigrafia 2006: Atti della XIVe Rencontre sur l'épigraphie in onore di Silvio Panciera*. Roma 2008, p. 1449-1466.
- [177] J. A. REMOLÀ i M. PÉREZ. «Centcelles y el praetorium del comes Hispaniarum Asterio en Tarraco». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 86 (2013), p. 161-186; M. PÉREZ MARTÍNEZ i J. A. REMOLÀ VALLVERDÚ. «Centcelles. Una relectura de la sala de la cúpula». A: LÓPEZ VILAR (ed.). *4^t Congrés Internacional d'Arqueologia...*, *op. cit.*, p. 117-127.
- [178] M. SOTOMAYOR. «La iconografía de Centcelles. Enigmas sin resolver». *Pyrenae*, núm. 37 (2006), p. 143-147.

NOTA BIOGRÀFICA

Albert Viciano i Vives és doctor en teologia per la Universitat de Navarra (1984) i doctor en filologia clàssica (1993) per la mateixa universitat. Ha treballat a les facultats de teologia de Bonn (de 1988 a 1989) i de Paderborn (de 1997 a 1999), on obtingué l'Habilitació per a la Docència en Patrologia i Cristianisme Antic. Des de 2014 és professor de la Facultat Antoni Gaudí d'Història, Arqueologia i Arts Cristianes i des de 2022 n'és el degà. S'ha especialitzat en la teologia dels Pares de l'Església i en la cristianització de l'Imperi romà.

L'escultura d'època romànica a Catalunya*

Immaculada Lorés Otzet**

Universitat de Lleida

Rebut 2 juny 2022 · Acceptat 23 octubre 2022

RESUM

Els estudis sobre bona part de l'escultura catalana d'època romànica han anat estretament lligats, com no podia ser d'altra manera, als de l'arquitectura. El panorama historiogràfic que aquí es presenta s'estructura a partir d'una sèrie de temes rellevants que al nostre entendre han marcat les recerques, sobretot de l'escultura que anomenem arquitectònica: el segle XI i els inicis de la decoració escultòrica de l'església, en pedra però també en estuc; el coneixement que tenim sobre els materials utilitzats i reutilitzats, així com sobre aspectes dels processos de treball dels tallers; la creació historiogràfica de suposats mestres, que ha intentat ordenar un panorama absent de noms d'artistes; el programa iconogràfic en el seu context; i la realitat de molts conjunts escultòrics que en un moment determinat van ser espoliats o desmuntats i que es conserven dispersos i descontextualitzats. S'acaba amb un apartat dedicat al mobiliari.

PARAULES CLAU: escultura, romànic, historiografia, iconografia, obres disgregades i disperses

L'interès per l'art romànic a Catalunya comença a les darreres dècades del 1800, força més tard que en altres territoris europeus. Tanmateix, en el mateix context que a la resta d'Europa, el coneixement del llegat medieval formava part de l'estudi del passat nacional i l'art romànic —sobretot l'arquitectura— va ser objecte d'una atenció particular fins al punt de ser considerat l'art nacional.¹ Lluís Domènech i Montaner, Josep Puig i Cadafalch i Josep Gudiol i Cunill són els principals estudiosos dels inicis, als quals cal afegir August Brutails per al Rosselló.² En aquests primers estudis, l'escultura és sobretot un capítol dins de l'arquitectura i prevalen les anàlisis de l'edifici des del punt de vista constructiu. Només algunes portades i claustres van ser començats a tractar d'una manera individualitzada.³ És comprensible, atès el caràcter arquitectònic d'una part molt important de l'escultura, però també perquè és el moment en què s'inicien tot just els primers exàmens i les primeres sistematitzacions dels edificis.⁴

Més endavant, tot i la seva naturalesa arquitectònica, l'escultura d'entre els segles XI i inicis del XIII ha anat esdevenint un capítol independent dins de la historiografia de l'art romànic, i és Puig i Cadafalch mateix l'autor d'una de les primeres síntesis; l'altra és la de Marcel Durliat corresponent a l'escultura rossellonesa.⁵ El panorama

historiogràfic sobre l'escultura romànica que presentem en aquest text l'hem organitzat segons alguns dels temes que creiem rellevants per al que anomenem escultura arquitectònica, als quals hem afegit altres apartats dedicats respectivament a l'escultura en estuc i al mobiliari.⁶

El caràcter subordinat de l'escultura a l'arquitectura és un dels factors que n'ha condicionat, i continua fent-ho, el coneixement. Deixant de banda el que podríem anomenar unitats escultòriques més significatives, com són les portades i els claustres,⁷ la resta dels elements decoratius de l'edifici han rebut potser menor atenció.

La datació de l'escultura romànica ha estat —i continua essent— una de les qüestions centrals perquè, com per a l'arquitectura, no s'acostuma a disposar de documentació directament relacionada amb el procés de construcció de l'edifici. Quan n'hi ha, sovint es tracta de referències importants que cal, però, contrastar amb altres indicis, un dels quals pot ser la datació de l'escultura que el decora. Quant als arguments derivats de l'arquitectura, els criteris de datació de l'escultura han anat basculant des d'una tendència fortament marcada per l'estudi formal, l'*estil* —molt important des dels primers treballs sobre escultura—, cap a un enfocament més integral de l'obra en què la cronologia va estretament lligada a la interpretació del programa iconogràfic i a la seva funció, juntament amb la seva anàlisi formal.⁸

En l'església, les portades que tenim conservades no tenen per què haver estat fetes en el moment de la seva construcció; en alguns casos van ser afegides a un edifici anterior, substituint una altra portada que ja hi havia; per

* Vegeu les figures citades en aquest article en la versió en anglès d'aquest mateix número.

** **Adreça de contacte:** Immaculada Lorés. Universitat de Lleida. Facultat de Lletres. Plaça Víctor Siurana, 1. 25003 Lleida, Catalonia, EU.
E-mail: imma.lores@udl.cat

tant, la seva datació i circumstàncies no tenen per què ser les mateixes. Aquest és el cas de dues de les grans portades del romànic català, com són la de Ripoll i la de Sant Pere de Rodes.

L'estudi de l'escultura s'ha vist i es veu condicionat per les circumstàncies que també afecten bona part de l'art romànic i que tenen a veure amb les modificacions i reconstruccions dels edificis en èpoques posteriors i amb l'espoli i la comercialització de les obres a partir del moment de la seva valoració a l'entorn del 1900. El desmembrament i la dispersió de portades i claustres són especialment greus en el cas de monestirs com els de Sant Serni de Tavèrnoles, Sant Miquel de Cuixà o Sant Pere de Rodes, de catedrals com les de Vic o Barcelona, o altres edificis rellevants com Santa Maria de Besalú. Són només alguns dels exemples més significatius, els quals es caracteritzen per la dispersió dels fragments amb pèrdues sovint importants que dificulten el coneixement detallat de com haurien estat originalment. Els textos d'època moderna, les descripcions dels viatgers, els dibuixos i les fotografies antigues són documents valuosíssims per al coneixement d'unes obres que han patit pèrdues o han estat desmuntades.⁹

ELS INICIS DE L'ESCUPTURA ROMÀNICA

Al segle XI, l'escultura es manifesta en elements estructurals de determinades esglésies com ara capitells i impostes, en una incipient decoració de façanes, amb llindes i emmarcaments de portes i finestres, i en el mobiliari litúrgic.¹⁰ A la primera meitat del segle, la valoració d'elements esculpits en les estructures de suport de l'església, que ja no són capitells reutilitzats com succeïa amb anterioritat, ha estat condicionada no solament pel fet que tan sols la trobem en uns pocs edificis, sinó també perquè ha anat a remolc de la definició del primer romànic de Puig i Cadafalch; una perspectiva molt basada en els elements morfològics i, sobretot, en una suposada absència tant d'escultura com de l'ús de la columna.¹¹ Els capitells corintis de fulles llises o amb una decoració dels nervis, amb un cànon diferent del dels capitells tardoantics, van ser considerats per Félix Hernández de tipologia califal,¹² per ser datats tot seguit al segle X i considerats preromànics.¹³ Són els capitells que trobem en els tres centres governats per l'abat Oliba (a la basílica de Ripoll, a la cripta de la catedral de Vic i a Sant Miquel de Cuixà), així com a Cornellà de Llobregat o a Sant Benet de Bages.¹⁴

De cronologia paral·lela a la de les obres empreses per Oliba, l'església de Sant Pere de Rodes es construïa i es decorava amb capitells i impostes ben diferents, les característiques dels quals no s'encabien en la definició del primer romànic de Puig i Cadafalch, fet que donava com a resultat propostes de datació molt diverses. Amb la data de consagració de 1022 i el context del monestir com a referència, l'escultura de Rodes se situa al segon quart del segle XI i qualifica i completa una arquitectura compro-

mesa amb l'herència antiga: la presència del doble ordre a la nau sobre uns pilars construïts amb grans carreus i uns capitells corintis disposats estratègicament que imiten capitells clàssics (fig. 1). La resta dels capitells i cimacis despleguen motius d'entrellaços i vegetals, tot seguint una tendència estesa al món franc al llarg del segle XI.¹⁵ Del recurs al prestigi de Roma en l'escultura del segle XI també se n'han identificat testimonis a Girona, en fragments de cornises i impostes que es troben al dipòsit lapidari de la catedral i en les impostes que es conserven a l'església del monestir de Sant Daniel.¹⁶

Si la consagració de Sant Pere de Rodes és un referent temporal important per a l'escultura de l'església en tant que *terminus post quem*, la datació continguda en la inscripció de la llinda de Sant Genís de Fontanes, segons la qual es va construir als anys 1019-1020, ha contribuït a ordenar els primers exemples escultòrics, o «primers assajos», com els anomena Durliat, de decoració de façanes al Rosselló.¹⁷ La factura d'aquests elements escultrats en marbre s'ha de vincular al treball de tallers pirinencs especialitzats en mobiliari litúrgic. L'església de Sant Andreu de Sureda, a més de la llinda i els elements de la decoració del marc d'una segona porta, amb la llinda i els muntants, conserva precisament dues peces de mobiliari també tallades en marbre i contemporànies dels elements de la façana: l'ara de l'altar i una pica. Els trets i repertoris decoratius de les llindes que són comuns amb aquestes peces, així com el fet que van ser recol·locades amb posterioritat en façanes i portes reformades al segle XII, han suscitat el dubte de la seva funció original, tot plantejant la possibilitat que es tractés de retaules vinculats a l'altar, reutilitzats més tard amb una funció arquitectònica.¹⁸ La iconografia revela un programa d'una certa complexitat, així com la disponibilitat de models de tradició carolíngia.¹⁹ A Sant Pere de Rodes, a la decoració conservada de la finestra s'hi afegeix, a partir d'un fragment identificat, el que probablement era una porta amb relleus escultòrics propers als de la finestra de Sureda.²⁰

La continuïtat d'aquest tipus d'escultura feta en talla a bisell, amb motius vegetals i d'entrellaços que ornamenten elements arquitectònics com ara capitells —entre els quals els corintis—, cimacis i impostes, es constata durant tot el segle XI en esglésies que ja no es troben només a l'àrea estrictament pirinenca: la cripta i l'església de Sant Pere d'Àger, la catedral de Barcelona o l'església del monestir de Sant Pere de les Puelles, entre d'altres.²¹

A més de l'escultura arquitectònica i el mobiliari, del segle XI, hi ha evidències importants de decoració escultòrica en estuc, la valoració de la difusió de la qual s'ha vist molt mediatitzada per la fragilitat del material de les obres conservades, sovint molt fragmentàries.²² En l'exposició i el congrés celebrats a Poitiers el 2004 sobre l'estuc en l'art medieval s'evidencia com els Pirineus Orientals són una de les àrees geogràfiques d'interès per a l'escultura en estuc a Europa.²³ L'estuc va ser un material molt més utilitzat com a sistema de decoració arquitectònica d'aplicació mural del que les escasses restes eviden-

cien, tot seguint una tradició que remunta a l'antiguitat tardana. La importància que va tenir a l'alta edat mitjana en general i en l'art andalusí en particular, tal com testimonien els riquíssims exemples existents, entre els quals els fragments islàmics procedents del Castell Formós de Balaguer, haurien d'haver contribuït a la continuïtat del seu ús com a sistema de decoració mural en obres dels segles XI (Sant Serni de Tavèrnoles) i XII (Sant Joan de Caselles).²⁴

ELS MATERIALS I ELS MÈTODES DE TREBALL

L'absència de dades documentals sobre els procediments i l'organització del treball dels artesans i els tallers en època romànica es compensa en part amb la informació relativa a la procedència dels materials i tot el que això comporta: raons de la tria, manera i lloc on es treballaran, etc. L'exploració de les pedreres, algunes de les quals ho eren des d'època antiga, va proporcionar la matèria primera per a les obres que es dugueren a terme en un territori més o menys proper.²⁵ És el cas de la pedrera de Montjuïc (Barcelona), de les del mateix nom a tocar de la ciutat de Girona, o de les pedreres de marbre dels Pirineus, de les quals procedeix el material amb el qual es crearen els diversos conjunts d'escultura rossellonesa.²⁶

La planificació del treball des de l'extracció de la pedra fins a l'acabat final, l'adequació dels materials en funció del tipus d'obra si hi havia opcions de tria entre diferents tipus de pedra, o el detallisme del relleu segons ho permet el material, són qüestions que s'han anat incorporant en la història de l'escultura romànica catalana.

L'existència, a Girona, de tallers especialitzats en la talla amb pedra numulítica de materials prefabricats per a l'exportació, sobretot per a claustres, va iniciar-se molt probablement ja al darrer quart del segle XII. En són una prova les columnes del claustre de Sant Cugat,²⁷ a les quals cal afegir les conservades del claustre de Sant Pere de Rodes.²⁸

En el cas de l'escultura rossellonesa, la procedència dels diferents tipus de marbre és coneguda. S'havia plantejat la possibilitat que els tallers treballessin sobretot a peu de pedrera i les peces es traslladessin amb una certa elaboració o ja molt acabades al lloc de destinació. Alguns problemes d'encaix, per exemple a la tribuna de Serrabona, havien portat a suposar-ho. En el cas del claustre de Cuixà, l'anàlisi minuciosa dels capitells ha portat a desmentir-ho.²⁹

Una altra vessant que fa referència als materials i als procediments de treball és el reaprofitament de marbres antics o, directament, de peces antigues; una realitat que és ben coneguda tant pel que fa a conjunts d'escultura monumental com de mobiliari litúrgic (fonts baptismals, altars...). La procedència d'aquestes peces de marbre i la del material original és una de les qüestions a debat; l'altra, el moment de la seva reutilització, que és més clar quan les peces han estat retreballades.³⁰

ELS MESTRES, ELS TALLERS, ELS PROMOTORS

El coneixement que tenim de les individualitats d'artistes romànics és ben limitat; tant, que d'escultors pràcticament només sabem alguna cosa d'un. És Arnau Catell, que s'autoretrata i signa l'obra del claustre de Sant Cugat (fig. 2), després de treballar al claustre de la catedral de Girona,³¹ i anys més tard dicta testament a Girona.³² A més a més, a partir de dues inscripcions en lloses funeràries rosselloneses, s'ha identificat un nom, Raymond de Biànyia o R. de Bia, un escultor o un taller al qual es van atribuir un ampli catàleg que inclou les magnífiques escultures de Sant Joan Vell de Perpinyà i, fins i tot, alguns capitells de la capçalera de la Seu Vella de Lleida.³³

Atesa l'absència quasi completa de noms d'artesans, a partir de mitjan segle XX la creació historiogràfica de figures de mestres va permetre ordenar el panorama tant de l'escultura com de la pintura romàniques, especialment en l'àmbit hispànic, inclòs l'art català.³⁴ Així, s'han configurat mestres amb obres atribuïdes de característiques formals similars. Aquests noms i els seus corresponents catàlegs s'han anat perfilant amb la incorporació d'obres o amb matisacions. En l'escultura romànica catalana, l'exemple més clar és l'anomenat Mestre de Cabestany.³⁵ Sota el paraigua d'aquesta denominació que fa referència al timpà rossellonès de l'església de Santa Maria de Cabestany (fig. 3), s'aplega un conjunt important d'obres de les dues vessants dels Pirineus orientals caracteritzades per ser sobretot treballs en marbre, d'un marcat gust per l'antic, alhora que resultat de models propis d'aquesta regió artística, i amb trets molt característics que les fan inconfusibles.³⁶ El corrent artístic, que s'estén puntualment des de Navarra fins a la Toscana i entre les primeres obres del qual es troben elements escultòrics de la ciutat de Girona,³⁷ ha estat objecte d'estudi des de la perspectiva de quins models i centres artístics haurien tingut més pes en la formació de l'estil.³⁸ Tanmateix, la iconografia i els models disponibles de què es van servir en algunes de les obres més destacades són qüestions que encara no s'han exhaurit i que poden aportar novetats en el coneixement d'aquest grup d'escultura.

Sense la definició de figures, també s'han anat configurant corrents o agrupacions de conjunts per les evidències que es tracta d'obres que comparteixen, com a mínim, uns mateixos models, tant en els sistemes ornamentals com en la figuració. L'aplicació d'un criteri geogràfic és idoni en el cas de l'escultura rossellonesa del segle XII,³⁹ a partir de 1130, amb el claustre i la tribuna de Cuixà, i fins al darrer quart del segle, amb l'obra, per exemple, de la galeria del claustre de la catedral d'Elna. Les obres escultòriques de la vessant nord dels Pirineus Orientals són obra de tallers que comparteixen uns mateixos models, d'ascendència tolosana en molts aspectes, i possiblement van ocupar-se de més d'una de les obres conservades.

Els models de l'escultura rossellonesa van tenir una amplíssima difusió, amb major o menor intensitat, al sud de l'àrea pirinenca.⁴⁰ En centres com Camprodon i el seu

entorn, Besalú, Girona i el seu entorn, Ripoll i Vic, Sant Pere de Rodes o la Seu d'Urgell, entre d'altres, es detecten de manera clara els models rossellonesos, a vegades amb elements molt semblants, mentre que altres vegades s'adapten i es modulen per a satisfer els nous encàrrecs. Com es van difondre aquests models? Una via devia ser a través dels mateixos escultors rossellonesos que van treballar en alguns d'aquests centres del sud. El fort impacte de l'escultura rossellonesa es detecta també en el fet que els claustres romànics catalans més directament relacionats amb aquest corrent són mancats d'una representació bíblica historiada en els capitells, com els de Cuixà o Elna.

Les coincidències indiscutibles entre l'escultura ripollesa, sobretot la de la galeria romànica del claustre,⁴¹ i la dels elements desmuntats de la portada de la catedral de Vic i la seva irradiació local i internacional,⁴² amb la galeria romànica del claustre d'Elna,⁴³ plantegen qüestions com ara com circulaven els models i els artesans en un territori relativament proper en què hem d'imaginar unes relacions de xarxa més que no pas unidireccionals o bidireccionals.

En el cas de la Seu d'Urgell, per exemple, el material que s'utilitza, el granit, comporta que els resultats del relleu no tinguin la delicadesa dels detalls i l'acabat que permet la calcària i no diguem el marbre. El taller d'escultors que va portar a terme els capitells de les portades i el claustre de la nova catedral⁴⁴ també devia encarregar-se d'obres importants al monestir proper de Sant Serni de Tavèrnoles, i va conèixer una difusió en el seu àmbit d'influència a l'església del monestir de Gerri de la Sal i a Santa Maria de Covet.⁴⁵

En altres casos, les vinculacions entre obres s'atribueixen a la itinerància de les colles de constructors i d'escultors, la presència dels quals és perceptible tant en l'obra arquitectònica com en l'escultòrica, com és el cas de l'església de Sant Miquel de Camarasa i la de Sant Martí Sarroca, amb la presència de capitells molt similars al claustre de Sant Benet de Bages.⁴⁶

Els centres tolosans, de Sant Serni a La Daurada, van tenir un paper destacat en l'escultura meridional, en particular la catalana.⁴⁷ L'escultura rossellonesa es nodreix de models tolosans, però desfasats en el temps pràcticament tres o quatre dècades. Aquest desfasament respecte de l'activitat artística a Tolosa de Llenguadoc aparentment va caracteritzar l'escultura catalana en moments posteriors, fins ben entrat el segle XIII, tot i que cal entendre-la com la utilització i adaptació de repertoris molt estesos. És el cas de l'escultura de la Seu Vella de Lleida i la seva irradiació local fins pràcticament el 1300.⁴⁸

Els contactes amb Tolosa seran molt més estrets en el cas de l'escultura dels claustres de la catedral de Girona i del monestir de Sant Cugat del Vallès,⁴⁹ als quals cal afegir el de Sant Pere de Rodes, si més no una bona part.⁵⁰ Suposa un gir important en la configuració del claustre, perquè s'introdueix la representació de la narració bíblica, que ocupa de manera àmplia sobretot la galeria meridional; a més a més, l'ús dels repertoris tolosans és molt ampli.⁵¹

A la mirada quasi només centrada en els mestres o els tallers, aquells artesans itinerants que treballaven en encàrrecs de diferents llocs i que permeten explicar en bona mesura la difusió de repertoris i les similituds formals, en les darreres dècades s'hi afegeix la mirada en la consideració dels promotors i els ideòlegs de l'obra. Es tracta d'intentar comprendre els conjunts d'escultura —igual com els de pintura— en el seu context, com el resultat d'un projecte que seguia unes determinades directrius que havien de satisfer l'encàrrec. Les qüestions formals i d'estil esdevenen un aspecte més al costat del programa i dels models iconogràfics, de les funcions i la topografia de les imatges.

IMATGES, NARRACIONS, CONTEXTOS

Juntament amb les aproximacions més formalistes, els estudis d'iconografia han tingut un paper destacat en l'art medieval. En l'escultura romànica catalana, sobresurten tant les recerques transversals sobre un tema que, com és lògic, no se centren necessàriament només en l'escultura o en l'escultura catalana,⁵² com les monografies dedicades a una obra concreta. Així mateix, s'han de destacar també els estudis iconogràfics de cas, les aportacions dels quals sovint van més enllà de l'obra a què es refereixen.⁵³

Centrem l'atenció en les portades i els claustres, en els quals la litúrgia així com el context d'aquestes obres escultòriques, amb els espais circumdants i els seus usos, són qüestions que s'han afegit als estudis iconogràfics i que han enriquit el coneixement sobre els objectius i les intencions que hi havia rere un determinat programa d'imatges. Entre les portades esculpides, les de les esglésies monàstiques de Ripoll i de Sant Pere de Rodes sobresurten per la seva riquesa, tot i que de la de Rodes només se'n pot fer una valoració parcial per l'espoli i dispersió dels diferents elements i relleus que la conformaven.⁵⁴ Ambdues es troben obrint o obertes, segons el cas, a la galilea, un espai que, entre altres funcions, era lloc d'enterrament de famílies comtals,⁵⁵ i els respectius programes iconogràfics devien pensar-se també en relació amb aquesta circumstància.

La portada de Ripoll és una de les més complexes, per no dir la que més, de l'escultura romànica catalana.⁵⁶ Les aproximacions i interpretacions del seu ric programa iconogràfic s'han vist molt condicionades per la degradació de la superfície del relleu, que ha comportat la desaparició de bona part de les abundants inscripcions que contenia.⁵⁷ Els estudis de la portada tenen una fita recent en la seva mirada integral, també des del punt de vista de la seva conservació i restauració, en el congrés que es va celebrar el 2013.⁵⁸ Els estudis sobre els models⁵⁹ han anat paral·lels a les diverses lectures, moltes de les quals complementàries, que s'han fet de la portada.⁶⁰

En els claustres, l'ús de les columnes com a suports de les arcades de les galeries i els corresponents capitells, que en els comtats catalans es generalitza de manera més tardana a partir de l'entorn del 1130, constitueix una de les

innovacions del romànic. La introducció de l'escultura en els capitells i els pilars de les porxades va suposar un canvi radical tant en el procés constructiu, per la necessària implicació i presència dels escultors en el taller, que en ocasions van assumir les funcions del mestre d'obres, com per l'enriquiment i la transformació monumental d'aquest espai central dels monestirs, les canòniques i les catedrals. Són pocs els claustres que s'han conservat del segle XI, perquè es van anar substituint a partir del segle XII,⁶¹ però els edificis que delimiten els espais en què es van construir els primers i on després es van aixecar les noves galeries amb arcades sobre columnes i capitells són sovint els del segle XI. Això explica que a la catedral d'Elna o al monestir de Ripoll només es construís una galeria al segle XII, la del costat de l'església, mentre que les altres ja són gòtiques. No és que el claustre romànic quedés inacabat, és que probablement ja n'hi havia un d'anterior que es va anar actualitzant en campanyes successives. Així doncs, cal destacar la perspectiva de l'obra escultòrica romànica de la galeria de l'església convivint primer amb les galeries del claustre precedent i després amb les construïdes en els segles immediatament posteriors, les quals a vegades mostren intents d'harmonització amb l'obra romànica.⁶²

Els estudis iconogràfics sobre l'escultura dels claustres han passat d'un enfocament focalitzat en els temes representats en els capitells, amb una atenció feble o secundària en el context, a tenir present les especificitats d'aquest espai en relació amb els seus usos i usuaris. Així, les imatges i les narracions s'estan analitzant també tenint en compte el lloc que ocupen, la relació amb l'espai, les portes o les dependències properes, o la seva vinculació amb la litúrgia.⁶³

La percepció de l'escultura dels capitells i relleus dels pilars dels claustres no és immediata. Es mostra als ulls del visitant o, el que més ha d'interessar, de l'usuari d'aquells espais, a mesura que se segueix el recorregut de les galeries. No es pot tenir una visió de conjunt de les imatges com succeeix en una portada, per àmplia i complexa que sigui; en el cas del claustre, les imatges es van desgranant en el temps al llarg de l'itinerari. Més encara, la visió que es té dels capitells depèn també del punt de vista, si és des de l'interior de la galeria o des de l'exterior. El programa iconogràfic que hi ha darrere l'escultura dels claustres sovint no és únic i sempre està físicament fragmentat. Cal saber quins eren els recorreguts, des de quines dependències a quines altres es feien, quines escenes o narracions es disposaven davant d'un determinat punt del claustre o d'una porta d'un espai determinat, possibles relacions d'algunes escenes amb la litúrgia, etc.⁶⁴ Han estat estudiats des d'aquesta perspectiva sobretot els de la catedral de Girona i els del monestir de Sant Cugat,⁶⁵ i també el de la catedral de Tarragona.⁶⁶

OBRES DESMUNTADES, FRAGMENTES DISPERSOS

Nombrosos conjunts romànics amb decoració escultòrica ens han arribat només de manera parcial, bé perquè en

algun moment han estat objecte de reparacions, de desmuntatges o d'espolis, bé perquè directament l'arquitectura de la qual formaven part ha estat enderrocada. La major part de fragments escultòrics descontextualitzats que es conserven de manera més o menys dispersa responen a alguna d'aquestes situacions, que ha anat essent precisada en la seva realitat concreta en els successius estudis. Els processos de desamortització de béns i el consegüent abandonament de canòniques i monestirs, primer al Rosselló amb la Revolució Francesa i després al sud dels Pirineus a partir del 1835, van ser decisius en la fortuna posterior de molts conjunts.

El monestir de Sant Pere de Rodes va ser objecte d'espoli de relleus escultòrics des del començament del segle XIX, sense comptar els saquejos ocorreguts als segles XVII i XVIII i l'abandonament momentani del monestir, que va esdevenir definitiu a finals del set-cents. Com a mínim el claustre i la portada de l'església en van patir les conseqüències i ben pocs fragments esculpits van quedar allà.⁶⁷ La portada, una de les millors obres del grup del mestre de Cabestany, va ser completament desmuntada i els fragments van patir danys i pèrdues importants. Els intents de recomposició són indicatius de les mancances i de la falta d'informació de l'estructura de la portada.⁶⁸ En relació amb el claustre, capitells, columnes i bases van ser desmuntats i es troben dispersos entre diferents museus i col·leccions. Tampoc en aquest cas és possible conèixer la ubicació dels diferents elements.⁶⁹ La diversitat de capitells conservats, fins i tot pel que fa a les seves dimensions, fa pensar que alguns haurien de procedir d'un altre punt del monestir, per exemple, de l'altra portada que devia tenir l'església al braç sud del transsepte.

Al Rosselló, els treballs de Géraldine Mallet han focalitzat l'atenció en els processos i les causes del desmuntatge que van patir claustres com els de Sant Miquel de Cuixà, Sant Andreu de Sureda, Sant Martí del Canigó o Santa Maria d'Espirà de l'Aglí, per citar els romànics: la degradació derivada de la decadència del centre o el seu abandonament en uns casos, o les conseqüències de la secularització post-revolucionària en d'altres. L'inventari dels fragments dispersos, els diferents treballs de muntatge efectuats a The Cloisters, a Cuixà o al Canigó, i l'aportació d'hipòtesis de com devien ser aquests claustres completa una visió actualitzada de la fortuna d'aquests conjunts de la Catalunya Nord.⁷⁰ En el cas de Cuixà, cal afegir-hi la problemàtica del conjunt de la tribuna, desmuntada en època moderna, part dels fragments de la qual van ser exportats als Estats Units juntament amb els del claustre i algun capitell muntat a The Cloisters podria procedir de la tribuna.⁷¹

En altres ocasions, les actualitzacions i remodelacions en moments posteriors al romànic van tenir conseqüències pràcticament similars en allò referent a pèrdues i dispersió. És el cas del claustre romànic de Santa Maria de Solsona, que sabem que va ser desmuntat i refet completament al segle XVIII. Les escultures recuperades que en procedeixen (capitells, relleus, figures en relleu de gran

format, columnes, etc.) no permeten reconstruir-ne la fesomia, per bé que són indicatives que es tractava d'un claustre amb capitells, relleus i figures de gran format també en relleu.⁷² Una de les obres conservades, la magnífica imatge de la Mare de Déu del Claustre (fig. 4), ha suscitat diverses hipòtesis a propòsit de la seva funció.⁷³ El que no ha generat cap dubte és la vinculació de l'escultura del claustre de Solsona amb els tallers tolosans.⁷⁴

Desmuntatges parcials i reparacions, que suposaren substitucions de capitells o canvis en la seva disposició, a causa de conflictes bèl·lics o dels efectes derivats de fenòmens naturals, van alterar la fesomia i l'ordenació originals de claustres com el de la catedral de Girona⁷⁵ o el de Santa Maria de l'Estany.⁷⁶

El fet que la portada de Ripoll sigui pràcticament l'única de les grans portades romàniques conservades que, juntament amb la de Santa Maria de Covet, desplega una àmplia decoració escultòrica que desborda el marc estricte de l'arc de la porta i de les arquivoltes, pot fer pensar que es tracta d'una excepció i podria donar una falsa imatge de les portades romàniques catalanes, menys complexes. Tanmateix, i sense negar el caràcter extraordinari de la de Ripoll, aquesta realitat queda superada per les evidències que almenys tres altres grans portades van compartir amb relleus figurats que envoltaven les arcades i que, per motius diferents, s'han conservat només de manera molt fragmentària o completament desmuntades: la de la catedral de Vic, la de Santa Maria de Solsona i la de Sant Pere de Rodes, de la qual ja hem parlat.

L'antiga portada de la catedral romànica de Vic va desaparèixer en el moment de la construcció de la nova catedral al segle XVIII. Els diversos fragments i relleus revelen que no es tractava d'una portada només amb arquivoltes, capitells i potser timpà, sinó que l'escultura devia desbordar clarament aquest marc i estendre's pel pla de la façana més proper a la porta.⁷⁷ La qüestió de la procedència precisa de cada un dels fragments ha generat diverses possibilitats de reconstrucció de la seva composició original.⁷⁸ Paral·lelament, s'ha plantejat la possibilitat que els relleus no fossin de la portada, sinó que haguessin format part d'altres conjunts a l'interior de la catedral.⁷⁹

De l'església romànica de Santa Maria de Solsona, parcialment reintegrada en l'actual gòtica, n'han romàs importants vestigis arquitectònics i escultòrics, a la capçalera i al que era el transsepte. Al costat nord, a l'actual accés a la catedral, hi ha vestigis de l'emmarcament superior de la façana i del que devia haver estat una portada, amb relleus de gran format. El seu estat molt fragmentari impedeix de moment conèixer-ne els trets principals.⁸⁰

EL MOBILIARI

L'escultura catalana, i més concretament la rossellonesa, conserva alguna de les escasses instal·lacions escultòriques de l'interior de l'església: les tribunes.⁸¹ A partir de l'obra excepcional que és la tribuna de Serrabona, conser-

vada al seu emplaçament original,⁸² s'ha pogut analitzar i formular una proposta de recomposició de les peces conservades de la tribuna de Cuixà.⁸³

Sovint, l'altar es complementava amb elements que cobrien el frontal, i a vegades els laterals, des de la taula fins al paviment: els *antependia*. La majoria dels conservats són de fusta, pintats i amb aplicacions d'estuc, sobretot en els marcs; l'estuc també serà utilitzat per a la decoració dels fons de figures i escenes pintades o per a tota la representació de l'antependi. Altres antependis són esculpits en fusta, amb les figures i els elements de la composició arquitectònica tallats i aplicats. En alguns casos, el mobiliari que complementa l'altar és d'escultura en pedra, tot dotant-lo de monumentalitat. D'una banda, les bases amb figuració de Ripoll sembla que haurien pogut formar part d'un baldaquí,⁸⁴ de l'altra, i encara al seu lloc, conservem el conegut com a frontal de Santa Tecla, excepcionalment esculpit en marbre per a l'altar de la catedral de Tarragona. S'ha identificat com l'obra d'un mestre de gran qualitat que se situa en l'horitzó del 1200 i amb el qual també es vinculen les dues escultures de l'Anunciació procedents de la porta de l'Anunciata de la Seu Vella de Lleida. Es tracta de l'obra d'un mestre en què conflueixen aspectes de diferents tradicions escultòriques i amb un fort accent classicista.⁸⁵

L'entorn de l'altar es completava amb el tron, com el de la catedral de Girona.⁸⁶ El Museu d'Art de Filadèlfia conserva un tron romànic, tallat en marbre rosat, que es considera procedent del Rosselló, tot i que no se'n coneix l'origen exacte. Amb tot, s'ha plantejat la hipòtesi que pogués provenir de Cuixà i que estigués relacionat amb l'abat Gregori.⁸⁷ Entre el mobiliari obrat en pedra hi ha també les piques, un tipus d'obra molt poc estudiada.⁸⁸

Finalment, hem de referir-nos a l'escultura funerària d'època romànica, de la qual sobresurten els sepulcres de Ramon Berenguer III i de Ramon Berenguer IV, que formaren part del panteó comtal de Santa Maria de Ripoll.⁸⁹ Una altra obra destacada és el sepulcre de sant Ramon a Roda d'Isàvena, en aquest cas una obra feta per a traslladar-hi les despulles del sant bisbe gairebé cinquanta anys després de la seva mort.⁹⁰

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Xavier Barral ho ha assenyalat diverses vegades, tant pel que fa a l'art català com al romànic en general. Se'n poden destacar els següents treballs, amb la bibliografia que els acompanya: Xavier BARRAL I ALTET. *Contre l'art roman.* Fayard, París 2006, p. 44 i seg.; Xavier BARRAL I ALTET. *L'art romànic català a debat.* Edicions 62, Barcelona 2009, coll. «Llibres a l'Abast», p. 41-69.
- [2] Enric GRANELL i Antoni RAMON. *Lluís Domènech i Montaner. Viatges per l'arquitectura romànica.* Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Barcelona 2006; Josep PUIG I CADAFALCH, Antoni DE FALGUERA i Josep GODAY. *L'arquitectura romànica a Catalunya.* Institut d'Estudis

- Catalans, Barcelona 1909-1918, 3 v.; Josep GUDIOL. *No-cions d'arqueologia sagrada catalana*. Vic 1902; August BRUTAILS. «Notes sur l'art religieux en Roussillon». *Bulletin Archéologique du Comité des Travaux Historiques*, 1892, p. 523-617, i 1893, p. 329-404. Traduït al català en forma de llibre: *L'art religiós en el Rosselló*. Tip. L'Avenç, Barcelona 1901.
- [3] Per exemple, el treball sobre el claustre de Sant Cugat, Lluís DOMÈNECH I MONTANER. «Monastir de Sant Cugat del Vallès. Claustre». *Album pintoresch-monumental de Catalunya*, 18 (1878); o el primer estudi solvent sobre la portada de Ripoll: Josep GUDIOL I CUNILL. *Iconografia de la portalada de Ripoll*. Barcelona 1909.
- [4] Sobre la historiografia de l'arquitectura romànica catalana, veg. Xavier BARRAL I ALTET. «L'arquitectura religiosa d'època romànica a Catalunya (segles XI-XIII): balanç i notes crítiques». *Catalan Historical Review*, 4 (2011), p. 181-200; i, més recentment, pel que fa a la del segle XI, Milagros GUARDIA. «L'art roman catalan à la lumière des recherches menées au cours des 50 dernières années. Le XIe siècle». A: *Qu'est-ce que l'art roman? Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 50 (2019), p. 83-95.
- [5] Josep PUIG I CADAFALCH. *Escultura romànica a Catalunya*. Alpha, Barcelona 1949-1954, 3 v. Per al Rosselló: Marcel DURLIAT. *La sculpture romane en Roussillon*. Éditions de la Tramontane, Perpinyà 1948-1954, 4 v. Dins de la col·lecció «Ars Hispaniae», és destacable el volum cinquè, que es dedica a l'arquitectura i l'escultura romànica: Josep GUDIOL i Juan Antonio GAYA NUÑO. *Arquitectura y escultura románicas*. Plus Ultra, Madrid 1948. En obres generals sobre l'art català medieval, o dedicades específicament a l'art romànic, l'escultura dels segles XI-XIII hi té un tractament específic: Josep PUIG I CADAFALCH. «L'escultura monumental». A: *L'art català*. Vol. I. Aymà, Barcelona 1955, p. 171-190; Eduard JUNYENT, *Catalunya romànica: L'arquitectura del segle XII*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1976, «Biblioteca Abat Oliba», 4; Núria DE DALMASES i Antoni JOSÉ I PITARCH. *Els inicis i l'art romànic*. S. IX-XII. A: *Història de l'art català*, vol. 1. Edicions 62, Barcelona 1986; Xavier BARRAL I ALTET. «L'escultura romànica a Catalunya». A: *Catalunya romànica*, vol. 1. *Introducció a l'estudi de l'art romànic*. Fons d'art romànic català del Museu Nacional d'Art de Catalunya. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1984, p. 110; Xavier BARRAL I ALTET, «L'escultura preromànica i romànica a Catalunya». A: Xavier BARRAL I ALTET (dir.). *Art de Catalunya*, 6. *Escultura antiga i medieval*. L'Isard, Barcelona 1997, p. 106-206; Francesca ESPAÑOL i Joaquín YARZA. *El romànic català*. Angle Editorial, Manresa 2007, (Patrimoni Artístic de Catalunya, 14); Jordi CAMPS SÒRIA. «L'escultura romànica en pedra i fusta». A: *Enciclopèdia del romànic a Catalunya*. Barcelona, 1. Fundació Santa Maria la Real: Aguilar de Campoo 2014, p. 117-147; per al Rosselló, Marcel DURLIAT. «Le Roussillon et la sculpture romane». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 4 (1973), p. 19-28; Marcel DURLIAT. *Roussillon roman*. Zodiaque, La Pierre-qui-vire 1958, col·l. «La Nuit des Temps», 7; Géraldine MALLET. *Églises romanes oubliées du Roussillon*. Les Presses du Languedoc, Montpellier 2003.
- [6] La col·lecció «Catalunya Romànica», publicada per Enciclopèdia Catalana en 27 volums entre 1984 i 1998, conté les monografies de tots els conjunts i obres amb un recull força exhaustiu de la seva corresponent bibliografia, als quals ens referirem només de manera puntual. Una altra publicació en via d'edició són els volums corresponents a Catalunya de la col·lecció «Enciclopedia del Románico», editada per la Fundació Santa Maria la Real d'Aguilar de Campoo. S'han publicat els volums corresponents a Barcelona (2014) i Tarragona (2015). La majoria dels articles de Girona i Lleida són consultables en línia. Conté monografies per municipis on es recull la bibliografia actualitzada.
- [7] Sobre els claustres, i amb un abast geogràfic hispànic, Joaquín YARZA i Gerardo BOTO (coord.). *Claustros románicos hispanos*. Edileisa, Lleó 2003.
- [8] Una aproximació crítica a la problemàtica de la datació de l'escultura medieval a Jean WIRTH. *La datation de la sculpture médiévale*. Librairie Droz, Ginebra 2004.
- [9] A tall d'exemple, en relació amb la portada de Covet: Francesca ESPAÑOL. «La portalada romànica de Santa Maria de Covet i el sarcòfag romà d'Àger a través d'uns dibuixos de la Real Academia de la Historia». *Lambard: Estudios d'Art Medieval*, núm. 18 (2005-2006), p. 87-96.
- [10] Han tractat de manera general l'escultura del segle XI: Georges GAILLARD. *Premiers essais de sculpture monumentale en Catalogne aux Xe et XIe siècles*. París 1938; Marcel DURLIAT. «Les débuts de la sculpture romane dans le Midi de la France et en Espagne». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 9 (1978), p. 101-113; Xavier BARRAL I ALTET. *L'art preromànic a Catalunya*. Segles IX-X. Edicions 62, Barcelona 1981; Xavier BARRAL I ALTET. «Le décor monumental». A: Xavier BARRAL I ALTET. *Le paysage monumental de la France autour de l'an mil*. Picard, París 1987, p. 115-131; Géraldine MALLET. «La sculpture préromane en Catalogne: l'exemple des chapiteaux. État d'une question controversée». A: *Saint-Guilhem-le-Désert dans l'Europe du Haut Moyen Âge. Actes de la table ronde d'août 1998*. Montpellier 2000, p. 175-181; Marcel DURLIAT. «La sculpture du XIe siècle en Occident». *Bulletin Monumental*, núm. 152 (1994), p. 129-213; Marcel DURLIAT. «La sculpture monumentale en Catalogne dans la première moitié du XIe siècle». *Estudis d'Història oferts a Ramon d'Abadal i de Vinyals en el centenari del seu naixement*. *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 30 (1994), p. 69-83.
- [11] Marcel DURLIAT. «La sculpture monumentale...», *op. cit.*; Immaculada LORÉS. «Edificis del segle XI al marge de la influència llombarda». A: *Els Comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*. Simposi internacional. Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona 2010, p. 121-131. Un exhaustiu estat de la qüestió sobre l'art romànic català del segle XI: Milagros GUARDIA. «L'art roman ca-

- talan à la lumière des recherches menées au cours des 50 dernières années. Le XIe siècle», *op. cit.*
- [12] Félix HERNÁNDEZ. «Un aspecto del arte califal en Cataluña (bases y capiteles del siglo XI)». *Archivo Español de Arte y Arqueología*, VI (1930), p. 21-49.
- [13] Georges GAILLARD. *Premiers essais de sculpture...*, *op. cit.*; Xavier BARRAL I ALTET. *L'art preromànic...*, *op. cit.* En el cas de Ripoll, això portaria també a considerar del segle X les estructures arquitectòniques de les quals formaven part les naus: Josep GUDIOL i Juan Antonio GAYA NUÑO, *Arquitectura y escultura...*, *op. cit.*, p. 13-17; Joan AINAUD. «Notas sobre iglesias prerománicas». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, IV, núm. 3-4 (1948), p. 313-320; Eduard JUNYENT. *El monestir de Santa Maria de Ripoll*. Barcelona 1975, p. 26-27.
- [14] Sobre el capitell de Cuixà i els de Ripoll, vegeu Immaculada LORÉS. «La sculpture de Saint-Michel de Cuxa à l'époque de l'abbé Oliba». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 38 (2007), p. 183-191; Immaculada LORÉS. «La decoración escultórica en el monasterio de Santa María de Ripoll». A: José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR i Ramón TEJA (ed.). *Los grandes monasterios benedictinos hispanos de época románica (1050-1200)*. Fundación Santa María la Real, Aguilar de Campoo (2007), p. 167-174.
- [15] Hem recollit l'estat de la qüestió així com les propostes de datació a Immaculada LORÉS. «L'église de Sant Pere de Rodes. Un exemple de "renaissance" de l'architecture du XIe siècle en Catalogne». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 32 (2001), p. 21-39; Immaculada LORÉS. *El monestir de Sant Pere de Rodes*. Barcelona-Bellaterra-Girona-Lleida 2002. Sobre l'ús del capitell corinti després de Sant Pere de Rodes: Víctor LASSALLE. «Les chapiteaux corinthiens de Sant Pere de Rodes et leurs semblables ou dérivés du Roussillon et du Languedoc». A: *Le Roussillon de la Marca Hispanica aux Pyrénées-Orientales (VIIIe-XXe siècles)...* Actes du LXVIIe Congrès de la Fédération historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon. Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées-Orientales, Perpinyà, 1995, p. 381-409. Sobre els capitells d'entrellaços de Rodes en relació amb conjunts francs: Jean-Claude FAU. «Un décor original: l'entrelac épanoui en palmette sur les chapiteaux romans de l'ancienne Septimanie». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 9 (1978), p. 129-139, i, sobretot, la revisió recent de Lei HUANG. *L'abbatiale Sainte-Foy de Conques (XIe-XIIe siècles)*, tesi doctoral, Université Paris I Panthéon-Sorbonne 2018. L'obra de l'església de Rodes va tenir repercussió a Sant Andreu de Sureda: Immaculada LORÉS. «Edificis del segle XI...», *op. cit.*
- [16] Marc SUREDA I JUBANY. «Romà o romànic? Presències antiquitzants en l'escultura gironina del segle XI». *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, 19 (2006-2007), p. 213-242.
- [17] Marcel DURLIAT. «Les premiers essais de décoration de façades en Roussillon au XIe siècle». *Gazette des Beaux Arts*, 67 (1966), p. 65-78; Marcel DURLIAT. *Roussillon roman*, *op. cit.* Per a un complet estat de la qüestió sobre les llandes rosselloneses, vegeu Olivier POISSON. «Le linteau dans la façade: notes sur les portails de Saint-Genis-des-Fontaines et de Saint-André (Roussillon)». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 45 (2014), p. 197-209.
- [18] Pierre PONSICH. «Les plus anciennes sculptures médiévales du Roussillon (V^e-XIe siècles)». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 11 (1980), p. 317-324; Pierre PONSICH. «Les tables d'autel à lobes de la province ecclésiastique de Narbonne (X^e-XIe s.) et l'avènement de la sculpture monumentale en Roussillon». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 13 (1982), p. 7-45. Una opció que no és seguida per la majoria d'autors. Tanmateix, i sense negar la seva funció com a peces de façana, la qüestió de la seva ubicació original continua suscitant dubtes derivats de l'anàlisi arqueològica dels murs: Olivier POISSON. «Le linteau dans la façade...», *op. cit.*
- [19] A les llandes s'elabora una iconografia inèdita, la Majestat-Ascensió, que a Sant Andreu de Sureda es completa amb representacions escatològiques en els elements de l'actual finestra: Peter KLEIN. «Les portails de Saint-Genis-de-Fontaines et de Saint-André de Sorède. I. Le linteau de Saint-Genis». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 20 (1989), p. 121-160; Peter KLEIN. «Les portails de Saint-Genis de Fontaines et de Saint-André de Sorède. II. Le linteau et la fenêtre de Saint-André de Sorède». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 21 (1990), p. 159-198. A Santa Maria d'Arles del Tec, la creu de marbre disposada sobre la llinda en la maçoneria del timpà, amb la Majestat de Crist al centre i els símbols dels vivents als braços, s'ha vinculat amb creus d'orfebreria: M. DURLIAT. «Les premiers essais...», *op. cit.*, p. 74, o fins i tot amb *antependia*: M. F. HEARN. *Romanesque Sculpture. The Revival of Monumental Stone Sculpture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Cornell University Press: Ithaca 1981, p. 27-30.
- [20] Jaume BARRACHINA. «Las portadas de la iglesia de Sant Pere de Rodes». *Locus Amoenus*, 4 (1998-1999), p. 7-35; Jaume BARRACHINA. «La portada de Sant Pere de Rodes». A: *Enciclopedia del Románico: Girona*. Fundación Santa María La Real, Aguilar de Campoo, en premsa. Disponible en línia: <<https://www.romanicodigital.com/sites/default/files/pdfs/files/Port%20de%20la%20Selva%2C%20El.pdf>>.
- [21] Amb una cronologia més propera a mitjan segle XI: M. DURLIAT. «L'abbatiale d'Àger, sa place dans l'art catalan». A: *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres: Comptes rendus*. Paris 1973, p. 64-93, mentre que F. Fité endarrereix la datació entre 1060 i finals de segle: Francesc FITÉ. «L'escultura romànica de la col·legiata de Sant Pere d'Àger. Segle XI. Algunes qüestions sobre el seu estil i la seva iconografia». *Ilerda*, 48 (1990), p. 11-30.
- [22] Les primeres publicacions presentaven els fragments coneguts i en donaven una breu interpretació: Joan AINAUD DE LASARTE. «La decoración en estuco en Cataluña de la Antigüedad a la Edad Media». A: *Stucchi e mosaici alto-medievali*. Atti dell'ottavo Congresso di Studi sull'Arte dell'Alto Medioevo (1959). Vol. I. Milà 1962, p. 147-153; Xavier BARRAL I ALTET. «Le décor en stuc

- aux XIe et XIIe siècles, Catalogne et Roussillon». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 6 (1975), p. 116-123; autor que reprèn la qüestió a «L'escultura en guix». A: Xavier BARRAL I ALTET. *Art de Catalunya...*, *op. cit.*, p. 182-185.
- [23] *Le stuc, visage oublié de l'art médiévale*. Somogy Éditions – Musées de Poitiers, Paris – Poitiers 2004; Christian SAPIN (dir.). *Stucs et décors de la fin de l'Antiquité au Moyen Âge (V^e-XIIe siècle)*. Brepols, Turnhout 2006.
- [24] Carles MANCHO. «Le stuc en Catalogne: carrefour de cultures?». A: Christian SAPIN (dir.). *Stucs et décors... op. cit.*, p. 167-178; Xavier BARRAL I ALTET. «Le décor monumental en stuc de Saint-Sernin de Tavèrnoles et l'art roman», A: Christian SAPIN (dir.). *Stucs et décors... op. cit.*, p. 257-267. Per a Sant Joan de Caselles, més recentment: Cristina TARRADELLAS. «Santa Coloma, Sant Joan de Caselles et Sant Martí de la Cortinada: mise en scène du pouvoir de l'église?». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 47 (2016), p. 237-245. Sense oblidar el conjunt de decoració arquitectònica amb estuc de Santa Maria d'Alet, al departament francès de l'Aude. L'estuc també es va utilitzar per a imatges i per a objectes litúrgics; en concret, els fragments de figures de Santa Maria d'Arles del Tec conformen un conjunt realment extraordinari en el territori pirinenc (Géraldine MALLET. «Stucs preromans et romans des vallées de l'Aude et du Roussillon». A: Christian SAPIN (dir.). *Stucs et décors... op. cit.*, p. 240-247).
- [25] La publicació de les actes del congrés del 2013 dedicat a les pedreres medievals de la Corona d'Aragó és una obra de referència: Francesca ESPAÑOL i Joan VALERO (ed.). *Les pedreres medievals de la Corona d'Aragó*. Institut d'Estudis Catalans – Amics de l'Art Romànic, Barcelona 2017, amb el text de Francesca ESPAÑOL «Les pedreres a la Catalunya medieval. Les explotacions. Els professionals. Les infraestructures», p. 9-52.
- [26] Géraldine Mallet ha identificat els diferents tipus de marbres i les pedreres de procedència: Géraldine MALLET. *Les cloîtres démontés de Perpignan et du Roussillon, XIIe-XIVe siècles*. Archives Communales de Perpignan, Perpinyà 2000.
- [27] Francesca ESPAÑOL. «Los materiales prefabricados gerundenses de aplicación arquitectónica (s. XIII-XV)» A: Joaquín YARZA i Francesc FITÉ (ed.). *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*. Edicions i Publicacions de la Universitat de Lleida: Lleida 1999, p. 77-127; Francesca ESPAÑOL. «La producción seriada en calcárea numulítica de los talleres de Girona (s. XIII-XV)». A: Monica DONATO (ed.). *L'artista medievale*. Scuola Normale Superiore di Pisa, Pisa 2003, p. 215-236 (Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Serie IV. Quaderni; 16); Francesca ESPAÑOL. «Las manufacturas arquitectónicas en piedra de Girona durante la baja edad media y su comercialización». *Anuario de Estudios Medievales*, 39/2 (2009), p. 963-1001.
- [28] Immaculada LORÉS. «L'escultura romànica de Sant Pere de Rodes, un gran i incomplet trencaclosques: el dipòsit lapidari». A: *Passió per l'art d'alta època: Estudis en record de Jaume Barrachina Navarro*. Fundació Castell de Peralada, Peralada 2022, p. 90-99.
- [29] Una primera aproximació sobre el treball del taller de Cuixà: Géraldine MALLET. «Nouvelles réflexions sur l'atelier du cloître de l'abbaye de Saint-Michel de Cuxa». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 24 (1993), p. 93-102. Més tard, el recull de la crítica precedent i l'anàlisi impecable dels capitells des del punt de vista de la seva realització, per tal de conèixer millor el claustre desmuntat, porta l'autora a concloure que no hi ha dades per afirmar que els elements es tallessin a la pedrera o *in situ*: Géraldine MALLET. *Les cloîtres démontés de Perpignan et du Roussillon*, *op. cit.* Una discussió també plantejada per a l'escultura de Serrabona: Olivier POISSON. «Les ateliers roussillonnais du XIIe siècle». A: Joaquín YARZA i Francesc FITÉ (ed.). *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*, *op. cit.*, p. 129-144).
- [30] Qüestions que han estat plantejades en relació amb les peces de marbre blanc del Rosselló, amb un balanç de les recerques, a Géraldine MALLET. «De Catalogne en Languedoc méditerranéen au Moyen Âge (IVe-XIIe siècles): questions sur les remplois en marbre blanc à travers les exemples roussillonnais». *Hortus Artium Medievalium*, 17 (2011), p. 77-84. Per al cas de la taula d'altar de Torrelles (Pirineus Orientals), realitzada a partir d'un fragment de sarcòfag, Xavier BARRAL I ALTET. «Fragment de sarcophage antique de Torrelles (Pyrénées-Orientales), retaillé en table d'autel romane». *Cahiers Archéologiques: Fin de l'Antiquité et Moyen Âge*, 27 (1978), p. 31-37. És també ben sabut el reaprofitament de marbres romans per a la portada del segle XII de Sant Pere de Rodes per part del taller del mestre de Cabestany: Jaume BARRACHINA. «Las portadas...», *op. cit.*
- [31] Immaculada LORÉS. «Le travail et l'image du sculpteur dans l'art roman catalan». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 26 (1995), p. 27-33; Immaculada LORÉS. «El escultor Arnau Cadell, constructor de claustros». *Románico*, 20 (2015), p. 160-168.
- [32] Josep M. MARQUÈS I PLANAGUMÀ. «L'escultor Arnau Cadell i el claustre de la catedral de Girona». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, 16 (2008), p. 163-167; Francesca ESPAÑOL. «Las manufacturas arquitectónicas...», *op. cit.*
- [33] Marcel DURLIAT. «Raimond de Bianya ou R. de Via». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 4 (1973), p. 128-138; Géraldine MALLET. «L'œuvre de tombier de l'atelier de R. De Bia (début du XIIIe siècle, Catalogne du Nord)». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 42 (2011), p. 51-58.
- [34] Josep GUDIOL i Juan Antonio GAYA NUÑO. *Arquitectura y escultura románicas*, *op. cit.*
- [35] Terme encunyat a Josep GUDIOL. «Los relieves de la portada de Errondo y el maestro de Cabestany». *Príncipe de Viana*, 14 (1944), p. 9-14.
- [36] Les obres atribuïdes al Mestre de Cabestany han anat ampliant-se a partir del treball de Gudiol. Esmentem els reculls de Marcel DURLIAT. «Du nouveau sur le Maître de Cabestany», *Bulletin Monumental*, 124 (1971), p. 193-198, i «Le Maître de Cabestany», *Les Cahiers de Saint-*

- Michel de Cuxa*, 4 (1973), p. 116-127, així com la monografia, amb un recull exhaustiu de la bibliografia, André BONNERY *et al.* *Le Maître de Cabestany*. La Pierre-qui-vire: Zodiaque 2000.
- [37] Pere BESERAN. «Alguns capitells de Sant Pere de Galligants i el Mestre de Cabestany». *Girona revisitada: Estudis d'art medieval i modern*. Estudi General de Girona, Girona 1990, p. 17-44 (Estudi General, 10). Serafin Moralejo considerava aquests primers capitells de Girona com la formació de l'estil, vinculada amb els sarcòfags antics de Sant Feliu (Serafin MORALEJO. «La reutilización e influencia de los sarcófagos antiguos en la España medieval». A: *Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi romani nel medioevo*. Pisa, 1982. Marburg 1984, p. 187-203.
- [38] Una de les línies ha estat la tolosana (Jordi CAMPS I SÒRIA. «À propos des sources toulousaines du "Maître de Cabestany": l'exemple du portail de Sant Pere de Rodes (Catalogne)». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 26 (1995), p. 95-108), una altra la cerca del classicisme en la Toscana (Francesco GANDOLFO. «Il sarcofago di Saint-Hilaire d'Aude, il Maestro di Cabestany e la Toscana». A: Arturo Carlo QUINTAVALLE. *Medioevo: Il tempo degli antichi. Atti del Convegno internazionale di studi*. Parma, 24-28 settembre 2003. Electa, Milà 2006, p. 425-437; Laura BARTOLOMÉ ROVIRAS. *Presència i context del Mestre del timpà de Cabestany. La formació de la traditio classica d'un taller (ca. 1160-1200)*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona 2010); sense perdre de vista les clares interrelacions amb els corrents artístics locals, en particular l'escultura rossellonesa.
- [39] Marcel DURLIAT. *La sculpture romane en Roussillon, op. cit.*; Marcel DURLIAT. «Le Roussillon et la sculpture romane». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 4 (1973), p. 19-28; Marcel DURLIAT. *Roussillon roman*. La Pierre-qui-vire: Zodiaque 2003.
- [40] Qüestió que ha estat estudiada en diferents ocasions per Jordi Camps: Jordi CAMPS I SÒRIA. «Reflexions sobre l'escultura de filiació rossellonesa a la zona de Ripoll, Besalú, Sant Pere de Rodes i Girona vers la segona meitat del segle XII». A: *Girona revisitada, op. cit.*, p. 45-69.
- [41] Xavier BARRAL I ALTET. «La sculpture à Ripoll au XIIe siècle». *Bulletin Monumental*, 131 (1973), p. 311-359; Jordi CAMPS I SÒRIA. «De la portada i el claustre de Ripoll. Funcionament i irradiació d'un taller». A: Marc SUREDA I JUBANY (cur.). *La portalada de Ripoll: Creació, conservació i recuperació*. Viella – IRCVM, Roma 2018, p. 111-122. (IRCVM Medieval Cultures; 7).
- [42] Vegeu més endavant la nota 75.
- [43] Olivier POISSON. «La galerie sud du cloître d'Elna et la fin de l'école romane roussillonnaise». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 24 (1993), p. 103-107.
- [44] Pere BESERAN I RAMON. «Originalitat i tradició en l'escultura monumental de la catedral de la Seu d'Urgell», *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, 9 (1996), p. 49-73; Pere BESERAN I RAMON. «L'escultura de la catedral d'Urgell». A: Joan-Albert ADELL I GISBERT *et al.* *La catedral de la Seu d'Urgell*, Manresa 2000, p. 108-129.
- [45] Joaquín YARZA LUACES. «Aproximació estilística i iconogràfica a la portada de Santa Maria de Covet», *Quaderns d'Estudis Medievals*, 9 (1982), p. 535-556. Sobre les coincidències i interrelacions entre la Seu d'Urgell, Covet i Gerri de la Sal, Francesca ESPAÑOL. «L'escultura romànica catalana en el marc dels intercanvis hispanollenguadocians». A: Isidro G. BANGO i Joan J. BUSQUETA. *Gombau de Camporrells, bisbe de Lleida a l'alba del segle XIII*. Amics de la Seu Vella, Lleida 1996, p. 43-81. També sobre Covet: Emmanuel GARLAND. «Le portail de Santa Maria de Covet: une œuvre élaborée, témoin de la place des puissances célestes au cours du second âge roman». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 28 (1997), p. 145-173.
- [46] Francesca ESPAÑOL. «Escultura de Santa Maria de Sant Martí Sarroca». A: *Catalunya romànica*, vol. XIX. *El Penedès. L'Anoia*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1992, p. 175-180; Francesca ESPAÑOL. «Escultura de Sant Miquel de Camarasa». A: *Catalunya romànica*, vol. XVII. *La Noguera*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1994, p. 314-318; Francesca ESPAÑOL. *Sant Benet de Bages*. Angle Editorial – Caixa Manresa, Manresa 2001.
- [47] Immaculada LORÉS. «Transmission de modèles toulousains dans la sculpture monumentale en Catalogne dans la première moitié du XIIe siècle. Anciennes et nouvelles problématiques». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 37 (2006), p. 91-102. La perspectiva tolosana va ser un dels eixos del catàleg d'exposició *El Romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa. 1120-1180*. MNAC, Barcelona 2008.
- [48] Sobre l'escultura inicial de la Seu Vella, la de les parts més orientals, Jacques LACOSTE. «Découverte dans la cathédrale romane de Lérida», *Bulletin Monumental*, 132 (1974), p. 231-234; Jacques LACOSTE. «La cathédrale de Lérida: les débuts de la sculpture». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 6 (1975), p. 275-298; Joaquín YARZA. «Primeros talleres de escultura en la Seu Vella». A: Frederic VILÀ i Immaculada LORÉS (ed.). *Congrés de la Seu Vella de Lleida*. Pagès, Lleida 1991, p. 39-53; Meritxell NIÑÀ JOVÉ. *L'escultura del segle XIII de la Seu Vella de Lleida*. Tesi doctoral. Universitat de Lleida. <https://www.tdx.cat/handle/10803/275936?locale-attribute=ca_ES#page=1>; Meritxell NIÑÀ. «Maria com a idea de l'Encarnació. Aproximació al programa escultòric romànic de la Seu Vella de Lleida». *Síntesi. Quaderns dels Seminars de Besalú*, 1 (2013), p. 75-91; Francesc FITÉ. «A New Interpretation of the Thirteenth-Century Capitals of the Ancient Cathedral of Lleida ("Seu Vella")». A: Gerardo BOTO i Justin E.A. KROESEN (ed.). *Romanesque Cathedrals in Mediterranean Europe: Architecture, Ritual and Urban Context*. Brepols, Turnhout 2016, p. 245-257. Per a l'escultura de les portades, Francesc FITÉ. «Escultura tardana: les portades de la denominada escola de Lleida». A: Frederic VILÀ i Immaculada LORÉS (ed.). *Congrés de la Seu Vella de Lleida, op. cit.*, p. 77-91.
- [49] Paul MESPLÉ. «Chapiteaux d'inspiration toulousaine dans les cloîtres catalans». *La Revue des Arts*, III (1960), p. 103-108.

- [50] Vegeu la nota 69.
- [51] Immaculada LORÉS. «El monestir de Sant Cugat del Vallès. Escultura del claustre i de l'església». A: *Catalunya romànica*, vol. XVIII. *El Vallès Occidental. El Vallès Oriental*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1991, p. 169-182; Immaculada LORÉS. «La catedral (o Santa Maria) de Girona. El claustre». A: *Catalunya romànica*, vol. V. *El Gironès. La Selva. El Pla de l'Estany*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1991, p. 119-131.
- [52] Només a tall d'exemple, esmentem els estudis sobre la representació de Daniel a la fossa dels lleons (Juan Antonio OLAÑETA MOLINA. *La representación de Daniel en el foso de los leones en la escultura de Occidente (ss. XI-XIII)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona 2017); els dedicats al sacrifici d'Isaac (Begoña CAYUELA BELLIDO. *Tradiciones y transmisión iconográfica en el arte altomedieval. La iconografía del sacrificio de Isaac en el arte hispánico (siglos VII al XII)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona 2013); al Crismó (Juan Antonio OLAÑETA MOLINA. «De Roma a los Pirineos. Génesis, evolución y lectura del crismón». A: *Enciclopedia del Románico en Aragón. Huesca*, vol. I. Fundación Santa María la Real: Aguilar de Campoo 2016, p. 97-130), i a la paràbola de Llätzer i el Mal Ric (Begoña CAYUELA, Milagros GUARDIA i Juan Antonio OLAÑETA. «Les representacions i lectures de la paràbola de Llätzer i el ric en l'alta edat mitjana en l'espai pirinenc: corpus i línies de recerca». A: Milagros GUARDIA i Carles MANCHO (ed.). *Pirineus romànics, espai de confluències artístiques*. Edicions de la Universitat de Barcelona: Barcelona 2021, p. 109-141).
- [53] És el cas del tema de Sant Miquel pesant les ànimes de la portada de Sant Miquel de la Portella. Aquest exemple s'afegeix als ja coneguts del romànic català, essent un cas en què el tema no es troba en un context de Judici Final (Francesca ESPAÑOL. «El tema de la psicòstasi arran d'un portal romànic de la Catalunya Nova: Sant Miquel de la Portella». *Quaderns d'Estudis Medievals*, 2 (1980), p. 94-101).
- [54] Per aquesta raó, la tractem en l'apartat corresponent a les obres desmuntades i disperses.
- [55] Sobre les galilees en l'arquitectura catalana, la seva funció i la presència de portades esculpides a les de les catedrals de Barcelona i de Vic, Francesca ESPAÑOL. «Massifs occidentaux dans l'architecture romane catalane». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 27 (1996), p. 57-77.
- [56] Xavier BARRAL I ALTET. «Le portail de Ripoll. État des questions». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 4 (1973), p. 139-161, recull exhaustivament i crítica tota la bibliografia generada fins a aquell moment.
- [57] Josep Gudiol encara en va poder llegir algunes en el seu estudi de 1909 (vegeu la nota 3).
- [58] Marc SUREDA I JUBANY (cur.). *La portalada de Ripoll: Creació, conservació i recuperació*. Viella – IRCVM (IRCVM Medieval Cultures; 7): Roma 2018.
- [59] Manuel CASTIÑEIRAS. «Un passaggio al passato: il portale di Ripoll». A: *Medioevo: il tempo degli antichi. Atti del Convegno internazionale di studi. Parma, 2003*. Electa, Parma 2006, p. 365-381; Immaculada LORÉS. «Des arcs romains aux portails romans, un regard critique. Le portail de Ripoll, une fois de plus». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 45 (2014), p. 105-115.
- [60] Una lectura iconogràfica de la portada vinculada a les conquestes dels comtes de Barcelona i a la figura de Ramon Berenguer IV: Francisco RICO. *Signos e indicios en la portada de Ripoll*, Barcelona 1976; Joaquín YARZA. «Notes introductòries i aspectes generals sobre la portada de Santa Maria de Ripoll. La portalada de Ripoll, confluència de corrents internacionals. Lectura iconogràfica». A: *Catalunya romànica*, vol. X. *El Ripollès*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1987, p. 241-252. La vinculació de la portada amb les gestes dels comtes de Barcelona i el panteó comtal: Francesca ESPAÑOL. «Panthéons comtaux en Catalogne à l'époque romane. Les inhumations privilégiées du monastère de Ripoll». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 42 (2011), p. 103-114; Francesca ESPAÑOL. «Memòria i monument: la porta de Ripoll i els comtes de Barcelona». A: Marc SUREDA I JUBANY (cur.). *La portalada de Ripoll, op. cit.*, p. 75-98. Una interpretació iconogràfica i històrica diferent que implica una datació molt més tardana: Marisa MELERO MONEO. «La propagande politico-religieuse du programme iconographique de la façade de Sainte-Marie de Ripoll». *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 46 (2003), p. 135-157. Una lectura de la portada vinculada amb la litúrgia: Marc SUREDA I JUBANY. «Santa Maria de Ripoll. Liturgie, identité et art roman dans une grande abbaye catalane». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 49 (2018), p. 211-229; Marc SUREDA I JUBANY. «Ostium et Statio. Imatges i litúrgia a la portada de Ripoll (1150-1300)». A: Marc SUREDA I JUBANY (cur.). *La portalada de Ripoll, op. cit.*, p. 57-74.
- [61] De manera excepcional, el claustre del segle XI de Sant Pere de Rodes s'ha conservat en tres de les seves galeries; la del costat occidental devia situar-se en un nivell més elevat i va ser amortitzada pel nou claustre del segle XII (Immaculada LORÉS. *El monestir de Sant Pere de Rodes, op. cit.*).
- [62] Per al claustre de Ripoll: Xavier BARRAL I ALTET. «La sculpture à Ripoll au XIIe siècle», *op. cit.* A Elna, les galeries successives del claustre van prendre com a model la galeria romànica (Olivier POISSON. «La galerie sud du cloître d'Elna et la fin de l'école romane roussillonnaise», *op. cit.*). Vegeu també Pere BESERAN. «Un gòtic "neoromànic" al claustre de Ripoll i en altres claustres». A: Rosa ALCOY (ed.). *L'art medieval en joc*. Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2016, p. 127-144.
- [63] En la publicació dels resultats del simposi dedicat al tema del claustre, «Paradisus Clausuralis. What is a Cloister?», del 1972, a la revista *Gesta*, vol. 12, núm. 1/2 (1973), Léon Pressouyre ja plantejava que en la interpretació de les imatges dels claustres calia veure-hi el reflex de les decisions de les comunitats, monàstiques o canòniques («St. Bernard to St. Francis: Monastic Ideals and Iconographic Programs in the Cloister», p. 71-92). Una nova fita en

- l'estudi i aproximació a tots els aspectes dels claustres medievals, també en la iconografia, és la publicació d'un nou simposi celebrat a Tübingen i dirigit per Peter Klein el 1999 (Peter KLEIN (Hrsg.). *Der mittelalterliche Kreuzgang. The Medieval Cloister. Le cloître au Moyen Âge. Arkitektur, Funktion und Programm*. Schnell & Steiner: Regensburg 2004).
- [64] Algunes vegades s'ha intentat buscar un sentit unitari que expliqui l'obra sencera, al marge dels usos litúrgics, de la iconografia. Marius Schneider va concebre una suggestiva teoria musical per als capitells dels claustres de Girona i de Sant Cugat (*El origen musical de los animales-símbolos en la mitología y la escultura antiguas*. CSIC, Barcelona 1946). Més recentment, per a Sant Cugat s'ha pretès una explicació simplificadora i poc fonamentada (J. M. JAUMÀ. *Entre capitells: El discurs únic del claustre de Sant Cugat*. Fundació Joan Maragall, Barcelona 2020, coll. «Quaderns», 124) que és tractada críticament a Juan Antonio OLAÑETA MOLINA. «La lectura tipològica como enfoque esclarecedor para una adecuada interpretación de los capiteles del claustro del monasterio de Sant Cugat del Vallès». Mario AGUDO VILLANUEVA (coord.). *Románico. El lenguaje de las piedras vivas*. Dilema, Madrid 2022, p. 193-220.
- [65] Immaculada LORÉS. «La vida en el claustre: iconografia monàstica en els capitells de Sant Cugat del Vallès i el Costumari del monestir». *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 6 (2002), p. 35-46; Peter KLEIN. «Topographie, fonctions et programmes iconographiques des cloîtres: la galerie attenante à l'église». A: Peter KLEIN (Hrsg.). *Der mittelalterliche Kreuzgan, op. cit.*, p. 105-156; Peter KLEIN. «Le cloître de la cathédrale de Gérone: fonctions et programme iconographique». A: Ángela FRANCO MATA (ed.). *Patrimonio artístico de Galicia y otros estudios: Homenaje al Prof. Dr. Serafín Moralejo Álvarez*. Santiago de Compostella 2004, p. 130-144; Peter KLEIN. «The Iconography of the Cloister of Gerona Cathedral and the Functionalist Interpretation of Romanesque Historiated Cloisters. Possibilities and Limitations». A: Gerardo BOTO VARELA i Justin E. A. KROESEN (ed.). *Romanesque Cathedrals in the Mediterranean Europe, op. cit.*, p. 259-274; a més del capítol que hi dedica Marc SUREDA. *Els precedents de la catedral de Santa Maria de Girona: De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (segles I aC - XIV dC)*. Tesi doctoral. Universitat de Girona. (<<http://dugi-doc.udg.edu/handle/10256/4950?show=full>>).
- [66] Marta SERRANO. «San Nicolás polifacético: el ciclo del santo obispo en el claustro catedralicio de Tarragona». *Codex Aquilarensis*, 30 (2014), p. 225-258. Recentment, s'ha plantejat una hipòtesi d'interpretació per als repertoris no historiatos del claustre de la Seu d'Urgell (Marta SERRANO COLL i Esther LOZANO LÓPEZ. «The Cloister Sculpture at La Seu d'Urgell and the problem of this Visual Repertoire». A: Gerardo BOTO VARELA i Justin E. A. KROESEN (ed.). *Romanesque Cathedrals in the Mediterranean Europe, op. cit.*, p. 275-289).
- [67] Jaume BARRACHINA. «L'espòli de Sant Pere de Rodes. De la col·lecció al museu». En: *La fortuna d'unes obres: Sant Pere de Rodes, del monestir al museu*. Museu Frederic Marès, Barcelona 2006, p. 113-142. Amb tot, el lapidari de Rodes consta de gairebé set-cents fragments, de diferents tipologies, mides, materials i èpoques (Immaculada LORÉS. «L'escultura romànica de Sant Pere de Rodes, un gran i incomplet trencaclosques», *op. cit.*).
- [68] Per a la portada, són fonamentals els treballs de Jaume BARRACHINA. «Las portadas de la iglesia de Sant Pere de Rodes», *op. cit.*; Jaume BARRACHINA. «La portada de Sant Pere de Rodes», *op. cit.* Vegeu també Immaculada LORÉS. *El monestir de Sant Pere de Rodes, op. cit.* Per a una altra hipòtesi de recomposició de la portada, Laura BARTOLOMÉ. *Presència i context del Mestre del timpà de Cabestany, op. cit.*
- [69] Immaculada LORÉS. *El claustre romànic de Sant Pere de Rodes: de la memòria a les restes conservades. Una hipòtesi sobre la seva composició escultòrica*. Universitat de Lleida, Lleida 1994, coll. «Espai/Temp», 22; Immaculada LORÉS. *El monestir de Sant Pere de Rodes, op. cit.*; Immaculada LORÉS. «Un nouveau chapiteau du cloître roman de Sant Pere de Rodes (Catalogne) au Musée Cluny de Paris». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 48 (2017), p. 95-100.
- [70] Per al Rosselló, Géraldine MALLET. «Cloîtres démontés en Roussillon, remontés aux Etats-Unis». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 22 (1991), p. 261-278; Géraldine MALLET. *Les cloîtres démontés de Perpignan..., op. cit.* Per al cas concret del claustre de Sant Miquel de Cuixà, Marcel DURLIAT. «La fin du cloître de Saint-Michel de Cuxa». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 2 (1971), p. 9-16; Géraldine MALLET. «Dispersion et restauration du cloître de Saint-Michel de Cuxa (XIXe-XXe siècles)». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 33 (2002), p. 145-155.
- [71] Géraldine MALLET. *Les cloîtres démontés de Perpignan..., op. cit.* Per als estudis digitals recents de la tribuna que han permès fer una proposta de recomposició, veg. nota 83.
- [72] [Jordi CAMPS I SÒRIA]. «Escultura monumental». A: *Catalunya romànica*, vol. XXII. *Museu Episcopal de Vic. Museu Diocesà i Comarcal de Solsona*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1986, p. 299-334; *Museu Diocesà i Comarcal de Solsona. Catàleg d'art romànic i gòtic*. Patronat del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, Solsona 1990. Es troba en procés d'edició una nova versió del catàleg del museu referent a l'art medieval.
- [73] Aquesta escultura, que en realitat és un relleu, havia estat retirada del seu lloc original molt abans del desmuntatge del claustre i va passar a ser una imatge de culte en la seva pròpia capella. La qüestió sobre quin havia estat el seu lloc original ha rebut diferents respostes: que havia format part d'un timpà (Arthur Kingsley PORTER. *Romanesque Sculpture in the Pilgrimage roads*, vol. I, Boston 1923); que havia estat el mainell d'una finestra d'un espai annex al claustre (Antoni LLORENS. *La Mare de Déu del Claustre. Imatge – Devoció – Santuari*. Solsona 1966, p. 27-31), o que havia format part d'algun conjunt de

- mobiliari (Xavier BARRAL I ALTET. «L'escultura de Santa Maria de Solsona». A: *Catalunya romànica*, vol. XIII, *El Solsonès. La Vall d'Aran*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1987, p. 292-303; Xavier BARRAL I ALTET. «Mare de Déu del Claustre». A: *Catalunya medieval*. Generalitat de Catalunya – Lunwerg, Barcelona 1992, p. 88-89). L'obra devia estar vinculada a altres figures conformant un context narratiu, potser en una portada (Serafín MORALEJO. «De Sant Esteve de Tolosa a la Daurade. Notes sobre l'escultura del claustre romànic de Santa Maria de Solsona». *Quaderns d'Estudis Medievals*, any VII, vol. 4, núm. 23-24 (1988), p. 104-119). Vegeu l'estat de la qüestió a Jordi CAMPS I SÒRIA. «La “Vierge du Cloître” de Solsona (Catalogne), attribuée à Gilibertus: à propos de sa fonction et contexte d'origines». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 25 (1994), p. 63-71. Recentment, hem argumentat que es tracta d'una estàtua columna de les arcades del claustre (Quitterie CAZES i Immaculada LORÉS. «Revisitant la Mare de Déu del Claustre, de Solsona». A: Carles MANCHO (ed.). *Pirineus romànics, espai de confluències artístiques*. Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2020, p. 223-252).
- [74] S'havia arribat fins i tot a l'atribució de la Mare de Déu del Claustre al mateix Gilibertus (Antoni LLORENS. *La Mare de Déu del Claustre*, op. cit.); tanmateix, aquesta filiació tolosana s'ha anat matisant: amb els tallers de Santa Maria de la Daurada de Tolosa, i en concret amb l'obra tardana de Gilibertus (Serafín MORALEJO. «De Sant Esteve de Tolosa a la Daurade...», op. cit.). Les actuals datacions de l'obra de Gilibertus a l'inici del segle XII porten a reconèixer en l'escultura solsonina, en el context del tercer quart del segle XII, el ressò que l'obra d'aquest artista va tenir al llarg d'aquest segle en els tallers tolosans (Quitterie CAZES i Immaculada LORÉS. «Revisitant la Mare de Déu del Claustre...», op. cit.).
- [75] En el cas del claustre de la catedral de Girona, es conserven alguns dels capitells malmesos que van ser substituïts per exemplars gòtics (Immaculada LORÉS. «Escultura gironina del cercle del claustre de la Seu de Girona: alguns fragments de la catedral i del Museu d'Art». A: *Girona revisitada: Estudis d'art medieval i modern*, op. cit., p. 71-92). Vegeu també Marc SUREDA. *Els precedents de la catedral...*, op. cit.
- [76] La revisió i l'anàlisi de l'escultura del claustre han portat a concloure que es va produir una reparació del conjunt i que això va afectar la disposició d'alguns capitells: Pere BESERAN RAMON. «Revisions i propostes per a l'escultura del claustre de l'Estany». *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, 12 (1999-2000), p. 65-80.
- [77] Josep PUIG I CADAFALCH. «Un relleu romànic de Vic emigrat a Londres». *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, núm. 3 (1933), p. 330-334; Marilyn STOKSTAD. «Three Apostles from Vich». *The Nelson Gallery and Atkins Museum Bulletin*, vol. IV, núm. 11 (1970), p. 2-24; «Romanesque sculpture in American collections. XV. Kansas City, Missouri and Lawrence, Kansas». *Gesta*, XVI (1977), p. 49-61. Per a un catàleg complet, Xavier BARRAL I ALTET. *La catedral romànica de Vic*. Artestudi, Barcelona 1979. Vegeu també Xavier BARRAL I ALTET. «La escultura de la catedral de Vic». A: *Enciclopedia del Románico. Barcelona*, Fundació Santa Maria la Real, Aguilar de Campoo 2014, vol. III, p. 497-501. L'atribució d'un relleu amb el Sant Sopar, de la Memorial Art Gallery de Rochester, a la façana de la catedral de Vic, a partir de l'esment d'aquesta escena a la llinda en una descripció de 1803 (Xavier BARRAL I ALTET. «The Last Supper of the Vic Cathedral Façade rediscovered». *Gesta*, 28 (1989), p. 121-1262), presenta el problema de l'allunyament estilístic respecte de la resta de fragments (Immaculada LORÉS. «Elements de la portada de la catedral de Vic». A: *El Romànic i la Mediterrània*, op. cit., p. 248-253). Una falsificació feta en alabastre d'aquest relleu de Rochester ha estat subhastada a Barcelona com a obra francesa del segle XII (Alberto VELASCO GONZÀLEZ. *Les falsificacions d'art medieval a Catalunya*. Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, Barcelona 2022, p. 28-29).
- [78] Josep PUIG I CADAFALCH. «Un relleu romànic», op. cit. La reconstrucció més recent s'ha fet a partir de totes les dades conegudes i amb criteris arqueològics, tenint en compte la portada, propera pel que fa a l'escultura, del Grossmünster de Zúric (Marc SUREDA JUBANY. «El conjunt romànic». A: M. CRISPÍ, S. FUENTES i J. URBANO (ed.). *La catedral de Sant Pere de Vic*. Barcelona 2019, p. 55-106).
- [79] D'una banda, que haguessin format part d'un retaule, com van defensar a Joan AINAUD DE LASARTE. «Dades inèdites sobre la catedral romànica de Vich». *Ausa*, 1 (1952-1954), p. 205-209. i Miquel S. GROS I PUJOL. «L'antic retaule romànic de la catedral de Vic. Assaig de reconstrucció». *Studia Vicensia*, 1 (1989), p. 99-126, que inclou una hipòtesi gràfica de com l'autor considera que havia de ser aquell retaule. Més recentment, també s'ha apuntat la possibilitat que haguessin format part de la tribuna del cor ampliat al segle XII (Eduardo CARRERO SANTAMARÍA. «Vic. El conjunto catedralicio». A: *Enciclopedia del Románico. Barcelona*, vol. III, op. cit., p. 485-497).
- [80] Xavier BARRAL I ALTET. «L'escultura de Santa Maria de Solsona», op. cit., p. 295-296.
- [81] Marcel DURLIAT. *Roussillon roman*, op. cit.; Marcel DURLIAT. «Les reliefs de St.-Pierre et St.-Paul à Saint-Michel de Cuxa». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 1 (1970), p. 27-32; Marcel DURLIAT. «La tribune de Serrabone et le jubé de Vezzolano». A: *Monuments et Mémoires publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (Fondation Eugène Piot), tom 60. Presses Universitaires de France, Paris 1976, p. 79-112; Pierre PONSICH. «Le problème des tribunes de Cuxa et de Serrabona». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 16 (1985), p. 9-24; Pierre PONSICH. «Le problème des tribunes de Cuxa et de Serrabona. 2e partie». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 18 (1987), p. 265-274; Eduardo CARRERO SANTAMARÍA. «Centro y periferia en la ordenación de espacios litúrgicos: las estructuras corales». *Hortus Artium Medievalium*, 14 (2008): p. 159-178.

- [82] Les arcades del nivell superior, que havien estat desmuntades el 1789 per la construcció d'un mur per a sostenir la volta de la nau de l'església, s'han recompost en una operació d'anastilosi, amb els fragments conservats i amb peces tallades de nou (Olivier POISSON. «Anastilose de la "balustrade" de la tribune-jubé du prieuré de Serrabona». *Monumental*, 2015-1, p. 14-17). Anteriorment, se n'havia fet una recomposició provisional: Olivier POISSON. «La tribune du prieuré de Serrabona et sa "balustrade"». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 43 (2012), p. 205-216.
- [83] Anne THIRION. «L'ancienne tribune abbatiale de Saint-Michel de Cuxa». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 42 (2011), p. 177-182; Anne THIRION. «La plaque de l'abbé Grégoire et l'ancienne tribune de Cuxa». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 45 (2014), p. 175-187.
- [84] Xavier BARRAL I ALTET. «La sculpture à Ripoll au XIIe siècle», *op. cit.*; Begoña CAYUELA BELLIDO. «Elements del baldaquí de Santa Maria de Ripoll». A: *El Romànic i la Mediterrània, op. cit.*, p. 244-246.
- [85] Francesca ESPAÑOL BERTRAN. «El Mestre del frontal de Santa Tecla i l'escultura romànica tardana de la Catalunya Nova». *Quaderns d'Estudis Medievals*, tom VII, vol. 4, núm. 23-24 (1988), p. 81-103. L'autora data l'activitat d'aquest mestre al primer terç del segle XIII. Més recentment, una revisió de la iconografia i dels possibles models ha portat a avançar aquesta datació cap a 1170-1180 (Esther LOZANO LÓPEZ i César GARCÍA DE CASTRO VALDÉS. «Tecla, Pablo y el frontal del altar de la catedral de Tarragona en el contexto creativo del tardorrománico hispano: propuesta de datación e interpretación». *Anuario de Estudios Medievales*, 49/2 (2019), p. 645-682), però bé que es deixen sense explicar les concordances evidents amb escultures com les de la Seu Vella de Lleida.
- [86] Francesca ESPAÑOL. «El escenario litúrgico de la catedral de Girona (s. XI-XIV)», *Hortus Artium Medievalium*, 11 (2005), p. 213-232.
- [87] Anna ORRIOLS. «The Artistic Patronage of Abbot Gregorius at Cuixà: models and tributes». A: J. CAMPS, M. CASTIÑEIRAS, J. MCNEILL i R. PLANT (ed.). *Romanesque Patrons and Processes: Design and Instrumentality in the Art and Architecture of Romanesque Europe*. British Archaeological Association i Routledge, Londres i Nova York, p. 159-174.
- [88] Mathias DELCOR. «Les cuves romanes et leur figuration en Roussillon, Cerdagne et Conflent». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 4 (1973), p. 96-104.
- [89] Francesca ESPAÑOL. «Panthéons comtaux en Catalogne à l'époque romane», *op. cit.*
- [90] Francesca ESPAÑOL. «Le sépulcre de Saint Ramon de Roda: utilisation politique d'un corps saint». *Les Cahiers de Saint Michel de Cuxa*, 29 (1998), p. 189-217.

NOTA BIOGRÀFICA

Immaculada Lorés Otzet és catedràtica d'història de l'art de la Universitat de Lleida i membre numerària de l'Institut d'Estudis Catalans. Ha centrat la seva recerca en l'arquitectura i l'escultura romàniques a Catalunya i en la manera com l'art romànic s'ha redescobert, valorat i restaurat a partir de finals del segle XIX. Ha publicat, entre d'altres, la monografia sobre *El monestir de Sant Pere de Rodes* i, en coautoria, *La descoberta de la pintura mural romànica catalana. La col·lecció de reproduccions del MNAC; La Seu Vella i el turó; El Pirineu romànic vist per Josep Gudiol i Emili Gandia i Sant Climent de Taüll i la vall de Boí*. És membre del grup de recerca *Ars Picta*, de la Universitat de Barcelona, i del grup de recerca consolidat *ViRVIG*, de la Universitat Politècnica de Catalunya. Col·labora en diversos projectes de transferència per a la difusió del patrimoni romànic.

El Compromís de Casp. Violència i parlamentarisme*

Rafael Narbona Vizcaíno**
Universitat de València

Rebut 11 gener 2022 · Acceptat 9 desembre 2022

RESUM

La mort del rei Martí l'Humà el 31 de maig de 1412 deixà el tron de la Corona d'Aragó sense hereu directe malgrat el diferent grau de parentesc dels aspirants a rebre l'herència. La predisposició de la societat política dels regnes a participar en la investigació sobre els drets d'aquells donà pas a un nou esglaió en el desenvolupament del parlamentarisme medieval fins a dictaminar el nom del candidat considerat oportú. De forma simultània, els aspirants i els seus partidaris, entre la noblesa, les elits urbanes i els regents de les institucions de govern, protagonitzaren un grau de violència creixent i de guerra oberta al llarg de dos anys d'interregne per tal d'aconseguir la Corona.

PARAULES CLAU: Compromís de Casp, parlamentarisme medieval, Corona d'Aragó, violència i conflicte polític, elits, oligarquies i estaments

El Compromís de Casp constitueix un tema exclusiu de la historiografia espanyola quasi sense impacte en l'àmbit internacional, si no fos pels vincles que l'uneixen amb el cisma de l'Església mitjançant la figura del papa Benet XIII, o per la transcendència indirecta que tingué l'obediència pontifícia sobre el domini polític de la Mediterrània occidental. Aquella efemèride ha estat analitzada al llarg d'una llarga seqüència d'estudis a banda de les encomiàstiques cròniques medievals i renaixentistes, amb les petjades d'una bibliografia iniciada al segle XVII que va adquirir caràcter efervescent als segles XIX i XX.¹ A dia d'hui, una aproximació sintètica difícilment pot passar-la per alt, almenys la més propera a nosaltres, encara que el resultat de l'exercici sempre es considerarà tangencial respecte a la densitat de tot el conjunt. Més de sis-cents anys després, aquell esdeveniment inèdit, l'anomenat Compromís, manté el contrast entre diferents interpretacions perquè sent el resultat final d'un procés allargat entre 1410 i 1412 donà peu a la intervenció dels súbdits en la successió després de la mort del rei Martí l'Humà. Encara més, els mateixos súbdits acabaren arrogant-se la capacitat de determinar a qui corresponia l'herència de la Corona d'Aragó,

desqualificant amb les seves actuacions la dinàmica vigent de transmissió sanguínia dels drets dins de la família reial, únic camí que havia guiat fins aleshores la successió dinàstica. La concordança d'interessos entre un heterogeni grup de juristes, eclesiàstics, frares, ciutadans, oficials reials i delegats dels parlaments dels regnes serví per a valorar el grau de proximitat entre els parents de la dinastia respecte al monarca difunt i assenyalar qui era l'hereu del tron.

EL PES DE LA HISTORIOGRAFIA

Bona part de la dificultat de presentar de forma sintètica aquells fets deriva de l'intent d'articular un discurs que combini tant els clàssics arguments pacífics i jurídics —que evitaren, segons aquesta interpretació, una fratricida guerra civil— com les perspectives de la història social i política, en què factors com la pressió diplomàtica, la coacció institucional i la violència en les seves formes més diverses constitueixen elements fonamentals per interpretar el passat. En aquest sentit, els precedents historiogràfics estan molt condicionats fins a l'època recent per la polèmica engendrada entre Ramón Menéndez Pidal i Ferran Soldevila, a mitjan dècada dels anys seixanta del segle passat, en què l'objectiu més important d'anàlisi era construir el gran relat de la unitat nacional espanyola, d'una banda, o l'explicació del declivi de Catalunya dins de la Corona d'Aragó, de l'altra, debats més o menys sobrevivents en què encara sura la càrrega emotiva del present més immediat.²

* Aquest treball és resultat dels projectes d'investigació «¿Crecimiento sin desarrollo? Distribución de la riqueza, movilidad social y acción política en la Europa mediterránea (siglos XIII-XV)», del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats del Govern d'Espanya, PGC2018-099275-B, i «Desigualdad económica y movilidad social en la Europa medieval (siglos XIII-XVI)», de la Generalitat Valenciana, prometeu 2019/072.

** **Adreça de contacte:** Departament d'Història Medieval. Facultat de Geografia i Història. Universitat de València. Av. Blasco Ibáñez 28, pis 7, 46010 València. E-mail: Rafael.Narbona@uv.es

En aquella discussió s'amagaven les possibilitats que podia haver ofert el futur, diferent o inevitable, per a Espanya o per a Catalunya. Perquè el Compromís o Sentència de Casp, fet públic el 28 de juny de 1412, ha estat considerat un primer pas en la unió dels regnes ibèrics a través dels enllaços matrimonials de les cases reials que haurien de conduir a una única monarquia, encara que no es tingués en compte que aquells vincles responien a interessos d'estat i dinàstics variables i que no trobaven inspiració en identitats i idiosincràcies col·lectives o particulars, circumstàncies que sí que permeten entendre una producció historiogràfica posterior carregada de retrets i de justificacions. En canvi, les interpretacions reivindicatives han atribuït a aquell episodi la primera de les causes de la decadència de Catalunya, quan aquestes van ser més internes que exteriors i més polítiques que econòmiques. D'altra banda, també han permès identificar Jaume d'Urgell amb Catalunya quan existien altres sensibilitats i interessos dins del Parlament català, però, sobretot, perquè el patriotisme i la nació medievals tenen poc a veure amb les nomenclatures i continguts d'aquestes nocions als segles contemporanis, malgrat constituir-ne l'origen.³

Tampoc cal obviar que en aquestes lectures es trasllueix un fons amb dues visions apològiques, ja que, si per a Menéndez Pidal el Compromís de Casp posava fi a un llarg duel entre bons i malvats, per a Soldevila ho era entre víctimes i opressors, liderats, segons el cas, bé per un infant de Castella considerat tresor de virtuts, bé per un comte d'Urgell de caràcter violent i mal aconsellat, bé per un maquiavèl·lic Ferran i un Jaume innocent i dissortat. De fet, aquesta literatura enfrontava fins i tot dos estereotips psicològics masculins: el d'un Jaume dubitatiu i mal assessorat, sempre sotmès a les pressions indefugibles d'una mare inflexible, Margarida de Montferrat, i el d'un Ferran heroi victoriós sobre musulmans i cavaller acreditat com a protector del nebot menor d'edat, futur Joan II de Castella.

D'una manera o d'una altra, la historiografia ha oposat els partidaris de Jaume d'Aragó, comte d'Urgell, i els de l'infant de Castella, Ferran de Trastàmara, els drets d'un i els defectes de l'altre, i viceversa, sobre la base de la tradició successòria de la Corona, tant com els seus mèrits, opcions i oportunitats practicades, i fins i tot ha valorat la possible estratègia i transcendència socioeconòmica, política i eclesiàstica d'aquella decisió que va introduir una nova dinastia en substitució de l'antic casal reial comtal d'Aragó-Barcelona.

De fet, escollir únicament una d'aquestes lectures o dels seus respectius brancons significa contemplar aquell esdeveniment des d'una perspectiva en bona part excloent de l'altra, perquè els historiadors, després d'un important contingent de congressos i publicacions, encara no es posen d'acord. Les interpretacions encara basculen entre l'origen i els precedents de la unitat dinàstica peninsular i les valoracions d'índole regional i cultural, sense que manquin les interpretacions jurídiques del procedi-

ment en aplicació del dret successori, on també s'oscil·la entre considerar l'asèpsia i l'equanimitat del procés o les anomalies, si no injustícies, a què van quedar sotmesos alguns dels aspirants a l'herència.

Aquells dos greus estudis acadèmics carregats d'anàlisis i de referències documentals vàlides, malgrat les interpretacions generals divergents, han derivat en dues línies de vegades concurrents. D'una banda, subratllant el procediment elaborat per esbrinar a qui pertanyia el tron, adquirint un to institucional que hauria de justificar la legitimitat i la legalitat del resultat, postura secundada mitjançant l'argumentació d'una actuació en consciència d'una reduïda comissió de savis jutges, que incloïa la participació benemèrita i moral de reconeguts personatges de l'època, com fra Vicent Ferrer.⁴

Mentre que, en evident contrast, s'ha valorat la força política que els estaments dels regnes adquiriren després d'un llarg període d'acumulació de prerrogatives, del qual va resultar la participació oberta en l'exercici d'unes facultats sobiranes que s'havia reservat fins llavors la monarquia. Aquest procés de creixement de les facultats polítiques dels estaments de les Corts (braços eclesiàstic, nobiliari i reial), atribuïnt-se la representació de la terra, havia anat en paral·lel a la debilitat demostrada per la reialesa en l'exercici del poder en les últimes dècades del segle XIV, associada a contínues dificultats financeres, a la raquíta capacitat fiscal règia, a la fràgil articulació del poder central i a les reiterades reticències i entrebancs dels defensors de la legislació foral, etc., mentre s'afermava l'autoritat dels regnes a través dels seus parlaments.⁵

Això no obstant, la vigorització del paper polític de les Corts des del regnat de Pere el Cerimoniós no estalvià que els diversos interessos que hi confluïen engendressin tensions dins i entre els estaments, així com equilibris en constant recomposició segons els diferents moments, que van afavorir la coincidència entre els braços presumptament antagònics dels diferents parlaments amb unes sinergies que superaren les fronteres dels regnes. En qualsevol cas, per una via o per una altra, o per totes dues alhora, l'anàlisi de la successió dels esdeveniments i de la prosopografia dels parlamentaris, actuants, personatges influents o jutges compromissaris, ha estat determinant per assumir que el resultat de Casp va estar pautat pels qui gaudien del principi d'autoritat, del poder institucional i eclesiàstic, així com per l'estructura de fidelitats vinculades al papa aragonès Benet XIII. En qualsevol cas, amb la conjunció entre el procediment jurídic emprat i amb l'assumpció de majors competències polítiques pels estaments, el model d'estat de la Corona d'Aragó afirmà un altre pas endavant, aprofundit en el pactisme com a fórmula de govern i en les creixents identitats dels regnes mitjançant un desenvolupament parlamentari pautat per la conjuntura i la violència deslliurada. En aquest sentit, cal valorar positivament les aportacions de diverses dècades d'investigacions, amb nova documentació exhumada dels arxius en relació amb les realitats coetànies dels regnes.⁶

UNA CORONA SENSE REI

La història del Compromís de Casp s'inicia amb la mort de Martí l'Humà el 31 de maig de 1410. Finalment, s'ha reconegut l'autenticat de les seues últimes voluntats després d'haver estat sotmeses a seriosos dubtes i a sospites de falsedat o de possibles tergiversacions.⁷ En realitat, va ser la mort de l'hereu directe al tron, Martí el Jove, el 25 de juliol de 1409 a Sardenya, un any abans de la mort del seu pare el rei Martí l'Humà, el veritable inici de l'Interregne, en ser aquest el moment en què es gestava el problema successori. Sota aquelles circumstàncies dramàtiques es va renovar una conflictivitat ja endèmica entre els grups rivals de l'aristocràcia i de les elits urbanes, fins a l'extrem d'adquirir de forma progressiva unes proporcions fins aleshores desconegudes, les quals crearen una greu ruptura dins de les societats dels regnes i van donar pas a la coagulació d'opcions excloents entre els partidaris dels aspirants a rebre l'herència.

La successió dinàstica no tenia regulació escrita a la Corona d'Aragó i tampoc no existia cap llei sàlica que excloués les dones, encara que el costum i els testaments reials havien establert una pauta preferent a favor de la línia masculina, descendent primer i col·lateral després, de vegades subjecta a vaivens segons les conjuntures. Paradoxalment, el mateix origen de la Corona d'Aragó va venir de la mà d'una dona, Peronella, hereva del regne, que es casà amb Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona, i engendrà la dinastia amb la seva descendència al segle XII, però en 1347 Jaume d'Urgell, germà de Pere el Cerimoniós, es va oposar que Constança, la primogènita reial, heretés la Corona i va desencadenar les guerres de la Unió a Aragó i a València.

De la mateixa manera, la posposició de Violant, primogènita de Joan I, en 1396, portà el tron a l'absent Martí l'Humà, germà del difunt, gràcies al protagonisme de la societat política barcelonina, capaç de desestimar llavors la intervenció del papa Benet XIII en la successió a la Corona.⁸ En canvi, els jutges reunits a la vila de Casp valoraren la prioritat successòria de l'infant Ferran mitjançant els drets rebuts de sa mare, Elionor, filla de Pere el Cerimoniós i germana dels dos reis anteriors, Joan I i Martí l'Humà. Amb aquests precedents es ratificava que, mancant la descendència masculina directa, es recorria a la transmissió col·lateral, però també que si aquesta no havia de produir-se entre germans, sinó entre parents més allunyats, acabaria creant un problema, tal com va passar a la mort de Martí l'Humà.⁹ L'absència d'un sobirà generava o augmentava la inestabilitat, que en aquest cas coincidí amb el principi d'un procediment de recerca mai assajat pels súbdits sobre els possibles drets al tron que argumentaven els diferents parents del rei difunt i que aviat va superar els pretextos jurídics per manifestar-se de manera violenta. De fet, el procediment considerat pacífic i parlamentari aniria canviant a mesura que avançava l'Interregne i va simultaniejar l'ús de la força per part dels principals candidats, guiats per les seves aspira-

cions personals i sostinguts pels interessats valedors de la seva causa.

Les darreres voluntats, l'agonia i la mort de Martí l'Humà, van quedar registrades al quadern de notes del protonotari reial Ramon Sescomes entre el 29 i el 31 de maig de 1410. La mitjanit del dia 30 el rei va rebre una ambaixada de les corts de Barcelona encapçalada per Ferrer de Gualbes per instar-lo a declarar successor, quan poc abans no havia volgut pronunciar-se a favor de Jaume d'Urgell. L'endemà, aquella comissió tornà a presentar-se al mateix lloc amb un idèntic propòsit davant d'un rei ja moribund, moment en què li arrancà amb les últimes paraules —però tres vegades consecutives i davant de testimonis— que la successió es faria en justícia a favor d'aquell a qui correspongués el tron. La decisió tingué una importància cabdal en el desencadenament d'un interregne de dos anys, entre finals de maig de 1410 i finals de juny de 1412, perquè si Martí pensava que la via de justícia afavoria el seu net Frederic, Jaume d'Urgell creia que a ell, i Violant de Bar al seu net, Lluís de Calàbria.¹⁰

Especulacions historiogràfiques sobre les facultats mentals alterades del rei, sobre la possible falsificació del document o sobre una premeditada conspiració per evitar la successió natural, etc., foren al·legades pels historiadors de temps successius en no presentar-se el document original, sinó una còpia. La raó de l'absència va ser la reclamació dels honoraris per part del protonotari que, a més, volia lliurar l'acta a un parlament general de la Corona per procurar la via de justícia, i no al particular català. L'hereu s'hauria de fer càrrec d'aquesta mena de despeses redirigint-les a la Tresoreria Reial, però en aquest cas la inexistència del document i d'hereu precís va venir associada al fet que el parlament català tampoc n'assumí el pagament. El juny de 1412, l'infant Ferran, ja rei de la Corona d'Aragó, evità la despesa, atès que ell accedí al tron per la sentència arbitral d'uns jutges reunits a Casp i no per un testament reial, de manera que el document original mai es va expedir i solament quedà registrat a la minuta del protonotari, així com a l'esborrany de l'acta, encara que sí es va deixar nota entre aquells apunts de què s'havia donat trasllat en còpia al parlament català. Una de les primeres notícies sobre la voluntat de convocar una assemblea general de la Corona data del 13 de juny de 1410, és a dir, tretze dies després de l'òbit. Per tal de nomenar els representants dels regnes es convocaren els diferents parlaments particulars, el primer dels quals fou el català, reunit ja el 23 de setembre d'aquell any.¹¹

En aquell quadern de Sescomes s'apleguen fins a vint-i-set documents de caire molt diferent, atorgats pel rei al llarg dels seus dos últims dies de vida, cosa que permet constatar una consciència plena. De fet, Martí va rebutjar la proposta de donar poder a les Corts de Catalunya per triar les persones que governessin el Principat, alhora que ratificava en els seus càrrecs els governadors presents de Mallorca i de Catalunya, així com altres oficials.¹² Després de l'òbit, la pionera iniciativa del governador Guerau Alemany de Cervelló convocant el parlament de Catalunya

seria imitada a Aragó i a València per tal de dur a terme la voluntat del difunt, és a dir, que els súbdits esbrinessin en justícia a qui pertanyia l'herència. Així, governadors i parlaments s'autocapacitaren per investigar i dictaminar sobre els drets reivindicats pels pretendents.¹³ Llavors s'iniciava un període turbulent en què es va combinar el recurs al parlamentarisme i a la violència.

Fins a un total de set aspirants reclamaren drets sobre el tron pel parentiu indirecte que els unia al monarca difunt: Jaume, comte d'Urgell, cunyat del rei, casat amb la seva germana Isabel, besnet d'Alfons IV el Benigne i descendent més proper per via masculina de la casa reial; Frederic, comte de Luna, net del rei, nascut de la relació il·legítima de Martí el Jove amb la siciliana Tàrsia Rizzari, que amb prou feines comptaria amb suports tret del primer moment; Lluís d'Anjou, duc expectant de Calàbria, fill de Violant d'Aragó —primogènita de Joan I— i de Lluís d'Anjou, duc de Provença i rei expectant de Sicília, Nàpols i Jerusalem per investidura pontifícia, que comptaria amb el patronatge de Carles VI de França; Alfons d'Aragó, anomenat el Vell, primer duc de Gandia, net de Jaume II, fins que després del seu òbit el 1412 rebé els drets el seu fill Alfons el Jove; Joan d'Aragó, comte de Prades, germà del primer duc de Gandia; i Ferran de Trastàmara, infant de Castella, fill d'Elionor d'Aragó i de Joan I de Castella, corregent d'aquell regne, que des de la seva posició hegemònica conduí les Corts castellanques a aprovar el desviament dels diners de la Guerra de Granada a la seva campanya per aconseguir la Corona aragonesa.¹⁴

Amb una certa rapidesa, aquesta extensa nòmina de candidats va quedar reduïda a dos de principals, l'infant de Castella i el comte d'Urgell. La societat política dels regnes no reconegué possibilitats de continuïtat als altres aspirants, ni a dos nens sense recursos financers ni suport militar amb les consegüents minories d'edat que se'n derivaven (Frederic i Lluís de Calàbria), ni a dos ancians subjectes al pronòstic d'una propera successió (Alfons el Vell i el seu germà Joan d'Aragó), i això quan Alfons el Jove va estar des del principi molt enfrontat al seu pare i, desheretat, mai rebé d'aquell els drets sobre la Corona. En realitat, els suports amb què comptaven els aspirants sustentaren la valoració dels possibles arguments dinàstics i, per tant, les realitats polítiques del moment, les classes dirigents dels regnes i el poder efectiu dels dos aspirants principals van ser molt diferents.

Ferran tenia una acreditada experiència militar, la fortuna de la seva dona Elionor d'Alburquerque i un exèrcit experimentat en la lluita contra els musulmans per la recentíssima conquesta d'Antequera; prompte va destacar tropes a les fronteres d'Aragó i de València i gaudia de les simpaties de Benet XIII i del seu ampli cercle eclesial en l'Església hispana. Per contra, Jaume d'Urgell no havia comptat amb el beneplàcit esperat, sinó de l'explícit rebuig del difunt rei en el moment d'expirar, però sí que carregava el llast de la perjudicial actuació del governador de Catalunya en promoure la via parlamentària i evitar la transmissió del poder al parent masculí més proper; a més a més,

l'exercici de la lloctinència reial, càrrec habitual entre els hereus del tron, li havia reportat l'animadversió oberta de la classe política aragonesa i de part de la catalana i, al mateix temps, el parlament català patia l'arrelada presència dels partidaris de la causa angevina per l'ascendència que encara mantenia Violant de Bar, última dona de Joan I. La candidatura d'Urgell només comptava amb força institucional i efectiva al Regne de València, gràcies a l'absoluta adhesió del governador Arnau Guillem de Bellera.

L'INTERREGNE I EL CISMA

Dos mesos després de la mort de Martí el Jove, el 17 de setembre de 1409, es va concertar el matrimoni de Martí l'Humà amb Margarida de Prades per tal de procrear un nou hereu de la Corona. Davant l'infructuós resultat, Benet XIII, el rei Martí i els seus consellers més pròxims valoraren la possibilitat de preveure la legitimació de Frederic, comptant amb el possible suport institucional i eclesiàstic dels seus regnes, un projecte que va generar la inquietud de Violant de Bar, àvia de Lluís de Calàbria; de Jaume d'Urgell, presumpte successor natural, i dels seus respectius valedors, però que va quedar desbaratat amb la mort del rei.¹⁵ Fins aleshores, els aragonesos tenien com a candidat preferent Lluís de Calàbria a través de García Fernández de Heredia, arquebisbe de Saragossa, mentre que els valencians secundaven la causa de Jaume d'Urgell amb la mediació del governador, de manera que les peticions de Martí per reunir un consell de juristes a la cort i aclarir la successió, si no legitimar el bastard Frederic, mai no es materialitzaren.

L'assassinat de l'arquebisbe de Saragossa l'1 de juny de 1411, just un any després de la mort del rei Martí l'Humà, acabaria desmantellant la causa angevina, sobretot quan el governador i el justícia d'Aragó reclamaren l'auxili de l'exèrcit castellà per perseguir un grapat de criminals. Prompte l'ajut militar es convertí en una invasió consentida i donà força a la candidatura de Ferran d'Antequera, alhora que el parlament català es dividia en tres opcions —urgellistes, angevins i trastamaristes— en què les simpaties respecte al comte d'Urgell decreixeren conforme avançà l'Interregne.

El full de ruta que havia de seguir la solució jurídica de l'Interregne es va iniciar amb la via parlamentària inspirada i pautaada pel papa Benet XIII, que un cop assassinat l'arquebisbe es decantà a favor de la candidatura de l'infant Ferran i afavorí la transformació de la via de justícia encomanada als súbdits pel difunt Martí l'Humà. De fet, s'ha assenyalat que sense el Cisma de l'Església o sense una derrota militar contundent la solució al problema successori de la Corona hauria segut un altre.¹⁶ A través de la indirecta intervenció pontifícia i prenent com a base els esdeveniments, l'inicial parlament general dels regnes de la Corona previst per investigar a qui corresponia la successió va donar pas a la reunió dels parlaments particulars dels diferents regnes, convenientment reunits a

llocs propers de la residència papal a Peníscola (Tortosa a Catalunya, Alcanyís-Mequinensa a Aragó i Vinaròs-Traiguera a València). Finalment, els parlaments de Tortosa i d'Alcanyís van concertar i imposar la delegació absoluta de les seves autoatribuïdes competències polítiques respecte a la successió a una petita comissió d'àrbitres, tres per regne, que decidirien a qui corresponia el tron, segons veurem més avall.

Benet XIII es traslladà a Peníscola l'1 de juliol de 1411, un mes després de la mort de l'arquebisbe, i llavors promogué tota una logística defensiva per a la seva residència, mesures imitades aquell mateix estiu per la ciutat de València per fer front a un perill imminent i descomunal.¹⁷ Artilleria, guàrdies, intendència, ampliació de la cisterna, reparació de murs i torres, construcció d'una drassana, d'un molí i d'una estacada al costat de la mar, així com de l'escala secreta per baixar del castell a l'ancoratge de la galera *Santa Ventura*, etc., semblaven preparar la vila de Peníscola i amb idèntica activitat la ciutat de València per resistir una campanya militar en tota regla. La perillositat de la situació, el temor que li havia inspirat l'assassinat de l'arquebisbe i el record no gaire llunyà del setge que havia patit Benet XIII al palau pontifici d'Avinyó entre 1398 i 1403 li aconsellaven que les obres no fossin exclusivament domèstiques i decoratives, sinó que garantiren la seguretat, atès que aquella conflagració superava de molt el tradicional marc de les clàssiques guerres privades dels bàndols.

En realitat, el procediment restrictiu reproduïa l'estratègia emprada pel papa Luna per posar fi al Cisma de l'Església, perquè del concili general que hauria de deliberar sobre els drets dels tres papes en què s'havia dividit la cristiandat occidental per declarar el legítim es passaria a l'organització de concilis propis de les tres obediències pontifícies (Perpinyà, Roma i Pisa) i a l'intent infructuós que aquests designessin una petita comissió d'experts. Així, les tres vies proposades per la Universitat de París —cessió, concili i compromís— per concloure el Cisma acabaren descartades per Benet XIII davant el seu interès d'aconseguir una adaptació processal que el col·loqués en la millor situació possible per ser reconegut papa únic i legítim. Anys després, malgrat aquell sonor fracàs dins de l'Església, aquella estratègia sí que tingué èxit per aconseguir la successió de la Corona en el candidat oportú.¹⁸

Però aquesta via pacífica de solució comptava amb un rerefons molt més fosc. L'arelada connivència entre Benet XIII i Ferran de Trastàmara havia estat concertada sens dubte des del juny de 1411, només un mes després que l'infant fes saber del seu interès per l'herència, a través de cartes i de legacions en què es preveia seleccionar —entre els dos— bisbes lleials que haurien de participar al parlament general de la Corona.¹⁹ Fra Vicent Ferrer havia predicat davant la cort castellana a Ayllón a finals d'aquell any, on romandria fins a inicis del següent i on es va entrevistar amb l'infant Ferran, quan ell era un fidel assessor i legat del papa. El 23 de gener de 1412, Benet XIII va enviar correus per aconsellar els parlamentaris catalans i arago-

nesos sobre com procedir en la investigació de l'hereu, incloent consideracions i admonicions per evitar la divisió de la Corona i la violència, i per promoure el necessari diàleg per una via parlamentària restrictiva, és a dir, mitjançant la selecció d'un nombre reduït de persones delegades pels parlaments, assenyalant fins i tot el perfil dels qui havien de participar en un procés que volia accelerar.

És a dir, Benet XIII va inspirar la concertació d'un protocol comú entre catalans i aragonesos, la denominada concòrdia d'Alcanyís, subscripta el 15 de febrer de 1412, on s'obviava la participació dels mallorquins en qualsevol solució, i la dels valencians fins que es conciliessin les irreductibles disputes entre els llinatges Centelles i Vilaragut, els quals —en cas d'aconseguir l'impossible— haurien d'acceptar les bases de la concòrdia.²⁰ El predomini urgellista a València i les fundades sospites d'idèntica filiació entre els mallorquins no es poden considerar casuals. Tampoc no es pot menysprear el paper exercit per fra Vicent Ferrer, l'ascendència moral i la fama de santedat del qual eren reconegudes en tots els regnes, fins a l'extrem que Jaume d'Urgell acceptà a última hora la seva candidatura com a compromissari, quan els seus sermons resultarien determinants abans i després de la sentència de Casp.

El 17 d'abril de 1412, durant l'obertura de les sessions, va predicar un sermó amb el títol «Hi haurà un sol Ramat, un sol pastor»; el frare va ser el primer a votar saltant-se la protocol·lària jerarquia eclesiàstica davant d'un arquebisbe i d'un bisbe, i possiblement condicionà el vot de la resta de compromissaris. Finalment, fou l'encarregat de llegir l'acta que proclamava el nou rei el 28 de juny de 1412, però més tard inicià una campanya de predicacions per les terres de València, Catalunya i Mallorca per argumentar el perquè de la designació i la valoració dels mèrits del nou rei amb el propòsit d'apaciar els descontents.²¹

A banda d'aquestes anomalies, no es pot obviar la selecció dels nou compromissaris, cinc dels quals eren eclesiàstics dels territoris sotmesos a l'obediència del papa Luna, mentre que els laics eren juristes que també havien mantingut forts vincles de servei respecte a ell, condicionant la presumpta imparcialitat. La proposta dels nou àrbitres va ser feta pel governador i el justícia d'Aragó, els dos càrrecs molt propers al papa i units en causa comuna contra Urgell des que, en maig de 1410, abans de la mort del rei, li impediren prendre possessió de la lloctinència general de la Corona a Saragossa. Els delegats del parlament català, on també predominaven els homes d'Església i els addictes a la causa pontificia, acabaren acceptant la proposta de tres delegats per regne com a jutges inapel·lables de la investigació de la justícia, inclosa la relació nominal i quasi tancada dels jutges.

Per Aragó, foren designats Domingo Ram, bisbe d'Osca, cubiculari i agent de Benet XIII; Francesc d'Aranda, antic cortesà de Pere el Cerimoniós, de Joan I i de Martí l'Humà, home de plena confiança del papa, donat a la cartoixa de Portaceli, i Berenguer Bardaixí, jurista a sou de Ferran d'Antequera i íntim del governador d'Aragó. Per Catalunya: Bernat de Gualbes, jurista i legat de Benet XIII

als concilis de Pisa i Basilea; Guillem Vallseca, jurista, i Pere Sagarriga, arquebisbe de Tarragona nomenat pel papa. I per València, fra Vicent Ferrer, legat papal; Bonifaci Ferrer, el seu germà, prior de la cartoixa de Valldecris, del cercle de Benet XIII, i Giner Rabassa, jurista declarat inhàbil per bogeria en arribar a Casp i que va ser substituït per Pere Bertran, un altre jurista, consultor de Benet XIII i defensor extrem de les seves propostes.²² Violant de Bar, mare de Violant d'Aragó i àvia de Lluís de Calàbria, principal ordidora de la seva candidatura, va denunciar en una carta que la investigació de la successió al tron no corresponia a l'Església i tampoc al papa, assenyalant que entre els compromissaris hi havia molts familiars i domèstics pontificis que actuarien a favor d'un competidor en perjudici de la resta, fent constar que la sentència de Casp estava en mans de Benet XIII.²³

La ressenya d'aquestes dades pot donar a entendre que existia un candidat preestablert i que la via parlamentària o de justícia, convenientment restringida, havia de tenir un desenllaç previsible atesa la manca de qualsevol imparcialitat en la designació dels jutges, que com a homes de partit actuarien majoritàriament a favor de l'infant Ferran tant per la influència pontificia com per l'antiurgesisme parlamentari aragonès i barceloní.

Cal assenyalar que per a Benet XIII no estava només en joc el tron de la Corona d'Aragó, sinó també els seus suports per solucionar el Cisma de l'Església, amb l'esperada i plena adhesió dels regnes peninsulars a la seva causa. Cal recordar que Castella havia privat de suport Benet XIII en 1398, a imitació de França, i que va restituir-lo en 1403. En paral·lel, Violant de Bar, la seva filla i el seu net, com a membres del casal d'Anjou, seguien la monarquia francesa i no oferien suport al papa de procedència avinyonesa. Tot i això, en els primers moments de l'Interregne, el papa Luna pogué valorar durant algun temps la possibilitat de donar suport als angevins en la competició pel tron, ja que li hauria pogut reportar l'adhesió de la Mediterrània occidental, amb la Corona d'Aragó, Sicília i Sardenya, més el comtat de Provença i Nàpols propulsant-lo fins a aconseguir la càtedra de Sant Pere a Roma.

Però l'antecedent de la retirada de l'obediència francesa amb el consegüent setge del palau papal d'Avinyó durant gairebé cinc anys i l'evident suport de la monarquia francesa al papa pisà des del 1409 el van fer desconfiar. La proposta llançada per Violant de Bar als compromissaris l'abril de 1412, amb la qual pretenia traslladar el nen Lluís de Calàbria per ser criat a la Corona d'Aragó sota la tutela pontificia, tal com va fer temps enrere, però dirigint-se al rei Martí l'Humà, no va ser escoltada malgrat el suport de l'ambaixada de Carles VI de França d'oferir tropes per expulsar les de l'infant Ferran.²⁴

LA VIOLÈNCIA DESFERMADA

La predisposada competència entre els aspirants es va asentar sobre la violència prèvia dels seus immediats parti-

daris, ben arrelada des de dècades anteriors en els diferents territoris de la Corona sobre la base d'enemistats entre famílies de la noblesa i dels més eminents ciutadans de cadascun dels regnes. Els grans llinatges aristocràtics i els cavallers no van trigar a involucrar com a valedores i partidàries les més significades famílies de prohoms que dominaven els governs municipals, aprofitant els conflictes particulars per a unir-los en clienteles i solidaritats fins a formar una complexa xarxa capaç d'articular faccions de grans proporcions amb implantació regional. Els drets de deseiximent, venjança i guerra privada entre el grup militar, emparats en la legislació foral, feren que la violència adquirís un nivell extraordinari quan les raons dinàstiques s'implicaren amb les tradicionals lligues de bàndols.²⁵

En Aragó

Els pregons municipals de Saragossa, avalats per García Fernández de Heredia, arquebisbe, capità i regidor diputat pel Consell de la Ciutat, juntament amb el governador del regne Gil Ruiz de Lihori, pretenien mantenir l'ordre públic el juliol de 1410 després de la mort de Martí l'Humà a fi de conservar el tron per a qui en justícia pertanyés. No només es va prohibir l'entrada de gent d'armes a la ciutat, sinó que es prevenia els habitants a prendre les armes i seguir els oficials quan fossin convocats a campana repicada. En realitat, l'ordenança no era nova, sinó que manifestava la continuació d'unes mesures d'anys enrere, derivades de les lluites de bàndols i de la proliferació de grups armats que practicaven el bandidatge a la rodalia de la ciutat. Ara bé, també havien estat adoptades amb el propòsit d'evitar l'adhesió dels veïnats a aquestes parcialitats, així com la seva implicació en les violentes baralles a què donaven lloc.²⁶

En aquelles dates, per tot el regne es manifestava una antiga rivalitat entre una noblesa enemistada, liderada per Pedro Ximénez de Urrea i Anton de Luna. Benet XIII medià per aconseguir la signatura de paus i treves durant la visita a Saragossa en desembre d'aquell any sense a penes èxit, perquè l'actuació institucional de les autoritats en aquestes lluites es demostrava parcialment a favor d'un dels grups contendents. Ja en 1397, el governador fou amonestat pel rei Martí en no haver expulsat Lope Ximénez de Urrea, fill, del castell de Montearagón, que havia ocupat perquè Juan Martínez de Murillo, vinculat al llinatge dels Luna, fou nomenat abat pel papa i, en conseqüència, va ser expulsat pels Urrea en una nova manifestació de l'endèmica guerra feudal. Fins aleshores, els intents de la monarquia no havien pogut posar fi a les velles enemistats entre Lunas i Urreas a les viles aragoneses; entre López de Lanuza Cerdán, d'una part, i els Ximénez d'Ambel, Sunyer i Martínez d'Alfocea, de l'altra, a Saragossa; entre Marcillas i Muñozes a Terol, o entre Sayas i Liñanes a Calataiud.²⁷ Els successius lloctinents o virreis enviats per Martí l'Humà entre 1402 i 1410 trobaren una forta resistència entre les elits polítiques aragoneses i, així, successivament, Alfons, comte de Dènia i duc de Gandia,

Arnau d'Erill i, més tard, Jaume d'Urgell toparen amb l'obert rebuig dels diputats del regne, del governador, de l'arquebisbe i del justícia d'Aragó, que els impediren desenvolupar la missió pacificadora i justiciera encomanada per la monarquia per la seva reticència foral a acceptar en l'exercici del càrrec qualsevol que no fos el primogenit reial.²⁸

La designació de Jaume d'Urgell el 1408 com a lloctinent reial comptava amb les simpaties d'Anton de Luna i dels seus familiars, els llinatges Alagó, Urries, Sesé i Pérez d'Ayerbe, entre d'altres, però va xocar amb aquells que s'atrinxeraven a les institucions i, d'una manera o d'una altra, es demostraven afins als Urrea, acèrrims enemics dels Luna. L'arquebisbe García Fernández de Heredia i el seu cunyat, el governador Gil Roís de Lihori, emparentat amb els Ximénez de Urrea, es van associar a Joan Ximénez Cerdán, justícia d'Aragó, i van formar una unitat d'actuació en la qual Berenguer de Bardaixí, jurista de Saragossa, exercia d'assessor legal contra els interessos dels Luna i dels Urgell. Tots junts impediren la presa de possessió com a lloctinent quan el comte d'Urgell entrà a Saragossa acompanyat d'Anton de Luna i dels seus partidaris.

La creació d'aquesta autoritat superior que havia de subordinar la resta dels oficials aragonesos generà una clara reacció inspirada en arguments forals que, no obstant això, trobava realitat en una greu enemistat contra els Luna i els seus valedors. El governador i els diputats dels quatre braços del regne presentaren plet davant el justícia d'Aragó pel nomenament, i aquest es va negar a prendre el preceptiu jurament, acte que hauria de facultar el principi de l'exercici del càrrec. Juan Fernández de Heredia, nebot de l'arquebisbe i fill del governador, entrà amb companyies armades a Saragossa, mentre que la ferma voluntat de prendre possessió de la lloctinència havia portat també Jaume a presentar-se envoltat de partidaris el 14 de maig de 1410. Advertits d'aquell propòsit, els acòlits del bisbe i dels seus aliats van fer repicar les campanes per cridar els veïns a les armes i van provocar una batalla campal a la plaça que va causar ferits i morts, amb la fugida del comte d'Urgell a La Almunia de Doña Godina per trobar-hi refugi, emparat allí per Pere Roís de Moros, castellà d'Amposta, de l'orde militar de Sant Joan de l'Hospital. Poc després morí el rei Martí i la violència cresqué de forma efervescent, perquè aquestes guerres privades de la noblesa per mantenir o aconseguir la influència política s'adaptaren a les reivindicacions dinàstiques dels pretendents al tron durant l'Interregne.²⁹

En Catalunya

En evident contrast, la ciutat de Barcelona sembla que vivia una època plàcida durant els darrers anys del regnat de Martí l'Humà, encara que des del 1398 es conservava memòria de les rivalitats entre els bàndols dels Marquet i dels Palou, ciutadans honrats amb destacada presència a la vida política a través del Consell, o també de les accions tumultuoses protagonitzades per l'alta noblesa, cas dels Cardona en 1396, fins que en 1406 el Consell ordenà als

grups rivals guerrear fora de la ciutat.³⁰ Aquesta desmobilització s'ha relacionat amb la desvinculació de la vida pública local per part dels pròcers més destacats, bé amb la inassistència a les reunions de l'assemblea ciutadana, bé amb les reticències a acceptar legacions o comissions al servei de la comunitat, potser perquè la contínua residència règia de la casa i cort a Barcelona desviava l'interès polític cap al centre superior de poder.³¹

Tot i això, les reunions de les Corts catalanes celebrades entre 1405 i 1410 a Perpinyà i Barcelona demostraren evidents tensions dins la classe política, tant pel deteriorament de les relacions entre la monarquia i els braços com pel xoc d'interessos entre els mateixos estaments a través de la formació d'opinions dins del grup nobiliari, derivades en part dels infructuosos intents de crear un quart braç o estament propi dels cavallers a les Corts. El desembre de 1408, un dels dos grups estava liderat per Jaume, comte d'Urgell, i un altre per Pere de Fenollet, vescomte d'Illa i Canet, en ambdós casos comptant amb l'adhesió de grans i petits llinatges, encara que sembla que no van arribar a engendrar-se violències obertes. La situació resultava paradoxal si comparem l'allargament d'unes Corts catalanes que no trobaven solucions enmig de la calma política barcelonina respecte a la breu duració de les Corts aragoneses de Maella, de 1404, enmig de les contínues violències, quan una de les raons per convocar les dues assemblees era la fractura social creada pels grups antagònics.³²

Les viles i ciutats catalanes sí que patiren l'acció dels bàndols per l'enfrontament entre jurisdiccions senyoriales i les viles amb la consegüent mobilització d'un sometent destructiu, que causà estralls a Vic, Manresa i Moià, i que va portar els comtes d'Urgell, de Pallars i de Cardona a sol·licitar al rei Martí la supressió cautelar de les milícies urbanes els anys 1397, 1399 i 1406. Fins i tot Lleida, Cervera i Manresa arribaren a coordinar les seves milícies en 1408 contra el comte de Cardona.³³ Incidents particulars i previs, realimentats contínuament per parents, amics i afins, mitjançant solidaritats transversals i verticals oposaren els Malla i els Mir a Vic, els Togores i els Recasens a Sabadell i els Sescomes i els Navés a Lleida, on les actuacions polítiques accentuaven el descrèdit de les institucions de govern en demostrar-se parcials en l'expulsió dels facciosos, en la resolució de plets i en l'aplicació de les ordenances per mantenir l'ordre públic.

El 7 de gener de 1402, el batlle i veguer reial de Vic, Robert de Malla, fou mort quan encapçalava un dels bàndols locals; a Lleida, el prestigiós ciutadà Bernat Gralla era assassinat aquell mateix any, i a Girona pugnaven els cavallers Pontons-Foixà i els ciutadans Avellaneda-Miquel el 1404. L'única via per restablir l'ordre quedava en mans de la monarquia, que va enviar lloctinents, virreis o capitans a Vic, Berga, Girona, Cervera, Tarragona, València, Saragossa, Tarassona, Terol i Albarrasí per restablir l'ordre entre 1400 i 1410. Els resultats foren mínims davant les habituals queixes de contrafurs, fet que donà peu, en el millor dels casos, a compromisos per signar paus i treves

entre els contendents fins que un nou incident reactivava la dinàmica.³⁴

En aquesta línia explicativa, però d'oposició parlamentària, s'ha argumentat que en els primers temps de l'Interregne la major part de la noblesa catalana, tant d'aristocràcia com de cavallers, era partidària de Jaume de Urgell. El comte només es va veure rebutjat per dues grans cases baronials, la comtal de Pallars i la vescomtal d'Illa i Canet, però també per alguns llinatges menors, com els Cervelló, Mur, Peguera, Erill, Cruïlles, Queralt i Orcau, ja que l'arrelada presència a la cort reial, a la dels infants o a la de les reines havia afavorit la formació de grups de pressió, simpaties i camarilles. En aquests primers moments, els antiurgellistes es van demostrar inicialment francòfils, és a dir, angevins i a favor de Lluís de Calàbria, liderats per Guerau Alemany de Cervelló, governador de Catalunya, almenys fins a la mort de l'arquebisbe de Saragossa.

En el bàndol contrari, Joan Ramon Folc, comte de Cardona, liderava els urgellistes catalans al parlament, secundat pel seu germà Pere de Cardona, bisbe de Lleida, quan la seva germana era la mare d'Anton de Luna, líder dels urgellistes aragonesos. També Guillem Ramon i Pere de Montcada militaven al mateix partit i la seva mare també era germana d'Anton de Luna, quan Roger de Montcada, governador de Mallorca, demostrava la seva simpatia cap a la mateixa causa.³⁵ Aquest caràcter transnacional de la militància també s'observava entre els seus opositors: Francesc de Vilanova era germà de Galceran, bisbe d'Urgell i enemic del comte, que va projectar aquesta filiació envers els seus parents Vilanova establerts al Regne de València. D'altre costat, Berenguer Arnau i Pere de Cervelló es van implicar amb el bàndol urgellista valencià combatent els Centelles. Però aquestes xarxes de parentesc no actuaren en tots els casos com a element incondicional d'aglutinació que determinés una postura política infrangible, perquè la noblesa, més que defensar una causa pròpiament dita, exercia una postura flexible d'oposició respecte als llinatges rivals.

En València

Les violències que van prologar l'Interregne a València assoliren un grau major a la capital del regne. En març de 1397, el jurat Berenguer Duran era mort en intentar aturar una brega de carrer. A la vespra del 22 de maig de 1398, prop de l'església del Temple, eixiren greument ferits Lluís Soler, d'una banda, i Pere Centelles, de l'altra, ambdós caps de les dues faccions en lluita. La mort els sobrevingué a tots dos, primer a Lluís i després a Pere, unes nefastes circumstàncies que encara calfaren més els ànims entre els enemics i afavoriren el desmesurat creixement d'unes lluites sagnants que inclogueren fins i tot la participació de nombrosos grups de menestrals.

Mentrestant, els personatges que exerciren els càrrecs de govern pel rei o per la ciutat foren acusats de parcialitat per les seues actuacions i, de fet, almenys la meitat dels assistents a les Corts de 1401-1407 estaven implicats en els bàndols. En aquesta assemblea, la problemàtica es re-

flectia associada o concomitant a les dificultats financeres de la Corona quan el donatiu es va destinar a recuperar el patrimoni reial venut anys enrere i quan les alienacions del patrimoni havien beneficiat els consellers del rei i els sequaços de la seva facció en els regnats precedents, d'un bàndol o d'un altre. En conseqüència, la recuperació patrimonial promoguda per Martí coincidí amb un període recrutat de bandositats.

Per exemple, la vila i el castell de Cullera havien passat a mans de Lluís Carbonell i de Pere Marrades, que els compraren a la ciutat de València el mes de maig de 1400 amb l'únic pretext de trobar un refugi que pogués salvar de possibles agressions el bàndol Vilaragut. Un evident acte de prevaricació d'un consell favorable a aquest partit, que segregava la vila del terme de València després de molts anys de pertinença, i que va trobar la resposta d'Eximén Pérez d'Arenós, antic senyor de Cullera i membre destacat del bàndol Centelles. D'altra banda, en juny de 1400 queia assassinat per la gent de Gilabert de Centelles Pere Solanes, alcaid i procurador de Xelva, senyoria presa per la força de les milícies urbanes al vescomte Pere Lladró de Vilanova. En agost de 1401, Martí de Roda, notari i conseller i racional de València, era mort per la gent dels Soler-Vilaragut, i en agost de 1403, Jaume Jofré, alcaid del castell de Xèrica i procurador de la ciutat a l'anomenada Partida Sobirana era abatut pels Vilaragut en represàlia per la mort de Jaume Soler. El 15 de gener de 1398, alguns cavallers, com mossèn Joan Gascó i mossèn Martí Eximénez d'Orís, havien denunciat davant la cort reial que les eleccions de justícies fetes per Nadal no foren netes, amb la finalitat de desqualificar el govern ciutadà. I com ja era habitual, el maig de 1401, els dos bàndols rivalitzaven per aconseguir que els seus seguidors sortissin elegits jurats, excloent els contraris en les nominacions parroquials de candidats.

L'extensió dels bàndols a Cullera i a Xàtiva acabà donant lloc el 1404 a un gran enfrontament, la batalla de Llombai, senyoriu dels Centelles, en què participaren nobles, cavallers, ciutadans i un gran nombre de menestrals armats, afiliats a cada un dels dos partits. El gener de 1406, el deteriorament de la situació era tal que els jurats demanaven a la reina la presència del monarca i el virrei va enrolar una tropa de mil homes. Amb aquesta força s'adoptaren algunes mesures contundents, que menyscabaren els furs i consegüentment es guanyaren l'oposició dels jurats i del consell. La parcialitat dels jurats amb els bàndols va obligar a suspendre'ls de l'ofici, expulsar-los de la Casa de la Ciutat, impedir-ne l'entrada i posar-la sota vigilància armada del virrei durant gairebé un mes. Finalment, el 5 de juny de 1406, el rei Martí intervingué el govern i nomenà els jurats amb el pretext de ser l'única via de pacificació ciutadana.

Però aquella novetat no va fer sinó augmentar la violència. La nit del 21 de març de 1407 fou assassinat Ramon Boil, el governador del regne. L'impacte social del crim i la repressió consegüent només van provocar un efecte efímer perquè el febrer de 1408 de nou els bàndols

estaven instal·lats dins dels murs de València, engendrant violències i estenent la guerra a les principals localitats del regne. La militarització de la població i la multiplicació de les guàrdies i rondes nocturnes no impediren la perseverança dels conflictes. La repressió dirigida per Alfons, comte de Dénia, governador i virrei, trobà l'oposició dels jurats municipals, que aconseguiren la seva substitució en novembre de 1409 per Arnau Guillem de Bellera, prompte reconegut com a portaestendard valencià dels urgellistes i proper als Vilaragut. La situació de desavantatge conduí d'immediat els Centelles a abandonar València i anar-se'n a Xàtiva, on promogueren una altra batalla amb l'ús d'artilleria que s'allargà cinc dies i arrasà la fira de la ciutat. El 22 de gener de 1410, durant l'absència del governador i virrei, el pelegrinatge anual al sepulcre del patró de València sant Vicent màrtir patia l'atac d'una tropa de cavalleria dels Centelles i el mes següent ells mateixos organitzaven violentes eixides nocturnes des del campanar de la seu. Aquestes circumstàncies donaren pas al veritable principi de l'Interregne.³⁶

UNA GUERRA PER LA SUCCESIÓ

Si Aragó apareixia dividit entre les sagnants parcialitats dels Luna i dels Urrea, València ho estava entre els Centelles i els Soler-Vilaragut, i a Mallorca els partidaris del Regiment de Franquesa i els de la Pragmàtica d'Anglesola rivalitzaven pel control de la ciutat amb una hisenda en bancarrota, mentre que Catalunya semblava presentar unes tensions menys violentes i més dialèctiques, amb uns trets parlamentaris més desenvolupats que, si no impedien les baralles, almenys sí que evitaren un enfrontament general entre partits.³⁷

La iniciativa de Guerau Alemany de Cervelló, governador de Catalunya, en iniciar d'immediat la senda de la justícia via parlamentària fou una estratègia per desqualificar l'arrogància de Jaume d'Urgell com a hereu natural, i amb un efecte indirecte paralitzà l'alta noblesa catalana, que majoritàriament li donava suport en aquell primer moment.³⁸ La convocatòria del parlament a Barcelona l'agost de 1410 va ser ben acollida per les viles reials i fins i tot els procuradors de Jaume d'Urgell acceptaren aquell procediment el mes d'octubre, un fet que va portar el governador a exigir-li com a aspirant a la Corona que renunciés a l'exercici de la lloctinència general, càrrec que havia assumit en agost de 1409. A canvi, el comte li demanà en reciprocitat la renúncia a la governació catalana, però aquell s'hi negà amb l'argument que havia sigut confirmat a l'última hora de vida del rei Martí. El camí de justícia adquirí una certa precisió quan l'arquebisbe de Saragossa convidà els regnes d'Aragó i València a participar en la via parlamentària iniciada a Catalunya.³⁹ Això no obstant, la pretensió de crear el quart braç dels cavallers en el parlament català i l'enfrontament entre el bisbe urgellista de Vic i l'angeví comte de Pallars, inclosa la participació de tropes franceses, reviscolà el desig del comte

d'Urgell de recuperar la funció governativa i, en conseqüència, desaccelerà la via parlamentària.

L'efímera treva aconseguida en terres aragoneses per la intervenció de Benet XIII permeté al governador convocar el parlament de Calataiud, secundat per l'arquebisbe i el justícia d'Aragó, però xocà amb les reactivades lluites entre Fernán López de Luna i Juan Fernández de Heredia; entre Pedro Galcerán de Castro i Lope Gurrea, i entre Pedro Ximénez de Urrea i Anton de Luna. L'arquebisbe assumí la copresidència del parlament aragonès malgrat ser defensor de l'herència de Lluís de Calàbria, coincidint amb el governador i el justícia en l'animadversió i enemistat respecte al comte d'Urgell després de l'infructuós intent d'aquell de jurar els furs aragonesos. Amb aquestes gestions s'iniciaren els preparatius per convocar un parlament general de la Corona d'Aragó, que fracassà d'immediat amb l'assassinat de l'arquebisbe, un detonant que feu esclatar una guerra civil entre dos bàndols irreconciliables.

L'arquebisbe havia suspès el parlament aragonès davant la reticència de Juan de Valtierra, bisbe de Tarassona, a acceptar-lo en qualitat de president del previst parlament general de la Corona on aquell pretenia reunir-lo. El contrast d'interessos i la impossible concòrdia entre els bàndols reunits a Calataiud obligà els dos prelats a abandonar la reunió, i malgrat la pau i treva dictada en la convocatòria del parlament, l'1 de juny de 1411, l'arquebisbe fou mort en La Almunia de Doña Godina junt a Tomás i Alfonso Liñán pels valedors d'Anton de Luna, mentre fou pres Jaime Cerdán, fill del justícia d'Aragó. L'atemptat pretenia eliminar el promotor d'un dels dos principals competidors pel tron fins a aquell moment, ja que deixava Jaume d'Urgell en una situació hegemònica, però el projecte fracassà des del principi perquè permeté a l'infant Ferran passar d'ésser un aspirant secundari a un de prioritari, avalat amb el carisma de justicier que adoptà en la persecució dels malfactors.

La por de l'arribada de forces gascones i del marquesat de Montferrat per reforçar la posició del comte d'Urgell obligà els parents del difunt a demanar l'auxili de l'infant Ferran. El seu germà Blasco Fernández de Heredia, marit de Violant Boil, de València; Gil Ruiz de Lihori, governador d'Aragó, casat amb Teresa Fernández de Heredia, cosina de l'arquebisbe; Juan Fernández de Heredia, nebot matern del difunt; Pedro de Urrea i Berenguer Bardaixí, sogre de l'anterior, convocaren la solidaritat familiar per exercir el dret de venjança, es reforçaren amb el nou valedor del llinatge, l'infant Ferran, i prengueren pres el bisbe de Tarassona.⁴⁰

L'arribada de les tropes castellanes afavorí que Blasco Fernández de Heredia, el governador i el justícia es feren forts d'immediat en Saragossa i Calataiud, d'on eixiren en desbandada els urgellistes, i iniciaren una forta pressió sobre Terol, Fraga, Albarrasí i Vilel per desfer el grup, fent costat als Urrea per combatre els Luna i els seus aliats en Belchite, Jaca, Almudévar i Osca al final de l'any 1411. També prengueren el castell d'Eixea i a Juan Ruiz de Mo-

ros, castellà d'Amposta. A l'inici de 1412, les tropes gascones i angleses del comte derrotaren en Eixea la milícia de Saragossa, encapçalada pel governador, on prengueren Pedro López de Gurrea.

L'assassinat de l'arquebisbe desacredità la causa de Jaume d'Urgell davant del parlament català perquè també estigué acompanyada en setembre de l'excomunió d'Anton de Luna i dels seus sequaços, feta en agost de 1411 per Juan Ximénez Huguet, vicari general de la diòcesi, amb el propòsit de minorar la candidatura del comte i excloure-la del nou parlament aragonès convocat en Alcanyís. Davant aquella assemblea, Anton de Luna justificà la mort de l'arquebisbe al·legant defensa pròpia, al mateix temps que acusava el difunt de faccions i deslleial, i en cap moment els aguerrits Heredia el contradigueren en públic.⁴¹ En conclusió, l'eliminació del líder de la causa angevina no provocà un pronunciament general en favor del candidat supervivent i el procés parlamentari continuà, però per una altra via. De fet, la intenció inicial de reunir un parlament general de la Corona donà pas a la convocatòria de parlaments particulars dels regnes, mentre s'accentuà la via militar dels dos bàndols, amb l'auxili castellà i la contractació de tropes gascones entre les companyies mercenàries que poblaven els dominis continentals dels anglesos, llavors aturades per les treves en la Guerra dels Cent Anys.

LA RECTIFICACIÓ DE LA VIA PARLAMENTÀRIA

Primer la resistència de l'alta noblesa aragonesa a la via parlamentària instada pels oficials del regne i després l'exclusió dels excomunicats del parlament d'Alcanyís dugueren els urgellistes a intentar constituir una assemblea pròpia en Mequinensa, vila de Guillem de Montcada, nebot d'Anton de Luna, on es coordinà gran part de l'aristocràcia aragonesa i de les seves companyes, mentre que a Alcanyís predominaven els cavallers, juristes, ciutadans i eclesiàstics que dominaven les institucions amb la benedicció pontifícia.⁴² Per tal d'impedir la reunió d'Alcanyís, els urgellistes entrebancaren els camins d'accés i Anton de Luna ocupà els castells de Saidí, senyoriu de Berenguer de Bardaixí, i d'Aitona, proper a Lleida, l'octubre de 1411.

El governador de València, Arnau Guillem de Bellera, defenia la causa de Jaume d'Urgell des del seu càrrec amb el domini de la capital, darrere la persecució i expulsió dels Centelles. És a dir, l'incomplet parlament valencià convocat en setembre de 1411 portà els enemics del governador a crear una assemblea alternativa a Paterna. Finalment, els dos grups rivals constituïren dos parlaments excloents: l'urgellista, dominat per Bellera, els Vilaragut i la ciutat de València, radicat en Vinaròs, i la reunió dels Centelles amb les viles rebels a l'autoritat del governador Bellera, molt prompte manifestats tots en favor de l'infant Ferran.

La irreconciliable enemistat i la dualitat parlamentària donaren pas a una guerra oberta al nord del Regne de Va-

lència des del moment en què el governador intentà imposar la seva autoritat sobre les viles, i de fet trobà fortes resistències a Morvedre, Xàtiva, Vilafamés, Castelló i la Vall d'Uixó. Bartomeu Miralles, lloctinent del governador en la Plana de Castelló, encapçalà la rebel·lió contra Bellera i la repressió no es feu esperar perquè quan el governador entrà en Castelló executà Bernat Hostalers, batlle de la vila. Els Centelles prengueren Vilafamés, però en foren expulsats amb l'artilleria de Bellera, que executà els revoltats en gener de 1411.⁴³ Això no obstant, Morella resistí perquè l'alcaid del castell, Joan Ram, demanà auxili als seus parents aragonesos, enemics declarats de Jaume d'Urgell: Domingo Ram, bisbe d'Osca, i els seus germans, entre els quals era Isabel, dona de Berenguer Bardaixí, reforçaren Morella amb les tropes castellanques i deslliuraren una ofensiva contra les aldees en la comarca dels Ports i en la Plana de Castelló, allí on es respectava l'autoritat del governador Bellera. Els voltants de Forcall, Almassora i Nules foren depredats i sotmesos a setge per un contendent o per l'altre. L'arribada de noves tropes castellanques l'agost de 1411 reforçà la posició dels Centelles, mentre que les que vingueren de Múrcia i de Requena permeteren als trastamaristes valencians revoltar-se en Alzira, i amb una demostració efervescent d'hegemonia acabaren per atemorir la ciutat de València, que inicià els preparatius defensius per si era sotmesa a un setge.⁴⁴

Llavors, davant el clima general de violència que impedí la reunió d'un parlament general dels regnes, s'optà per reunir parlaments particulars en llocs propers. Malgrat els diferents interessos que albergava, el parlament català va ser l'únic que es mantingué actiu després de la dissolució de l'aragonès de Calataiud i la impossible constitució d'un parlament valencià únic. Però les tensions es mantingueren vives en Catalunya, amb l'assassinat de Samsó Navés, caporal urgellista de Lleida, pel trastamarista Ramon Sescomes l'estiu de 1411. En Cervera, el batlle i el veguer mantenien el seu enfrontament, mentre que en Girona els bàndols entre Ramon Sampsó i Dalmau Raset oposaven el bisbe i els paers de la ciutat. Al mateix temps, Fraga i Barbastre expressaven el temor a l'arribada de tropes gascones al servei del comte d'Urgell des de l'altre costat dels Pirineus. La depredació de Llimiana, d'Andorra i de la Vall d'Aran obligà les tropes castellanques a prendre posicions a la frontera des d'Osca alhora que els diputats catalans enrolaven un exèrcit per pacificar les viles i evitar l'acció justiciera que en Catalunya pretenien iniciar les tropes de l'infant Ferran. La presa del castell de Rosanes per Arnau Santacoloma amb el suport del vescomte de Castellbò i la del castell de Saavedra per Joan de Vilamarí obligaren el governador de Catalunya a participar en les operacions militars.⁴⁵

Des de la tardor de 1411, els contactes entre els parlaments de Mequinensa i Alcanyís, i de Vinaròs i Traiguera, sempre per separat i respecte al de Tortosa, intentaven aconseguir el reconeixement oficial per participar en el procés institucional de la successió enmig d'una situació de guerra.⁴⁶ El suport dels oficials antiurgellistes d'Aragó

el feu possible en el cas d'Alcanyís malgrat l'exclusió dels Luna i dels seus valedors, mentre que l'autoritat del governador de València sobre el parlament urgellista de Vinaròs va ser desdenyada amb el pretext que excloïa els Centelles.⁴⁷ La balança continuà favorable a l'infant Ferran amb les seues intervencions militars per Aragó i València, amb el benplàcit del papa Luna, el domini quasi integral d'Aragó, d'almenys la meitat dels valencians i d'un grup indeterminat en el parlament català. Al contrari, el comte d'Urgell comptà amb la força del governador de València i de la capital del regne, amb els partidaris d'Anton de Luna en Aragó replegats sobre els seus dominis septentrionals, amb una part indeterminada, retràctil i inactiva de la noblesa catalana i amb les tropes que pogué contractar amb el propi patrimoni familiar.

La comissió delegada pel parlament d'Alcanyís rebé, a la fi del mes de setembre de 1411, els missatgers remesos pel parlament de Tortosa, on acordaren la substitució del parlament general de la Corona per la reunió d'una comissió de delegats amb el pretext d'evitar els perillous camins, comissió que hauria de gaudir de poders absoluts sobre la investigació de la successió.⁴⁸ La restringida reunió d'aquests delegats parlamentaris, segons la inspiració del projecte pontifici, constituí el pitjor pronòstic per al comte d'Urgell, que va intentar recuperar posicions augmentant la seva força militar amb reduïts grups de gent d'armes contractats a Gascunya, a Gènova i al marquesat de Montferrat per fer front a l'exèrcit castellà.

També va contactar amb Enric IV d'Anglaterra per demanar ajut i fins i tot va iniciar una estratègia amb Yusuf de Granada per obrir un nou front meridional a l'infant de Castella gràcies a la intermediació de Roger de Montcada, governador de Mallorca, i així descarregar les forces destinades a la Corona d'Aragó. Les lletres secretes interceptades per Diego Gómez de Fuensalida, abat de Valladolid, foren presentades davant el parlament d'Alcanyís i accentuaren el descrèdit de la causa del comte d'Urgell també a Tortosa. Contràriament, no tingué a penes efecte que el mateix abat fos denunciat davant el parlament de Tortosa en intentar comprar en prebendes i diners per a la causa de l'infant de Castella l'urgellista García López de Sesé i els seus parents.⁴⁹

La tensió entre els parlaments davant una possible paralització del procés de convergència dels interessos catalanoaragonesos feu que Berenguer Bardaixí, home fort de l'infant Ferran a Saragossa i que portava el pes de les negociacions, expressés en públic que si els parlaments no obraven junts en la solució de la successió, Aragó actuaria en solitari usant la seva primacia, qualitat derivada de la condició de cap dels regnes i terres de la Corona, encara que —això sí— comptant amb el suport militar castellà. A fi d'aconseguir l'avinença, el parlament de Tortosa designà una comissió amb vint-i-quatre delegats en representació de totes les postures que havia incloses —angevins, urgellistes i trastamaristes— per constituir una legació de sis ambaixadors davant del parlament aragonès d'Alcanyís. De nou Bardaixí els va comunicar el propòsit d'ac-

tuar sense dilacions per concertar un reduït grup de savis i confiar-los el coneixement de la successió amb l'estudi i l'aclariment de les reivindicacions dels aspirants.

Va ser llavors, el gener de 1412, que Benet XIII dirigí cartes als parlaments d'Alcanyís i de Tortosa perquè es concordessin en la designació de certs homes que amb l'ajuda divina trobarien a qui corresponia l'herència. El resultat fou l'elaboració de la Concòrdia d'Alcanyís, signada el 15 de febrer de 1412 i articulada minuciosament en vint-i-vuit punts, però només subscripta pels delegats de Tortosa i d'Alcanyís. En essència, la concòrdia havia decidit la substitució del parlament general per nou jutges designats pels parlaments particulars, el quals, reunits a Casp, procedirien dels tres regnes i amb un termini preestablert rebrien, analitzarien i sentenciarien de forma inapel·lable a qui corresponia la successió, segons un protocol que exigia almenys sis vots favorables amb, com a mínim, un de cada regne.⁵⁰

LA GRAN DERROTA

La subscripció de l'acord vaticinava la pràctica exclusió dels valedors de Jaume d'Urgell i aquest va redoblar el reforç militar allí on perillava la seva situació hegemònica, en el més dur front de guerra, és a dir, en el Regne de València, perquè els urgellistes aragonesos havien quedat araconats als seus dominis pirinencs per les forces castellanes, mentre que a Catalunya ningú no es mobilitzava a favor seu. Així, va enviar una força de gascons des de l'altre costat dels Pirineus sota el comandament de Ramon de Perellós per fer front als irreductibles Centelles. El resultat va ser la batalla de Morvedre del 27 de febrer de 1412. El governador no va esperar el reforç i s'hi va dirigir des de València amb la milícia de la capital, i va ser interceptat a Morvedre per les forces castellanes comandades per Diego Gómez de Sandoval, *adelantado mayor* de Castella, unides a les de Bernat de Centelles i a les dels aragonesos capitanejats per Juan Fernández de Heredia, que van derrotar l'exèrcit de Bellera i causar la mort del governador. L'impacte de la catàstrofe fou terrible a València segons el testimoni coetani del notari Andreu Polgar, que anotà en les guardes del seu protocol la mort de dos mil homes.⁵¹

La derrota es produïa quan el domini trastamarista en Aragó era total i quan s'havia demostrat diverses vegades la inoperància catalana en favor del comte d'Urgell, de manera que, afonada la causa urgellista al regne de València, allà on més suports gaudia el comte d'Urgell, va donar la plena representativitat del parlament de Traiguera en perjudici de Vinaròs. Ni Aragó ni Catalunya van objectar res a aquesta derivació militar de la via de justícia i assumiren la formació d'un parlament valencià únic a Morella des d'una València dominada pels Centelles, on molt pocs noms dels participants en el parlament urgellista de Vinaròs van ser inclosos.⁵² Un mes després de la derrota, fins i tot la reticent i urgellista ciutat d'Osca envià per primera

volta delegats al parlament d'Alcanyís, i en Casp s'acceptaren els tres valencians que corresponien al regne en compliment de la Concòrdia d'Alcanyís. Independentment del resultat de la batalla, l'adquirida fluïdesa del procediment jurídic iniciat per catalans i aragonesos exigia una coincidència interessada respecte a algun candidat.⁵³

Un dia abans de la batalla de Morvedre, el parlament d'Alcanyís havia delegat sobre el governador i el justícia el poder conjunt necessari per a nomenar els nou jutges que actuarien a Casp, els quals a l'uníson confeccionaren la relació personalitzada de noms que havien de representar els tres regnes, amb una altra allegació annexa que afegia l'amenaça que, si no eren admesos, Aragó actuaria en solitari. La proposta dels nou noms va ser presentada i discutida pels delegats del parlament català, incloent-hi contrapropostes i modificacions de cadascun dels braços, atesa la divisió d'interessos que jugaven al seu interior respecte als aspirants al tron, però va ser resolta mitjançant una majoria favorable a la proposta feta per Francesc Climent Sopera, bisbe de Barcelona, en la qual s'acceptava la nòmina aragonesa amb l'única variació d'incloure fra Vicent Ferrer i excloure Arnau de Conques de la terna valenciana.⁵⁴ El 13 de març de 1412 es va remetre la llista definitiva dels jutges per aconseguir l'aprovació dels respectius parlaments i s'iniciaren els preparatius a Casp.

Dos dies després, Violant d'Aragó recusava davant el parlament de Tortosa la parcialitat del bisbe d'Osca, de Bonifaci Ferrer, de Francesc d'Aranda i de Berenguer Bardaixí, alegant arguments mai desmentits, i a més enviava correus per intentar rebel·lar les ciutats i viles del Rosselló, de Catalunya i de València, sense que trobessin ressonància.⁵⁵ Fins i tot va instar Boucicaut, mariscal de França, perquè, amb tropes franceses dels ducs de la Guiana i de Borgonya, pressionessin per anul·lar el nomenament dels jutges. Boucicaut va escriure al comte d'Illa, al governador del Rosselló i als cònsols de Perpinyà en nom de Violant de Bar i de Violant d'Aragó, defensores de la candidatura del seu net i fill, perquè prepararessin queviures i allotjament per a unes forces que mai no arribarien. L'abril de 1412, desesperançades amb el nul èxit de l'estratègia militar, oferien posar Lluís de Calàbria sota la protecció de Benet XIII si era designat hereu, tal com havien fet en 1409 respecte al rei Martí l'Humà.⁵⁶ Violant de Bar i el rei de França, en nom de Lluís de Calàbria, qüestionaren el procediment d'investigació mitjançant els seus procuradors, igual que havien fet abans davant el parlament de Tortosa, alegant que el lloc triat no era segur, que el temps assignat era massa breu i que quatre jutges eren parcials i favorables a un candidat, però la recusació fou de nou rebutjada.

Per la seva banda, Jaume d'Urgell intentava rebatre el que s'havia acordat a Alcanyís per no atendre els delegats i partidaris reunits a Mequinensa, alhora que els Vilaragut intentaven reconstituir un parlament urgellista a Alzira, però les dues opcions, sense ser escoltades, acabaren per dissoldre's. Malgrat el fracàs, no deixaren de costat la via

militar, perquè el 24 d'abril de 1412 les tropes urgellistes van vèncer els Centelles en una batalla que va deixar un rastre de cinc-cents morts a les proximitats d'Onda, fet que va ocasionar la petició de més tropes castellanes. I Anton de Luna seguia promovent disturbis a Aragó per tal d'impedir la consecució del protocol concertat a Alcanyís. Fins i tot va amenaçar d'atacar Casp, un anhel inabastable si es té en compte que aquella vila estava envoltada de tropes castellanes pel nord i pel sud després de la batalla de Morvedre, i protegida en l'interior per una nodrida guàrdia d'aragonesos i catalans, forces encapçalades pels respectius alcaïds del castell i els capitans de la vila on més tard, a la doble guaita, s'afegiria el 14 de març la dels valencians. L'orde militar de Sant Joan de Jerusalem era senyora del castell i de la vila de Casp, però amb la mediació de Benet XIII la jurisdicció havia passat al bisbe d'Osca i aquest l'havia transmesa als nou compromissaris, de manera que vila, castell i guaites quedaren sotmesos a l'autoritat d'aquests jutges.

EPÍLEG: EL CONCLAVE DE CASP

El 29 de març de 1412, la major part dels compromissaris eren presents a Casp malgrat que els camins estaven interceptats per tropes castellanes i per les partides urgellistes sobrevivents. Davant dels perills, Alfons de Gandia el Jove es va veure obligat a arribar a Tortosa amb vaixell i d'allà anar a Casp via terrestre per tal de presentar la seva candidatura al tron en l'últim moment. No sense problemes, el 22 d'abril va arribar el darrer dels jutges seleccionats i, després dels actes preceptius de jurament, de recepció de documentació i de la celebració de misses en les quals s'encomanaren a l'Esperit Sant per rebre la inspiració divina, els compromissaris començaren a rebre les ambaixades per escoltar els drets de cinc pretendents al tron.

En acabar les sessions de recepció de les allegacions i dels documents que explicitaven els seus arguments, els compromissaris ordenaren la redacció d'un procés memorial en una mena de diari de les actuacions que conclouren en la selecció del candidat que, segons ells, en justícia presentava millor dret. Sense correccions ni afegits, es compilà un conjunt seleccionat d'informacions que, seguint la pauta establerta en la Concòrdia d'Alcanyís, pretenia forjar una imatge de cohesió entre els jutges per tal de deixar constància de la legalitat de les diligències i crear un estat d'opinió futur favorable a la sentència, capaç d'estalviar discòrdies entre els súbdits.

De fet, el text insisteix en la idea que els bàndols havien nascut de l'absència de rei, oblidant-se de la violència prebèl·lica deslliurada al llarg del seu regnat.⁵⁷ Així, el dictamen promulgat a Casp complí les expectatives acordades a Alcanyís, on s'havien previst com a mínim sis vots favorables per al candidat preferit, però comptant almenys amb un de cada regne. L'infant Ferran va obtenir els tres vots aragonesos, un de català (el del barceloní Gualbes) i dos dels valencians germans Ferrer. Jaume

d'Urgell només va obtenir el vot del jurista català Guillem Vallseca, mentre que l'arquebisbe de Tarragona va dividir el seu entre Alfons de Gandia i el comte d'Urgell. Pere Bertran, substituït de Guillem Rabassa, no va votar al·legant manca de temps per estudiar el problema.

Una primera votació va tenir lloc el 24 de juny, però es mantingué en secret amb la redacció de l'acta el dia posterior. La publicació davant la façana de l'església de Casp, el 28 de juny, mitjançant la lectura de fra Vicent Ferrer fou una escenificació cerimonial que pretenia solemnitzar una decisió de gran transcendència institucional, política i eclesial.⁵⁸ En set hores, la notícia va arribar a Catalunya, però trigà dos dies a arribar a València i, malgrat els possibles descontents, ningú no va acusar de frau la sentència. La historiografia valenciana ha subratllat el paper principal que l'ascendència moral del sant va jugar per aconseguir el consens i el laude final del procés, mentre que l'aragonesa insisteix en la guia jurídica i política creada per Berenguer Bardaixí a l'hora de dissenyar el camí a seguir al llarg de l'Interregne, mentre que la gran majoria d'autors reconeix la inspiració del papa Benet XIII en el comportament dels dos personatges.

Tots junts aconseguiren concloure el procés amb una estratègia pautaada dins d'una conjuntura canviant. Malgrat tot allò, alguns autors insisteixen que la sentència no va estar condicionada pel bàndol vencedor que secundava l'infant Ferran, que els compromissaris no van actuar com a titelles de Benet XIII, que la pressió militar no va ser decisiva i que no hi va haver votació, sinó unanimitat sense discrepància entre els jutges en pronunciar la sentència. L'exegesi del dictamen en els sermons de fra Vicent Ferrer insistia que Ferran era el parent més proper, perquè la successió femenina no era preferent per a regnar, però sí per a transmetre els drets sobre el tron.

La sentència va ser assumida pels pobles en estar presentada com un procediment jurídic convenientment articulada en una memòria notarial que recreava una imatge de legalitat, de legitimitat i d'unitat de criteri en el procés seguit, sempre a partir de la capacitat interventora dels súbdits representats als parlaments en contundent demostració d'una nova cultura política a la primèria del segle xv.⁵⁹ Només Jaume d'Urgell es va resistir a jurar lleialtat al nou monarca fins que mesos després, el maig de 1413, es va alçar en armes amb l'únic suport d'Anton de Luna, que va prendre els castells de Trasmoz i de Montearagón després d'haver propagat desordres els mesos anteriors a Lleida i a Tàrrrega, però només aconseguí la insurrecció de Loarre, Bunyol, Agramunt i Balaguer, és a dir, els dominis propis i els dels comte, ja que els reforços concertats amb Tomàs de Lancaster, duc de Clarence, fill d'Enric IV d'Anglaterra, mai no van arribar a materialitzar-se. Balaguer, últim baluard de resistència del comte d'Urgell, capitulà el 30 d'octubre de 1413 després de tres mesos de setge. Jaume, derrotat, processat per traïció i amb els seus títols i béns confiscats, fou condemnat i pres a perpetuïtat al castell de Xàtiva, on va morir vint anys després, el 1433.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Antoni FURIÓ. «Un debat inacabat. El Compromís de Casp a través de la història». A: Maria Teresa FERRER I MALLOL (ed.). *Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410): L'Interregne i el Compromís de Casp*. Institut d'Estudis Catalans i Deputazione di Storia Patria per la Sardegna, Barcelona 2015, p. 815-866; Guido d'AGOSTINO. «La coyuntura de la época del Compromiso de Caspe en la Corona de Aragón». A: *XIX Congreso de Historia de la Corona de Aragón: El Compromiso de Caspe (1412), cambios dinásticos y constitucionalismo en la Corona de Aragón*. Gobierno de Aragón, Saragossa 2013, p. 50-63; Ernest BELENGUER CEBRIÀ. *El com i el perquè del Compromís de Casp (1412): Història i debat*. Rafael Dalmau editor, Barcelona 2012, p. 80-94; Germán NAVARRO ESPINACH. «La historiografía moderna del Compromiso». A: José Ángel SESMA MUÑOZ (coord.). *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458: El Interregno y el Compromiso de Caspe*. Gobierno de Aragón i Grup d'investigació CEMA, Saragossa 2012, p. 41-59; Flocel SABATÉ I CURULL. «El Compromís de Casp». A: Ernest BELENGUER CEBRIÀ (dir.). *Història de la Corona d'Aragó. Vol. I. L'època medieval*. Edicions 62, Barcelona 2007, p. 287-291; Esteban SARASA SÁNCHEZ. *Aragón y el Compromiso de Caspe*. Librería General, Saragossa 1981, p. 7-82; Joan REGLÀ. «Menéndez Pidal y el Compromiso de Caspe». *Cuadernos Hispanoamericanos*, núm. 238-240, octubre-desembre 1969, tirada independent.
- [2] Ramón MENÉNDEZ PIDAL. «El Compromiso de Caspe. Autodeterminación de un pueblo». A: *Historia de España*. Vol. XV. 3a ed. Espasa-Calpe, Madrid 1982 (1a ed. 1964); Ferran SOLDEVILA. *El Compromís de Casp (Resposta al Sr. Menéndez Pidal)*. 3a ed. Rafael Dalmau editor, Barcelona 1994 (1a ed. 1965). El contrast entre les dues obres està ben significat en José Luis MARTÍN. «El método histórico de Menéndez Pidal y el Compromiso de Caspe». *Revista de la Universidad de Madrid*, núm. XIX (1970), p. 185-192.
- [3] Sobre la situació econòmica, vegeu Antoni RIERA I MELIS. «El llegat socioeconòmic i institucional del darrer terç del segle XIV a Catalunya». A: Àngel CASALS (dir.). *El Compromís de Casp: negociació o imposició?* Galerada, Lleida 2013, p. 19-51. Sobre la construcció d'una cohesió col·lectiva, vegeu Flocel SABATÉ I CURULL. «Identitat i representativitat social a la Catalunya medieval». A: Àngel CASALS (dir.). *El Compromís de Casp..., op. cit.*, p. 53-92.
- [4] Els esdeveniments estan reflectits en Francisco M. GIMENO BLAY. *El Compromiso de Caspe (1412): Diario del proceso*. Institución Fernando el Católico, Saragossa 2012; Francisco M. GIMENO BLAY. *Notícies de Casp. València, 30 de juny de 1412*. Ajuntament de València, València 2012; Francisco M. GIMENO BLAY. *Una corona, set aspirants. Casp, 1412*. Institució Alfons el Magnànim, València 2013. També a José Ángel SESMA MUÑOZ. *El Interregno (1410-1412). Concordia y compromiso político en la*

- Corona de Aragón*. Institución Fernando el Católico, Saragossa 2011, p. 5-11; José Ángel SESMA MUÑOZ. «La intervención de la sociedad urbana durante el Interregno». A: Ricard BELLVESER (coord.). *Els valencians davant el Compromís de Casp i el Cisma d'Occident*. Institució Alfons el Magnànim, València 2013, p. 165-180.
- [5] De Flocel SABATÉ I CURULL. «Estamentos, soberania y modelo político en la Cataluña bajomedieval». *Aragón en la Edad Media*, núm. 14-15 (2009), p. 245-278; Flocel SABATÉ I CURULL. «Per què hi va haver un Compromís de Casp». A: Ricard BELLVESER (coord.). *Els valencians davant el Compromís...*, *op. cit.*, p. 45-119; Flocel SABATÉ I CURULL. «Cortes y representatividad en la Cataluña bajomedieval». A: Germán NAVARRO i Concepción VILLANUEVA MORTE (coord.). *Cortes y parlamentos en la Edad Media peninsular*. Sociedad Española de Estudios Medievales, Murcia 2020, p. 435-457. També José Ángel SESMA i Carlos LALIENA. «Élites políticas de Aragón durante el Interregno». A: José Ángel SESMA MUÑOZ (coord.). *La Corona de Aragón en el centro...*, *op. cit.*, p. 5-8 i 187-190; José Ángel SESMA MUÑOZ. «La intervención de la sociedad...», p. 165-180.
- [6] La relació detallada dels fets que ens ocupen està reflectida a Àngel CANELLAS LÓPEZ (ed.). *Anales de la Corona de Aragón de Jerónimo Zurita*. Vol. 5. Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1974, llibres 11, 12 i 13. El recorregut cronològic està sintetitzat en Juan ABELLA, Mario LAFUENTE i Sandra DE LA TORRE. «De Martín a Fernando I: Itinerario de un compromiso (1410-1412)». A: José Ángel SESMA MUÑOZ (coord.). *La Corona de Aragón en el centro...*, *op. cit.*, p. 61-94.
- [7] Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. «Últimas voluntades de Martín el Humano (20 y 31 de mayo de 1410)». *Aragón en la Edad Media*, núm. 24 (2013), p. 225-268.
- [8] Benet XIII demanà la presència d'ambaixadors per arbitrar aquella successió i facilitar els drets de la reina Violant de Bar i de la seva descendència amb el propòsit de mantenir l'adhesió de França sota el seu pontificat. Vegeu Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Martí l'Humà (1396-1410), el darrer rei de la dinastia barcelonina». A: Maria Teresa FERRER I MALLOL (ed.). *Martí l'Humà. El darrer rei...*, *op. cit.*, p. 38-39; Teresa VINYOLES I VIDAL. «Les dones de Casp: quatre reines». A: Àngel CASALS (dir.). *El Compromís de Casp...*, *op. cit.*, p. 185-189.
- [9] Alfonso GARCÍA GALLO. «El derecho sucesorio en el trono de la Corona de Aragón». *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 36 (1966), p. 5-87; Adela MORA CAÑADA. «La sucesión al trono de la Corona de Aragón». A: Josep SERRANO DAURA (coord.). *El territori i les seves institucions històriques*. Fundació Noguera, Barcelona 1999, p. 547-566.
- [10] Josep-David GARRIDO I VALLS. «El regnat de Martí i la fi del casal de Barcelona». A: Àngel CASALS (dir.). *El Compromís de Casp...*, *op. cit.*, p. 122-123.
- [11] Manuel DUALDE SERRANO. «La ciudad de Alcañiz y el Compromiso de Caspe». *Teruel*, núm. 4 (1951), tirada independent, p. 39-41; Francisca VENDRELL GALLOS-TRA. *Violante de Bar y el Compromiso de Caspe*. Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona 1992, p. 63.
- [12] Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. «Últimas voluntades de Martín...», *op. cit.*, p. 225-268.
- [13] Flocel SABATÉ I CURULL. «Per què hi va haver un Compromís...», *op. cit.*, p. 46-61.
- [14] Santiago GONZÁLEZ SÁNCHEZ. «El ascenso del infante don Ferran al trono de la Corona de Aragón: los medios empleados». A: *XIX Congreso de Historia de la Corona de Aragón...*, *op. cit.*, p. 359-367; Víctor MUÑOZ GÓMEZ. «La candidatura al trono del infante Fernando de Antequera y la intervención castellana en la Corona de Aragón durante el Interregno». A: Maria Teresa FERRER I MALLOL (ed.). *Martí l'Humà. El darrer rei...*, *op. cit.*, p. 880-897.
- [15] Josep-David GARRIDO I VALLS. «El regnat de Martí...», *op. cit.*, p. 118-124; Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *La fi de la dinastia catalana. Joan I i Martí l'Humà*. Afers, Catarroja i Barcelona, 2021, p. 239-248.
- [16] Josep PERARNAU I ESPELT. «El Cisma d'Occident i el Compromís de Casp». A: *Jornades sobre el Cisma d'Occident a Catalunya, les Illes i el País Valencià. VI Centenari del Cisma d'Occident*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1986, p. 55-71; Manuel DUALDE SERRANO. «La elección de los compromisarios de Caspe». *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, núm. 3 (1949), p. 355-356.
- [17] En el cas del papa, la por era pels partidaris de Jaume d'Urgell, i en el cas de la ciutat de València, per les tropes castellanques que començaven a creuar la frontera del regne. Manuel MILIAN I BOIX. «El Papa Luna, Benet XIII a Peníscola». A: *Jornades sobre el Cisma d'Occident a Catalunya...*, *op. cit.*, p. 83-94; Rafael NARBONA VIZCAÍNO. «Las élites políticas valencianas entre el Interregno y el Compromiso de Caspe». A: José Ángel SESMA MUÑOZ (coord.). *La Corona de Aragón en el centro...*, *op. cit.*, p. 219-224.
- [18] José Antonio PARRILLA, José Antonio MUÑIZ i Camilo CARIDE. *Benedicto XIII: La vida y el tiempo del Papa Luna*. Caja de Ahorros de la Inmaculada, Saragossa 1987, p. 58-67; Ferran SOLDEVILA. *El Compromís de Casp...*, *op. cit.*, p. 15-36; Jaume de PUIG. «El Cisma d'Occident, la posició de Catalunya i el paper de Benet XIII a l'esguard de la Corona d'Aragó». A: Àngel CASALS (dir.). *El Compromís de Casp...*, *op. cit.*, p. 129-151; Mateu RODRIGO LIZONDO. «Sant Vicent Ferrer i els grans reptes del seu temps: el Cisma i la successió de la Corona d'Aragó». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. xcv (gener-desembre 2019), p. 443-478; Prim BERTRAN I ROIGÉ. «El Cisma d'Occident en la política del rei Martí». A: Maria Teresa FERRER I MALLOL (ed.). *Martí l'Humà. El darrer rei...*, *op. cit.*, p. 385 i següents; Armand JAMME. «Benoît, le Schisme et la Couronne: regards sur le croisement des enjeux politiques au temps de l'interrègne aragonais». A: José Ángel SESMA MUÑOZ (coord.). *La Corona de Aragón en el centro...*, *op. cit.*, p. 119-146.

- [19] Josep PERARNAU I ESPELT. «La conxorxa entre Ferran d'Antequera i Benet XIII un any abans de la sentència de Casp». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 5 (1986), p. 286-295. Per als creixents vincles d'interès mutu en 1407 (concessió del terç delme per a la Guerra de Granada), en 1409 (concessió del mestrat dels ordres militars de Santiago i d'Alcántara als fills de Ferran), etc., vegeu Francesc de MOXÓ I MONTOLIU. *El Papa Luna*. Vol. II. *Un imposible empeño. Estudio político-económico*. Librería General, Saragossa, 1986, p. 36-40; Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ. *Benedicto XIII. ¿Papa o antipapa?*. Ariel, Barcelona 2002, p. 253-260; Ovidio CUELLA ESTEBAN. *Bulario aragonés de Benedicto XIII: La curia de Aviñón (1394-1403)*. Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2002, p. 12-14; Ana ECHEVARRÍA. «La perspectiva castellana en las vistas de Perpiñán». A: *Perpiñán 1415: Un sommet européen à l'époque du Grand Schisme d'Occident*. Lit, Zúric 2018, p. 142-145; Vicente ÁLVAREZ PALENZUELA. *Documentos de Benedicto XIII referentes a la Corona de Castilla*. Dykinson, Madrid 2021, p. 24, 54-70 i 81-93.
- [20] Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ. *Historia de una marginación: La participación del reino de Mallorca en el Interregno de la Corona de Aragón*. Institut d'Estudis Balearics, Palma 2003, p. 77-118; Manuel DUALDE SERRANO i José CAMARENA MAHIQUES. *El Compromiso de Caspe*. Institución Fernando el Católico i Institución Alfonso el Magnánimo, Saragossa 1971, p. 157-164.
- [21] Fra Vicent, des de Casp anà a Alcanyis i Terol per iniciar el camí assenyalat, i fins al maig de 1414 no tornà a Aragó. Jaume RIERA I SANS. «L'itinerari peninsular de Mestre Vicent (1408-1416)». A: Ricard BELLVESER (coord.). *Els valencians davant el Compromís...*, *op. cit.*, p. 423-425. Sobre els arguments, vegeu Josep PERARNAU I ESPELT. «Sermones de Sant Vicent Ferrer en los manuscritos de Barcelona, Biblioteca de Catalunya 477 y Avignon, Musée Calvet 610». *Escritos del Vedat*, núm. IV (1974), p. 611-616.
- [22] Respecte als cartoixans, convé recordar algunes puntuacions. Bonifaci Ferrer va professar en 1396, però abans havia desenvolupat una important trajectòria com a jurista en la ciutat de València, on també va ser membre actiu de la política municipal i, de fet, va patir un greu procés pel seu paper en les Corts de Montsó de 1389; Francisco d'Aranda professà en 1398 i abans havia sigut un destacat cortesà. Albert FERRER ORTS. *Bonifacio Ferrer (1355-1417) y su tiempo según sus primeros biógrafos, los cartujos Civera y Alfaura*. Universitat de Salzburg, Salzburg, 2018, p. 33-55; Albert FERRER ORTS i Estefania DEL RÍO. «Francisco de Aranda (1346-1438): noble y cartujo al servicio de la Corona de Aragón». *Historias del Orbis Terrarum*, núm. 15 (2015), p. 41-58. Sobre els juristes valencians Giner Rabassa, Pere Bertran i els altres, vegeu Vicente GRAULLERA SANZ. *Derecho y juristas valencianos del siglo xv*. Biblioteca Valenciana, València 2009. Sobre Berenguer Bardaiç, vegeu Guillermo TOMÁS FACI. «Berenguer de Bardaji: el ascenso social de un linaje montañés». A: *XIX Congreso de Historia de la Corona de Aragón...*, *op. cit.*, p. 847-854; Germán NAVARRO i Concepción VILLANUEVA MORTE. «Sociología de las cortes y parlamentos de Aragón en tiempos del Compromiso de Caspe (1398-1414)». A: Germán NAVARRO i Concepción VILLANUEVA MORTE (coord.). *Cortes y parlamentos...*, *op. cit.*, p. 314-315.
- [23] Francisca VENDRELL GALLOSTRA. *Violante de Bar...*, *op. cit.*, p. 105-107; Teresa VINYOLE I VIDAL. «Les dones de Casp...», *op. cit.*, p. 199-206.
- [24] Ferran SOLDEVILA. *El Compromís de Casp...*, *op. cit.*, p. 16-20; Flocel SABATÉ I CURULL. «Per què hi va haver un Compromís...», *op. cit.*, p. 110; Francesca VENDRELL DE MILLÀS i Àngels MASIÀ DE ROS. *Jaume el Dissortat, darrer comte d'Urgell*. Aedos, Barcelona 1956, p. 81-82.
- [25] José Ángel SESMA i Carlos LALIENA. «Élites políticas de Aragón...», *op. cit.*, p. 11-39; Carlos LALIENA CORBERA i María Teresa IRANZO MUÑO. «Poder, honor y linaje en las estrategias de la nobleza urbana aragonesa (siglos XIV-XV)». *Revista d'Història Medieval*, núm. 9 (1998), p. 41-80; Flocel SABATÉ I CURULL. «Els bàndols com a solidaritat a la societat urbana baixmedieval». *Afers: Fulls de Recerca i Pensament*, núm. 30 (1998), p. 457-472; Rafael NARBONA VIZCAÍNO. *Malhechores, violencia y justicia ciudadana en la Valencia bajomedieval, 1360-1399*. Ajuntament, de València, València 1990, p. 83-124; Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL. *El Compromís de Casp i la noblesa catalana*. Curial, Barcelona 1973, p. 15-20.
- [26] María Isabel FALCÓN PÉREZ. *Alteraciones en Zaragoza en los años que precedieron al Compromiso de Caspe*. Institución Fernando el Católico, Saragossa 2011, p. 9-21.
- [27] David GARRIDO I VALLS. «Interregne i bandositats a Aragó». A: Maria Teresa FERRER I MALLOL (ed.). *Martí l'Humà. El darrer rei...*, *op. cit.*, p. 973-197; Concepción VILLANUEVA MORTE. «Teruel en tiempos del Interregno y del Compromiso de Caspe según los manuales de actos del Concejo (1410-1412)». A: *XIX Congreso de Historia de la Corona de Aragón...*, *op. cit.*, p. 895-913; Esteban SARASA SÁNCHEZ. *Aragón y el Compromiso...*, *op. cit.*, p. 83-91.
- [28] Luis GONZÁLEZ ANTÓN. «Primeras resistencias contra el lugarteniente general- virrey en Aragón». *Aragón en la Edad Media*, núm. 8 (1989), p. 303-314.
- [29] José Ángel SESMA MUÑOZ. *El Interregno...*, *op. cit.*, p. 32-43; José Ángel SESMA i Carlos LALIENA. «Élites políticas de Aragón...», *op. cit.*, p. 182; Ramón MENÉNDEZ PIDAL. «El Compromiso de Caspe...», *op. cit.*, p. xxxv.
- [30] Flocel SABATÉ I CURULL. «Regnat de Martí I: el govern del territori i els bàndols». A: Maria Teresa FERRER I MALLOL (ed.). *Martí l'Humà. El darrer rei...*, *op. cit.*, p. 99-105.
- [31] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Una època tranquil·la en el govern de Barcelona: el regnat de Martí l'Humà (1396-1410)». *Barcelona: Quaderns d'Història*, núm. 4 (2001), p. 165-182.
- [32] José Ángel SESMA MUÑOZ. «La factura de la sociedad política catalana en vísperas del Compromiso de Caspe». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 21 (1999), p. 1043-1066.

- [33] Flocel SABATÉ I CURULL. «Regnat de Martí I...», *op. cit.*, p. 83-89 i 105-114.
- [34] Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL. *El Compromís de Casp...*, *op. cit.*, p. 23-33 i 50-57.
- [35] Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ. *Historia de una marginación*, *op. cit.*, p. 61-68. Per a la prosopografia de la noblesa catalana, els esdeveniments i dels seus comportaments individualitzats: Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL. *El Compromís de Casp...*, *op. cit.*, esp. p. 65-66.
- [36] Vegeu Rafael NARBONA VIZCAÍNO. «L'Interregne a València». A: Maria Teresa FERRER I MALLOL (ed.). *Martí l'Humà. El darrer rei...*, *op. cit.*, p. 767-790; Rafael NARBONA VIZCAÍNO. «Las élites políticas valencianas...», *op. cit.*, p. 192-231; Rafael NARBONA VIZCAÍNO. «Els valencians davant el Compromís de Casp». A: Ricard BELLVESER (coord.). *Els valencians davant el Compromís...*, *op. cit.*, p. 121-164.
- [37] Pau CATEURA BENNÀSSER. «Desestabilització social, autoritarisme i reformes al Regne de Mallorca (1387-1410)». A: *XIX Congreso de Historia de la Corona de Aragón...*, *op. cit.*, p. 289-293; Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ. «Mallorca en el segle XIV». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 7 (1970-1971), p. 165-328.
- [38] Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL. *El Compromís de Casp...*, *op. cit.*, p. 50-60.
- [39] José Ángel SESMA MUÑOZ. *El Interregno...*, *op. cit.*, p. 25-32 i 54-67.
- [40] Ramón MENÉNDEZ PIDAL. «El Compromiso de Caspe...», *op. cit.*, p. LIX.
- [41] Esteban SARASA SÁNCHEZ. *Aragón y el Compromiso...*, *op. cit.*, p. 68 i 86-113.
- [42] José Ángel SESMA i Carlos LALIENA. «Élites políticas de Aragón...», *op. cit.*, p. 187-190.
- [43] Marc GARCIA GRIÑÓ. *Relacions entre viles reials valencianes i la Corona a la baixa edat mitjana*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de València, València 2021, p. 85-89; Josep MIRALLES. «Guerra civil en terres de Morella a la mort del rei Martí (1411-1412)». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. 47 (1971), p. 77-86.
- [44] Ventura PASCUAL BELTRÁN. «Játiva i la elecció del successor de don Martín el Humano». A: *III Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. 1. Diputació Provincial de València i Ajuntament de València, València 1923, p. 439-485; Josep Maria PARRA. *Lo Compromís de Casp en la vila de Algezira (Alzira)*. Ajuntament d'Alzira, Alzira 1972, p. 63-72; Rafael NARBONA VIZCAÍNO. «Las élites políticas valencianas...», *op. cit.*, p. 219-224.
- [45] Sandra CÁCERES MILLÁN. *El poder municipal durante el Interregno de la Corona de Aragón (1410-1412)*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Lleida, Lleida 2018, p. 132-142; Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL. *El Compromís de Casp...*, *op. cit.*, p. 244.
- [46] José Ángel SESMA MUÑOZ. *El Interregno...*, *op. cit.*, p. 130-153.
- [47] José Ángel SESMA MUÑOZ. *El Interregno...*, *op. cit.*, p. 81-89; Manuel DUALDE SERRANO. «La ciudad de Alcañiz...», *op. cit.*, p. 79-82.
- [48] Francesca VENDRELL DE MILLÀS i Àngels MASIÀ DE ROS. *Jaume el Dissortat*, *op. cit.*, p. 70 i 80-81.
- [49] Vegeu Flocel SABATÉ I CURULL. «El Compromís de Casp», *op. cit.*, p. 297-298; Flocel SABATÉ I CURULL. «Per què hi va haver un Compromís...», *op. cit.*, p. 110-112; Ferran SOLDEVILA. *El Compromís de Casp...*, *op. cit.*, p. 87-74; Ramón MENÉNDEZ PIDAL. «El Compromiso de Caspe...», *op. cit.*, p. LIII, LXXIV-LXXVIII i LXXXVI-LXXXVII.
- [50] José Ángel SESMA MUÑOZ. *El Interregno...*, *op. cit.*, p. 154-157; Francisco M. GIMENO BLAY. *El Compromiso de Caspe...*, *op. cit.*, p. 49-70; Manuel DUALDE SERRANO, *La Concordia de Alcañiz*. Instituto Nacional de Estudios Jurídicos, Madrid 1947, p. 36-65. Sobre les cartes i butlles, vegeu Francisco M. GIMENO BLAY. *Una corona...*, *op. cit.*, p. 15-10.
- [51] Sobre la batalla, vegeu Rafael NARBONA VIZCAÍNO. «Las élites políticas valencianas...», *op. cit.*, p. 193-198; Arxiu de Protocols del Patriarca de València 23.180 (1412). Melcior Miralles, en el seu diari redactat entre 1474 i 1478, conservà memòria escrita de la mort de més de mil homes en la seva *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, edició de Mateu Rodrigo Lizondo, València, PUV, p. 161. El cronista Lorenzo Valla, al servei d'Alfons el Magnànim, assenyalà que en la trobada moriren més de quatre mil homes: Lorenzo VALLA. *Historia de Fernando de Aragón*, ed. de Santiago López Moreda, Akal, Madrid 2002, p. 159-160. D'altra banda, Jerónimo Zurita, en els *Anales de la Corona de Aragón*, del segle XVI, deixà constància de la mort de tres mil homes i de l'empressonament de mil cinc-cents més. Vegeu Àngel CANELLAS LÓPEZ (ed.). *Anales de la Corona...*, *op. cit.*, llibre 11, capítol LXX, p. 211-212.
- [52] Manuel DUALDE SERRANO. «La elección de los compromisarios...», *op. cit.*, p. 377-391; José Ángel SESMA MUÑOZ. *El Interregno...*, *op. cit.*, p. 158-179.
- [53] José Ángel SESMA MUÑOZ. *El Interregno...*, *op. cit.*, p. 118-121.
- [54] Ramón MENÉNDEZ PIDAL. «El Compromiso de Caspe...», *op. cit.*, p. CI-CVIII.
- [55] Francisca VENDRELL GALLOSTRA. *Violante de Bar...*, *op. cit.*, p. 112-113.
- [56] Esteban SARASA SÁNCHEZ. *Aragón y el Compromiso...*, *op. cit.*, p. 124-126; Ernest BELENGUER CEBRIÀ. *El com i el perquè del Compromís...*, *op. cit.*, p. 36-37 i 68-69.
- [57] Francisco M. GIMENO BLAY. *El Compromiso de Caspe...*, *op. cit.*, p. 63-70.
- [58] Francisco M. GIMENO BLAY. *Una corona...*, *op. cit.*, p. 144-146.
- [59] Francisco M. GIMENO. «En Casp: tres dies de juny». A: Ricard BELLVESER (coord.). *Els valencians davant el Compromís...*, *op. cit.*, p. 181-223; José Ángel SESMA MUÑOZ. *El Interregno...*, *op. cit.*, p. 181-220.

NOTA BIOGRÀFICA

Rafael Narbona Vizcaino és catedràtic d'història medieval a la Universitat de València. Ha desenvolupat diferents línies d'investigació amb centre a la ciutat de València i els seus arxius i, per projecció, sobre la Corona d'Aragó i la Mediterrània occidental, referides a les institucions, la cultura política i la societat urbana medieval a través de successius projectes d'investigació del Ministeri i de la Generalitat valenciana.

La moneda catalana com a oportunitat i símbol d'autogovern: de la Guerra dels Segadors a la Guerra Civil*

Albert Estrada-Rius**

Gabinet Numismàtic de Catalunya / Museu Nacional d'Art de Catalunya

Rebut 8 abril 2021 · Acceptat 20 octubre 2021

RESUM

En aquest article es planteja una breu síntesi del paper de la moneda pròpia de Catalunya des de la Guerra dels Segadors fins a la Guerra Civil espanyola per assenyalar com l'excepcionalitat dels conflictes ha esperonat el desenvolupament de signes monetaris propis afegint a la necessitat de moneda l'oportunitat de la reivindicació simbòlica d'uns signes monetaris que són un dels més preuats símbols d'identitat i d'autogovern.

PARAULES CLAU: moneda, paper moneda, moneda obsidional, identitat, autogovern

INTRODUCCIÓ

El repàs de la història monetària de Catalunya en el període de tres-cents anys que abasta de la Guerra dels Segadors a la Guerra Civil permet observar el desenvolupament de les emissions monetàries catalanes en una pluralitat de situacions polítiques. En aquest recorregut ens valdrem de la historiografia¹ sobre el tema per resseguir com es passa de la plenitud d'una moneda pròpia a la imposició d'una de forana després de la Nova Planta (1716) destacant en els breus hiatus d'aparicions de formes monetàries pròpies més o menys fragmentàries uns testimonis de la reivindicació i la resiliència amb intensitats diverses d'aquesta regalía.

Cal distingir, en aquest punt i amb caràcter previ, la moneda en circulació a Catalunya de l'emesa en el seu territori per les autoritats locals amb la mateixa finalitat. La complexa situació econòmica i política de cada moment fa que no sempre coincideixin plenament tant per l'es-troncament de les emissions privatives com per les especulacions particulars o per les complementarietats sorgides en el mercat monetari que no sempre estan sota control del poder públic.

En aquest treball ens centrarem en la moneda emesa al Principat per veure com una comunitat que ha estat privada del dret de batre moneda pròpia malda entre la necessi-

tat i la voluntat d'introduir signes monetaris propis per modestos que siguin. Els períodes bèl·lics, en aquest sentit, donen amb reiteració la possibilitat i l'oportunitat d'em-prendre aquestes emissions amb la justificació de la neces-sitat. No es tracta d'una relació de causa a efecte immedia-ta ni automàtica, i en els matisos de la realització es poden constatar diverses posicions polítiques. L'èmfasi, per tant, es posarà en el caràcter identitari de la moneda i la seva percepció com una manifestació de l'autonomia política i com a vehicle de les aspiracions a aquesta autonomia.

Es parteix, per tant, del fet que l'emissió de moneda és un dels drets polítics més pregons de l'autogovern d'un poble configurat com a comunitat política. També del pa-per simbòlic que té la moneda en aspectes identitaris, i d'aquí la seva reivindicació de diverses maneres al llarg dels darrers segles.

UN PUNT DE PARTIDA: LA MONEDA CATALANA SOTA ELS DARRERS ÀUSTRIES

La Catalunya de l'edat moderna és una comunitat política que s'integra, successivament, en la comunitat de regnes i terres de l'anomenada Corona d'Aragó i en una pluralitat diversa de comunitats polítiques peninsulars i extrape-ninsulars que tenen en comú tenir un mateix sobirà que, justament, en les monedes castellanes s'intitula rei de les Espanyes i de les Índies i que en l'argot diplomàtic simpli-ficador de les corts europees és conegut com a rei Catòlic o rei d'Espanya obviant la realitat política i jurídica real.

La monarquia està representada al Principat per un lloctinent del rei i capità general a Barcelona —popular-

* Vegeu les figures citades en aquest article en la versió en anglès d'aquest mateix número.

** **Adreça de contacte:** Albert Estrada-Rius. Conservador en cap del Gabinet Numismàtic de Catalunya / Museu Nacional d'Art de Catalunya. Palau Nacional. Parc de Montjuïc s/n Barcelona, Catalonia, EU.
E-mail: albert.estrada@museunacional.cat

ment, el virrei— i un Consell Suprem d'Aragó establert a Madrid dins del règim polisindial fermament implantat. A l'entorn d'aquestes instàncies polítiques n'hi ha altres de matèria patrimonial, com la Batllia General de Catalunya, i judicial, com la Reial Audiència o el Tribunal de la Inquisició. Enfront de totes aquestes que representen el cap de la comunitat política, hi ha un cos que, representat pel General de Catalunya i la seva Diputació, encapçala, juntament amb els altres titulars jurisdiccionals senyorials i els municipis reials liderats per Barcelona, els principals actors polítics que tenen en les Corts el seu màxim espai de diàleg a nivell general de tot el Principat.²

En aquest context, la moneda és una regalia del rei, i hi consta el seu nom i sovint el bust, però a la pràctica forma part del feix de drets subjectes a pactes que la immobilitzen a fi de sostreure-la de la política monetària reial. La ciutat de Barcelona controla la seca reial i exerceix una tutela amplíssima de caire immobiliària i garantista sobre la moneda de curs legal general. En aquest marc legal, les emissions d'argent i billó (aliatge de coure) formen part d'una matèria paccionada en mans del Consell de Cent i només les minoritàries emissions d'or escapen d'alguna manera a l'estrict control i, per tant, mostren novetats numismàtiques.

El segle XVII va començar amb el regnat de Felip II d'Aragó i III de Castella (1598-1621) i va coincidir amb un període d'una gran turbulència econòmica i monetària general a tota la Monarquia Hispànica que es va manifestar amb especial virulència a Catalunya.³ La seca reial continuava essent la de Barcelona, que era l'encarregada de fornir de moneda reial tot el Principat. S'hi va encunyar, en aquest sentit, or, plata i billó. És entre les primeres que es mostra una clara dependència respecte a uns models castellans que des de la darrerria del regnat dels Reis Catòlics havien batut peces d'or, com els anomenats *excelentes*, amb projecció internacional. Les emissions d'or mostraven la dependència i el prestigi de les emissions castellanes dels *excelentes* dels Reis Catòlics en forma de trentins, mitjos trentins i onzens o quan es van encunyar igualment escuts seguint patrons castellans. Cal tenir present que els *excelentes* i els *escudos* no només circulaven arreu d'Europa, sinó que també hi eren imitats seguint un antic patró monetari de copiar les divises internacionals.

En l'entretant, les emissions de plata i de billó van continuar les sèries de rals i de diners anteriors en ser una matèria paccionada difícilment modificable. Es va haver de fer front a l'exportació massiva de la plata cap a França amb finalitat especulativa mentre hi havia un fort atac falsari intern. La renovació del sistema de fabricació de la moneda amb la incorporació pionera —després del Real Ingenio de Segovia— de molins de sang a la casa de la moneda de Barcelona va anar bé per al billó, però no per a l'or i la plata, atès que era impossible ajustar el pes, i les peces amb sobrepès eren ràpidament tretes de circulació i refoses. Per tant, la fabricació a martell va ser simultània.

Finalment, les emissions locals —la major part, municipals— també van viure una etapa de reeiximent amb l'extensió o renovació de privilegis antics i nous. Crusafont⁴ les ha inventariades i també han estat estudiades sèries concretes en relació amb la documentació, com la de Vic⁵ o la de Reus.⁶ Aquestes emissions, de tradició medieval, eren assumides pel respectiu municipi, sempre, en teoria, amb una concessió reial o bé amb un privilegi immemorial com en el cas de Lleida. Els beneficis de l'encunyació constituïen una font fiscal, la seva circulació alleugerava la tradicional manca de moneda menuda reial barcelonina —almenys fins a les grans emissions d'ardits— i representaven un motiu d'orgull i d'autonomia propi. En el camp d'aquestes peces hi solia haver el nom de la població o el seu senyal heràldic, o ambdós alhora.

LA GUERRA DELS SEGADORS

El regnat de Felip III d'Aragó i IV de Castella (1721-1665) sota l'ègida del comte duc d'Olivares i la seva política uniformadora van col·lidir amb els interessos particulars catalans i van coincidir en un context revolucionari arreu d'Europa de contestació frontal a les pretensions autoritàries de les monarquies anglesa, francesa i espanyola. Ja en el memorial secret en què el *valido* presentava al monarca la línia general de govern s'esmentava l'ambició de reduir la pluralitat de regnes peninsulars al règim de Castella. Un projecte que en aquest regnat va fracassar, però que va assenyalar les línies mestres de la política absolutista.

La Guerra dels Segadors (1640-1652), que va coincidir amb la d'independència de Portugal, va suposar l'estroncament de l'arribada de la plata castellana que circulava al Principat i la necessitat de substituir-la per moneda equivalent d'encuny local per fer front a les despeses de la guerra. Un exemple d'aquests contingents de plata castellana de pas pel Principat camí de Gènova o de Nàpols pot ser la troballa de l'anomenat «tresor de la platja de l'Estanyol» a Sitges, avui al Museu d'Arqueologia de Catalunya. Vistes així les coses, la necessitat va ser coberta amb monedes de plata de valor superior al ral no emeses fins aleshores.

La seca de Barcelona i també moltes altres de locals van emetre aquestes peces grosses amb el valor de 5 rals o de 5 sous d'argent, a més dels valors en coure com els sisens, els ardits i els diners que, tant a Barcelona com en l'anomenada moneda local, van tenir una gran revifalla.⁷ Posem com a exemple el cas de Vic (fig. 1) perquè s'ha conservat un dels rars encunyats de fabricació que ha publicat el mateix autor.⁸ És també una etapa d'expansió a tot arreu del sistema de fabricació a molinet, útil en l'emissió de moneda menuda. La moneda grossa d'or i plata va continuar essent batuda a martell per les dificultats ja esmentades d'ajustar els pesos amb aquesta tecnologia tan útil en altres aspectes. Les primeres, però, degueren ser tan migrades que, per exemple, no es coneixen els lluisos d'or que consten realment emesos en els documents (fig. 2).

A nivell simbòlic, podem resseguir l'evolució des d'emissions en les quals es substitueix el nom del rei pel del Principat de Catalunya fins a les emissions a nom de Lluís XIII i després Lluís XIV de França com a comtes de Barcelona, del Rosselló i de la Cerdanya. En aquest període cal ressenyar la petició d'empara i renovació dels privilegis del col·legi d'obrers o de moneders de 1646 encapçalada amb un gravat allegòric en el qual obrers i moneders —representats simbòlicament per les eines de treball i les monedes— envolten l'escut reial sense concessions a altres possibles armes que representin el monarca i del qual es fan penjar en correlació simbòlica unes balances en equilibri i un ponderal com a manifestació de la justícia que s'esperava (fig. 2).⁹

L'acabament de la guerra va permetre la recuperació de la normalitat monetària amb el cessament d'emissions d'emergència i la centralització de la moneda reial a la seca de Barcelona amb diverses emissions de croats o rals durant el regnat de Carles II (1665-1700). L'arribada de la plata americana que s'apilava a les caixes de la taula de canvi de Barcelona va fer suspendre l'emissió de peces grosses i es va tornar a la fabricació dels rals de Barcelona amb totes les particularitats tradicionals prèvies a la guerra. El Tractat dels Pirineus (1659), però, va comportar la pèrdua definitiva del comtat de Rosselló i de bona part de la Cerdanya i, alhora, la integració d'aquests territoris a França.

No fou l'únic ensurt, ja que l'ocupació de Barcelona durant un breu període en el context de la Guerra dels Nou Anys va propiciar la promulgació per part de les autoritats franceses d'un edicte sobre la moneda en circulació (1698). Barcelona era una plaça marítima i, com a tal, exposada als atacs i als bloqueigs especialment francesos en el context de pressions a un monarca amb una successió compromesa com era el cas de Carles II d'Espanya, el darrer rei de la dinastia dels Àustria.

LA GUERRA DE SUCCESSIÓ I LES SEVES CONSEQÜÈNCIES

El testament successori de Carles II (1700) vingué a trencar la pau imperant en no ser acceptat per la branca vienesa de la família l'elecció del duc d'Anjou, net de Lluís XIV, com a nou monarca. Aquest conflicte internacional va suposar que la seca de Barcelona emetés moneda a nom de Felip V (fig. 3), en primer lloc i després de la seva inicial proclamació a la Ciutat Comtal, i després de l'arxiduc Carles —proclamat rei com a Carles III— (fig. 4) després de la seva entrada per la força a la ciutat dins de les emissions del sistema monetari tradicional. Aquest monarca també hi va batre moneda general —les pessetes o rals de dos— que no formava part del sistema monetari català i va impulsar de manera decidida la renovació material de l'establiment forçant la construcció d'una premsa de volant i d'una màquina d'acordonar sense que aquesta incorporació significués que es desplaçessin els molins de sang ni l'encunyació a martell de l'or.

L'acabament de la guerra (1705-1714) i el Decret de la Nova Planta (1716) van suposar, com és ben sabut, la incorporació de la regalia de la moneda en mans del rei juntament amb la derogació de bona part de l'ordenament jurídic i polític existent fins aleshores. Catalunya esdevenia una província més de Castella sota el govern d'un capità general. Si inicialment el rei mantingué la seca per emprendre el 1718 una emissió de moneda castellana adaptada al Principat, va acabar tancant-la el mateix any.

La següent emissió de moneda destinada a Catalunya com a província espanyola es va dur a terme durant el regnat de Ferran VI (1746-1759) a la seca de Segòvia entre 1754 i 1755 (fig. 5). Es tractava d'ardits, una moneda menuda imprescindible per a la vida quotidiana, des de la compra de productes quotidians fins a la satisfacció d'almoïna als pobres o a les bacines eclesiàstiques. L'estranya resolució de l'escut amb unes creus que no eren les correctes ni les tradicionals de les armes de Barcelona mostra un desconeixement resultant de l'allunyament. A la següent i immediata emissió també segoviana de 1756 es substitueix el criticat i maldestre escut barceloní per les barres catalanes i la llegenda «Ferran VI, per la gràcia de Déu, príncep de Catalunya». En aquesta ocasió era la mateixa monarquia la que donava un peculiar reconeixement a Catalunya com a principat amb les antigues armes dels reis d'Aragó com a símbol.

LA GUERRA DEL FRANCÈS

El sistema monetari espanyol a finals del segle XVIII estava plenament consolidat. Especialment després de les reformes il·lustrades de Carles III de la segona meitat del segle. Es tractava d'emissions diferenciades d'or, plata i coure a la Península i d'or i plata als regnes d'Índies. Els rals de vuit eren l'estrella del sistema i la seva circulació com a divisa de prestigi mundial era reconeguda arreu. El Principat estava integrat en aquest sistema com una província més des dels regnats anteriors i no disposava ni de moneda pròpia ni d'establiment monetari. En tot cas, la moneda menuda residual devia continuar arrossegada des del segle anterior, a més de la continuïtat del sistema de moneda de compte en lliures, sous i diners que arrencava amb l'arribada dels francs i va prosseguir fins a mitjan segle XIX en la documentació notarial.

La llarga Guerra del Francès (1808-1814) va implicar un daltabaix que comportà el trencament de l'Antic Règim i l'establiment de les bases de l'estat-nació liberal, amb moltes dificultats a partir de la promulgació de la Constitució de 1812. Catalunya, per la proximitat amb França, va arribar a ser annexionada a l'Imperi i el seu territori dividit en departaments fins al seu retorn definitiu a la Corona espanyola.

És interessant constatar, però, el record de les emissions pròpies i de la casa de moneda de Barcelona. Podem assegurar que aquest record restava somort com la brasa en un foc aparentment extingit. Tres testimonis es poden

esmentar. En primer lloc, l'argenter Francesc Paradaltas, en dibuixar la seva passantia com a mestre el 1761, va re-fondre les imatges de dos gravats anteriors que il·lustraven una obra feta per argenters de Josep Tramulles¹⁰ per plasmar l'interior d'una casa de moneda.¹¹ En el centre, ocupat per una premsa de volant, va agafar les armes de la monarquia que eren en el model copiat i les va substituir per l'escut de Barcelona. D'aquesta manera venia a representar l'interior d'una imaginària casa de moneda pròpia. En segon lloc, quan el 1808 s'inicien les emissions de moneda local d'emergència a la ciutat, a Barcelona es tria com a seu l'antic local anomenat la Seca, en el qual s'havia dut a terme la fabricació de moneda durant segles. I finalment, el famós baró de Maldà, en el seu dietari, deixa clar aquest fet i dona testimoni del record fresc de l'antiga activitat del local. Quasi un segle després del tancament del taller monetari encara es recordava el lloc i la seva funció.

L'inici de la Guerra del Francès i l'aïllament de Barcelona de la resta del territori van ser l'excusa per tal que es comencés del no-res unes emissions d'emergència en una restaurada casa de moneda de la Ciutat Comtal. Quelcom similar, encara que a escala molt més modesta, passava a Girona i a Lleida. Aquell record del passat i la necessitat del present van ser vistos com una oportunitat que es va aprofitar. Entre 1808 i 1814 va funcionar la casa de moneda de Barcelona. Se la va dotar d'un reglament de funcionament i d'un local i es va aprovar un sistema monetari en or, plata i coure de circulació local.

Hi ha dos elements que mostren un caràcter local que es remarca expressament en dues de les característiques fonamentals. D'una banda, es van oficialitzar denominacions populars com la pesseta, nom que s'utilitzava per a les peces que, oficialment, s'anomenaven rals de dos. Els nominals de coure no van adoptar el nom de maravedisos, sinó el de quartos. De l'altra, els tipus monetaris mostren amb reiteració l'escut de Barcelona en un cairó llorejat i la inscripció «En Barcelona» juntament amb l'any d'emissió (fig. 6). La confluència dels tres elements deixa clara la calculada prudència d'una emissió forçada per la necessitat purament local. Els mateixos coetanis van justificar la seca com una manera de drenar la plata i l'or en mans de particulars que podien convertir-los en líquid a un preu legal i poder sobreviure. Ara bé, per als francesos, l'oportunitat era convertir la plata de les esglésies en moneda.

Es tractava de moneda obsidional o d'emergència que no pretenia, almenys formalment, suplantar la moneda de la monarquia. Els comentaristes coetanis destacaven aquest fet escrivint que si al cap d'un segle algú trobava aquelles monedes no podria explicar en quines penoses circumstàncies s'havien emès. Efectivament, s'havia prescindit de qualsevol element que remetés a la moneda espanyola vigent, de la mateixa manera que s'havia evitat de marcar-la amb qualsevol altra que la pogués vincular a la situació d'ocupació napoleònica. Un artífici d'equidistància, neutralitat i prudència política que es va nodrir del bagatge cultural local heràldic i de nominals populars.

Ara bé, la seva transcendència va marcar bona part del Vuit-cents.

Abans de reprendre la història de la casa de la moneda de Barcelona oberta entre 1808 i 1814, cal explicar que el 1809 es va posar en marxa un nou establiment monetari a la ciutat de Reus sota l'empara legal de la Junta Superior del Principat de Catalunya, que era el poder resistent a l'ocupant francès.¹² Aquesta casa de moneda va adoptar la marca C de Catalunya encara que se la sol anomenar seca volant pel fet que, fugint de l'exèrcit francès, es va traslladar a Tarragona i, finalment, a Mallorca. Només en acabar la guerra va arribar a Barcelona, on va prendre possessió de la seca local.

En aquesta seca va tenir un paper directiu el barceloní Joan d'Amat, que, vinculat al municipi, va fugir de la ciutat amb el reglament organitzatiu de la casa de moneda, que va adaptar al nou establiment. Les emissions d'aquesta seca s'han de vincular amb les tradicionals espanyoles, de les quals pretenia ser una continuïtat en la seva fidelitat a Ferran VII com a rei segrestat a França. Metalls, nominals, tipus i inscripcions ho proclamaven. Un Joan d'Amat triomfant després de publicar dos balanços comptables demostratius del rendiment del seu establiment que oportunament va distribuir, va prendre possessió de la seca de Barcelona amb l'afany de reprendre les emissions refonent ambdós establiments. Aquest projecte va quedar frustrat. Les emissions de la seca volant mantenen l'equilibri fixat en els vells ardots de Ferran VI, és a dir, a l'anvers, l'escut de Catalunya, i al revers, les armes de la monarquia amb la inscripció amb el nom del monarca com a rei de les Espanyes i príncep de Catalunya en els diversos valors del coure.

El període ha estat estudiat pel treball ja clàssic de Goig,¹³ mentre que la seca volant va ser objecte d'estudi per part de Sanahuja i el Gabinet Numismàtic de Catalunya li va dedicar el 2008 una exposició.

EL TRIENNI LIBERAL I LA PRIMERA GUERRA CARLINA, LES EMISSIONS DE LA DIPUTACIÓ DE BARCELONA I EL PROBLEMA DE LA XAVALLA CATALANA

Cal esperar al Trienni Liberal (1821-1823) per veure com es reobre la seca i es reprenen les emissions sota la direcció d'Amat i la participació de personal que ja hi havia treballat sota domini napoleònic, com l'assajador Salvador Paradaltas, fill de l'argenter somiatruites d'una seca de Barcelona de paper que ja hem esmentat. La gran novetat de les emissions va ser l'afegit de «rei constitucional» i la substitució de l'escut de Catalunya pel de Barcelona.

L'entrada de moneda francesa ja assenyalada pel que fa al període d'ocupació i d'annexió del Principat es va agreujar després de l'entrada de l'exèrcit dels Cent Mil Fills de Sant Lluís per acabar amb el Trienni Liberal i restaurar, en nom de la Santa Aliança, Ferran VII en el poder absolut. La immediata signatura d'uns pactes a Oiartzun

va implicar el reconeixement a Espanya d'uns valors de canvi favorables a la moneda francesa que van ocasionar un bescanvi generalitzat de numerari i la invasió dels valors francesos especialment al Principat, tal com mostren tresors de mitjan de segle XIX com el d'Alcoletge¹⁴ o el de Puig-reig.¹⁵

Amb la restauració de l'absolutisme, la seca tanca i ja no es reobre fins que, a instàncies de la Junta de Defensa i amb l'empara de la Diputació de Barcelona i enmig de la Primera Guerra Carlina, cal satisfer les necessitats militars. Reobre aprofitant la confusa situació i el fet que ja hi havia acumulada una experiència i un capital que se sumava a les ànsies de continuïtat de l'establiment. La seca va iniciar emissions provincials amb nominals i tipus en els quals es mantenen les pessetes i els escuts de Catalunya hi són gravats a la superfície. De nou, la necessitat i la prudència coadjuven en benefici del fet català, que disposa d'unes monedes particulars i diferents de les de la resta dels dominis de la monarquia. Unes emissions que, si bé són fetes a l'empara de la Diputació Provincial de Barcelona, no duen un escut local, sinó el de tot el Principat (fig. 7).

La Diputació de Barcelona va utilitzar l'encunyació de moneda i, especialment, la de xavalla de coure (fig. 8) en diversos valors per finançar les despeses de la guerra, així com altres activitats de foment que li eren pròpies. Aquest ús abusiu va tenir efectes negatius en l'economia local, fins al punt de ser definida per l'economista Laureà Figuerola com un càncer econòmic.

Com en altres ocasions de la història passada, la diferència entre el valor facial i el valor material o intrínsec de les peces va ser un important estímul per a la falsificació monetària d'aquests valors, que va esdevenir una autèntica indústria gens anecdòtica. Les dimensions del problema van provocar la intervenció del Govern en el sentit de treure la seca de mans de la Diputació, en primera instància, i disposar la retirada i reencunyació de la xavalla, en darrera instància. Per a dur a terme aquest costós procés es van crear uns bitllets equivalents a la moneda de coure substituïda que havia de facilitar l'operació de bescanvi en primera instància en espera de la seva amortització en moneda de coure espanyola (fig. 9). En aquests bitllets de circulació al Principat hi havia gravats els escuts de les quatre províncies de Catalunya.

La política centralista va començar a operar en contra de les emissions barcelonines. En primer lloc, el Govern va assumir la direcció de l'establiment i hi va fabricar moneda general i ja no particular. Bona part del regnat d'Isabel II es va debatre entre el funcionament de l'establiment que era rendible, pioner en aspectes tècnics i que comptava amb el suport de les oligarquies locals, i el tancament periòdic disposat per ordre governamental. Finalment, després de reservar la seca a les emissions de moneda de coure, es va fer tancar definitivament el 1881.

Aquest procés centralitzador també es va viure en el cas dels bitllets de banc emesos per les diverses entitats financeres existents no només a Catalunya, sinó també a la resta de l'Estat. Efectivament, el Banc d'Espanya, successor

del banc de San Fernando i del d'Isabel II, va rebre del Govern el monopoli de l'emissió de bitllets de banc per Decret del 19 de març de 1874. Cal tenir en compte que, més enllà de les aparences i dels privilegis, el Banc d'Espanya era una societat particular i no estatal regida per una Junta d'Accionistes. A més, al llarg d'aquest període, la convertibilitat entre moneda i bitllets de banc no era automàtica, de manera que encara no es podia parlar de moneda de paper i, per això, de vegades estava penalitzada en les transaccions. La posició centralista va quedar tancada amb l'esmentat monopoli o privilegi d'emissió que va condemnar la resta d'emissions de paper dels bancs regionals o locals entre els quals, a Catalunya, cal destacar el Banc de Barcelona.

El Banc de Barcelona havia estat fundat per Decret de l'1 de maig de 1844 i, per tant, després del Banc d'Isabel II, era el més antic de l'Estat.¹⁶ Va emetre bitllets de banc tallats de matrius el 1845, el 1855, el 1859 i el 1868, si bé l'entitat va continuar operativa fins a la seva coneguda suspensió de pagament de 1920. En totes les seves emissions, el nom de l'entitat i l'escut de la Ciutat Comtal deixen clara la seva vinculació local, si bé justament la darrera és la que, per primer cop, mostra en pla d'igualtat l'allegoria femenina de Barcelona i també la de la monarquia, un gest que poc valdria a la llum de les decisions polítiques posteriors (fig. 10).

En un àmbit més local i menys ambiciós a nivell simbòlic, cal destacar les emissions dels bancs de Reus i de Tarragona. A més, cal considerar la Sociedad Catalana General de Crédito fundada per Reial Ordre del 14 de maig de 1856, que va emetre obligacions amb l'orla o garlanda centrada per un escut coronat de Catalunya.¹⁷ Podien ser utilitzades com a paper moneda. També, entre alguns altres, cal tenir en compte el Banc de Valls, amb emissions d'obligacions de 1891, i el Banco de Reus de Descuentos y Préstamos, amb emissions de 1901. En ambdues sèries, la diversitat de valors s'acompanya d'unes galeries de retrats de ciutadans il·lustres que remarquen el caràcter estrictament local d'aquest paper valor.

ASPIRACIONS, REIVINDICACIONS I FALSIFICACIONS DURANT LA RESTAURACIÓ. DE LES BASES DE MANRESA A LES MEDALLES DE LA UNIÓ CATALANISTA

El centralisme vigent a la Restauració va impedir qualsevol iniciativa monetària local amb el tancament de la seca de Barcelona el 1881. En aquest període, les aspiracions del catalanisme fixades en les *Bases per a la constitució regional catalana*, anomenades Bases de Manresa (1892), també tenen present el paper rellevant de la moneda i així es recull expressament en el seu articulat reclamant en la Base 6 la percepció d'impostos i l'encunyació de moneda per a un futur govern regional català.¹⁸

Barcelona esdevé en aquesta època un gran centre falsificador de moneda francesa i espanyola,¹⁹ en aquest dar-

rer cas, com a centre de fabricació i també com a centre d'expedició de les màquines i estris utilitzats en la falsificació gràcies a la xarxa ferroviària. El Ministeri d'Afers Estrangers de França instava el Consolat General de Barcelona a esbrinar pel seu compte la magnitud i els centres falsaris davant la sospita que les autoritats espanyoles no prestaven prou atenció al problema.

Cal destacar, en un altre sentit, la iniciativa de la Unió Catalanista de fabricar, als tallers Vallmitjana de Barcelona el 1900, una emissió de medalles patriòtiques que prenien el metall, valor i mòdul del sistema monetari espanyol vigent. D'aquesta manera, es pretenia dotar Catalunya d'un sistema monetari simbòlic, però plenament real, burlant la legalitat que impedia emetre qualsevol tipus de moneda fora de l'aleshores ja únic establiment de fabricació de moneda a Madrid. Es tracta d'una imitació d'un sistema monetari llavors vigent amb uns tipus variants que tenen en comú presentar sant Jordi a cavall matant el drac a l'anvers i l'escut de Catalunya amb diversos acompanyaments al revers (fig. 11). Així, les peces de 100 i 20 pessetes en or; les de 5 i 1 pesseta en plata i les de 10 i 5 cèntims en coure. Com assenyala Crusafont, modernament s'ha afegit una peça falsa per enganyar els col·leccionistes i que equivaldria a 2 pessetes.²⁰ Cal dir que l'emulació monetària és tan subtil i discreta que no devia passar de ser una frivolidat burgesa poc efectiva al carrer.

La moneda espanyola en circulació, especialment la menuda, va ser utilitzada de vegades com a vehicle de manifestació de protestes,²¹ com ara en successives campanyes contra el president del Govern Antonio Maura després de la Setmana Tràgica (1909), contra la pròpia monarquia alfonsina amb consignes com «Mori el rei», o en altres ocasions ja durant la Segona República.

Cal destacar, finalment, pel seu sentit estrictament simbòlic, l'emissió de bitllets de pesseta i de francs relacionats amb l'intent insurreccional de Prats de Molló de 1926, dirigit per Francesc Macià i fracassat per la intervenció de la policia francesa. Crusafont ha publicat un exemplar del primer i dona notícia del segon.²² La imatge mostra un pagès català sembrant sota un arbre. Al fons, una masia i un ixent resplendent amb les armes catalanes i l'estrella solitària de la bandera independentista d'Estat Català, l'organització que volia portar a terme la penetració guerrillera contra l'Espanya de la dictadura del general Primo de Rivera.

UN PUNT D'ARRIBADA: DE LA SEGONA REPÚBLICA A LA GUERRA CIVIL I LES RESPOSTES DAVANT LA MANCA DE MONEDA

La proclamació de la Segona República el 1931 no va suposar canvis especials en relació amb la moneda i Catalunya. Cal destacar, això sí, la lentitud a modificar el tipus de monedes i bitllets de banc per adaptar-los a la nova realitat de la forma de l'Estat més enllà d'estampillar amb

l'escut de la República la imatge de l'exrei Alfons XIII en els bitllets de banc en els quals estava representat. No va ser fins a l'esclat de la Guerra Civil l'any 1936 que els esdeveniments van desbordar el sistema monetari i van obrir una esclatxa a la participació de persones i institucions locals. Recentment, el Gabinet Numismàtic de Catalunya ha dedicat un dels seus cicles de conferències a la moneda durant aquest període.²³

La Constitució de la República de 1932 reservava al poder central espanyol la regalia de la moneda amb caràcter exclusiu i, per tant, l'Estatut d'Autonomia de Catalunya no podia entrar en aquesta competència. Ara bé, la situació d'emergència monetària va esperonar, com ja s'havia donat en el passat, un seguit de mecanismes per fer front a la manca de massa monetària.

En primer lloc, cal destacar que la manca de moneda deguda a la retirada i ocultació de la moneda de plata, primer, i de la insuficiència de la fabricació i distribució de la nova moneda va desembocar en una gran fretura de numerari fraccionari, especialment el menut per a les petites transaccions i per facilitar els canvis. En aquesta ocasió, l'enginy popular va trobar la manera d'omplir aquest buit amb l'emissió d'una miriada de vals, bons, fitxes i getons de tota mena. Aquesta reacció va significar una resolució interessada del problema, atès que, en ser emesos per petits establiments particulars, la seva fidúcia no s'estenia més enllà, fet que provocava, entre altres situacions avantatjoses per a l'emissor, la fidelització de la clientela, que volia amortitzar els seus vals, i garantir-li un benefici segur pel fet que alguns passavolants o bé perdrien els vals o bé no tornarien a l'establiment per recuperar-ne el valor en productes. Tot plegat va estimular la picaresca i també l'ambient de protesta social que podem resseguir tant a les columnes d'opinió com a les vinyetes còmiques de la premsa. Aquesta reacció no estranya en un país en el qual, des del darrer quart del segle XIX, havia arrelat la difusió de getons particulars de comerços, colònies industrials i empreses cooperatives.²⁴

En segon lloc, l'àmbit municipal va reaccionar. D'alguna manera, la policia de mercat i l'ordre públic comercial eren de la seva competència i, per això, amb el suport de la nova llei municipal aprovada pel Parlament de Catalunya i que preveia dotar d'autonomia les finances locals, es va viure una allau d'emissions de moneda menuda d'abast local.²⁵ El fenomen va ser molt generalitzat, però no universal, i ha estat quantificat pel principal estudiós i autor del catàleg d'aquestes peces. Alguns municipis, per proximitat a Barcelona, van renunciar a emprendre emissions amb la voluntat manifesta de fer circular les peces barcelonines mentre que altres localitats molt petites tampoc ho van fer.

Interessa analitzar l'actuació de l'Ajuntament de Barcelona perquè era, amb diferència, la principal ciutat de Catalunya i, per tant, el repte d'assumir el proveïment de moneda menuda era gran, i també perquè recuperava informalment el paper històric d'emissor de moneda del Principat. En aquest sentit, les grans ciutats de la seva co-

nurbació així ho esperaven obertament, mentre que, en les petites, els vals barcelonins inspiraven una major seguretat que els propis. Sigui com sigui, quan s'analitzen les peces emeses i, fins i tot, quan es comparen amb moltes de les municipalitats coetànies, no es pot menys que quedar sorpresos per la poca presència i vistositat de les peces. En molts dels municipis, la fabricació dels vals va ser una mena de vàlvula d'expressió d'orgull i cofoisme local i es procurava disposar de bitllets que evocaven les glòries locals.

Doncs bé, els bitllets de Barcelona van adoptar una forma extraordinàriament modesta i un abast sempre insuficient en volum. Rere aquesta presentació dels petits valors quasi en format filatèlic i amb una aparença molt discreta queden clars els conflictes polítics interns i les divisions polítiques amb faccions que veien amb repugnància l'emissió per considerar-la contrària a la República, que reservava el monopoli de la moneda al Govern central. Efectivament, el Govern va acabar per prohibir-los de manera fulminant i se'n va ordenar la retirada. Tenim el cas efectiu dels bitllets de tres valors que l'Ajuntament de les Franqueses del Vallès va recuperar d'una antiga caixa forta i va dipositar al Museu Nacional el 2015.²⁶ Tot i aquesta retirada municipal, bona part dels bitllets van quedar en mans particulars com a testimoni de l'època o bé en mans dels col·leccionistes inicials. Cal considerar, en aquest sentit, que ja a la mateixa època començaven a haver-hi invencions de bitllets destinats al mercat col·leccionista.

Davant el problema del desproveïment de moneda, el Govern de la Generalitat va intervenir de manera molt diferent. No solament va emparar i empènyer les emissions locals, sinó que va implicar-se en l'emissió d'un autèntic sistema monetari en paper moneda. La responsabilitat d'aquest pla va recaure en la persona del conseller d'Economia i Finances, que en aquell moment era Josep Tarradellas. Es van produir i van entrar en circulació els valors menors del sistema. Ara bé, el que resulta més interessant és que avui sabem, per les proves de bitllets que no van entrar en circulació, que es pretenia fabricar bitllets de valors molt més alts fins a completar un autèntic sistema monetari (fig. 12). Aquesta ambició es va concretar en unes emissions d'alta qualitat amb paper amb marques d'aigua de seguretat fabricat a Gelida per la casa Guarro i disseny i impressió a càrrec de Josep Obiols a la impremta Oliva de Vilanova i la Geltrú. És a dir, es va optar per les cases amb més experiència i qualitat en la manufactura d'uns bitllets que encara avui són un testimoni extraordinari si tenim en compte les dificultats de tota índole del moment. Aquestes peces han cridat l'atenció no solament de la historiografia numismàtica, sinó també de la de pròpia de la història de les arts gràfiques, com Santi Barjau,²⁷ o de la història de l'art, com Pilar Vélez.²⁸ A nivell simbòlic són un bon exemple de les arts gràfiques i del moviment noucentista, amb símbols propis com el treball i la indústria o l'escultura del forjador o una imatge de les drassanes de Barcelona que esdevenien un catàleg de sím-

bols propis molt allunyats del format i de l'estètica imperant en els bitllets del Banc d'Espanya.

La circulació monetària en aquesta època era, per tant, molt variada, com ens demostra, a tall d'exemple, el contingut d'alguna cartera extraviada i recuperada pel municipi de Barcelona en la qual clarament conviuen bitllets grossos de la República amb moneda local municipal i de la Generalitat. A més, cal no oblidar que en el mercat negre la reina era la vella moneda de plata oficialment desmonetitzada i retirada de circulació.

Finalment, el Govern de la República es va acabar replegant a València i després a Barcelona, fins al replegament i la desfeta final, i va prohibir aquestes emissions. Una de les mesures que va implementar per recuperar l'ordre públic monetari va ser l'emissió d'uns discs de cartó amb l'escut de la República al revers dels quals calia enganxar un segell de curs legal.

Acabada la Guerra Civil, la gent havia de seleccionar els bitllets i la moneda per veure la que el nou govern assumia i acceptava i la que rebutjava com a facciosa i a la qual no es reconeixia cap valor. La data clau era la de l'alçament militar —18 de juliol de 1936—, que era designada com la data en la qual les emissions republicanes deixaven de ser considerades legítimes. Només s'acceptava la moneda republicana emesa fins a aquella data. L'entrada de les tropes franquistes va implicar, també, l'entrada de la nova moneda «nacional» i el ressorgiment de les monedes amagades així com la destrucció o l'ocultació de la moneda desmonetitzada que a moltes llars es va guardar com un record.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Vegeu, especialment, Josep SALAT. *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña*. Brusi, Barcelona 1818; Joaquim BOTET I SISÓ. *Les monedes catalanes*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2007-2011, 3 v. Vegeu també l'àmplia producció de Miquel Crusafont que anirem esmentant al llarg de l'article.
- [2] La síntesi imprescindible per a aquest marc continua sent la de Ferro. Vegeu VÍCTOR FERRO. *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*. Eumo, Vic 1987.
- [3] Albert ESTRADA-RIUS. *La lluita contra la moneda falsa a la Catalunya de Felip II (1598-1621)*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2011.
- [4] Miquel CRUSAFONT. *La moneda catalana local (s. XIII-XVIII)*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics i Diputació de Barcelona, Barcelona 1990.
- [5] Xavier SANAHUJA. *La moneda municipal a Reus i el seu entorn (s. XV-XVIII)*. Centre de Lectura, Reus 2005.
- [6] Xavier SANAHUJA. «La moneda municipal de Vic (i II): segles XVI-XVII (1519-1652)», *Ausa*, vol. XXI, núm. 152, p. 157-180.
- [7] Miquel CRUSAFONT. *Història de la moneda catalana a la Guerra dels Segadors (Primera República Catalana)*

- 1640-1652. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2001.
- [8] Miquel CRUSAFONT. «Encuny de revers d'una peça de 5 rals de Vic de la Guerra dels Segadors (1640-1652)», *Acta Numismàtica*, núm. 47 (2017), p. 161-163.
- [9] Albert ESTRADA-RIUS. «Consideracions iconogràfiques a l'entorn d'un gravat atribuït a Ramon Olivet (1646)». *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, núm. 20 (2006), p. 35-49.
- [10] Josep TRAMULLES. *Promptuario y guía de artifices plateros*. Madrid 1734.
- [11] Albert ESTRADA-RIUS. *La Real Casa de la Moneda de Barcelona*. Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 2018, p. 634-635. Traducció castellana revisada de l'original català publicat a Barcelona el 2015.
- [12] Xavier SANAHUJA. *La seca del Principat de Catalunya (1809-1814)*. Institut Municipal de Museus de Reus, Reus 2003.
- [13] Enric GOIG. *La moneda catalana de la Guerra de la Independència (1808-1814)*. Círculo Filatélico y Numismático, Barcelona 1974.
- [14] Marta CAMPO, Albert ESTRADA-RIUS i Maria CLUA. *Guia numismàtica*. Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona 2004, p. 193-195.
- [15] Pere VEGUÉ (dir.). *El tresor de Puig-reig*. Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona 1982.
- [16] Florián RUIZ i Jordi ALENTORN. *Catálogo del papel moneda español*. Madrid 1974, p. 234-238.
- [17] Florián RUIZ i Jordi ALENTORN. *Catálogo del papel...*, *op. cit.*, p. 327.
- [18] «Base sisena. Catalunya serà l'única sobirana del seu govern interior. Per tant, dictarà lliurement les seves lleis orgàniques; tindrà cura de la legislació civil, penal, mercantil, administrativa i processal; de l'establiment i el cobrament d'impostos; de l'encunyació de moneda, i tindrà totes les altres atribucions inherents a la sobirania que no corresponguin al govern central segons la base primera.»
- [19] Albert ESTRADA-RIUS (coord.). *La falsificació de moneda a la Catalunya del segle XIX*. Museu Nacional d'Art de Catalunya i Universitat Pompeu Fabra, Barcelona 2013.
- [20] Miquel CRUSAFONT. *Catàleg general de la moneda catalana*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2009, cat. núm. 6048-6053.
- [21] <<https://blog.museunacional.cat/laltra-cara-del-dinera-la-moneda-subversiva/>>.
- [22] Miquel CRUSAFONT. *Catàleg general...*, *op. cit.*, cat. núm. 6054.
- [23] Albert ESTRADA-RIUS (coord.). *La moneda a la Guerra Civil espanyola: Art, disseny i propaganda*. Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona 2020.
- [24] Antoni LÓPEZ i LLUCH. *Les monedes de les cooperatives catalanes (1850-1950)*. Barcelona. 3 v.
- [25] Antoni TURRÓ. *El paper moneda català i altres signes monetaris: Emissions de la guerra 1936-1939. Catàleg general històric-descriptiu: Valls d'Andorra-Principat de Catalunya*. Diputació de Barcelona, Barcelona 1982. Reeditat a Barcelona el 2007.
- [26] <<https://www.lesfranqueses.cat/actualitat/noticies/2015/08/04/franqueses-dona-bitllets-emesos-durant-la-guerra-civil-al-museu-nacional-d-art-de-catalunya>>.
- [27] Santiago BARJAU. «Les impremtes i la producció dels bitllets en el seu context». A: Albert ESTRADA-RIUS (coord.). *La moneda a la Guerra Civil...*, *op. cit.*, p. 85-96.
- [28] Pilar VÉLEZ. «Josep Obiols i el disseny dels bitllets de la Generalitat de Catalunya». A: Albert ESTRADA-RIUS (coord.). *La moneda a la Guerra Civil...*, *op. cit.*, p. 97-108.

NOTA BIOGRÀFICA

Albert Estrada-Rius és doctor en dret per la Universitat Pompeu Fabra (2001) i en història per la Universitat de Barcelona (2012). És conservador del Gabinet Numismàtic de Catalunya i professor associat a la Universitat Autònoma de Barcelona i a la Universitat Pompeu Fabra des del 2000. S'ha especialitzat en l'estudi de les cases de moneda i en la fabricació i la falsificació monetària a Catalunya, temes sobre els quals ha publicat diverses monografies i ha dirigit publicacions col·lectives. És acadèmic de número electe de la Reial Acadèmia de Bones Lletres (2015), i corresponent de la Reial Acadèmia Europea de Doctors, de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi (2013), de la Real Academia de la Historia (2019), de la Real Academia de Jurisprudencia y Legislación (2015) i de l'Instituto Bonaerense de Numismática y Antigüedades (2015). Ha rebut les medalles Javier Conde Garriga (2011) i *Excelente al Mérito Numismático* de la Asociación Numismática Española (2017) i el Premi Pròsper de Bofarull de l'IEC (2014), així com la XXIII Beca d'Estudis Medievals de la Fundació Noguera (2013).

«La meva professió, en canvi, és de ser Joan Fuster»

Antoni Furió*
Universitat de València

Rebut 9 octubre 2022 · Acceptat 9 febrer 2023

RESUM

L'article proposa una aproximació a la figura, l'obra i la significació alhora literària i política de Joan Fuster en el centenari del seu naixement i els trenta anys de la seva mort. Joan Fuster, l'assagista en català més important del segle xx, de la mateixa estirp que Eugeni d'Ors i Josep Pla, és una personalitat polièdrica, amb moltes cares: home de lletres, intel·lectual civil, poeta, erudit, crític literari, historiador de la literatura i la cultura, traductor, editor, columnista a la premsa, pensador, referent cívic, activista cultural i polític, pare de la pàtria... L'article fa també un ràpid repàs de la trajectòria literària i pública de l'escriptor, des de les circumstàncies biogràfiques i històriques de la seva incorporació a la literatura i la cultura catalanes fins a la vigència de la seva producció literària i de les seves propostes polítiques.

Paraules clau: Joan Fuster, assaig, literatura catalana, Sueca, centenari

Molts de vostès hauran identificat el fragment que dona títol a la meua conferència (28 de setembre de 2022, Institut d'Estudis Catalans). És la mitja part d'un aforisme, recollit a *Consells, proverbis i insolències*, un dels llibres més emblemàtics de Joan Fuster, publicat el 1968, i que, sencer, diu així: «Hi ha qui és advocat, o mestre, o polític, o bisbe, o poeta, o pagès. La meua professió, en canvi, és de ser Joan Fuster.»¹ Quina és la professió de ser Joan Fuster? Qui va ser Joan Fuster, del naixement del qual farà enguany, el 23 de novembre, cent anys, i per la qual raó l'Institut d'Estudis Catalans i la Institució de les Lletres Catalanes han organitzat aquesta jornada acadèmica que avui celebrem? Bé és veritat que hauria pogut començar amb una altra sentència d'intenció semblant: «Ja coneixeu el cèlebre aforisme grec: Joan Fuster és la mesura de totes les coses.»² Qui va ser, repeteixo la pregunta, Joan Fuster, la figura que ens congrega avui ací i l'autor d'aquestes dues clares afirmacions de la pròpia individualitat? Una ullada al programa de la jornada d'avui o a les moltes pàgines que s'han escrit i publicat sobre la seva figura i la seva obra ens confirmarà que era una personalitat polièdrica, amb moltes cares, que els estudiosos i els crítics comparen i fins i tot enfronten les unes amb les altres, convençuts que la seva tria és la correcta i que les altres dimensions no sols són menors, supletòries —que Fuster havia de fer perquè no hi havia ningú més que les pogués

fer—, sinó que obstaculitzaren o impediren que hagués donat més en aquell camp concret, sigui la literatura, l'erudició, el pensament o la política.

Fuster era un home de lletres, autor, poeta, assagista, erudit, crític literari, historiador de la literatura i la cultura, traductor, editor, columnista d'opinió, pensador, referent cívic, activista cultural i polític, pare de la pàtria, membre de l'Institut d'Estudis Catalans... Amb motiu de la commemoració del centenari —però també des de fa ja algun temps, sobretot després de la seva mort, ara fa ja trenta anys—, hi ha qui insisteix en la idea que la dimensió política de la seva obra n'ha eclipsat —i perjudicat— la dimensió estrictament literària i n'ha dificultat la recepció. El Fuster polític —o, pitjor encara, l'activista— hauria desfigurat i fins i tot empetitit el Fuster escriptor, un escriptor de totes totes sobredimensionat, i no tant per la seva talla literària com per la seva projecció política, per la seva condició de pare la pàtria.

L'any passat mateix, Valentí Puig, en el llibre *Dioses de època, 1993-2006*, publicat per Destino, hi expressava sense embuts el seu desdeny: «Joan Fuster, una de las figuras más sobrealoradas de la cultura catalana, en no poca parte porque había sido un apóstol del pancatalanismo.»³ I no és l'únic que ho creu o que ho diu. Alguns estan convençuts que la notorietat indeguda de Fuster es deu a raons extraliteràries, i que no és en la literatura, ni tampoc en el pensament, on hem de cercar l'excel·lència de l'escriptor. Javier de Lucas, professor de filosofia del dret i de filosofia política a la Universitat de València i senador a Madrid pel PSOE, dolgut encara pel títol que Joan Fuster va posar al seu llibre

* **Adreça de contacte:** Antoni Furió. Departament d'Història Medieval i Ciències i Tècniques Historiogràfiques, Universitat de València.
E-mail: antoni.furio@uv.es

Contra Unamuno y los demás,⁴ publicat el 1975, escrivia a començaments d'any en un article a *La Vanguardia*, un article, tot cal dir-ho, preventiu contra els previsibles excessos adulatoris de l'Any Fuster —dic preventiu perquè l'article és de la primera setmana de gener de 2022, quan encara ni havia començat l'any—: «Fuster carece de estatura filosòfica.»⁵ Fuster, com a molt, estaria a l'alçada de Josep Pla o d'Eugeni d'Ors, però «a años luz» d'Unamuno, per no dir de tots els altres pensadors amb els quals se l'ha parangonat, de Bertrand Russell a Albert Camus i Jürgen Habermas. Em sembla que l'única que va anar, mig en broma, mig seriosament, en aquesta direcció va ser Montserrat Roig, gran amiga de Fuster, que en un reportatge a la revista *Destino* el 1972 el presentava com «un Diderot de pueblo».⁶ No hi havia cap delictes en la definició. Ni cap intenció de comparar-lo hiperbòlicament amb el *philosophe* francès, però el paral·lisme estava ben trobat, tot i les diferències entre ambdós. I en la mateixa línia em sembla que anaven les altres correlacions. No tant en la d'igualar autors molt diferents, en talla i projecció, com en el seu paper d'intel·lectuals civils que havien intervingut en el debat públic. I això, a Fuster, tot i «ca-recer de estatura filosòfica», no se li pot negar.

«El pensar filosòfic», continuava un malhumorat i desdenyós De Lucas, «es algo muy distinto de la agudeza periodística e incluso de la habilidad para el ensayo», i, en conseqüència, no hauria d'haver-hi dubte sobre la inferioritat del «tipo de escepticismo y —digámoslo así— cierto epicureísmo mediterráneo de Fuster, frente a un pensamiento [el d'Unamuno] que profundizó en la exigente angustia existencial de sello kierkegaardiano». Una desqualificació darrere l'altra per tal d'anar preparant i fer entrar millor l'apoteosi final, directa i descarnada: «Y si se trata de sacar varas de medir sobre profundidad filosófica, dejémosnos de frivolidades: no hay comparación posible [amb Unamuno], entre otras cosas porque creo que Fuster no aspiraba (no habría podido) a la tarea filosófica.»⁷ No sé si no hauria pogut —conjectura o judici de valors que deixa al descobert la malvolença que li té el professor De Lucas—, però sí que sé que no el temptava. I, en tot cas, no hi seria de més dir que es van fer dues tesis doctorals sobre la relació de Fuster amb la filosofia: la d'Antoni Riera sobre *La raó moral de Joan Fuster*, publicada el 1993,⁸ i la de Júlia Blasco, que no arribà a llegir-se, però de la qual es van editar les gravacions que van servir de base a l'estudi amb el títol de *Joan Fuster: converses filosòfiques*, publicat el 2012.⁹

Probablement, el detonant de la malvolença és el llibre a què m'he referit abans, que inclou l'article «El caso de don Miguel», un text de mitja pàgina de diari, publicat inicialment a *La Vanguardia* el 1971.¹⁰ Posats a enfrontar Fuster i Unamuno, hauria estat preferible que hagués tingut també en compte els altres textos que l'escriptor de Sueca dedicà al rector de la Universitat de Salamanca, no sempre en vena irònica: en particular, «Maragall i Unamuno, cara a cara», publicat a *Pont Blau* el 1953¹¹ i incorporat després al llibre *Les originalitats*, del 1955.¹² En tot cas, això és cert, el racionalisme crític i il·lustrat de Joan Fuster l'apartava de la filosofia agònica i irracionalista,

premoderna, de don Miguel. No crec que ningú aprofités l'avinentesa del centenari d'Unamuno per a advertir, ja des del primer dia, contra el risc de sacralitzar l'escriptor i filòsof espanyol, o per deixar caure que la seva obra i la seva estatura intel·lectual estan sobredimensionades. Ningú no ho hauria entès, entre altres raons perquè Unamuno és ja història, pura arqueologia (i si no, pitjor encara), més enllà del mal i del bé. I Fuster, en canvi, continua ben viu, i per això rep de valent pels pecats propis i pels que s'han comès després, inclòs el Procés.

Això els serveix, als uns, per a passar de puntetes pel vessant polític de l'escriptor i de la seva obra, reivindicant-ne només la qualitat literària, pretesament deslluïda pels seus plantejaments polítics. I als altres, per a qüestionar-ne fins i tot les virtuts literàries, que el situarien molt per sota del lloc on se l'ha volgut col·locar, més per la seva significació política que no pels seus mèrits en el camp de la literatura i de la cultura; sobretot, en comparació, per exemple, amb escriptors i pensadors de la cultura espanyola. Per què comparar Fuster amb Unamuno, o amb qui sigui, si no amb la intenció de menystenir el primer i la llengua i la cultura que representa? És evident, encara que no sempre es reconegui, que darrere d'aquesta mena d'atacs i comparacions interessades hi ha, igualment, una clara i indubtable intencionalitat política.

En un cas, la d'escamotejar l'ideari polític de l'escriptor, i en particular el seu posicionament respecte de la qüestió nacional i el futur compartit dels Països Catalans, per no dir la noció mateixa de Països Catalans, que tant de mal hauria fet no sols a la recepció de la seva obra literària, sinó també a l'obra literària mateixa. I, en l'altre, la d'impugnar la literatura i la cultura catalanes impugnant Fuster: si Fuster, l'assagista català més important del segle xx, no dona la talla com a escriptor (i menys encara com a pensador) és que la literatura i la cultura catalanes no donen la talla ni com a literatura ni com a cultura. Una literatura i una cultura domèstiques, d'anar per casa, pròpies de cultures subalternes i apropiades per a innòcues celebracions festives (com els Jocs Florals, l'Any Fuster o tots els Anys que les institucions catalanes vulguin dedicar a un escriptor o altre), però no, de cap manera, de la literatura i la cultura en majúscules, que a València, com a Madrid, Sevilla i Barcelona, és només la que s'expressa en castellà.

Joan Fuster, i començo a contestar les preguntes que feia a l'inici de la meua intervenció, és, abans que res i per damunt de tot, un escriptor. Però un escriptor en català —encara que, per les condicions sociopolítiques de l'època, bona part de la seva obra, i singularment la publicada en la premsa periòdica, aparegué originàriament en castellà—,¹³ i això, la condició de ser un escriptor en català, li confereix, ja des del principi, una connotació política. Primer, perquè escriu en una llengua prohibida i, quan s'atenua la proscripció, assetjada per la dictadura franquista i, ja durant la democràcia, pel que continua havent de franquista en les estructures profundes de l'Estat —el *deep state*. Després, perquè no té un estat al darrere —ni tan sols un estat federal o un que es reconegui com a plurinacio-

nal— que la defensi d'aquest assetjament estructural i dels atacs que pateix contínuament i que n'acceleren l'extinció. Passar de la literatura a la política, en un escriptor en català havia de ser, com ho continua sent ara, un pas «natural», instintiu i alhora lògic, en ser conscient dels problemes extraliteraris que amenaçaven, i continuen amenaçant, la viabilitat de la seva llengua com a vehicle de cultura i d'expressió literària, i fins i tot la seva pròpia supervivència i la de la cultura i la societat que es manifesten a través seu.¹⁴

La dimensió política de l'obra de Joan Fuster rau precisament a salvaguardar i refermar la utilitat del català com a vehicle literari i la supervivència i la continuïtat de la cultura catalana —de la cultura que s'expressa en català i, per tant, també la valenciana— en uns temps de canvis econòmics, socials i polítics —i també culturals— accelerats, com van ser els de la segona meitat del segle xx.

Escriptor, sí. Un gran assagista. De l'estirp d'Eugeni d'Ors i de Josep Pla, a qui tant va admirar i que tant el van influir. En la forma —la prosa intel·ligent, l'adjectiu just— i en la intenció: la modernitat, la voluntat modernitzadora, europeïsta, del país i la seva cultura. Joan Fuster és un gegant de la literatura d'idees, de l'observació intel·ligent de la realitat política i social, i de la cultura, del seu temps, del pensament crític del segle xx, que projecta una ombra allargada al segle XXI. Com diu Gustau Muñoz en un article publicat enguany a *L'Espill*, la revista que va fundar Fuster i que ara codirigim Gustau i jo, l'obra de Fuster és un oceà de suggestions, de pàgines brillants i incisives. I que han resistit molt bé el pas del temps: «Centenars de pàgines seves, literalment, s'aguanten i provoquen, encara, la reflexió, el somriure, la guspira necessària per activar les neurones, el plaer de la intel·ligència...»¹⁵

Joan Fuster és també un gran escriptor europeu i universal, en la tradició humanista que va d'Erasme de Rotterdam i Michel de Montaigne als il·lustrats francesos del segle de les llums, Voltaire i Diderot, a Bertrand Russell, Albert Camus i Jean-Paul Sartre, ja al segle xx. Un heterodox, un dissident, com molts dels que ell mateix va estudiar, que per a moltes generacions de valencians va ser també un *maître-à-penser*, un intel·lectual compromès amb els problemes del seu temps i del seu país. D'on va sorgir —i quines causes n'expliquen l'aparició— aquest immens escriptor que el 1968, quan encara només tenia 45 anys, va publicar el primer volum de les seves obres completes en una col·lecció de clàssics catalans del segle xx? Ell mateix ho justificava, no sense aprensió i una modèstia relativa, ufana, en la introducció del llibre:

Una de les coses pitjors que podien passar-me en aquesta vida —vida literària, vull dir— era veure'm qualificat de «clàssic». L'epítet em feia angúnia: resulta lleugerament mortuori, pedant i no sé si fins i tot una mica injuriós. I heus ací que ara me'l trobo al damunt. L'etiqueta no passa de ser una simple argúcia comercial, és clar. Els editors pensen que una col·lecció d'Obres Completes aconseguirà vendre's amb més facilitat si confereixen el títol solemne de «clàssics» als autors amb qui han tingut

la sort o la innocència de firmar un contracte. Potser s'equivoquen. En tot cas, els pobres lletraferits que ens limitem a suportar les conseqüències de la maniobra no mereixem ser acusats de petulància. I encara, el risc de petulància seria mínim: l'apellatiu de «clàssic» que se'ns aplica ve corregit per dos atenuants ben explícits, «català» i «del segle xx». Sospito que un «clàssic català del segle xx» deu ser una racció ben mòdica de «clàssic». Deixem-ho córrer, doncs.¹⁶

Per a molts, fins i tot per als qui el conegueren de prop, Fuster és un cas insòlit, difícil d'explicar. Ja quan va publicar el seu primer article el 1944, als 22 anys, una valoració crítica titulada «Vint-i-cinc anys de poesia valenciana»,¹⁷ deixà desconcertada la vella generació literària supervivent de la guerra i de la desfeta pel seu domini de l'idioma i per la seva prosa exigent, fins al punt que Carles Salvador dubtava si no es tractava d'un pseudònim: «Joan Fuster, crítico y poeta valenciano desconocido personalmente por nosotros, es ya un escritor maduro y hasta sospechamos, dada la manera de aparecer los luceros de nuestro cielo literario, que J. Fuster no sea un nombre de pila sino la vulgaridad de un pseudónimo.»¹⁸ «Dada la manera de aparecer los luceros», és a dir: molt de tard en tard, rarament, i no de manera sobtada, abrupta. Eren quatre gats, els escriptors en català en la València derrotada i grisa de la postguerra immediata, i ni tan sols es coneixien entre ells. I l'aparició de cada nou lletraferit era saludada com un miracle.

Per la seva part, el periodista i polític Vicent Ventura, gran amic de Fuster, l'explicava com una xamba genètica.¹⁹ No nego les mutacions, els atzars genètics. Sense ells, no seríem on som. Potser encara seríem dalt dels arbres o tractant d'assolir la posició erecta a la sabana. Però, al meu parer, les causes són unes altres. Tant biològiques o biogràfiques com culturals, històriques. Sueca, el pare i els llibres. A Sueca, on va nàixer Joan Fuster el 1922, ara fa cent anys, només parlaven en castellà el jutge de primera instància, la dotació de la Guàrdia Civil, les monges de l'asil d'ancians i els mestres d'escola a l'escola, no al carrer. Era una població molt polaritzada socialment, on la majoria eren jornaleros agrícoles immigrants,²⁰ atrets per les possibilitats de treball que oferia el cultiu de l'arròs, entre ells la pròpia família de Fuster.²¹ Però el pare de l'escriptor, Joan Baptista Fuster, va desertar del camp, va estudiar arts i oficis i, al contrari que els jornaleros, que eren tots anarquistes, es va fer carlí. De dretes i carlí, com la majoria dels rics propietaris de la localitat, que el 1899 compraren per a aquesta el títol de ciutat a la reina regent Maria Cristina d'Habsburg. Això tingué importants conseqüències per al fill. Pogué freqüentar el casino carlí, on es duia a terme una intensa activitat recreativa i social, però també cultural, amb lectures de poemes, concerts de música i la representació regular d'obres de teatre, moltes de les quals en vernacle. També pogué alternar i fer-se amic amb els fills dels rics, dels grans propietaris agrícoles. I, sobretot, pogué estudiar en el mateix col·legi que ells, el Centro Politécnico, perquè el pare hi era mestre de dibuix.²²

Val a dir que a Sueca hi havia una doble tradició literària. L'una més culta i refinada, catòlica i conservadora, que s'expressava en un català correctíssim, però arcaïtzant, molt lluny de la llengua parlada al carrer. I l'altra més popular i festiva, republicana i farcida intencionadament de castellanismes per tal d'accentuar-ne l'efecte còmic. El primer contacte de Fuster amb el català com a llengua literària i de cultura degué tenir lloc al casino carlí, en la segona meitat dels anys vint i principis del trenta. Amb la República, les conviccions polítiques es radicalitzaren i el tradicionalisme conservador dels pares carlins ja no resultava suficient ni atractiu per als fills.

Dels dos fills del cap dels carlins a Sueca, l'un, Josep Garcia Messeguer, seria el fundador de Falange a Sueca, mentre que l'altre, Ramon Garcia Messeguer, ho seria del Partit Comunista. El gran, Josep, va escriure un acte sacramental, *Magdala*,²³ inspirat en Maria Magdalena, en un català encarcerat i segurament difícil d'entendre per l'audiència i amb música de Marià Martí, que va ser estrenat al Saló Joventut Tradicionalista de Sueca el 23 de març de 1935. I estic segur que abans que fos assassinat, el desembre de 1936, als 36 anys, va influir en el jove Joan Fuster, que no devia tenir més de dotze o tretze anys. Ho dedueixo perquè el setembre de 1939, cinc mesos després d'acabada la guerra, Joan Fuster i el seu amic Fermí Cortés, de 16 i 15 anys, respectivament, demanaren l'ingrés com a socis de Lo Rat Penat, a València.

Era impossible que s'haguessin fet valencianistes en aquells cinc mesos, i durant els tres anys anteriors, és a dir, durant la guerra i amb el pare pres en un camp de concentració, no hi havia hagut un ambient propici per al valencianisme conservador. El desvetllament d'aquells dos joves valencianistes a la llengua i la cultura dels valencians deu haver estat anterior, abans de la guerra. De fet, es conserven versos en català de Fermí Cortés escrits l'any 1938, laudatoris del general Franco.²⁴ Escriure versos era una afició que compartien tots els amics, nascuts i formats en un entorn conservador i dretà. La diferència és que des del primer moment Fuster i Cortés escrivien els seus en català, i en un català correcte, fabrià.

He parlat de Sueca, del pare i de l'entorn social i cultural. El tercer factor que explica Fuster són els llibres, les lectures. Un altre aforisme de l'escriptor, recollit igualment a *Consells, proverbis i insolències*, diu: «Els llibres no supleixen la vida, però la vida no supleix els llibres.» L'escriptor en valencià es va fer valencianista i catalanista llegint els escriptors del País Valencià i del Principat, descobrint l'abast territorial de la llengua i la digníssima qualitat dels seus poetes i narradors. També les bases per al descobriment nacional en llibres com *Concepte doctrinal del valencianisme*, de Joaquim Reig,²⁵ o *El País Valencià*, de Felip Mateu i Llopis.²⁶ Mateu i Llopis, un valencianista conservador d'abans de la guerra, que havia ingressat al cos d'arxivers, bibliotecaris i arqueòlegs, i que als anys trenta va dur la secció de Numismàtica al Museo Arqueológico Nacional, a Madrid, i va ser director del Museu Arqueològic i de la Biblioteca Provincial de Tarragona, va

ser nomenat el 1939 director de la Biblioteca Central, és a dir, de l'antiga Biblioteca de Catalunya, en aquest mateix edifici on ara ens trobem, a la qual els franquistes van canviar el nom, de tan subversiu que resultava ja fins i tot el nom de Catalunya.

Fuster es forma en aquest entorn conservador i catòlic, en el qual, ja després de la guerra, la figura indiscutida era Xavier Casp, participant habitual en els Jocs Florals i altres certàmens literaris de la llengua catalana. Tanmateix, el contacte amb els escriptors republicans i d'esquerres de la preguerra, com el ja esmentat Carles Salvador, i sobretot amb els catalans exiliats a Amèrica, el farà anar evolucionant cap a postures cada vegada més liberals i progressistes.²⁷ Al contrari que al Principat, el valencianisme conservador i folklòric no tingué problemes amb el règim, que l'utilitzà políticament. Fins i tot la filla del general Aranda, el militar que ocupà València el 1939, i la filla del general Franco, Carmencita, van ser regines dels Jocs Florals de Lo Rat Penat a primeries dels anys quaranta.²⁸ Fuster no podia sentir-se identificat amb aquell valencianisme tronat i innocu, quan la modernitat era en un altre costat. En la literatura castellana, la Generació de 1927 sobretot, però també en la literatura catalana, a l'interior i a l'exili. No tardaria a produir-se el trencament amb Xavier Casp, que l'acusaria amargament de preferir els qui cridaven «Visca Macià i mori Cambó!», en al·lusió als exiliats republicans.²⁹ El procés ja estava en marxa i era imparabile. El 1950, als 32 anys, Fuster publicava a *La Nostra Revista*,³⁰ feta a Mèxic, l'article «València en la integració de Catalunya», on ja estava condensat, en essència, el seu ideari polític: la incompleció de Catalunya sense el País Valencià i les Illes, la integració dels tres països en una sola nació.

Els exiliats, i en particular Vicenç Riera Llorca, van organitzar el primer viatge de Fuster a Barcelona amb el pretext de presentar un petit llibre sobre *La poesia catalana fins a la Renaixença*, publicat a Mèxic el 1954,³¹ de llegir els seus poemes i de donar alguna xerrada, però amb el propòsit, sobretot, d'establir contactes amb els escriptors i intel·lectuals del Principat, sorpresos per la potència d'aquella nova veu que venia del sud.³² La resta és ben coneguda, i no la puc resumir en quatre pinzellades. L'efecte positiu que causà tant en els més grans, com Carles Riba, Clementina Arderiu, Josep M. López Picó i Rafael Tasis, com en els més joves, com Albert Manent, Maurici Serrahima, Joan Oliver i Joan Triadú. La relació amb els editors, amb Francesc de Borja Moll a Mallorca i amb Josep Maria de Casacuberta i Josep Maria Cruzet a Barcelona, amb Oriol Folch i Joaquim Maluquer, amb Josep Pla i Jaume Vicens Vives, amb Max Cahner i Josep Maria Castellet, els primers llibres i els primers premis, *Nosaltres, els valencians* i *El País Valencià*, els Països Catalans, l'evolució ideològica cap a un liberalisme humanista i un marxisme gramscianista, la renúncia a l'advocacia, que a penes arribà a exercir, i la professionalització com a escriptor, col·laborant primer en la premsa de València i, quan se li tancaren les portes d'aquesta, en la de Barcelona: en *El Correo Catalán* del lobby dels cotoners, *Tele-eXprés* i, sobretot, *La Vanguardia*, la crítica literària a

Destino i altres publicacions, els articles a *Serra d'Or*, l'aventura editorial d'AC,³³ la participació en gairebé tots els jurats de premis literaris, les polèmiques literàries, com la que envoltà *La Plaça del Diamant*, que a Pla, que no se l'havia llegida, no li agradava perquè s'havia presentat amb el títol poc seriós de *La Colometa*, el Premi d'Honor de les Lletres catalanes, els doctorats *honoris causa*, els Premis Octubre, els atemptats amb bomba que van estar a punt de costar-li la vida el 1978 i el 1981,³⁴ els aplecs a la plaça de bous de València, la incorporació a la Universitat de València, la tesi doctoral i la càtedra, la decepció i el silenci autoimposat, la mort... «I morir deu ser deixar d'escriure», un altre dels aforismes. Com també aquest altre: «La meva posteritat serà de paper.»³⁵

I bé, el volum de l'obra publicada de Joan Fuster és oceànic. Setanta llibres, quatre mil articles periodístics, centenars de col·laboracions en revistes i altres publicacions, pròlegs a llibres d'altres, escrits a catàlegs de pintors, a discos de cantants...³⁶ i milers de cartes. Només l'obra catalana, de la qual enguany han aparegut els volums quatre i cinc, farà, quan es completi, set volums, de més de mil pàgines cada un.³⁷ I això només el Fuster en català, perquè encara queda tot aquell que no ha estat traduït i que avui només és accessible en les hemeroteques. L'Any Fuster hauria estat una bona ocasió per iniciar-ne la recopilació, traducció i publicació, però les autoritats semblen mirar cap a un altre costat, cap a una altra mena de celebracions, més efímeres: unes jornades acadèmiques, un cicle de conferències, alguna taula rodona. Pel que fa a la correspondència, se n'han publicat ja disset volums, i estan en marxa dos més, els que recolliran les cartes intercanviades amb el pinyol, el nucli dur, d'Edicions 62: Josep M. Castellet, Eulàlia Duran, Teresa Lloret i Francesc Vallverdú.³⁸ I encara les traduccions a altres llengües: al galleg, al castellà, a l'anglès, al francès, a l'italià, a l'alemany i al rus.³⁹ Les traduccions no asseguren necessàriament una bona recepció, però la fan possible. Fuster és un escriptor europeu que interpel·la els europeus, tant com interpel·la els valencians i els catalans.

Em quedo sense temps, però encara em resten dues idees per acabar, exposades ja de manera telegràfica. L'una és la comparació amb Jaume Vicens Vives. La influència de *Notícia de Catalunya* sobre *Nosaltres els valencians* és clara i reconeguda, i també el fet que el segon llibre porta el títol que hauria d'haver portat el primer, però que les circumstàncies del moment, 1954, aconsellaren substituir-lo per un altre de més innocu. Vicens Vives s'adreçava sobretot, en aquest i en altres llibres, als capitans de la indústria i la política que dirigirien un dia, quan hi hagués la transició a la democràcia, els destins del Principat. El seu pensament polític i sobretot la seva idea sobre l'encaix de Catalunya a Espanya, la idea que el Principat havia de ser-ne el motor, la locomotora, però ja no des de la sala de màquines, des de l'economia, sinó també des del comandament, des de la política, ha impregnat el *mainstream*, el corrent principal i majoritari, del catalanisme, de Convergència i Unió al Partit Socialista, de Jor-

di Pujol i Miquel Roca a Raimon Obiols, Narcís Serra i Pasqual Maragall, fins ben entrat el segle XXI, fins que ha estat impugnada i substituïda per l'independentisme i el Procés. Fuster, en canvi, no podia adreçar-se a la mateixa audiència i el seu llibre anava destinat sobretot als joves universitaris, als intel·lectuals i polítics que, també un dia, haurien de dirigir el país. Dos projectes contemporanis de modernització política i de progrés, però amb una coloració, un abast territorial i uns destinataris diferents.⁴⁰

I l'altra idea final. En un informe autobiogràfic que Fuster va enviar a Josep Pla perquè redactés l'*Homenot* que li va dedicar, publicat el 1962, l'escriptor conclouïa el seu escrit amb aquestes paraules:

Soc un gran treballador —aquesta virtut no vull que me la neguin—, i l'únic que lamento és que la necessitat de guanyar-me la vida a força d'escriure em deixi, ara, tan poc de temps per llegir. Llegir és l'única cosa que m'ha divertit, sempre. I no voldria morir-me sense haver deixat en funcionament i «en forma», al País Valencià, uns quants equips d'intel·lectuals i de no intel·lectuals capaços de remoure —o almenys d'intentar-ho— aquesta societat en perpètua somnolència digestiva...⁴¹

I en una carta escrita aquell mateix any, Fuster es mostrava exultant:

Al principi us indicava que hi ha gent jove, esperançada. Són universitaris que treballen força i fan coses que semblen impossibles en la València del 1962. Mai no ha fet la impressió, mirada de lluny, de tan «catalanitzada», la Universitat de València, com avui. Hi ha mesos del curs escolar que gairebé la meitat dels actes paraacadèmics —conferències, col·loquis— s'hi fan en català, no tant per la triada de catedràtics nostrats que hi ha, sinó per la pressió d'un petit grup d'alumnes. Aquests nois fan versos, és clar; però fan més coses que versos. Jo hi tinc molta confiança. Però ningú no podria preveure que donaran de si, en el futur.⁴²

El futur és ja avui passat, i el 1992, poc abans de morir, en una d'aquelles «converses inacabades» amb Toni Mollà, publicades pòstumament, Fuster es mostrava molt decebut:

Mai no hi havia hagut ací una generació amb tantes possibilitats intel·lectuals... Amb aquesta generació de què et parle, el país podia haver tingut una consistència molt important. Que què collons ha passat perquè tot això no quallàs com alguns esperàvem? Doncs, no ho sé, la veritat. Alguns s'han refugiat en la seua especialitat o en la política —com és el cas de l'Ardit i del Cucó, que són historiadors—; altres, com el Marquès —supose que per necessitat econòmica—, han d'escriure de culs en els diaris, i així tot. Si t'ho mires amb distància, era un grup impressionant. Però quan es produeix una cosa com aquesta en una societat concreta, si no hi ha plataformes que aglutinen, la gent es dispersa, cosa que

ha passat sempre a València, des de la darrerria del segle XVI, o abans. La ciutat de València no alimenta els seus intel·lectuals.⁴³

És clar que la història, al contrari del que s'afirmava fa uns anys, no s'ha acabat i que encara queda espai per a l'esperança, al País Valencià i als Països Catalans. La seva idea bàsica, imprescindible —i de nou, un altre aforisme: «No tingueu més conviccions que les decididament imprescindibles»—, continua ben viva i actual: la idea que, si no és compartit, no hi haurà futur per separat per a ningú, ni tan sols per al Principat, almenys en termes nacionals. Fuster, ja ho he dit, és un escriptor immens, i aquesta és la seva principal condició, però no és estrany que, com fa més de setanta anys, quan iniciava la seva singladura literària, també avui, per als escriptors valencians i catalans en general, escriure, en una llengua o en una altra, sigui ja un acte polític.⁴⁴ Ni que la literatura, especialment la bona, la més exigent, acabi portant, d'una manera o d'una altra, a la política. L'obra de Joan Fuster, que el centenari del seu naixement ens invita a descobrir o a llegir de nou, serenament i sense prejudicis, n'és una bona prova.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Joan FUSTER. *Consells, proverbis i insolències*. Editorial A.C., Barcelona 1968.
- [2] *Ibidem*.
- [3] Valentí PUIG. *Dioses de época*. Destino, Barcelona 2021.
- [4] Joan FUSTER. *Contra Unamuno y los demás*. Península, Barcelona 1975.
- [5] Javier de LUCAS. «Pro Fuster, 'malgré' cierto fusterianisme». *La Vanguardia*, 4 de gener de 2022.
- [6] Montserrat ROIG. «Joan Fuster: ¿un Diderot de pueblo? 1. La medida del hombre». *Destino*, 1815 (15 de juliol de 1972), p. 22-23; Montserrat ROIG. «Joan Fuster: ¿un Diderot de pueblo? 2. El hombre intelectual, medida de todas las cosas». *Destino*, 1816 (22 de juliol de 1972), p. 22-23, recollits posteriorment a *Retrats paral·lels 3*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1978, p. 147-155.
- [7] En acabar l'Any Fuster, el professor De Lucas ha tornat a la càrrega amb una nova diatriba contra l'escriptor, a qui reprotxa «su actitud mezquinamente despectiva (probablemente, acoñplejada) hacia el rector de Salamanca, a quien nunca entendió, porque la profundidad filosófica de Unamuno distaba mucho del periodismo ilustrado que caracterizaba al escritor de Sueca. Unamuno quedará como uno de los grandes en la historia universal de la filosofía y del pensamiento, algo a lo que ni de lejos puede aspirar —en mi opinión— Joan Fuster». Post publicat per Javier de Lucas en els seus comptes de Facebook i Twitter el dia 31 de desembre de 2022.
- [8] Antoni RIERA. *La raó moral de Joan Fuster*. Curial, Barcelona 1993.
- [9] Júlia BLASCO ESTELLÉS. *Joan Fuster: converses filosòfiques*. Tres i Quatre, València 2002.
- [10] Joan FUSTER. «El caso de don Miguel». *La Vanguardia*, 21 de maig de 1971, recollit a *Contra Unamuno y los demás*, op. cit.
- [11] Joan FUSTER. «Maragall i Unamuno, cara a cara». *Pont Blau*, 8 (abril 1953), p. 112-115, i 9 (maig-juny 1953), p. 143-146.
- [12] Joan FUSTER. «Maragall i Unamuno, cara a cara». A: *Les originalitats*. Barcino, Barcelona 1956, p. 41-63.
- [13] Incomprensiblement, el projecte de traduir al català l'obra completa de Joan Fuster ha estat qualificada d'«imbecilitat» per qui ha estat el comissari valencià de l'Any Fuster («Es una imbecilidad traducir toda su producción, porque traducir Joan Fuster del castellano al catalán es imposible, al revés no»: Joan Carles MARTÍ. «Entrevista a Francesc Pérez Moragón». *Levante*, 20 de novembre de 2022), en contra del que van ser els desigs del mateix escriptor, que en va encarregar l'operació al seu hereu, l'escriptor Josep Palàcios, en una disposició testamentària, i en contra també del que s'ha fet, per exemple, amb Josep Pla. La majoria de la producció escrita tant de Fuster com de Pla van aparèixer originalment en castellà, i sense la tasca de traducció i edició de l'obra de Pla impulsada per Josep Vergés, el director de *Destino*, no tindriem ara l'obra monumental (47 volums publicats entre 1966 i 1992) que acredita l'escriptor de Palafrugell com un immens autor català i en català.
- [14] Vegeu un testimoni primerenc de l'actitud de Fuster en aquest respecte a Antoni FURIÓ. «De la literatura i la cultura a la política». *L'Espill*, 67 (2021), p. 21-32.
- [15] Gustau MUÑOZ. «Llegir Fuster al segle XXI». *L'Espill*, 67 (2021), p. 33-46. Aquest text, junt amb altres que l'autor ha dedicat a l'escriptor de Sueca, ha estat recopilat a Gustau MUÑOZ. *Profeta de la raó. Sobre Joan Fuster*. Afers, Catarroja-Barcelona, 2023.
- [16] Joan FUSTER. «Introducció». A: *Obres Completes/1*. Edicions 62, Barcelona 1968, p. 7-20 (p. 7).
- [17] Joan FUSTER. «Vint-i-cinc anys de poesia valenciana (1920-1944)». A: *Almanaque de 'Las Provincias' para 1945*. Las Provincias, València 1944, p. 393-396.
- [18] Carles SALVADOR. «Un nuevo poeta». *Las Provincias*, 10 de maig de 1947.
- [19] L'atribució a Vicent Ventura de l'expressió «xamba genètica» referida a Fuster, la va fer per primera vegada Josep Iborra, segons contava Ventura en una intervenció pública en la qual aquest l'atribuïa al seu torn a Fuster mateix, que l'hauria emprada en un dels seus Judicis Finals per a referir-se a la importància de l'atzar biològic en la conformació de la singularitat de les persones, en la seva manera de veure el món, pròpia i distinta dels altres. <<https://www.youtube.com/watch?v=InzIkcAktF0>>.
- [20] Salvador VENDRELL i Salvador CARBONELL. «Dades per a l'estudi de l'estructura social i econòmica de Sueca (1922)». *Quaderns de Cultura de Sueca*, I (1980), p. 93-106.
- [21] Antoni FURIÓ, *Àlbum Fuster*. Edicions Alfons el Magnànim, València 1994.
- [22] *Ibidem*.
- [23] Josep GARCIA MESEGUER. *Magdala. Auto sacramental en dos actos y seis cuadros*. Sueca 1935.

- [24] Arxiu personal de Fermí Cortés.
- [25] Joaquim REIG. *Concepte doctrinal del valencianisme*. L'Estel, València 1932.
- [26] Felip MATEU I LLOPIS. *El País Valencià*. L'Estel, València 1933.
- [27] J. Àngel CANO MATEU. «Les relacions literàries i culturals entre Carles Salvador i Joan Fuster: la correspondència inèdita». A: Manuel PÉREZ SALDANYA i Rafael ROCA (ed.). *Actes del Dissetè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes i Institut d'Estudis Catalans, València-Barcelona 2017, p. 249-259.
- [28] Santi CORTÉS. *València sota el règim franquista (1939-1951): instrumentalització, repressió i resistència cultural*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Institut de Filologia Valenciana, Barcelona-València 1995.
- [29] Joan FUSTER. *Correspondència. 9 i 10. Xavier Casp, Miquel Adlert, Santiago Bru i Vidal*, a cura de Josep Ballesster. Tres i Quatre, València 2006-2008, 2 v.
- [30] Joan FUSTER. «València en la integració de Catalunya». *La Nostra Revista*, 52-53 (abril-maig 1950), p. 136-137.
- [31] Joan FUSTER. *La poesia catalana fins a la Renaixença*. Edicions Catalanes de Mèxic, Mèxic 1954.
- [32] El primer viatge de Joan Fuster a Barcelona es pot seguir a través de la seva correspondència, en particular la intercanviada amb Vicenç Riera Llorca: *Correspondència de Joan Fuster. 15 i 16. Vicenç Riera Llorca*. Tres i Quatre, València 2021.
- [33] Sobre aquesta editorial, que pren el nom de les inicials del seu propietari Armand Carabén, tot i que també s'ha dit que volia dir Aportació Catalana, vegeu el recent estudi de Teresa MUÑOZ LLORET. «A. C., una aventura editorial de Joan Fuster». A: Ferran CARBÓ, Antoni FURIÓ i Tobies GRIMALTOS (ed.). *Una posteritat de paper. Simposi internacional Joan Fuster (Centenari del naixement, 1922-2022)*. Publicacions de la Universitat de València, València 2022, p. 321-348.
- [34] Francesc BAYARRI. *Matar Joan Fuster (i altres històries)*. Companyia Austrohongaresa de Vapors, Almàssera 2018. Nova edició en 2022.
- [35] Aforismes recollits al llibre *Consells, proverbis i insolències*. A. C., Barcelona 1968.
- [36] Antoni FURIÓ. «La producció bibliogràfica de Joan Fuster». A: Josep IBORRA (ed.). *Homenatge a Joan Fuster*. Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura. Consell Valencià de Cultura, València 1994, p. 365-379; Josep BALLESTER i Antoni FURIÓ. *Joan Fuster 1922-1992: 10 anys després. Breu antologia i bibliografia sobre l'autor valencià*. Institució de les Lletres Catalanes, Barcelona 2002.
- [37] Joan FUSTER. *Obra completa*, a cura d'Antoni Furió i Josep Palàcios. I. *Poesia, aforismes, diari, vinyetes i dibuixos*. Edicions 62 i Universitat de València, Barcelona 2002; II-III. *Assaig, 1 i 2*. Edicions 62 i Universitat de València, Barcelona 2012; IV-V. *Llengua i literatura, 1. Dels orígens a la Renaixença, i 2. Època contemporània*. Edicions 62 i Universitat de València. Institució Alfons el Magnànim, Barcelona 2022. Els volums VI i VII, en preparació, es preveu que apareguin l'any 2024.
- [38] Joan FUSTER. *Correspondència. 18 i 19. L'entorn d'Edicions 62, 1ª part (Josep M. Castellet i Francesc Vallverdú), 2ª part (Eulàlia Duran i Teresa Lloret)*, a cura de Teresa Muñoz Lloret. Tres i Quatre, València 2022.
- [39] De Joan Fuster s'havien traduït ja *Dictionary for the Idle*, per Dominic Keown. Sheffield Academic Press-CEIC Alfons el Vell, Sheffield 1992, reeditada el 2006 per Five Leaves Publications, Nottingham; *Dizionario per gli oziosi*, per Donatella Siviero. Tullio Prionti, Nàpols 1994; *Giudizi finali*, per Giuseppe Faggini. Mobydick, Faenza 2006; i *Dictionnaire à l'usage des oisifs*, per Jean Marie Barberà. Anacharsis, Tolosa 2014; i el 2022, l'any del centenari, s'han traduït *Nacionalismo, liberalismo e outros temas*, per Xesús González Gómez. Laiovento, Santiago de Compostel·la 2022; *Final judgements*, per Mary Ann Newman. Fum d'Estampa Press-AVL, Londres 2022; i *Sagitario*, per Maria Rosich. Rayo Verde, Barcelona 2022. Les traduccions a l'alemany i al rus es troben en preparació.
- [40] Antoni FURIÓ. «Nosaltrés els valencians i Notícia de Catalunya, Fuster i Vicens Vives, cara a cara». *Serra d'Or*, 626 (2012), p. 22-25.
- [41] «Informe autobiogràfic de Fuster a Josep Pla». A: Joan FUSTER. *Correspondència. 1. Carner, Manent, Riba, Pla, Espriu, Villalonga*, a cura de Francesc Pérez Moragon. Tres i Quatre, València 1997, p. 270-277.
- [42] Carta de Joan Fuster a Josep Pla, a Joan FUSTER, *Correspondència. 1, op. cit.*, p. 117-126 (p. 123).
- [43] Toni MOLLÀ. *Joan Fuster. Converses inacabades*. Tàndem, València 1992, p. 35-36.
- [44] Escriure, en una llengua o en una altra, és ja un acte polític. Vegeu Antoni FURIÓ. «L'escriptor, fins i tot quan no fa "política", fa política». A: *Joan Fuster: Història i Memòria*, a cura de Josep L. Martín Berbois i d'Antoni Martí Monterde. Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2023.

NOTA BIOGRÀFICA

Antoni Furió és catedràtic d'història medieval a la Universitat de València i membre de l'Institut d'Estudis Catalans. Ha publicat una aproximació biogràfica a Joan Fuster (*Àlbum Fuster*, València, IVEI-Edicions Alfons el Magnànim, 1994), és l'editor, junt amb Josep Palàcios, de l'*Obra Completa* de Joan Fuster, de la qual han aparegut ja cinc volums (Barcelona, Edicions 62, 2002-2022), i el director de la *Correspondència* de l'escriptor, de la qual s'han publicat vint volums (València, Tres i Quatre, 1997-2023), i codirigeix, junt amb Gustau Muñoz, *L'Espill*, revista de cultura i pensament fundada per Joan Fuster el 1979, i amb una segona etapa des de 1999.

Els socialistes i els comunistes davant la qüestió nacional catalana: del 1888 als temps recents

Albert Balcells*
Institut d'Estudis Catalans

Rebut 18 novembre 2022 · Acceptat 20 desembre 2022

RESUM

Durant el primer terç del segle xx els socialistes no tingueren un posicionament positiu envers la reivindicació catalana d'autonomia, i la dependència de la directiva socialista a Madrid dificultà la seva expansió a Catalunya, on l'anarcosindicalisme predominà fins al 1936. Després de la unificació de socialistes i comunistes a Catalunya en començar la Guerra Civil, el partit unificat i la seva sindical esdevingueren una força central fins a la desfeta republicana de 1939. Després del règim franquista el socialisme esdevingué una força important a Catalunya fins a la seva arribada al govern de la Generalitat el 2003 i contribuï a la recatalanització del país.

PARAULES CLAU: socialistes, comunistes, marxisme, qüestió nacional catalana

El particularisme català en forma de patriotisme defensiu contra l'acció descatalanitzadora de l'Estat espanyol tingué manifestacions clarament anticentralistes des dels anys quaranta del segle XIX. Entre 1868 i 1873 fou interpretat pel federalisme republicà. Abans de finalitzar la centúria es difonia la definició de Catalunya com a nació o com a nacionalitat i això fou abans de la desfeta colonial espanyola de 1898 amb la pèrdua de Cuba, Puerto Rico i les Filipines i abans de la victòria electoral, a Barcelona, el 1901, del primer partit polític catalanista: la Lliga Regionalista de Catalunya.

Al costat de la primera commemoració del Primer de Maig, el 1890, en demanda de la jornada de vuit hores, cal tenir present el locaut declarat el mateix any pels industrials tèxtils del Llobregat contra el sindicat reformista Les Tres Classes de Vapor, l'agitació dels pagesos rabassaires arran de les conseqüències socials de la destrucció de les vinyes per la plaga de la fil·loxera i, finalment, les bombes anarquistes a Barcelona de 1893 a 1896, amb la gran repressió de 1897.

FEBLESA SOCIALISTA I OPOSICIÓ AL NACIONALISME CATALÀ

La central sindical socialista Unió General de Treballadors es fundà el 1888 a Barcelona, on residí inicialment la seva direcció. El mateix any i a la mateixa ciutat es refundà el PSOE, però el socialisme tingué poc desenvolupa-

ment a Catalunya malgrat que s'hi concentrava el principal nucli obrer industrial d'Espanya i que aquest fet, en teoria, hi hauria d'haver afavorit el socialisme. La directiva del PSOE estigué sempre a Madrid i, atesa l'estreta dependència de la sindical envers el partit, no pot estranyar que la directiva de la UGT s'acabés traslladant també a la capital del regne el 1899.¹ El fet equivalia a un implícit reconeixement del fracàs socialista a Catalunya i alhora resultà una de les causes de la seva feblesa a la regió durant els tres primers decennis del segle xx, un fet que limità, de retruc, la potència del socialisme a escala espanyola.¹

La convicció majoritària entre els obrers catalans que els sindicats havien de ser independents de tots els partits va jugar en contra de la UGT, igual que la centralització del socialisme a Madrid, atès que la seva identificació amb el centralisme estatal era malvista per molts obrers a Catalunya, fins i tot pels no identificats amb els partits catalanistes. Quan Miguel de Unamuno preguntà a un obrer català quina era la causa que el socialisme fos feble a Catalunya, l'obrer li respongué: «Perquè ens ve de Madrid.»

Cal afegir que en utilitzar contra el nacionalisme català el justificant de l'internacionalisme, el PSOE no feia més que seguir les pautes de la major part dels socialistes europeus dins de la Segona Internacional.²

El PSOE mantingué fins al 1910 una incompatibilitat amb els republicans de tota mena, i ho feu en nom d'un maximalisme obrerista que no impedia que mantingués una moderació remarcable en la pràctica pel que fa a la conflictivitat social. El 1907, la col·laboració destacada de socialistes catalans en la constitució d'una sindical unitària i plural a Barcelona, la Solidaritat Obrera, semblà, per

* Adreça de contacte: Albert Balcells. E-mail: ABalcells@iec.cat

un moment, que permetia superar l'aïllament socialista.³ Però després de la Setmana Tràgica de juliol del 1909 l'anarcosindicalisme convertí Solidaritat Obrera, fins aleshores limitada a Catalunya, en Confederació Nacional del Treball, amb un àmbit que comprenia tot Espanya i, per tant, en rivalitat amb la UGT, de manera que els socialistes se n'hagueren de retirar.

El PSOE, el 1910, deixà de banda la seva incompatibilitat amb els republicans per formar amb ells una coalició electoral: la Conjunció Republicanosocialista, gràcies a la qual el PSOE tingué el seu primer diputat al Congrés: Pablo Iglesias Posse, en un moment en què a França i a Itàlia els socialistes disposaven ja d'una minoria parlamentària considerable. Poc després, el PSOE donà suport a l'ingrés de la Unió Federal Nacionalista Republicana —l'esquerra catalanista unificada— a la Conjunció Republicanosocialista, un ingrés que es produí immediatament després d'haver aconseguit l'expulsió del Partit Republicà Radical de Lerroux de la mateixa Conjunció, i el Partit Radical, amb una força considerable a Barcelona, era unionista i anticatalanista.⁴

CONTACTES ENTRE EL SOCIALISME I EL CATALANISME

Però la desintegració del partit catalanista republicà després del fracàs de la seva aliança electoral del 1914 amb el Partit Radical, que havia estat el seu rival fins a aquell moment, creà un buit a l'ala esquerra del catalanisme polític. Davant del risc que el catalanisme quedés monopolitzat per la Lliga Regionalista i que això n'allunyés el poble treballador, Domènec Martí i Julià, president de la Unió Catalanista des del 1903, tractà d'omplir el buit amb la conversió d'aquesta entitat unitària i apolítica nascuda el 1892 en un partit socialdemòcrata catalanista, i ho intentà el 1916, sense èxit.⁵

Mirà de fer-ho sense cap contacte amb la tesi que Lenin introduí en el programa bolxevic el 1912 en el sentit que el socialisme revolucionari havia de donar suport a l'emancipació de les nacionalitats sotmeses i reconèixer el seu dret a l'autodeterminació, incloent-hi la separació. Martí i Julià tingué com a principals col·laboradors Manuel Serra i Moret i Antoni Rovira i Virgili. Martí i Julià va defensar que el socialisme no podia fer-se còmplice de l'opressió de cap nacionalitat i va declarar que l'internacionalisme autèntic i conseqüent exigia l'emancipació de les nacionalitats oprimides per tal d'assolir la igualtat entre nacions, única base de la pau mundial contra tot imperialisme. Aquest intent de constituir un partit socialista dins del moviment nacional català fracassà per la inèrcia apolítica de la Unió Catalanista, que ja era aleshores una entitat inoperant.

Lenin i els bolxevics subordinaven les reivindicacions de les nacionalitats sotmeses a les oportunitats revolucionàries del proletariat, en nom del qual parlava l'únic partit obrer considerat vàlid. Aquest havia d'estar organitzat a

escala de tot l'Estat i no per nacionalitats en un estat plurinacional com el rus. La consigna leninista que el partit obrer ha de combatre el nacionalisme de la pròpia burgesia per fraternitat amb els obrers de les altres nacionalitats, era recomanable en el cas de dos estats hostils com França i Alemanya el 1913, però és equívoc a l'interior d'un estat en què una nacionalitat domina les altres i pot resultar que equivalgui objectivament al suport a la nació dominadora en nom de l'internacionalisme proletari en el cas d'una nacionalitat dominada. Tampoc es veié aleshores que les organitzacions obreres d'Espanya fessin campanya a favor dels drets d'una nacionalitat com la catalana ni tampoc que haguessin preparat els obrers espanyols traslladats a Catalunya per a sumar-se a les reivindicacions nacionals catalanes i no ser un aliat passiu de la dominació, que és una de les bases del poder de la mateixa burgesia espanyola. Andreu Nin sintetitzava així aquesta contradicció el 1935: «Quants pseudointernacionalistes del nostre país adopten una actitud hostil enfront del problema català en nom d'un internacionalisme que, pràcticament, significa l'hegemonia de la nació castellana damunt les altres!»⁶

A partir del 1914, la constitució de la Mancomunitat com a federació de les quatre diputacions provincials refermà la consciència nacional catalana. Al mateix temps, dins de la Federació Catalana del PSOE es formulà la demanda que el partit adoptés una estructura descentralitzada i que es declarés favorable a l'autonomia de Catalunya.⁷ El reusenc Josep Recasens i Mercadé promogué aquest corrent el 1916.⁸ Aquest inici de canvi d'orientació va atreure al PSOE Manuel Serra i Moret, Rafael Campalans (director de l'Escola del Treball), Andreu Nin, Ramon Pla i Armengol i altres antics militants del nacionalisme republicà, que promogueren el gir autonomista del socialisme.

El novembre del 1918, tot just acabada la Primera Guerra Mundial amb la independència d'un seguit de nacionalitats europees, el PSOE inclogué en el seu programa la consecució d'una «Confederació republicana de les nacionalitats ibèriques». I al mateix temps els cinc diputats de la petita minoria socialista al Congrés espanyol donaren suport al projecte d'Estatut de Catalunya, fruit de la campanya autonomista catalana que tingué lloc a finals del 1918 i començament del 1919. En canvi, la CNT declarà la seva inhibició escèptica envers la campanya i criticà que rebés el suport socialista. La campanya autonomista s'estavellà amb la negativa de la majoria monàrquica al Congrés espanyol el gener del 1919 i fou eclipsada per la vaga de La Canadencia a Barcelona, fet que inaugurà un cicle de duríssima conflictivitat social a Catalunya fins al 1923.

LA UNIÓ SOCIALISTA DE CATALUNYA I LA DIVISIÓ DELS SOCIALISTES CATALANS

Després del 1919 quedà oblidat el gir favorable del PSOE vers l'autonomia catalana. Es constata que no compor-

tava de moment cap progrés ni electoral ni sindical per als socialistes a Catalunya. Eren els anys de la degeneració de la lluita de classes pel pistolisme a Barcelona i altres ciutats catalanes. Al mateix temps es produí l'afebliment del socialisme espanyol a causa de l'escissió comunista el 1921, i tot plegat comportà un replegament defensiu del PSOE i el retorn a la vella tesi de la incompatibilitat entre socialisme i catalanisme per boca d'Antoni Fabra Ribas el 1923.⁹ Aleshores, Manuel Serra i Moret, Rafael Campalans, Gabriel Alomar i altres crearen la Unió Socialista de Catalunya, el juliol del 1923, i van treure el setmanari *Justícia Social*, el primer periòdic socialista en llengua catalana. Comptaren amb la simpatia de militants antics del PSOE com Josep Comaposada i difongueren la idea que només un socialisme orgànicament autònom i políticament autonomista podia superar la seva feblesa crònica a Catalunya.¹⁰ Al mateix temps promovien un front obrer que topà amb l'apoliticisme inflexible dels anarcosindicalistes i amb el replegament del PSOE.¹¹

Serra i Moret i els seus companys de la USC no volien ser considerats nacionalistes perquè això a la resta d'Europa s'associava amb la dreta. Però Antoni Rovira i Virgili, des del diari *La Publicitat*, el 28 de maig de 1923 respongué: «Per a nosaltres el nacionalisme és la tendència que proclama el dret de tota nació a tenir el seu estat i a organitzar lliurement la seva vida pròpia. En aquest sentit són també nacionalistes els socialistes catalans. No hi fa res que no vulguin dir-ho.»

Cal recordar que, sis anys abans, la revolució bolxevic a Rússia havia desvetllat a Catalunya tal entusiasme que la CNT s'havia adherit a la Internacional Comunista de Moscou a finals del 1919. El setembre del 1920, Francesc Layret i Lluís Companys aconseguiren que també s'hi adherís el Partit Republicà Català. Aquest acord restà en no-res. La CNT trencà amb la Internacional Comunista el 1922 després de sentir l'informe d'Àngel Pestaña que havia estat enviat a Moscou.

Però, així i tot, no s'esvai el prestigi del model soviètic, el primer país en què un partit obrer revolucionari havia pres el poder.¹² Allí semblava haver-se donat solució a les reivindicacions nacionals dins de l'antic Imperi rus amb la constitució de la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques, que reconeixia el dret d'autodeterminació de cada una d'elles fins a la separació.

Sobre aquesta base, Francesc Macià viatjà a Moscou el 1925 per a demanar —sense èxit— l'ajuda comunista per a la seva penetració guerrillera a Catalunya per Prats de Molló contra la dictadura de Primo de Rivera el novembre del 1926, una aventura que va ser frustrada per la Policia francesa. Als anys vint i trenta, fins i tot observadors conservadors com Josep Pla o Ferran Valls i Taberner, o catalanistes republicans no comunistes com Carles Pi i Sunyer i Antoni Rovira i Virgili, creien que a l'URSS s'havia resolt la qüestió de les nacionalitats.

Semblant admiració compartia Andreu Nin en el seu llibre *Els moviments d'emancipació nacional*, publicat a Barcelona el 1935, i això que Nin era un comunista dissi-

dent que havia hagut de sortir de Rússia el 1930 a causa de seguir les tesis de Trotski enfront de les de Stalin. Andreu Nin, com a dirigent que havia estat a Moscou de la Internacional Sindical Roja, no podia ignorar que l'autogovern de les repúbliques de la Unió Soviètica amb el dret teòric d'autodeterminació, havia estat desvirtuat a la pràctica amb fets com la invasió russa de Geòrgia el 1921 i la d'Ucraïna, sotmesa a partir del 1928 a la russificació. El centralisme del partit únic, que havia culminat amb l'autocràcia de Stalin, estava en contradicció amb l'autogovern de les repúbliques soviètiques. En el pensament de Lenin l'exercici del dret d'autodeterminació nacional estava subordinat en cada cas al benefici que pogués reportar a la revolució comunista. Allí on no era així, havia de ser rebutjat com a instrument de la reacció i del nacionalisme burgès.

Seguint les tesis de Lenin, enunciades el 1913, per al bolxevisme a Rússia, Andreu Nin prescrivia el 1935 que el partit revolucionari havia de romandre únic per a tot l'Estat i no havia d'organitzar-se per nacionalitats.¹³ Tant el Bloc Obrer i Camperol de Joaquim Maurín i Jordi Arquer, constituït el març del 1931 per disconformitat estratègica amb el PCE, com l'Esquerra Comunista d'Espanya, el nucli trotskista dirigit per Andreu Nin, pretenien abastar tot l'àmbit espanyol malgrat tenir la gran majoria dels seus afiliats i la direcció a Catalunya.¹⁴ També volia abastar tot Espanya el Partit Obrer d'Unificació Marxista, el POUM, resultat de la unió del BOC i l'EC el novembre del 1935. El seu suport era total a les reivindicacions nacionals catalanes, considerades un factor revolucionari de desestabilització de l'Estat oligàrquic espanyol, tal com, abans i durant la revolució bolxevic, havia declarat Lenin respecte a les nacionalitats sotmeses a l'Imperi tsarista.¹⁵

Tornem, però, al 1923. La USC no havia volgut arribar a una escissió del PSOE, però acabà expulsada, tant a causa del centralisme que prevalia dins del socialisme espanyol com per l'acomodació d'aquest a la dictadura de Primo de Rivera, una posició completament inacceptable per als socialistes catalanistes. La USC deixà de funcionar el 1926.¹⁶ Una part dels seus seguidors s'havien reintegrat a la disciplina del PSOE. Però de poc li serví al socialisme espanyol el seu oportunisme en aquells anys. A Catalunya, el PSOE no guanyà afiliats a la segona meitat dels anys vint i la UGT no va aconseguir ocupar el buit deixat temporalment per la CNT, de manera que, acabada la dictadura el 1930, aquesta central recuperà l'hegemonia sindical a Catalunya.

ELS ANYS DE LA REPÚBLICA I ELS INTENTS D'UNIFICACIÓ DEL SOCIALISME A CATALUNYA

A les eleccions del 14 d'abril de 1931, la Unió Socialista de Catalunya, reorganitzada, anà en coalició amb Esquerra Republicana de Catalunya, que es va convertir en el partit hegemònic al Principat durant el quinquenni republicà. Amb el manteniment d'aquesta coalició, la USC aconse-

guí una representació parlamentària i una presència als governs de la Generalitat molt superior a la que li hauria correspost pels seus efectius si hagués anat sola. Però la contrapartida era una satel·lització respecte al partit dominant, del qual es diferenciava poc als ulls dels electors.

El PSOE, convertit en la principal minoria parlamentària a les Corts constituents del primer bienni republicà de 1931-1933 i present per primera vegada al Govern espanyol, adoptà una postura poc favorable a l'autonomia catalana, s'oposà amb altres republicans al traspàs de l'ensenyament a la Generalitat, si bé acabà votant l'Estatut, el setembre del 1932, però alentí i restringí durant el 1933 la transferència de recursos fiscals al Govern català.

Malgrat tot, el 1933, la USC i la Federació Catalana del PSOE acordaren una fusió, amb predomini de la primera, però vinculant el partit unificat català al partit espanyol. Aquesta unificació fou frustrada finalment des de Madrid i des de Barcelona el 1934. La UGT a Catalunya romangué sota la direcció dels qui es mantingueren dins del PSOE, però amb uns efectius molt modestos en comparació amb la CNT. A escala espanyola era molt petit el pes dels efectius catalans dins de la UGT, que havia crescut molt des del 1931.

L'Aliança Obrera, de la qual formà part la Federació Catalana del PSOE, secundà la proclamació de l'Estat Català dins de la República Federal Espanyola feta pel president de la Generalitat Lluís Companys, el 6 d'octubre de 1934, contra l'entrada de la dreta catòlica reaccionària en un govern presidit per Alejandro Lerroux i contra la involució que representava l'anul·lació de la Llei de contractes de conreu del Parlament català favorable als pagesos rabassaires, parcers de vinyes. Darrerament s'ha tendit a oblidar deliberadament que la insurrecció de Companys no fou un acte separatista, sinó que enllaçava amb la vaga general revolucionària dels socialistes espanyols contra una situació que es considerava perillosa per a la República en el context de la pujada dels feixismes a Europa. Mesos abans, el gener del 1934, Indalecio Prieto, anteriorment desfavorable a l'autonomia catalana, havia qualificat la Catalunya autònoma com el bastió de la República contra el perill que aquesta corria.

Els socialistes i els comunistes —aquests darrers encara pocs a Espanya— formaren part del Front Popular i amb la victòria electoral d'aquest, el febrer del 1936, Catalunya recuperà l'autonomia i Companys i els seus consellers sortiren de presidí i tornaren a la Generalitat.

La tesi de les tres etapes de la història del catalanisme polític, que començà a formular Joaquim Maurín al periòdic *La Batalla* el 1931, fou adoptada i desenvolupada pels comunistes. En una primera etapa, durant la Monarquia, la burgesia —políticament identificada amb la Lliga Regionalista— havia dominat el moviment nacional català, però havia acabat claudicant davant la por del moviment obrer. En una segona etapa, l'Esquerra Republicana —identificada per Maurín amb la petita burgesia— havia pres la direcció del moviment nacional català, però la seva impotència quedava demostrada per la claudicació del 17

d'abril de 1931 i per l'ensulsiada del 6 d'octubre de 1934 i aleshores es veia que només la classe obrera, guiada pel partit revolucionari que era la seva avantguarda, podia donar satisfacció a la demanda d'emancipació nacional catalana i ho faria al mateix temps que imposava la revolució social, tant obrera com camperola. Primer proclamaria la República Catalana, que, a continuació, en solidaritat amb el proletariat revolucionari espanyol, passaria a constituir la Unió de Repúbliques Socialistes Ibèriques.

Però això exigia l'existència d'un fort partit marxista, inexistent a Catalunya a causa de la fragmentació extrema de l'espai socialista i comunista, una fragmentació que augmentava les dificultats per a obrir-se pas entre el predomini electoral d'ERC per un costat i el predomini sindical de la CNT per un altre. S'imposava una unificació que els dogmatismes de l'època no facilitaven. Primer, el BOC i EC s'unificaren en el POUM el novembre del 1935. Més lentament, les altres organitzacions socialistes i comunistes negociaren la seva unificació, que resultà molt facilitada pel gir en favor dels fronts populars que decidí la Internacional Comunista, alarmada amb raó per la progressió feixista a Europa arran de la conquesta del poder per Hitler el 1933 a Alemanya i l'amenaça que això suposava per a l'URSS. S'imposava el reconeixement del desastre que havia representat l'anterior estratègia comunista de «classe contra classe» i del combat dels comunistes contra els socialdemòcrates titllats de «socialtraïdors». Ara a Espanya, com a França, els comunistes passaven a defensar els fronts populars contra el feixisme, de manera que no sols anaven en coalició amb els socialistes, sinó també amb les esquerres democràtiques que fins aleshores havien estat adjectivades despectivament d'esquerres burgeses.

Al mateix temps es volia promoure la reunificació política i sindical de comunistes i socialistes.¹⁷ Però això no suposava l'abandó del leninisme i la seva substitució pel pluralisme democràtic. Es trobaven en plena era estalinista, quan el comunisme continuava funcionant com un partit mundial amb directives que havien de seguir sense discussió els partits de cada nació. Existia una contradicció entre la defensa de la democràcia contra el feixisme a l'Europa occidental i l'exaltació de l'autocràcia de Stalin amb les successives purgues que, començades a Moscou l'agost del 1936, anaren liquidant gairebé tota la vella guàrdia bolxevic, incloent-hi, el 1937, fins i tot el cònsol soviètic Vladímir Antonov-Ovséienko, arribat a Barcelona la tardor del 1936.

UNIFICACIÓ DE SOCIALISTES I COMUNISTES A CATALUNYA EN EL CONTEXT DE LA GUERRA CIVIL

La primavera del 1936 es va gestar la formació del Partit Socialista Unificat de Catalunya, amb Joan Comorera com a secretari general, per fusió de la USC —el grup més nombrós—, el Partit Català Proletari, que procedia de l'antic Estat Català, la Federació Catalana del PSOE i el

minúscul Partit Comunista Català, que es veí potenciat pel fet que el nou partit unificat s'adherí a la Internacional Comunista, on fou acceptat. Es tractava d'un cas excepcional d'admissió d'un partit que no corresponia a un estat.¹⁸ La unificació es precipità quatre dies després de desencadenar-se la Guerra Civil espanyola en un context revolucionari que semblava afavorir l'hegemonia anarcosindicalista a Catalunya, però que, a continuació, també provocà el creixement de la UGT i del PSUC, fins a assolir unes dimensions que fins aleshores eren insòlites a Catalunya.¹⁹

Els membres del PSUC estaven orgullosos que un partit català, formalment independent, fos reconegut directament per la Internacional Comunista, però en realitat aquesta no el veia com a partit nacional català, sinó com l'anticipació modèlica de la desitjada unificació a escala espanyola del PCE i el PSOE, una unificació summament improbable i només aconseguida a nivell sindical de la UGT i de les joventuts socialista i comunista.²⁰ D'altra banda, en tant que la Internacional Comunista fixava l'estratègia de tots els partits membres, el PSUC havia de seguir la mateixa línia que el seu germà espanyol. A finals de setembre del 1936 es formà un govern de la Generalitat integrat per ERC, CNT-FAI, PSUC, POUM i Unió de Rabassaires.

La rivalitat amb el POUM pel mateix espai polític es veí agreujada per la denúncia que aquell feia dels processos de Moscou, una denúncia que podia semblar inoportuna, atès que l'URSS de Stalin era l'única potència amb què podia comptar la República Espanyola enfront de la important ajuda que el general Franco rebia de Hitler i Mussolini. El PSUC aconseguí l'exclusió d'Andreu Nin del Govern de la Generalitat el desembre del 1936. Els del POUM, tractats de traïdors trotskistes, temien acabar víctimes d'una liquidació similar a la que estaven imposant els processos de Moscou. Al començament de maig del 1937, a Barcelona, en la prova de força entre el PSUC i ERC d'un costat i els anarquistes de l'altre, el POUM es deixà arrossegar a la revolta i pagà els plats trencats. Fou posat fora de la llei i el seu líder, Andreu Nin, desaparegué assassinat. La CNT hagué de deixar el Govern de la República i el de la Generalitat, però conservà les seves altres posicions, encara que alguns anarquistes foren empresonats. El Govern de la Generalitat des d'aleshores fou un gabinet ERC-PSUC.

A partir de la intervenció del poder central republicà des de València en els fets de maig del 1937 i, sobretot, després del trasllat del Govern de la República a Barcelona l'octubre del 1937, el retrocés de l'autonomia catalana i l'increment de la influència comunista a la Policia i a l'Exèrcit anaren col·locant ERC en una posició cada vegada més incòmoda i l'agost del 1938 acabà retirant el ministre que la representava al Govern Negrín. Però el PSUC, en lloc de sumar-se a la protesta, refermà el suport al cap del Govern de la República. Negrín substituï el ministre dimissionari d'ERC, Jaume Aiguader, per un del PSUC, Josep Moix. Això posava en quarantena la lleialtat

del PSUC com a partit nacional català i justificava l'acusació de subordinació al PCE. El secretari general del PSUC, Joan Comorera, condemnava tota tendència separatista, però ni així es guanyava la confiança del PCE, atès que Togliatti no s'estava de titllar de nacionalista petitburgès el secretari general del PSUC en un dels seus informes a Moscou com a delegat de la Internacional Comunista.²¹

EL COMUNISME A CATALUNYA SOTA EL FRANQUISME

La desfeta i l'exili dels republicans catalans precediren només sis mesos el pacte germanosoviètic que suposà la llum verda de Stalin a Hitler per a envair Polònia i desencadenar la Segona Guerra Mundial. A canvi, l'URSS ocupà Estònia, Letònia i Lituània, juntament amb una part del territori de l'Estat polonès, i atacà Finlàndia.

El 1940 només restava dins el PSUC la tercera part dels membres del seu antic comitè central del 1936. Es produí la «desunificació» del partit unificat. Molts dels qui procedien de l'antiga USC seguiren Manuel Serra i Moret en la constitució del Moviment Socialista de Catalunya, juntament amb una part dels antics militants del POUM com Josep Rovira i Josep Pallach. L'MSC es fundà a Tolosa de Llenguadoc el 1945, acabada la Segona Guerra Mundial.²²

Amb la desfeta nazi-feixista, l'URSS assolí la condició de gran potència i el comunisme conquerí el poder a tota l'Europa oriental i a l'Alemanya de l'Est. En aquest nou context, el PSUC es va refer, però la guerra freda el mantingué aïllat força temps, alhora que tenia lloc, el 1949, l'expulsió del seu líder Joan Comorera per intentar defensar la independència del PSUC respecte del PCE a l'exili. Comorera fou acusat de nacionalisme burgès i de titisme. Cal tenir present que la Iugoslàvia de Tito era l'únic Estat comunista europeu no subordinat a l'URSS. Comorera fou la darrera víctima de la depuració que ell mateix havia començat el 1939 en funció de la imposició de l'ortodòxia estaliniana. Un cop garantida la dependència política del PSUC el 1949, no calia la dependència orgànica, i no fou imposada. Això hauria donat la raó, *a posteriori*, a Comorera, que morí al penal de Burgos el 1958, detingut i condemnat després d'haver tornat clandestinament a Catalunya. El PSUC continuà usant la llengua catalana en les seves publicacions.

El 1961, el PSUC edità a Mèxic, a càrrec de Nous Horitzons, un opuscle titulat *El problema nacional català*, completat amb una segona part publicada el 1966. Oferia una síntesi històrica interpretativa, però no diferia de les tesis de Maurín, sense esmentar-lo i amb una menció extemporània contra les maniobres escissionistes dels «aventurers trotskistes». La segona part d'*El problema nacional català* afirmava que si la burgesia havia pogut instrumentalitzar el moviment nacional català era perquè Catalunya era una nació. «Seria absurd de reduir el problema nacional català a un simple epifenomen de l'acció política —interessada, classista— de la burgesia catalana.» «Però tam-

bé ho seria de considerar el problema nacional català al marge de la lluita de classes.» Més aviat, deia, la burgesia «utilitza el sentiment nacional català com a plataforma dels seus interessos de classe». Però «l'experiència històrica del moviment nacional català demostra, al nostre entendre, que la burgesia petita i mitjana no són forces que puguin portar a la plena realització els objectius alliberadors». Al final, el PSUC, considerant-se l'avantguarda obrera, es postulava com «l'arma necessària per a assegurar la direcció del moviment nacional català i portar-lo —conjuntament amb totes les forces democràtiques del país— a la plena realització dels seus objectius, a l'exercici efectiu del dret d'autodeterminació en el marc d'una Espanya democràtica».

El determinisme servia per a mantenir la moral de la clandestinitat. La posició del PSUC envers la qüestió nacional catalana no es pot separar de la recerca d'un front antifranquista, que no era fàcil de compaginar amb la deslegitimació del nou catalanisme, que havia aparegut de manera notòria des de finals dels anys cinquanta.²³ Santiago Carrillo encara deia el 1962 que calia lluitar per arrencar de mans de la burgesia la bandera del nacionalisme. La segona part de l'assaig *El problema nacional català* contenia un apunt sobre la composició en part «al·lògena» de la classe obrera catalana, advertint que un plantejament nacionalista que ignorés la problemàtica social allunyava aquesta massa del moviment nacional català i la podia convertir en instrument inconscient de la reacció centralista. Era una observació pertinent. En poblacions com l'Hospitalet de Llobregat o Santa Coloma de Gramenet, la majoria dels habitants no havien nascut a Catalunya.

El 1961, el PSUC condemnava la idea de Països Catalans com una reminiscència de l'imperialisme de la burgesia catalana, malgrat que la unitat del Principat, el País Valencià i les Illes Balears, els països de parla catalana, esdevingués un programa en alça en el transcurs dels anys seixanta dins dels cercles antifranquistes.

El 1967, Jordi Solé i Tura, que havia estat exclòs del PSUC el 1964, publicà *Catalanisme i revolució burgesa: La síntesi de Prat de la Riba*, un llibre que desencadenà una polèmica al voltant de la seva tesi, segons la qual la història del nacionalisme català és la història d'una revolució burgesa frustrada.²⁴ Cal tenir present que provocava indignació la desqualificació de l'autor de *La nacionalitat catalana* (1906), el llibre més famós de Prat de la Riba, quan encara era impossible la seva reedició a l'Espanya franquista. La revolució burgesa havia tingut lloc entre el 1837 i el 1840, encara que la burgesia catalana hi hagués ocupat un lloc subordinat i perifèric. En lloc d'un capitalisme industrial autònom, com volia la burgesia catalana, s'hi implantà un capitalisme agrari i mercantil, subordinat al capital estranger.

Deu anys després, el 1977, Rafael Ribó, més tard secretari general del PSUC a partir del 1986, reconeixia que la major part de les anàlisis marxistes del fet nacional havien estat purament estratègiques i no se n'havia fet un apro-

fundiment dialèctic, alhora que el tema havia estat tractat com un fenomen extern al moviment revolucionari.²⁵

Dotze anys després de la incompleta desestalinització, encetada a l'URSS el 1956, tingué lloc l'ocupació militar soviètica de Txecoslovàquia el 1968 i això portà els comunistes italians i francesos, i els espanyols darrere seu, a abandonar el prosovietisme i adoptar l'eurocomunisme, que comportava acceptar el pluralisme polític i la via democràtica al poder, prenent nota dels canvis socials operats en els darrers decennis. Això li guanyà al PSUC moltes simpaties en els darrers anys del franquisme. Però l'eurocomunisme significava en realitat abandonar el leninisme i substituir-lo pel socialisme democràtic. Aquest canvi ideològic, al qual cal afegir el fet que, després de la mort de Franco, a Espanya no hi hagué ruptura democràtica, sinó transició —un fet sumat a la frustració electoral en veure que els socialistes avantatjaven els comunistes a partir del 1977—, motivà que el PSUC, que havia estat el partit principal de l'antifranquisme a Catalunya, entrés en un procés imparable de descomposició a partir del 1981. En un article publicat a *El País* el 21 de gener de 1981, Manuel Sacristán, que el 1978 havia abandonat el PSUC, interpretava la crisi d'aquest no sols com el rebuig per part dels militants obrers de l'eurocomunisme i dels acords de la Moncloa entre partits i sindicals, sinó com una revolta de classe contra un equip «de professionals de la palabra, a manos principalmente de obreros de la construcción del Vallés y del Bajo Llobregat». D'altra banda, la intervenció de Santiago Carrillo en favor del restabliment de la direcció eurocomunista al PSUC posava novament en qüestió la independència efectiva del partit català envers el PCE.

Uns anys més tard, el 1987, l'embolcall d'Iniciativa per Catalunya permeté al PSUC salvar el que va poder del naufragi. Però dos anys després el comunisme rebia un cop decisiu amb la caiguda del mur de Berlín, l'enfonsament del comunisme a l'Alemanya oriental, a la resta de l'Europa de l'Est i a la mateixa Unió Soviètica, que quedà dissolta el 1991 amb la separació de Rússia de les repúbliques bàltiques, Ucraïna i les repúbliques caucàsiques, posant en evidència la poca solidesa d'una unió que s'havia considerat segellada per la revolució socialista primer i després per la victòria sobre la invasió alemanya del 1941. També Iugoslàvia es desintegrà violentament a partir del 1991 i es constituí en sis repúbliques independents en el lloc de l'antiga república federal.

El 2016, Iniciativa per Catalunya es diluiria dins el conglomerat denominat Catalunya en Comú - Podem.

ELS SOCIALISTES CATALANS SOTA EL FRANQUISME

Cal ara tornar enrere trenta anys per analitzar l'evolució dels corrents socialistes a Catalunya sota el franquisme. Després de la caiguda del 1958, l'MSC restà afeblit i perdé dinamisme polític, mentre naixien noves organitzacions clandestines, sense lligams ni amb l'exili ni amb el passat.

Com en el cas de l'MSC, aquestes organitzacions eren també independents de la resta d'Espanya i alhora eren molt crítiques tant envers la socialdemocràcia europea com envers el model comunista de l'Est. Foren el Front Obrer de Catalunya, constituït com a partit el 1962, i la Força Socialista Federal, un grup format el 1964 per iniciativa d'alguns antics membres de CC (Comunitat Catalana).²⁶ En tots dos casos es registrà una precoç col·laboració d'ateus i de cristians progressistes, procedents de l'escoltisme i de les organitzacions de militants cristians com la JOC (Joventut Obrera Cristiana), en funció d'un antifranquisme influït també pel marxisme. Els referents adoptats pel FOC foren el federalisme i l'autogestió obrera que creien realitzats en una Iugoslàvia idealitzada malgrat el llibre de Milovan Djilas *La nova classe* (1957). El FOC estava menys preocupat per la qüestió catalana que l'MSC i l'FSF. Esperava que la revolució socialista comportaria la solució gairebé automàtica del problema nacional català. Les revolucions cubana i algeriana també tingueren la simpatia i l'admiració dels militants del FOC.

El FOC actuà intensament en l'àmbit laboral i contribuï, el 1964 a Barcelona, a la formació de Comissions Obreres, la direcció de les quals arribà a disputar al PSUC.²⁷ Però el FOC acabà immers en una espiral de radicalització esquerranista que causà la seva descomposició el 1969, un any després de la desintegració de l'FSF per motius similars.

El 1968 es feu evident la diferent posició del FOC envers el problema nacional català en comparació amb el PSUC. El PSUC s'adherí a la jornada de l'Onze de Setembre —la diada nacional de Catalunya, prohibida pel franquisme—, com ho havia fet ja el 1967, i en canvi el FOC rebutjà donar-hi suport perquè considerava obsolet «querer un nacionalismo catalán a base de reivindicaciones lingüísticas y culturales [que] era una empresa trasnochada y absurda», alhora que afegia: «No podemos convertirnos en más nacionalistas que la burguesía, para convertirnos en apéndices de los movimientos burgueses.»

A finals dels anys seixanta tingué lloc una proliferació de corpuscles esquerranistes, fomentada pel desconcert davant de la capacitat repressiva i continuïsta del franquisme tardà, demostrada amb l'estat d'excepció del 1969. L'extremisme d'alguns grups antifranquistes, que es creien leninistes, trotskistes i maoïstes, solia anar acompanyat de la indiferència envers les reivindicacions nacionals catalanes.²⁸

Però, en sentit contrari a la fragmentació, s'estava gestant un potent corrent unitari que, partint del moviment veïnal i de CCOO, donà lloc a l'Assemblea de Catalunya el 1971. Amb els seus tres punts de llibertat, amnistia i estatut d'autonomia, aquesta plataforma promogué l'associació del moviment obrer amb la recuperació de l'Estatut del 1932 com a primer pas vers l'autodeterminació catalana, amb l'afegit compensatori de la solidaritat amb els altres pobles d'Espanya.²⁹

L'Assemblea de Catalunya comptà no sols amb el PSUC i amb els socialistes de l'MSC, sinó també amb altres par-

tits clandestins nous com el Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans, nascut el 1969 com a escissió del Front Nacional de Catalunya.³⁰ El PSAN associava independentisme i marxisme-leninisme, alhora que la seva àrea nacional comprenia la totalitat dels Països Catalans: Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears i Pitiuses. La subsistència del mite de l'URSS era encara prou notable perquè Josep Ferrer, ideòleg del PSAN, digués el 1968 que la Unió Soviètica era un model de solució de la diversitat nacional, malgrat «alguns genocidis» i de la subsistència de l'imperialisme rus. El paràgraf es reproduiria en el llibre publicat per Ferrer el 1978.³¹ Nombrosos grups independentistes anirien naixent a partir del PSAN, que fou un dels orígens de Terra Lliure, la qual abandonà la lluita armada el 1991 i s'autodissolgué el 1995.³² Alguns antics membres de Terra Lliure ingressaren després a ERC.

EL PSC-PSOE I L'AUTONOMIA DE CATALUNYA

Però tornem enrere per tal de seguir el fil principal del socialisme català que ha arribat als nostres dies. El 1974 es constituï Convergència Socialista de Catalunya amb persones procedents de l'MSC, de l'antic FOC i d'altres sectors. Tenien el propòsit d'aixecar una confederació igualitària de partits socialistes a escala espanyola. També tenien el ferm propòsit de la recuperació de la Generalitat i del retorn del seu president a l'exili, Josep Tarradellas. El 1976 tingué lloc la constitució del Partit Socialista de Catalunya (Congrés) per a diferenciar-lo del Partit Socialista de Catalunya Reagrupament de Josep Pallach, que, a diferència dels altres socialistes, era enemic de tota col·laboració amb els comunistes ni que fos en nom de l'antifranquisme ni de la unitat de la lluita laboral en el si de CCOO. Aquesta discrepància havia dividit els socialistes de l'MSC des del 1966.³³

De cara a les primeres eleccions democràtiques, les de juny del 1976, el PSC Congrés i la Federació Catalana del PSOE establiren una coalició electoral que resultà ser la candidatura triomfadora a Catalunya, encara que no al conjunt d'Espanya. El 1978 es fusionaren en paritat el PSC i la Federació Catalana del PSOE incloent-hi la majoria de l'antic PSC Reagrupament.³⁴ Es constituï així el Partit dels Socialistes de Catalunya, que es considerava un partit federat amb el PSOE —degut a la seva entitat nacional catalana— i no una simple federació regional d'aquell. Aquesta identificació com a partit federat semblà confirmar-se el 1979, quan la directiva central del PSOE no donà suport als antics de la Federació Catalana, enfrontats amb la resta, que constituïa la majoria. Els socialistes catalanistes es consolidaren en la direcció del PSC-PSOE amb Joan Reventós. A canvi, els afiliats al partit unificat havien d'integrar-se a la UGT i no a CCOO, com havien fet fins aleshores molts dels procedents del PSC Congrés. El mateix any 1979 el socialisme espanyol abandonava el marxisme com a doctrina oficial i els socialistes catalans seguien el mateix camí de manera implícita.

Malgrat el seu catalanisme, el PSC, durant molts anys no aconseguí traslladar a les eleccions autonòmiques els bons resultats que obtenia a les eleccions generals i municipals a Catalunya. Contra pronòstic començà perdent, el 1980, les eleccions del primer Parlament de Catalunya, format en aplicació de l'Estatut d'autonomia del 1979.

L'any 1970, el 37 % de la població catalana havia nascut fora de Catalunya, i el 2005 era el 36 %. El PSC va contribuir decisivament a impedir que fossin portats a l'anticatalanisme els treballadors de la primera i segona generacions dels arribats a Catalunya des de la resta d'Espanya durant les grans migracions dels anys cinquanta i seixanta. El PSC volia fer realitat que a Catalunya hi hagués un sol poble. Això no obstant, els socialistes anaven perdent totes les eleccions al Parlament de Catalunya mentre guanyaven aquí les eleccions generals, i això denotava l'existència d'una abstenció diferencial a les autonòmiques per part d'una fracció de l'electorat socialista castellanoparlant de Catalunya.³⁵

Durant vint-i-tres anys es va consolidar un bipartidisme a Catalunya amb una majoria socialista a la ciutat de Barcelona i als municipis de la seva àrea metropolitana i a les ciutats industrials d'una banda, i, de l'altra, amb el control de la Generalitat per part del catalanisme centrista de Convergència Democràtica de Catalunya amb el seu aliat Unió Democràtica de Catalunya —democratacristians—, sota la direcció d'un president amb autoritat incontestable, Jordi Pujol, i amb majories absolutes al Parlament de Catalunya durant les legislatures dels anys 1984, 1988 i 1992. La creació d'una televisió i una ràdio públiques catalanes i l'ensenyament *del* català i *en* català a l'escola pública frenaren el procés de substitució lingüística de la població catalanoparlant i promogueren el coneixement de la llengua catalana entre la població castellanoparlant més jove.

La imatge nacional catalana del PSC es veié deteriorada per diverses causes. Primer, per la síndrome de la LOAPA, la llei d'harmonització del procés autonòmic, que els diputats del PSC votaren al Congrés a contracor el 1981, una llei limitadora del desplegament autonòmic a nivell espanyol; a continuació vingué la pèrdua del dret a tenir minoria parlamentària pròpia del PSC a les cambres legislatives espanyoles, i en tercer lloc es donà el fet que els governs del PSOE, malgrat tenir ministres catalans, impugnassin davant del Tribunal Constitucional lleis que els diputats del PSC havien votat al Parlament català, com la Llei de normalització lingüística del 1983.

Tot plegat contribuï a fer que el PSC no esdevingués fins al 2003 el primer partit en nombre de vots en unes eleccions autonòmiques catalanes. Però, en no obtenir en aquestes eleccions la majoria absoluta d'escons, Pasqual Maragall hagué de formar el primer govern tripartit de la Generalitat amb ERC i Iniciativa per Catalunya Verds.³⁶

Aleshores, aquest Govern impulsà la reforma de l'Estatut de Catalunya del 1979. Es tractava d'impedir en el futur que la capacitat autonòmica catalana fos retallada per lleis de bases del poder central i d'evitar la persistència del

dèficit fiscal desfavorable a Catalunya. Tot això reclamava que Catalunya fos reconeguda com a nació. Calia, en definitiva, superar les ambigüitats i insuficiències del pacte entre Catalunya i Espanya del temps de la Transició, un pacte que havia estat condicionat el 1978 per l'amenaça d'un cop militar com el que es portà a terme a Madrid i a València el febrer del 1981 i que tingué conseqüències malgrat haver fracassat.

El 2004, els socialistes espanyols recuperaven el govern de l'Estat i això feia esperar l'acceptació de la reforma de l'Estatut català pel legislatiu espanyol. El president del Govern Rodríguez Zapatero declarà: «Apoyaré el Estatuto que apruebe el Parlamento de Catalunya.» El projecte fou votat el 2005 per 120 diputats del Parlament de Catalunya, tots menys els quinze del Partit Popular. Però al Congrés espanyol la proposta catalana patí notables retallades: segons el socialista Alfonso Guerra, «le pasamos el cepillo». Malgrat tot, l'Estatut del 2006 fou finalment ratificat a Catalunya en referèndum pel 73 % dels votants amb una participació del 49 % del cens. El *no* fou aconsellat no sols pel PP, sinó també per ERC, perquè considerava inacceptables les restriccions que havia imposat la cambra legislativa espanyola. Malgrat tot, ERC tornà a formar part del segon govern tripartit presidit per José Montilla, que governà la Generalitat del 2006 al 2010. D'origen andalús i alcalde de Cornellà de Llobregat, Montilla representava el predomini dins del PSC-PSOE dels alcaldes dels municipis veïns de Barcelona, i havia esdevingut primer secretari del PSC-PSOE l'any 2000.

El PP impugnà davant del Tribunal Constitucional l'Estatut del 2006 i fou alterat substancialment per la sentència del 2010, que «va fer saltar pels aires el pacte polític de Catalunya dins d'Espanya» en paraules d'Antoni Castells, exconseller socialista d'Economia i Finances de la Generalitat.³⁷ A partir d'aleshores, Catalunya és l'única comunitat autònoma de l'Estat espanyol que té un estatut que no ha estat aprovat pels seus ciutadans i ciutadanes. El referèndum d'octubre del 2017 obtingué una participació del 43 % i dos milions de vots a favor de la independència, tot i haver estat prohibit pel Govern espanyol, que desencadenà una repressió amb suspensió temporal de l'autonomia catalana i condemnes de presó per a nou dirigents polítics i socials alhora que es produí l'exili del president de la Generalitat i d'alguns consellers del seu Govern.

El PSC sempre s'ha proclamat federalista per a resoldre el plet nacional català, però la federació només és possible si hi ha voluntat de pacte per les dues parts que s'han de federar. Fins ara a Espanya els fets han indicat que pràcticament no hi ha federals i la Constitució del 1978 no sols no és federal, sinó que tampoc pot portar a un sistema federal. A partir del 2010, l'independentisme català, fins aleshores molt minoritari, anà pujant fins al 47,8 % dels votants el 2015. Les conseqüències han estat negatives per al PSC. A les eleccions al Parlament de Catalunya del 2017, el PSC-PSOE resultà el quart partit amb només el

13,8 % dels vots i disset escons, molt lluny del 31 % dels vots i els quaranta-dos escons aconseguits pels socialistes catalans el 2003. Les eleccions catalanes de març del 2021 indicaren una recuperació dels socialistes, que fou la força amb més vots, però sense diputats suficients per a governar i, per tant, condemnat al paper de primer partit de l'oposició al govern independentista de coalició a la Generalitat de Catalunya. L'independentisme, malgrat les seves divisions i el cansament dels ciutadans, va aconseguir refermar-se i superar el 50 % dels vots per primer cop a les eleccions de març del 2021, però aquesta consulta també registrà una de les participacions més baixes en unes eleccions autonòmiques catalanes. Els dirigents polítics i socials catalans empresonats des del 2017 continuaven en aquell moment complint condemna.

Però això ja pertany als temps presents i no al coneixement històric. Al llarg del segle xx i principis del XXI, una conclusió general pot emmarcar el tema aquí tractat: els socialistes de les més diverses tendències —tant dins com fora de Catalunya— han hagut d'enfrontar-se amb la denominada «qüestió catalana», la rellevància de la qual no s'ha reduït. Sense un autèntic autogovern de Catalunya no hi ha autèntica democràcia a Espanya i, a la inversa, per ofegar la demanda catalana d'autogovern cal sotmetre tot Espanya a una dictadura o, com a mínim, a un autoritarisme reaccionari oposat al que vol representar el socialisme. El nacionalisme català ha estat sempre europeista i l'independentisme vol mantenir Catalunya dins de la Unió Europea.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Albert BALCELLS. *El arraigo del anarquismo en Cataluña. Textos de 1926 a 1934*. A. Redondo, Barcelona 1973; Albert BALCELLS. «Mouvement ouvrier et question nationale catalane de 1907 à 1936». *Le Mouvement Social* [París], núm. 128 (1984); Albert BALCELLS. «Los anarquistas y la cuestión nacional catalana hasta 1939». A: Manuel TUÑÓN DE LARA (ed.). *España 1898-1936: Estructuras y cambio*. Universidad Complutense, Madrid 1984; Jordi SABATER. *Anarquisme i catalanisme. La CNT i el fet nacional català durant la Guerra Civil*. Edicions 62, Barcelona 1986; Josep TERMES. *Història del moviment anarquista a Espanya, 1870-1980*. L'Avenç, Barcelona 2011, p. 250-256; Manuel Lladonosa. «La CNT i la campanya per l'autonomia de 1918-1919». A: Teresa ABELLÓ i Agustí COLOMINES (ed.). *Josep Termes: Catalanisme, obrerisme, civisme*. Afers, Catarroja 2014.
- [2] Martí JORDÀ. *Marxisme i emancipació nacional. El referent nacional del marxisme català, fi del segle XIX - 1924*. Autoedició, Girona 1997.
- [3] Xavier QUADRAT. *Socialismo y anarquismo en Cataluña. Los orígenes de la CNT (1899-1911)*. Ediciones de la Revista de Trabajo, Madrid 1976.
- [4] Joan B. CULLA. *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)*. Curial, Barcelona 1986.
- [5] Domènec MARTÍ I JULIÀ. *Per Catalunya i altres textos*. Ed. a cura de Jaume Colomer. La Magrana, Barcelona 1984.
- [6] Andreu NIN. *Els moviments d'emancipació nacional*. Barcelona 1935; Edicions Catalanes de París, París 1970; Base, Barcelona 2008; Andreu NIN. *Catalunya, la qüestió nacional i el dret d'autodeterminació*. Ed. a cura de Pelai Pagès. Tres i Quatre, València 2019.
- [7] Maria Dolors CAPDEVILA i Roser MASGRAU. *La Justicia Social: Òrgan de la Federació Catalana del PSOE, 1910-1916*. Centre d'Estudis d'Història Contemporània, Barcelona 1979; Xavier QUADRAT. «El PSOE i la qüestió nacional catalana fins a l'any 1923». *L'Avenç*, setembre-octubre 1977; Xavier QUADRAT. «El debate entre socialismo y nacionalismo de agosto de 1915». *Revista de Estudios Sociales* [Madrid], núm. 12-13 (1979).
- [8] Josep RECASENS I MERCADER. *Què és socialisme*. Reus 1931. Ed. facsímil del 1982 amb presentació de Josep Termes; Josep RECASENS I MERCADER. *Vida inquieta. Combat per un socialisme català*. Ed. i notes de Pere Anguera i Albert Arnavat. Empúries, Barcelona 1985.
- [9] Antoni FABRA I RIBAS i Rafael CAMPALANS. *Catalanisme i socialisme: El debat de 1923*. Ed. a cura de Jesús M. Rodés. La Magrana, Barcelona 1985.
- [10] David BALLESTER. *Josep Comaposada: Biografia d'un socialista*. Fundació Rafael Campalans, Barcelona 2005.
- [11] Albert BALCELLS. *Rafael Campalans, socialisme català. Biografia i textos*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1985.
- [12] Andreu MAYAYO. «El mite de l'URSS en el moviment nacional català: revolució i autodeterminació, 1917-1989». A: *Miscel·lània d'homenatge a Josep Benet*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1991; Antoni RIVIRA I VIRGILI. *Quinze dies. Viatge a l'URSS*. Edicions 62, Barcelona 1985; Josep PUIGSECH. *La Revolució Russa i Catalunya*. Eumo, Vic 2017; Eduard RIU-BARRERA. *Viatge a la Rússia soviètica. Visions catalanes de l'URSS (1920-1941)*. L'Avenç, Barcelona 2017.
- [13] Pelai PAGÈS. *Andreu Nin: Su evolución política, 1911-1937*. Zero, Madrid 1975.
- [14] Jordi ARQUER. *Los comunistas ante el problema de las nacionalidades ibéricas*. Panoramas Contemporáneos, Barcelona 1931; Francesc BONAMUSA. *El Bloc Obrer i Camperol (1930-1932)*. Curial, Barcelona 1974; Roger ARNAU (Josep BENET). *Marxisme català i qüestió nacional catalana (1930-1936)*. Edicions Catalanes de París, París 1974, 2 v.; Francesc BONAMUSA. *Andreu Nin i el movimiento comunista en España*. Anagrama, Barcelona 1977; Albert BALCELLS. *Marxismo y catalanismo, 1930-1936*. Anagrama, Barcelona 1977; Antoni MONREAL. *El pensamiento político de Joaquín Maurín*. Península, Barcelona 1984.
- [15] Martí JORDÀ. *Les idees d'emancipació nacional dels partits marxistes catalans, 1924-1979*. Autoedició, Girona 2000.
- [16] Albert BALCELLS. «El socialismo en Cataluña durante la Segunda República. 1931-1936». A: *Sociedad, política y cultura en la España de los siglos XIX y XX*. Compilació de

- Manuel Tuñón de Lara. Edicusa, Madrid 1973; Mercè BARCELÓ. *El pensament polític de Manuel Serra i Moret: Nació, democràcia i socialisme*. Edicions 62, Barcelona 1986; Ricard ALCARAZ. *La Unió Socialista de Catalunya (1923-1936)*. La Magrana, Barcelona 1987; Albert BALCELLS. «El socialisme a Catalunya entre 1923 i 1936». A: *La pàtria dels humans: Història del socialisme català*. Edhasa, Barcelona 2003; Aureli MARTÍ BATALLER. *Espanya socialista: El discurso nacional del PSOE durante la Segunda República*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid 2017; Aureli MARTÍ BATALLER. *Internacionalisme o nacionalisme? Socialisme i nacionalisme als territoris de llengua catalana (1931-1936)*. Afers, Catarroja 2018.
- [17] Josep Lluís MARTÍN RAMOS. *Orígens del Partit Socialista Unificat de Catalunya. 1930-1936*. Curial, Barcelona 1977.
- [18] Miquel CAMINAL. *Joan Comorera*. Empúries, Barcelona 1984, 3 v.; Joan COMORERA. *Antologia*. Ed. a cura de Miquel Caminal. La Magrana, Barcelona 1987; Jordi SABATER. *Anarquisme i catalanisme. La CNT i el fet nacional català durant la Guerra Civil*. Edicions 62, Barcelona 1986.
- [19] David BALLESTER. *Els anys de la guerra. La UGT de Catalunya (1936-1939)*. Columna, Barcelona 1998; David BALLESTER. *L'instrument sindical del PSUC durant la Guerra Civil: la UGT de Catalunya, 1936-1939*. Institut de Ciències Polítiques i Socials, Barcelona 1997.
- [20] Josep PUIGSECH. *Nosaltres els comunistes catalans: El PSUC i la Internacional Comunista durant la Guerra Civil*. Eumo, Vic 2001; Miquel Àngel VELASCO. *Fons José del Barrio (1936-1976)*. Afers, Catarroja 2014.
- [21] Palmiro TOGLIATTI. *Escritos sobre la guerra de España*. Crítica, Barcelona 1980.
- [22] Manuel SERRA I MORET. *Ciudadania catalana*. Verdguer, Buenos Aires 1957, i Mediterrània, Barcelona 2002; Andreu MAYAYO i Miquel VALDÉS VELASCO (ed.). *Fons Manuel Serra i Moret (1939-1969). Cartes, articles de premsa i documents*. Afers, Catarroja 2006.
- [23] Carme MOLINERO i Pere Ysàs. *Els anys del PSUC: El partit de l'antifranquisme (1936-1981)*. L'Avenç, Barcelona 2010; Giaime PALA (ed.). *EL PSU de Catalunya: 70 anys de lluita pel socialisme. Materials per a una història*. Edicions d'Intervenció Cultural, Barcelona 2008. Giaime PALA. *El PSUC: L'antifranquisme i la política d'aliances a Catalunya*. Base, Barcelona 2011; Giaime PALA. *Cultura clandestina: Los intelectuales del PSUC bajo el franquismo*. Comares, Granada 2016.
- [24] Jordi SOLÉ TURA. *Una historia optimista: Memòries*. Edicions 62, Barcelona 1999.
- [25] Rafael RIBÓ. *El marxisme i la qüestió nacional*. Anagrama, Barcelona 1977.
- [26] Juan ANTONIO GARCÍA. *Historia del FELIPE (FLP, FOC, ESBA): De Julio Cerón a la Liga Comunista Revolucionaria*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid 2001; Ramon ALQUÉZAR. «Sota la dictadura franquista». A: *La pàtria dels humans...*, op. cit.
- [27] Pere GABRIEL i Carme MOLINERO (ed.). *Comissions Obreres de Catalunya, 1964-1989: Una aportació a la història del moviment obrer*. Empúries, Barcelona 1989.
- [28] Pere MEROÑO. *Història de Bandera Roja (1968-1989)*. Gregal, Maçanet de la Selva 2019.
- [29] Antoni BATISTA i Josep PLAYÀ. *La gran conspiració: Crònica de l'Assemblea de Catalunya*. Empúries, Barcelona 1991.
- [30] Fermí RUBIRALTA. *Orígens i desenvolupament del PSAN (1969-1974)*. La Magrana, Barcelona 1988.
- [31] Josep FERRER I COSTA. *Per l'alliberament nacional i de classe: Escrits de la clandestinitat*. Dilema, Capellades 1978.
- [32] Jaume FERNÁNDEZ CALVET. *Terra Lliure, 1979-1985*. El Llamp, Barcelona 1986.
- [33] Glòria RUBIOL. *Josep Pallach i el Reagrupament*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1995; Pere MEROÑO. *Josep Pallach (1920-1977): Història d'un líder*. Edicions 62, Barcelona 1997.
- [34] Isidre MOLAS. «Vint anys d'història del PSC». A: *La pàtria dels humans...*, op. cit.; Eugeni GIRAL. «Cronologia bàsica del PSC (PSC-PSOE), 1978-2002». A: *La pàtria dels humans...*, op. cit.
- [35] Gabriel COLOMÉ. *El Partit dels Socialistes de Catalunya: Estructura, funcionament i electorat (1978-1984)*. Edicions 62, Barcelona 1989.
- [36] Ester TUSQUETS i Mercedes VILANOVA. *Pasqual Maragall: El hombre y el político*. Ediciones B, Barcelona 2008; Jaume CLARET. *Pasqual Maragall: Pensament i acció*. RBA i La Magrana, Barcelona 2017.
- [37] Antoni CASTELLS. «Catalunya dins d'Europa: nació i poder polític». A: *Catalunya, nació d'Europa: 1714-2014*. Vol. 3. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2014.

NOTA BIOGRÀFICA

Albert Balcells és membre de l'Institut d'Estudis Catalans, on dirigeix la Oficina d'Assessorament Històric i Patrimoni, i és catedràtic emèrit de la Universitat Autònoma de Barcelona. La darrera distinció amb què compta és la medalla Bonaplata del Museu Nacional de la Ciència i la Tecnologia de Catalunya. Els seus darrers llibres són: *Vuit feministes catalanes. 1889-1976* (2015); *Testimonis de la Catalunya Contemporània, 1875-1986*; *Les colònies industrials de la conca del Llobregat, cent cinquanta anys d'història*, escrit amb Rosa Serra (2019); *Compromís i progrés. La Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País del 1822 al present* (2019-2021); *Les galeries catalanes de ciutadans il·lustres i la memòria col·lectiva* (2021); *La projecció de Catalunya al món d'entreguerres* (2002); *Els catòlics i la laïcitat a Catalunya, una visió històrica del 1808 al 1979* (2022).

In memoriam

Efrem (Ernest) Compte i Roux (1926-2020)*

Efrem (Ernest) Compte i Roux, membre corresponent de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC des del 2007, va morir a Eugene (Oregon, Estats Units) el 15 de desembre de 2020. Nascut a Badalona el 13 de juny de 1926, va cursar la carrera eclesiàstica a Montserrat del 1952 al 1958, i hi feu de professor fins al 1966. Al monestir treballà amb l'equip de recerca sobre els pergamins de Sant Benet de Bages i de Sant Cugat del Vallès. Per completar el coneixement de la llengua anglesa i els estudis superiors se n'anà el 1966 als Estats Units d'Amèrica del Nord, on assolí dos títols universitaris de Magister Artium, a la University of Louisville (Kentucky) el 1968 i a la Universitat de Princeton (Nova Jersey) el 1973. La seva tesi doctoral va ser presentada a la Universitat de Princeton el 1975 i defensada el 1976 amb el títol *The Costumary of Sant Cugat del Vallès (Study and Edition)*, prepublicada en xerocòpia per la Xerox University Microfilms, d'Ann Arbor (Michigan), el 1975, i el text del Costumari amb un estudi introductor de Compte mateix i un prefaci d'Anscari M. Mundó fou publicat per l'Institut d'Estudis Catalans el 2009, amb el número LXXXII de les Memòries de la Sec-

* Text preparat per Tomàs de Montagut (Universitat Pompeu Fabra).

Núria de Dalmases i Balaña (1950-2023)**

Fou una historiadora de l'art, especialment del medieval, que ingressà a l'Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-Arqueològica, el 17 de juny de 1996. Nasqué a Barcelona el 1950 i hi va morir el 26 de març de 2023. Havia passat voluntàriament a la condició de membre supernumerària de l'Institut d'Estudis Catalans el 2017 per motius de salut.

Estudià filosofia i lletres a la Universitat de Barcelona, on obtingué la màxima qualificació el 1972 amb la tesi de llicenciatura *Els 'Llibres de Passanties' de l'orfebreria catalana del segle XVI*. Es doctorà el 1984 amb la tesi *Orfebreria catalana medieval: Barcelona 1300-1500*. Aquesta

** Text preparat per Albert Balcells (Institut d'Estudis Catalans).

ció Històrico-Arqueològica. La rellevància d'aquest costumari rau en la seva extensió, superior a la dels costumaris de Cluny i de Farfa dels segles XI i XII, i en la seva manera de reflectir la vida quotidiana del monestir i de la societat catalana de l'època. La litúrgia, l'organització del treball, el vestuari, el menjar, la producció cultural, la música i altres formes de la vida material i espiritual queden concretades en les seves disposicions.

D'altra banda, els coneixements i la pràctica paleogràfica de Compte, apresos a Montserrat, li permeteren treballar, del 1975 al 1978, a l'Institut of Canon Law de la Universitat de Califòrnia a Los Angeles (UCLA). Semblantment, a la Universitat de Califòrnia a Berkeley, on intervingué en el Catàleg de Documents i Manuscrits medievals de dret canònic i civil de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, cedits en còpia fotogràfica als Estats Units.

Fou professor de llengua catalana a la UCLA del 1976 al 1977. De les seves publicacions cal destacar la col·laboració a la *Guide to the Medieval and Renaissance Manuscripts in the Huntington Library* (Baltimore, Maryland, 1989); «Els necrològics antics de Sant Cugat del Vallès» (*Analecta Montserratensia*, núm. 10, 1964, p. 131-164); «Influència de l'escriptura de les cancelleries franques en els documents de la Marca Hispànica» (*Primer Col·loqui d'Història del Monaquisme Català*, vol. II, 1969, p. 51-57), juntament amb el seu col·lega Joan Recasens, i l'esmentada edició i estudi del costumari del monestir de Sant Cugat del Vallès, l'obra mestra de la seva vida.

obra va rebre el Premi Josep Puig i Cadafalch de l'Institut d'Estudis Catalans i aquesta mateixa institució la va publicar en dos grans volums l'any 1992 a la col·lecció de monografies de la Secció Històrico-Arqueològica, que també publicà el discurs de recepció de Núria de Dalmases a la corporació el 1996: *L'esmalteria gòtica a la Corona d'Aragó: reflexions sobre una línia d'estudi*. Núria de Dalmases posà en marxa el corpus de l'orfebreria catalana medieval i sobre aquest camp és l'autora indispensable de referència.

Fou professora encarregada de curs del Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona del 1976 al 1982. Esdevingué professora titular des del 1986 en el mateix centre i catedràtica el 1991. Fou cap de l'esmentat departament a partir del 1993.

El 1979 publicà a DOPESA (Barcelona) el seu llibre *L'orfebreria*, pertanyent a la col·lecció «Conèixer Catalu-

nya». El mateix any publicà amb Antoni Josep Pitarch *El diseño artístico y su influencia en la industria: Arte e industria en España desde 1774 a 1907*, llibre editat primer per la Fundación Juan March a Madrid i després per l'editorial Blume a Barcelona el 1982. L'any 1985 publicà, amb Daniel Giralt-Miracle i Ramon Manent, el llibre *Argenters i joiers de Catalunya* a l'editorial Destino, amb una versió en català i una altra en castellà. L'any següent aparegué una obra bàsica en la qual col·laborà: *Història de l'art del País Valencià*, editada per Eliseu Climent a Tres i Quatre. L'any 1985 publica el seu estudi «Els argenters de la cort de Pere III», dins de la temàtica «Pere el Cerimoniós i la seva època», a l'*Anuario de Estudios Medievales* del Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

El 1986, en col·laboració amb Antoni Josep Pitarch i Francesc Català Roca, publicà una síntesi fonamental sobre *L'art romànic català i els seus antecedents, segles IX-XII* a la col·lecció «Història de l'Art Català» d'Edicions 62 (Barcelona). I amb el mateix historiador i el mateix fotògraf fou coautora del volum dedicat a *L'època del Cister*, així com del volum *L'art gòtic, segle XIV-XV* de la mateixa col·lecció.

Escrigué onze estudis monogràfics per a *Thesaurus: Estudios de l'Art als Bisbats de Catalunya, 1000-1081*, Barcelona 1986. I també vint-i-quatre estudis més a *Millennium: Història i Art de l'Església Catalana*, 1989.

Amb Xavier Barral i altres autors col·laborà a l'obra *Art Català = Ars Cataloniae*, editada per L'Isard en diversos volums entre el 1997 i el 2002. També va escriure el text «Argenteria andorrana: estudi introductori», a *Catálogo de l'orfebreria d'Andorra*.

Per al Círculo de Lectores va escriure, amb Xavier Barral, *El arte medieval cristiano*, llibre aparegut el 2002. També ha fet altres estudis monogràfics i catàlegs d'exposicions.

Com a gran experta en història de l'art va formar part del Consell Assessor del Patrimoni del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i de la Comissió Territorial del Patrimoni Cultural de Barcelona. També fou membre del patronat de l'Institut Amatller d'Art Hispànic, per al qual va escriure el 2010 un homenatge a Josep Gudiol i Ricart, fundador d'aquesta institució. Igualment, fou assessora del Museu Nacional d'Art de Catalunya durant els períodes en què fou dirigit successivament per Xavier Barral i Altet i per Eduard Carbonell i Esteller, entre el 1991 i el 2005.

En la seva especialitat abastà tot l'àmbit dels Països Catalans i no es limità a l'orfebreria. La seva desaparició constitueix una pèrdua notòria per a la historiografia catalana de la joieria i de l'art en general. No sols fou una investigadora de primer ordre, sinó que formà deixebles a la Universitat de Barcelona.

Olimpio Musso (1941-2022)*

Nat a Casale Monferrato (Piemont) el 1941. Doctor en lletres clàssiques (1964). Fou professor de filologia grega i llatina i de dramaturgia clàssica a les universitats de Pavia, Florència, Múnic i Barcelona. Fou professor d'història del teatre grec i llatí a la Universitat de Florència des del 1992. Va ser agregat cultural a Múnic (1979-1982) i a Barcelona (1982-1992). Va morir el 12 d'octubre de 2022 a Colle di Val d'Elsa (Toscana).

És autor de més d'un centenar de treballs científics en diversos camps, sobretot de l'antiguitat clàssica: literatura grega i llatina, epigrafia, papirologia, arqueologia, numismàtica i història del teatre antic i modern. Especialment, ha estudiat i publicat uns papirs fragmentaris de Cal·límac i d'Apolloni de Rodas descoberts a Montserrat. Va editar i comentar un plom grec d'Empúries i es va ocupar d'epígrafs ibèrics, etruscs i llatins de Tossa de Mar i de Tarragona. Es va preocupar del cèlebre *Anònim enamorat*, manuscrit de Ripoll del segle XII, i escrigué un assaig recent sobre el *Curial e Güelfa*, acompanyat d'un estudi sobre les terres de Montserrat al segle XIV, lloc i temps imaginaris en què l'autor anònim situa les aventures dels amants.

A més d'interessar-se pels orígens i per la història de la guitarra, sobretot fins a l'època de Ferran Sorts, el seu interès pel teatre clàssic motivà que fos sol·licitat per al muntatge de l'òpera de Josep Soler *Èdip i Jocasta*, inspirada en l'obra de Sèneca i representada al Liceu de Barcelona el 1986. El mateix any enllestí la versió italiana de l'*Antígona* de Salvador Espriu, emesa per la RAI amb grans elogis i editada a Palerm el 1988.

Mentre residí a Barcelona com a adjunt de l'Institut Italià de Cultura, en dirigí la Secció d'Estudis Històrics, que aleshores adoptà el nom d'Alberto Boscolo. Des d'aquest lloc, contribuí decisivament a l'organització d'uns vint-i-cinc congressos, col·loquis, taules rodones, conferències i altres manifestacions sobre temes catalans. També prestà ajuda per als viatges i per a les estades de professors i d'estudiants nostres fora de Catalunya per tal d'assistir a reunions científiques, amb el propòsit d'estrener els lligams, especialment entre erudits catalans i italians. Des del 1990, i sota la seva direcció, l'esmentada secció publica uns *Quaderni di Studi Storici* amb interessants monografies breus.

Era membre corresponent de l'Institut d'Estudis Catalans des del 16 de desembre de 1996.

* Text preparat per Albert Balcells (Institut d'Estudis Catalans).

Joan Sanmartí i Grego (1955-2022)*

Joan Sanmartí i Grego, en el moment de la seva mort prematura, era membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans i tresorer de la seva Junta de Govern.

Era catedràtic d'arqueologia de la Universitat de Barcelona i director del Grup de Recerca d'Arqueologia Clàssica, Protohistòrica i Egípcia, membre del comitè científic del laboratori d'excel·lència Archimède (Universitat de Montpeller III - Paul Valéry), membre de la Comissió de Recerca d'Arqueologia i Paleontologia del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i membre de la Comissió Assessora de la Llei sobre la localització i la identificació de les persones desaparegudes durant la Guerra Civil i la dictadura franquista (2007). Havia estat professor convidat a la Universitat de Chicago (2009) i a la Universitat de Montpeller (2013). La Institució Catalana de Recerca i Estudis Avançats li atorgà l'any 2009 el Premi ICREA Acadèmia.

Quedaria molt incompleta aquesta breu ressenya necrològica sense posar de manifest un fet transcendent en la seva trajectòria acadèmica: el professor Joan Sanmartí, alumne avantatjat de l'insigne Miquel Tarradell, el va succeir, anys després, en el càrrec, i va tenir durant tota la vida un seguit de capteniments, si no heretats del mestre, com a mínim compartits amb ell. En va ser, doncs, un digne successor.

El 1986, es doctorà en geografia i història, especialitat de prehistòria i història antiga, per la Universitat de Barcelona amb la tesi *La Laietània ibèrica. Estudi d'arqueologia i d'història*, dirigida per Miquel Tarradell. Amb ella va iniciar un camí que va marcar tota la seva investigació, el dels estudis de territori i els estudis del món ibèric septentrional, «els ibers del nord», parafrasejant el títol d'un dels seus importants llibres de síntesi (Barcelona, 2005) sobre el tema.

Juntament amb Joan Santacana va iniciar estudis del poblament ibèric al Baix Penedès. L'excavació de l'Argilera va ser paradigmàtica, centrada en un establiment rural, menor, consistent en un petit casal i unes sitges. Van seguir prospeccions del territori i altres petites excavacions, i paral·lelament encetaren el projecte de la ciutatella ibèrica de les Toixoneres o Alorda Parc. Aquesta fou una excavació experimental en les tècniques de construcció ibèrica, tema en el qual van crear escola. Es va fer la reconstrucció integral del poblat ibèric de la mà de Joan Santacana, professor de didàctica de les ciències socials de la Universitat de Barcelona, i es va convertir en el primer parc arqueològic del país.

Mogut per l'afany d'interpretar el poblament ibèric del Baix Penedès, de la Laietània i d'altres zones, es va interessar per les teories interpretatives de Johnson i Earle, basa-

des en una forta base documental etnogràfica dins del pensament neoevolucionista americà, que el van dur a adaptar-les a la societat ibèrica i a establir un model interpretatiu amb la classificació dels jaciments en un ordre jeràrquic, tot plegat emmarcat dins la proposta interpretativa que corresponien a protoestats arcaics.

Les excavacions a la Ribera d'Ebre van posar en valor els contactes amb el món fenici, que ja havia interessat Miquel Tarradell. Els fenicis haurien penetrat amb el seu comerç Ebre amunt i van tenir una gran influència cultural en la gestació de la cultura ibèrica. Va excavar al Barranc de Gàfols i al Barranc de Sant Antoni de Ginestar, al jaciment fenici d'Aldovesta i al Castellot de la Roca Roja de Benifallet, i també al Castellot de Banyoles de Tivissa.

I encara, en els darrers anys, amb l'equip important que havia anat creant, va treballar al poblat ibèric de les Masies de Sant Miquel de Banyeres del Penedès, que és un nucli de segon ordre, de poblament concentrat. Les prospeccions geofísiques han permès conèixer el jaciment abans d'excavar-lo. Es tracta d'una ciutat d'unes 4-5 ha, al bell mig de la plana del Baix Penedès, extraordinàriament ben conservada, excepte algunes destrosses recents, d'una potència de parets i d'estratigrafia impressionant, que a mesura que s'excavi donarà molta informació.

Joan Sanmartí també es va endinsar en el terreny perillós de la demografia i va estimar, per als 2.800 km² de la Cossetània, uns 15 habitants per km², és a dir, un total d'uns 42.000 habitants per al conjunt. Els càlculs sobre la Laietània i la Ilergècia li donen xifres similars, per la qual cosa dedueix una població ibèrica a l'àmbit català d'uns 15 habitants per km². Amb tot, Marta Prevosti pensa que aquestes xifres són excessives.

Joan Sanmartí també va treballar als jaciments mallorquins on havia excavat Miquel Tarradell. Va excavar als jaciments protohistòrics de Son Real i l'Illa des Porros, sense oblidar la seva important col·laboració a les excavacions de la ciutat romana de Pollentia (actual Alcúdia), on va estudiar la ceràmica de vernís negre.

L'any 2004, es va gestar en la trajectòria professional de Joan Sanmartí un canvi substancial en encetar, juntament amb Joan Ramon i Torres, un projecte internacional de recerca a Tunísia, centrat a Althiburos, ciutat d'èpoques púnica i romana, situada a la governació d'El Kef.

L'objectiu principal va ser definir la seqüència i les característiques essencials de la fase nùmida de la ciutat, que, aleshores, era pràcticament només coneguda pels textos clàssics, en general tardans, que expliquen els conflictes de Cartago, tant amb aquesta cultura com amb els grecs i després els romans. La recerca va establir que l'ocupació inicial del lloc, sobre terreny verge, data del segle x aC. També es van poder veure les mecàniques evolutives urbanes i establir de manera coherent períodes seqüencials, a banda de les àmplies aportacions quant a cultura material.

Més enllà dels nombrosos articles publicats en col·loquis internacionals i en revistes científiques, la publicació culminant d'aquests treballs van ser els tres volums

* Text preparat per Marta Prevosti (Universitat de Barcelona) i Joan Ramon (Universitat d'Alacant).

monogràfics sobre Althiburos, editats per l'ICAC, que constitueixen avui una de les referències més sòlides a nivell científic quant al coneixement d'una ciutat nùmida.

Joan Sanmartí, com el seu mestre Miquel Tarradell, va sentir una gran estima per la llengua catalana, en va tenir

gran cura en els seus nombrosíssims escrits i va treballar en la versió catalana del vocabulari especialitzat de la seva professió. Va ser, doncs, un gran amant de la llengua, del país i de la seva història.

Semblances dels nous membres de la Secció Històrico-Arqueològica

Francisco M. Gimeno Blay va néixer a Algímia d'Almonesir (Alt Palància) l'1 de novembre de 1957. Es formà a la Universitat de València, on va cursar la carrera d'història, i es va doctorar l'any 1984 amb la màxima qualificació i el premi extraordinari de doctorat.

Des del 1980 desenvolupa la seva activitat docent en aquella universitat, on ha estat professor ajudant de classes pràctiques (1980-1982), professor col·laborador (1982-1986), professor titular d'universitat (1986-1993) i, des de l'1 de desembre de 1993, catedràtic d'universitat. Aquesta activitat docent es completa amb cursos i conferències impartides en diferents universitats i institucions de l'Estat, entre les quals les Universitats d'Alcalá de Henares, Alacant, Barcelona, Autònoma de Barcelona, Complutense, Girona, Jaume I, Sevilla, País Basc, Càtedra Jerónimo Zurita de la Institución Fernando el Católico de la Diputación Provincial de Zaragoza, Casa de Velázquez, i en universitats i centres de recerca estrangers com les universitats de Pisa, Roma «La Sapienza», Pau et des Pays de l'Adour, Firenze, Sassari, l'Institut für Österreichische Geschichtsforschung de la Universitat de Viena i el Consiglio Nazionale delle Ricerche - Istituto sui Rapporti Italo-Iberici de Cagliari.

Des del 1992 fins a l'actualitat, el Dr. Gimeno ha participat en onze projectes finançats, en deu dels quals com a investigador principal. Així mateix, ha estat director de tretze tesis doctorals. En tres ocasions, entre els anys 2000 i 2014, ha dirigit el Departament d'Història de l'Antiguitat i de la Cultura Escrita de la Universitat de València i entre maig i octubre de 2016 va ser director en funcions del nou Departament d'Història Medieval i Ciències i Tècniques Historiogràfiques.

Col·labora i ha col·laborat en consells de redacció i consells assessors de diverses revistes nacionals i internacionals: *Signo: Revista de Historia de la Cultura Escrita* (Alcalá de Henares), *Studia Philologica Valentina* (València), *Veguetia: Anuario de la Facultad de Geografía e Historia* (Las Palmas de Gran Canaria), *Cultura Escrita & Sociedad* (Alcalá de Henares - Gijón), *Litterae Caelestes: Rivista annuale internazionale di paleografia, codicologia, diplomatica e storia delle testimonianze scritte* (Roma), *Studium Mediaevale: Revista de cultura visual - cultura escrita* (Girona), *Bullettino dell'Istituto Storico per il Medio Evo* (Roma).

És també membre de la Comissió Permanent dels Congressos d'Història de la Corona d'Aragó (des d'octubre de 2017), del Comitè d'Honor de la revista *Scripta. An International Journal of Paleography and Codicology* (des de 2006) i del Consell Executiu de l'Institut de His-

toria del Libro y de la Lectura. Entre 1999 i 2006 formà part del Patronat Lluís Guarnier. Biblioteca Valenciana, de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana. Igualment, és membre de la Fundació Duques de Soria (des de juliol de 2020) i del Centro Internacional de Investigación de la Lengua Española (CiLengua), de la Fundación San Millán de la Cogolla, i, des de febrer de 2010, forma part del Consell Assessor de la Conselleria de Cultura i Esport de la Generalitat Valenciana per a l'àrea d'arxius. És membre numerari de la Comissió Internacional de Paleografia Llatina (des de juny de 2015).

Ha col·laborat en l'organització de cursos (Cursos d'estudis universitaris Castelló-Benassal), del VII Congrés Internacional de Diplomàtica (València-Castelló-Peníscola, 1986), i del Seminari de la UIMP «Escribir y Leer en Occidente» (València, 1993) i n'ha dirigit per a la Universitat d'Estiu de Gandia («La memòria històrica i la configuració de l'imaginari col·lectiu» (1997), «Noves Històries?» (1998), «Conservar la memòria, representar la societat» (1999)). Ha dirigit també seminaris i congressos, entre els quals destaquen «Escriptura, símbols i imatges de la comunicació urbana» (València, 1987), «Escripturas y documentos medievales de la Península Ibérica» (Madrid, 1991), «Erudición y discurso histórico» (València, 1992) i «Los muros tienen la palabra. Materiales para una historia de los graffiti» (València, 1994). Des de 2016 és codirector de la col·lecció «Història» del Servei de Publicacions de la Universitat de València.

La seva recerca s'ha centrat principalment a estudiar els aspectes relacionats amb la història de l'alfabetisme i l'escriptura a l'edat mitjana en totes les seves manifestacions, així com l'escripturació de les llengües romàniques. Ha analitzat els processos seguits en l'aprenentatge de l'escriptura a la península Ibèrica durant les èpoques medieval i moderna, des del dibuix de les primeres lletres fins a la cal·ligrafia. S'ha interessat especialment per la historiografia i la metodologia de la paleografia i la diplomàtica espanyoles i, en general, per la història de l'erudició. Ha dedicat una atenció especial al llibre manuscrit medieval com a punt de trobada de relacions socials complexes molt intenses, que han contribuït a definir-lo com a objecte de comunicació. A aquestes línies de recerca s'hi afegeix la seva tasca com a editor de textos medievals de naturalesa molt diversa (homiliètics, tractats de cal·ligrafia, inscripcions epigràfiques, filacteries i rètols de la pintura, documents jurídics, grafits, etc.), pertanyents als dominis lingüístics llatí i romànic, en aquest cas escrits en català, italià, castellà i aragonès.

El fruit d'aquestes línies de recerca és una amplíssima producció científica que es tradueix en 18 comunicacions i 85 ponències en congressos nacionals i internacionals, en l'edició de 16 llibres en solitari, 12 en col·laboració amb altres autors i 9 més en què ha participat com a editor. Completen les seves publicacions més d'una seixantena d'articles en revistes locals, nacionals i internacionals, moltes de les quals indexades (*Alfabetismo e Cultura Scritta*, *Anuario de Estudios Medievales*, *Cultura Escrita & Sociedad*, *Hispania: Revista Española de Historia*, *Irargi*, *Scrittura e Civiltà*, *Scriptorium*, *Signo: Revista española de historia de la cultura escrita*, *Syntagma: Revista del Instituto de Historia del Libro y de la Lectura*, *Anuario de Estudios Medievales*), i participacions en capítols de llibres, homenatges, presentacions, pròlegs, lloances i necrològiques.

Entre les seves obres destaquem *La escritura gòtica en el País Valencià després de la Conquesta del segle XIII*, un treball en el qual Gimeno amplià a tot el territori del Regne de València allò que en la seva tesi doctoral havia centrat a la comarca de l'Alt Palància, tot analitzant el canvi radical que la conquesta cristiana comportà per a l'àmbit de l'escriptura i on es pronuncià en favor de la nomenclatura d'*escriptura gòtica catalana* davant d'altres propostes terminològiques que no tenien en compte el paper de la Cancelleria Reial de Barcelona en la consecució del cànon gràfic d'aquesta escriptura. Pel que respecta a les edicions de textos, destaquem, en primer lloc, *El sermonari d'Avinyó* de Vicent Ferrer, edició íntegra i acurada de 134 sermons del dominic valencià, amb la identificació de les fonts textuales que s'hi mencionen; en segon lloc, la seva participació en l'edició dels documents originals de Jaume I per a l'Església metropolitana de València, a la qual uneix un estudi sobre el procés d'expedició docu-

mental a la Cancelleria Reial; i en tercer lloc, l'edició de les *Ordinacions de la casa i cort de Pere el Cerimoniós*, traducció catalana de les *Leges palatinae* de Jaume III de Mallorca, que el Cerimoniós va revisar i corregir. L'edició recull el text de *Les Ordinacions* i el protocol de la coronació, tot utilitzant per primera vegada l'original del segle XIV. El seu interès per l'escriptura com a instrument de govern, de comunicació privada i de transmissió de programes ideològics fou el punt de partida per al seu estudi sobre l'experiència graficotextual de Pere el Cerimoniós, un rei conscient del valor de la documentació i de l'escriptura en l'acció política. En els darrers anys ha centrat part de la seva recerca en el Compromís de Casp, amb diversos treballs, entre els quals destaca *Una corona, set aspirants: Casp 1412*, en què edita i estudia els tres manuscrits que es conserven i posa en valor la importància de la paraula escrita com a instrument simbòlic i de poder en un moment d'instabilitat sociopolítica com el que es va viure a la mort de Martí l'Humà.

Des de l'any 2011 és el responsable acadèmic de l'equip de catalogació de manuscrits medievals i renaixentistes de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, que participa en el projecte *Europeana Regia*, finançat per la Comissió Europea, juntament amb la Bibliothèque Nationale de France, la Bayerische Staatsbibliothek, l'Herzog August Bibliothek de Wolfenbüttel i la Koninklijke Bibliotheek van België – Bibliothèque royale de Belgique.

A tota aquesta activitat i producció científica s'hi afegeix el seu compromís amb la cultura valenciana i la defensa i compromís en favor del valencià en l'activitat docent universitària i en la recerca.

Ignasi BAIGES

Rafael Roca Ricart (1971, Alaquàs, Horta Sud) és professor titular del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València i imparteix docència a la Facultat de Filologia, Traducció i Documentació. La seva tasca docent va començar el 1998. També ha fet cursos a les universitats de Bari, Tallinn, Siena, Nàpols, Múster, Liberec (Txèquia) i Verona.

A la seva universitat ha desenvolupat diverses tasques de gestió i des de 2008 ha participat en set projectes finançats, i en l'actualitat és investigador principal d'un de la Generalitat Valenciana. Compta amb 59 comunicacions en congressos internacionals i amb 29 en no internacionals. I és el secretari de dues publicacions universitàries: *Scripta* i *Revista de Filologia Valenciana* (que fou presentada per ell mateix i el director, Vicent Josep Escartí, en un plenari de la Secció Històrico-Arqueològica). Així mateix pertany als consells de redacció o assessors de diverses editorials i publicacions periòdiques.

La seva producció científica és molt extensa i fins ara s'ha concretat en una trentena de llibres (entre estudis i/o

edicions), 41 capítols de llibre, 55 articles en revistes internacionals i 52 en no internacionals. Especialitzat en la Renaixença a València, ha desenvolupat una tasca ingent de recuperació de figures com Teodor Llorente, Constantí Llobart o Sanchis Guarner, i també en la de clàssics valencians medievals i en l'estudi de les relacions entre els escriptors vuitcentistes valencians i els principatins (singularment, Verdaguer).

Ha col·laborat i col·labora en revistes d'alta cultura compromeses amb els Països Catalans, com ara *Saó*, equivalent valencià, salvant les distàncies, de *Serra d'Or* (en la qual, d'altra banda, també col·labora), o les pàgines en català de *Levante*. Pertany a les associacions de catalanística més actives (Societat Verdaguer, Societat Catalana de Llengua i Literatura, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana). Des del gener de 2017 és acadèmic corresponent a València de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

Ramon PINYOL

GUIDELINES FOR AUTHORS

General information

Authors are requested to register and submit manuscripts to the journal directly through the journal's web site. The author is asked to upload the item, and provide associated metadata or indexing information to facilitate online searching and for the journal's own use.

The author may also accompany the manuscript with supplementary files in the form of data sets, research instruments, or source texts that will enrich it while contributing to more open and robust forms of research and scholarship.

The author can track the article through the editorial process — and participate in the copy-editing and proofreading of articles accepted for publication — by logging in with the username and password provided.

Manuscripts should be prepared in accordance with the journal's accepted practice, form, and content; they should be checked carefully to avoid the need for corrections in proof. The author should mark where figures and tables are to be inserted. The author vouches that the work has not been published elsewhere and that the manuscript has not been submitted to another journal.

A system of double-blind review is to be adopted, which helps editors and the editorial board to make decisions on manuscripts submitted and the same time gives authors an opportunity to improve their work.

Format of manuscript

Contributions should not exceed 30 printed pages, including tables, maps and figures. Manuscripts (including references, tables, etc.) should be 1½ spaced in standard A4 format.

The first page of the manuscript should contain only the following:

1. Title of the article, containing keywords pertaining to the subject matter. No abbreviations should be used in the title.
2. Names (including forenames) of the author and institutional affiliation.
3. An abstract not exceeding 200 words, summarizing the manuscript's argument and major contribution.
4. Full name and postal address of the author to whom all correspondence is to be sent. Phone, fax, and email address should be included to speed up communication.
5. A list of abbreviations or acronyms used in the article, if they are not explained in the text.
6. A maximum of five keywords.

Notes and bibliography

Notes in the manuscript should be in the form of footnotes. (Articles published in the Catalan Historical Review appear with endnotes). Footnote

numbers may be placed in the text in superscript after the punctuation marks.

References and notes in the footer should match the following models:

- (a) Books: Eugene GENOVESE. *Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made*. Vintage Books, New York 1976.
- (b) Articles: Kenneth LEDFORD. "German Lawyers and the State in the Weimar Republic". *Law and History Review*, 13 (1995), pp. 317-349.
If the pagination of a periodical is continuous throughout the year, it is not necessary to give the number or season, only the volume and year. Articles that have appeared in electronic journals may be cited, provided access is unrestricted and the URL or DOI is supplied.
- (c) Chapters in edited books (citation of pages as for articles): Thomas KLUG. "Employers' Strategies in the Detroit Labor Market, 1900-1929" in *On the Line: Essays in the History of Auto Work*. Ed. Nelson Lichtenstein and Stephen Meyer. University of Illinois Press, Urbana 1989, pp. 41-72.

Tables, maps and figures, including photographs

Tables, maps and figures must be numbered consecutively in the text with Arabic numerals and submitted separately at the end of the article. Tables may be edited to permit more compact typesetting. The publisher reserves the right to reduce or enlarge figures and tables.

The acceptance of colour illustrations is at the publisher's discretion.

Proofs

Proofs will be submitted to the author for the correction of printer's errors. It is essential that author return the corrected proofs as quickly as possible with minimum alterations. Proofreading is the responsibility of the author. Only typesetting errors should be corrected at this stage. The corrected proofs must be returned by the date requested.

Biographical details

Each author should provide a short biography (maximum 300 words). It should include details of the author's affiliation and research activities.

Authors are recommended to have the manuscript thoroughly checked and corrected before submission. The editors warmly appreciate the co-operation of authors in preparing papers in a manner that will facilitate the work of editing and publication.

For further information, please contact the Editorial Office.

Copyright and responsibilities

The authors hold the copyright to their articles. When the authors submit their articles to Catalan

Historical Review for possible publication, they accept the following terms:

- The authors give Institut d'Estudis Catalans the right to reproduce, publicly communicate and distribute the articles submitted to be published in Catalan Historical Review.
- The authors confirm to Institut d'Estudis Catalans their authorship and the originality of the articles submitted.
- It is the authors' responsibility to secure any permits needed to reproduce all of the graphic materials included in their articles.
- The Institut d'Estudis Catalans is exempt from any responsibility stemming from the authors' potential violation of intellectual property rights.
- Unless indicated otherwise in the text or graphic material, the contents published in the journal are subjected to an Attribution – NonCommercial – NoDerivatives 3.0 Spain license (by-nc-nd) from Creative Commons, the complete text of which can be viewed at <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>. Therefore, the public at large is authorised to reproduce, distribute and share the article as long as they attribute the authorship and the publisher and make no commercial use or derivative work from it.
- The Catalan Historical Review accepts no responsibility for the ideas and opinions expressed by the authors of the articles published.

Protection of personal data

The Institut d'Estudis Catalans (IEC) fulfils the provisions of the General Data Protection Regulation of the European Union (Regulation 2016/679 dated 27 April 2016). In compliance with this regulation, you are hereby informed that by accepting the rules of publication, the authors hereby authorise that their personal data (full name, contact information and affiliation) may be published with the corresponding volume of the Catalan Historical Review.

These data will be incorporated into a processing for which the IEC is responsible with the purpose of managing this publication. The authors' data will only be used to manage the publication of Catalan Historical Review and will not be given to third parties, nor shall transfers be made to third countries or international organisations. Once Catalan Historical Review has been published, these data will be conserved as part of the historical record of authors. The authors may exercise their rights of access, rectification, erasure, objection, restriction of processing and portability by addressing the Institut d'Estudis Catalans in writing (Carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona, Spain) or by sending an email to the address dades.personals@iec.cat, stating the name of the publication.

INDEXED IN

DIALNET · DOAJ · ERIH PLUS · IBZ Online · InDICES-CSIC · ISOC · LATINDEX · RACO · REDIB · REGESTA IMPERII · SCOPUS

Contents

Number 16

2023

Albert Balcells	7	Foreword
Albert Viciano i Vives	9	The Christianisation of the Mediterranean Tarraconense during the Roman period (from the first century AD to 409)
Immaculada Lorés Otzet	35	Sculpture in Catalonia during the Romanesque period
Rafael Narbona Vizcaíno	51	The Compromise of Casp. Violence and parliamentarism
Albert Estrada-Rius	69	Catalan currency as an opportunity and symbol of self-governance: From the War of the Reapers to the Civil War
Antoni Furió	79	My profession, however, is being Joan Fuster
Albert Balcells	87	Socialists and communists and the Catalan national question: From 1888 until recent times
	99	In Memoriam
	103	Biographical sketches of the new members of the History-Archaeology Section
	107	Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2022
	113	Catalan Version